

ПЕТРО

 ПАНЧ

ПЕТРО ПАНЧ

ТВОРИ
В ШЕСТИ ТОМАХ

КИЇВ . 1982

ПЕТРО ПАНЧ

ТОМ
ЧЕТВЕРТИЙ

ГОМОНІЛА УКРАЇНА

Р о м а н

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

У2
П16

07 22

Исторический роман «Клокотала Украина» посвящен борьбе украинского народа за свое социальное и национальное освобождение в 30-х—40-х гг. XVII ст.

17

об 05959/18

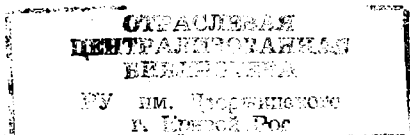
02

Редакційна колегія:

П. А. Загребельний (голова), Б. С. Буряк, В. Г. Дончик,
Ю. М. Мушкетик, Л. М. Новиченко, М. П. Стельмах.

Редактор тому
М. П. Стельмах

Примітки
А. О. Ковтуненка

ГОМОНІЛА УКРАЇНА,
ДОВГО ГОМОНІЛА,
ДОВГО, ДОВГО КРОВ СТЕПАМИ
ТЕКЛА-ЧЕРВОНІЛА.
І ДЕНЬ І НІЧ ГВАЛТ, ГАРМАТИ;
ЗЕМЛЯ СТОГНЕ, ГНЕТЬСЯ;
СУМНО, СТРАШНО, А ЗГАДАЄШ —
СЕРЦЕ УСМІХНЕТЬСЯ.

Т. Шевченко

ГОМОНІЛА УКРАЇНА

РОМАН

Частина перша

ЗАПОРОЖЦІ

Дума перша

ДИКЕ ПОЛЕ

Земле Польська, Україно Подольська,
То вже тому не год і не два минає,
Як у християнській землі добра немає,
Як зажурилась і заклопоталась бідна вдова.
То то не бідна вдова, то наша рідна земля.

На північ від Богуслава, в урочищі Маслів Став, жив хутором старий козак Добридень. Хата була вкрита очеретом, на низу темним кущем стояли верби, а на гору п'явся густий терен. Перед зимнім Миколою, на початку грудня, по снігових заметах на хутір приїхав жінчин брат Верига з дочкою. Такому гостеві усі зраділи в домі, а найбільше господар: Верига був знаний козак, він ходив з гетьманом Сагайдачним у Кафу, воював турків під Хотином і Чорне море перепливав не раз у вутлих човнах.

Кожна така баталія залишала на тілі козака яку-небудь позначку, а тому все Верижине обличчя було в шрамах, брова розсічена, одне вухо розірване, друге й зовсім відчахнута, а на лівій руці бракувало трьох пальців. А що майже кожен козак мав якісь сліди сутичок як не з турками, то з татарами, а то й з польською шляхтою, то й Верига між ними не вирізнявся. Низький на зріст, але широкоплечий, мов з дуба витесаний, він і в сорок років ще вистрибував на коня без стремен.

Зачувши його дзвінкий голос, Добридень стрепенувся, як від бризок роси:

- Недаром сорока скрекотала, вітай!
- Чолом тобі, пане Каленику!
- Спасибі, Гнате. Будьте нам і собі раді!
- Так, кажеш, сорока? Коли одна — не вгадала.
- Та бачу — з дочкою.
- Дочка не до лічби... Оце тобі, Яринко, і той дядько

Добридень, що два дні відбивався від усієї турецької армії.

— А й ще б не взяли, хоч нас було тільки сорок,— жваво додав старий козак.— Печера була така, що й гармат не страшно. Сидимо та дулі їм сучимо... Так прокляті бісурмани димом дойняли. А головне, заряду стало не вистачати.

Ярині йшов п'ятнадцятий рік, саме в такому віці героїчні вчинки п'янять уяву, як добре вино. Немало вона наслухалась їх від батька. Широко відкритими очима Ярина дивилася на високого мужнього діда з сивою чуприною, закладеною на вухо. Лівий рукав білої сорочки був йому порожній.

— А тепер пан Сморчевський, бий його лихо, на панцизну тягне. Уже ніби я й не козак, уже ніби я й на його ґрунтах сиджу. Іди відробляй, Добридню!

— Тим, що за них, клятих, кров проливали,— додав йому в тон Верига.

— Атож. Ще й ребелією уживають. Уже ми й розбійниками стали!

— Ось завтра ще й не те почувш, Добридню.

— То сорока іще буде скрекотати?

— І не одна...

Із хижі вийшла огрядна жінка в білій намітці і брунатному кунтуші. На зів'ялому обличчі блищали молоді ще очі, такі ж насмішкуваті, як і в Вериги. Господиня тримала за руку дочку Теклю, яка дивилася на гостей спідлоба і намагалася втекти.

Проти тендітної і стрункої, як береза, Ярини її сестра Текля, що була ровесницею, видавалася і опецькуватою, і неоковирною, як сніп гречаної соломи.

— А сини, мабуть, козакують уже? — спитав Верига, обійнявши за плечі сестру й небогу.

— Здрастуй, брате... Докозакувались, аж сором казати: поїхали наші хлопці в ліс панові по дрова. Як попав мій Каленик у виписчики — життя не стало. Зовсім у хлопів обернули. Оце звірина трохи підтримує,— і вона кивнула на шкурки, розіпнуті на стіні.— Так і то треба брати дозвіл у рендаря.

— Завела вже панахиду,— буркнув Каленик, якому, певне, було неприємно згадувати все це.

— Бурчи, бурчи, ти вже тільки на це й здатний, а я козацького роду, казала й казатиму: не буде життя, доки ходитимемо в панському ярмі.

— Пробували,— знову буркнув Каленик і заклопотано озирнувся на дівчат.— Ідіть собі в хижку, дівчата.

Сестри побрались за руки і, ще ніяковіючи одна перед одною, перейшли до другої кімнати, а Верига глянув на збентеженого Каленика й зареготав:

— Еге, брате, білоголові вже на п'яти наступають! Що з тобою сталось?

— Станеться, хоч і не захочеш, коли над тобою вже пан — і суд, і розправа. Хоче — карає, хоче — милує. Та ще добре, як сам, а то орендар. А мій хутір їм як більмо на оці... А що має бути? Ти щось почав казати.

— Я почав, а докажуть королев'ята. Ось завтра злетяться сюди і гетьмани, й комісари.

— Рятуй, мати божа, чи не виганять з хутора? — сплеснула руками господиня.

Верига глибоко зітхнув:

— Аби ж тільки з хутора. Недурно говорять: не купуй хати, а купи сусіда!

Другого дня, уже з самого ранку, на Маслів Став почала прибувати козацька старшина. Коні були густо вкриті памороззю, від паморозі біліли на козаках смушки, вуса й вії, тільки щоки нашіли жаром та блищали очі, мов крижини проти місяця.

Вершники зупинялись біля Каленикового обійстя. Старшина, потоптавшись на снігу, простувала до хати, а козаки грілися надворі, хто як умів. Незабаром до кімнати набилося повно людей. Дівчата дивилися на них із хатини через шпарки в дверях...

— Я цього знаю,— сказала Ярина, коли до хати зайшов козак з довгастим обличчям і великими розумними очима. Він ступав неквапливо, вітався статечно, говорив розважно.— Це писар військовий, пан Хмельницький. І другого знаю — отой, що чорні очі, то осавул Джалалій Філон. Він колись заїздив до татка.

— А це хто? Який пишний! — спитала Текля.

Назустріч вродливому, ставному козакові старшини загукали:

— Вітай, пане Богуне!.. Це ти почаствував воеводича?

— Вигадки!..

— Щось ледащицею твоя шабля стала!

— Здається, по тобі нудьгує, пане Пешто!

— Пощо, хіба вже ляхи так до серця тобі припали?

— Чия б мичала, а чия б мовчала.

Осавул Пешта звів вищипані брови, але губи самохіть скривились у винувату посмішку:

— Покірне телятко...

— Глянь, глянь,— скрикнула Ярина.— Хто це?

До хати, низько пригнувшись, увійшов іще один старшина в чорній киреї, а коли випростався, мало не дістав головою стелі. Вкрите шрамами обличчя з горбатим носом, випнуте підборіддя, гострий погляд з-під острішкуватих брів і довгі вуса над рухливим ротом робили його подібним до яструба. Енергійним порухом голови він відкинув хутрянний комір і підбив зігнутих пальцем загорошені вуса:

— Чолом, панове!

— Чолом, пане Максиме! Чолом...— відказали з усіх кутків.— А казали, ти на Січ подався.

— На Січі теж стали на нас схожі.

— Ба, чи то вже такі тихі? — спитав Пешта.

— Нема часу на серце зважати — і там уже в пани пнуться.

— От вовгуряка. А пан хіба що, у бога теля з'їв?

— Якби ж одне, а то аж двоє, та ще й кричить — мало!

Його обличчя від тепла розчервонилось, а очі горіли, як дубові жарини. Старшини дивилися на нього з повагою. Здається, він учув шамотіння у хижці і глянув на двері. Ярина на якусь мить зустрілась із ним поглядом і відчула, як ніби гарячий струм обпалив їй усе тіло. Стало і страшно чомусь, і млосно.

— Ти його знаєш, Текле?

Текля покрутила головою:

— Не знаю. Він наче очима балакає. Ой, аж страшно!

Під мисником біля порога сиділо двоє. Їх обох знала Текля: кощавий, довгобразий і з хрипким голосом був значний козак із Курсуня Захарко Драч, а лисий і одутлуватий з сонними очима — білоцерківський осавул Макітра. Його знали далеко навкруги, бо коли не судився з козаками за ґрунти, то його судили за насильство. Побачивши Максима, осавул нахилився до Драча й потаємно спитав:

— Тобі теж казали, пане Захарку?

— Що?

— Щоб після цього зібратися...

— Чув... Тільки на спокій взялося... І знову підставляти голову? Хай би ще нас тичилось. Усе це Кривоніс каламутить!

— Ох, добираються й до нас. Хоч ти й уродзоний, а раз не римо-католик, так уже й з хамами тебе можна порівнювати...

— Та то більше лякають. Ми ж достатньо показали вірність Короні.

— Ось почувш на ставку.

— Бий вас сила божа — дихати нічим, — гукнув Богун, — начадили! Он, бачу, хтось скаче від урочища, виходьте!

Старшини почали виходити надвір. Останнім підвівся осавул Макітра, а за ним уже ішов господар хати, щоб зачинити двері.

— Гарні хутра маєш, хлопе! — сказав осавул, обводячи сонними очима хату.

— Двох бобрів і одного лиса закапканив, — сказав Добридень.

— То поклади їх мені в сани.

— Але ж, пане осавул...

— Не дістанеш? Зараз гайдука пришлю.

— Може, пан візьме заячі, а це я дочці на віно.

— Моя дочка теж кохається в хутрах. Давай, давай... — і кинув навздогін Драчеві: — Паніматка моя того добра наготувала, на трьох би вистачило, а наказала, щоб не повертався без хутра. Ще коли той заміж буде...

У дворі було вже повно саней, коней і козаків. По вулиці тягся обоз з артилерією, з ядрами і казанами. Над кіньми хмарками здіймалась пара, під ногами голосно рипів сніг, а прозоре небо переблискувало іскристими сніжинками. Старий козак у блаженській киреї набрав повні жмені сипучого снігу й почав ним натирати вуха.

— Казав тобі — не пручайся, чоловіче, як Ярема Вишневецький хотів обкарнати, от би й не мав тепер з ними клопоту, — гукнув вершник, зупиняючи коня. — Чолом, пане Покуто!

Козак глянув на вершника пригаслими очима і беззубим ротом проказав:

— Чолом, пане сотник! Такого морозу, пам'ятаю, й на Мерлі не було.

— А тепер пани коронні нам Мерлю хочуть зробити, чи що? От вам і привілей. Сам король пообіцяв!

— Казав пан, кожух дам...

— А тобі б, Покуто, не зашкодив кожух. Тут чи де буде?

— Рейтари, бачив, поскакали в долину.

— Ти диви, чортове насіння, а я собі думав, під Голтвою їх вирубав до ноги!

Козаки прибували, і гомін стояв уже, як на ярмарку. Нарешті прискакав вершник з білим султаном на шапці. Козаки знову сіли на коней і риссю спустились у долину. Слідом потягся обоз, сповнюючи морозне повітря вереском.

Проїхавши з милю, козаки побачили вершників, які їхали назустріч. З появою козаків вони зупинились. Попереду лежав ставок, мов шабля дамаської сталі. Козаки зізліли з коней і, виладнавшись, пішли далі пішки.

Вершники чекали по той бік ставу. На білому коні сидів з буряковим обличчям воевода брацлавський, гетьман польний Микола Потоцький, по праву руку йому був булькатий Самуїл Лащ-Тучапський, стражник коронний і підстолий київський Людвіг Олізар, а з лівої руки щулився від холоду білявий воеводич брацлавський Стефан Потоцький і поручик Стефан Чарнецький. Позаду них сиділи на конях іще комісари, послані від руки короля, щоб виконати постанову Речі Посполитої над військом Запорозьким. На віддалі зупинились хоругви рейтарів і драгунів.

Коли козаки наблизились, гетьман польний дав знак стати їм довкола себе. Він намагався примусити задубілі губи поблажливо посміхнутись, але, за звичкою, глянув на козаків скрива, як вовк, і вже з погордою промимрив собі під ніс кілька слів, на які козаки мовчки кивнули головами. Потім, чіпляючись за чужі стремена, наперед виїхав писар польний, схожий на сухий будяк. В руках він тримав аркуш паперу і, окинувши оком козаків, почав читати. Це була нова ординація війська Запорозького реєстрового, що було на службі Речі Посполитої.

Козацька старшина знала вже про сеймову постанову, але те, що зараз читав їм писар, било, мов келепом, по головах.

— «Ми знищуємо на вічні времена усі пільги, вигоди, права на самосуд і на обрання старшини, якими вони користалися в нагороду за виявлені послуги нашим попередникам і яких вони нині позбавляються за бунт... Ми постановляємо, щоб усі ті, кому доля зберегла життя, були повернуті в хлопів...»

Козак Верига слухав, приставивши до обрізаного вуха коритцем долоню, і здивованими очима обводив присутніх.

На льоду стояли уславлені не в одному поході і проти турків, і проти татар значні козаки — Данило Нечай, Максим Кривоніс, Іван Богун, Ганджа, Головацький, писар

військовий Зіновій Богдан Хмельницький і ще не один десяток таких, і всі вони туго дивилися собі під ноги. Холодний вітер розвівав оселедці на їх чисто підголених головах, кидав на очі. Може, тому в сивого Покути так часто закліпали вії, навіть виступила сльоза, скотилася по довгому вусові і срібною зіркою впала на лід.

Козак Покута може назвати кілька сотень великих і дрібних островів на Дніпрі і в плавнях, але скільки разів він був порубаний і постріляний, цього не запам'ятав. Ще з преславним козаком Наливайком (хай тільки про це не відають ляхи) в Слущку і в Могилеві палив і побивав польську віру. З Петром Конашевичем-Сагайдачним, славним гетьманом запорозьким, ходив з неволі братів визволяти і світив пожарами в Сінопі і в Трапезунді.

Сивий оселедець розсипався йому перед очима. Мов кризь дощ дивився Покута, як старшина складала на лід свої клейноди. Щось верещав польний гетьман Потоцький і крутився на коні. Тихо, як кленовий листок, опустився на запорошене дзеркало льоду малиновий стяг з білим хрестом. Цю корогву прислав козакам за мужність велику в бранях з татарами ще Стефан Баторій. А з корогвою прислав і бунчук, і булаву, і печаті герб: лицар з самопалом і на голові набік шапка з шличком.

Полковник чигиринський, а за ним переяславський, білоцерківський, корсунський, канівський і черкаський поклали свої перначі поруч малинового стягу і, не підводячи очей, знову стали на свої місця. Максим Кривоніс не сидів на уряді, похмуро зирнувши з-під густих брів на Потоцького, він ударив мушкетом об коліно і друзки кинув на куну старшинських ознак. Там були вже і бунчук, і булава, і гетьманська печатка війська реєстрового Запорозького.

— Вдоволені, лотри, хлопське бидло? — зловтішно викрикнув Самуїл Лац.

— Предиж масмо королівський привілей! — з обуренням вигукнув Покута.

— Старшого комісара буде тепер призначати сейм з шляхетського стану, — читав далі писар польний. — Осавули і полковники так само будуть тепер призначатися зі шляхти. Аби знали, як повставати проти ойчизни. Річ Посполита не тільки припинить вашу сваволю, а й назавжди вітре ім'я козаचे!

Козаки мовчали. Їх не страшила гармата, заряджена на картеч і поставлена просто проти них, ні хоругва німець-

ких рейтарів, вишикуваних на другому боці ставу, страшними були лукавство, панська облуда.

— А що козаки зазнавали кривди й ураз! — знову вигукнув Покута.

Гніт польської шляхти український народ відчував на кожному кроці, шляхта все більше загарбувала землі селян і козаків, все більше перших закріпачувала в католицьку віру, злуцалася над звичаями і мовою народу. Загрозувала навіть самому існуванню його. Але ні селяни, ні козаки не хотіли терпіти шляхетської сваволі й паруги і не раз уже повставали за свої права. Може, польний гетьман згадав Григорія Лободу, Северина Наливайка, Матвія Шаулу, які в 1594 році очолювали повстання, а може, Тараса Трясила, що водив повстанців у 1630 році, а чи повстання, що його загасили тільки цього року? Поляки довго будуть пам'ятати козацьких гетьманів Павлюка, Острянина й Гуню, а ще довше — битви під Голтвою і на Стариці. Не забудуть панської облуди й козаки. Польська шляхта склала з козаками угоду, що їм будуть повернуті вольності і ніякої помсти за повстання ніхто не чинитиме, але козаки ще не встигли повернутися до домів, як дозорці почали їх хапати й забивати в диби. Тепер видно, що не на свій розсуд дозорці ламали угоду.

— А бачиш, ваць, куди гне лях! — штовхнув Богун ліктем Хмельницького.

— На свою голову огонь з того розжарюють! — відказав писар війська Запорозького, не повертаючи голови.

Від гніву і затамованого обурення козаки стискали руків'я шабель, але мовчали, і це мовчання було страшнішим і красномовнішим за слова; тільки Максим Кривоніс процідив крізь зуби:

— Ой пане Потоцький, начувайся, шевлюго, бо не вмерла ще козацька мати!

Польний гетьман нервово ковзав по кульбаці. Він був гострий і пихатий з козаками і ставився до них жорстоко й презирливо, але краще за інших знав, чого важили для спокою Речі Посполитої козаки, що своїми грудьми стримували турків і татар. Докірливо зирнувши на Лаща, який спересердя чи зі страху зрадив шляхетній мові, звернувся до козаків сам:

— Панове козаки! Його королівська милість найясніший король польський не раз обдаровував вас своєю ласкою, своїм піклуванням. За це треба дякувати його королівську милість, а ви мушкет і шаблю зняли проти Корони

і навіть умислили з'єднатися з татарами, аби гвалтом видрати те, що мусите заслужити по корою і послухом! Вас треба б усіх ад патрес! На горло скарати! Пшецеж ви покірно приймаєте од нас заслужене ярмо на свою шию, вельможне панство обертає свій гнів на милість — шість тисяч козаків буде залишено в реєстрі...

— На порох їх стерти, схизматів, а не милувати! — знову викрикнув Лац.— Жеби знали, як противитися волі його королівської милості!

Козаки мовчали, тільки Роман Пешта, враз знітившись, і з виразом повної покори уже відкрив рот, але встиг вимовити лише два слова: «Ясний пане!..» — і скривився, ніби проковтнувши хріну. На ноги йому давив щосили Максим Кривоніс.

Збурення охопило польного гетьмана. Зраджуючи свою гоноровість, він уже верескливо закричав:

— Здрайці, чого мовчите? На привілей чекали? Ось вам привілей, гультяї! — і він вихопив з рук писаря сеймову постанову й глузливо поглядав по ній рукою.— Поблажати більше не будемо: на панський двір, на роботу!

Самуїл Лац на останньому слові ще й пристукнув рукою в'ям карабелі:

— Знай, хлопку, пана!

Верига, як рядовий козак, не був закликаний на козацьку раду. Про неї говорили потайки, але де вона буде і коли, знало небагато. Бажаючи все-таки хоч дечого дізнатись у дорозі, Верига не затримався на Добридневому хуторі, а того ж дня виїхав на Стеблів, залишивши Ярину в тітки до весни.

— Так це, братику, і тобі тепер треба буде коритися панам? — сказала з сумом сестра на прощання.

— А бодай вони виздыхали! — наїжачився Верига. — Ото сказано в ординації, щоб за дванадцять тижнів вибрався кожен, хто не хоче ходити в послушних, то на весну мене поминай як звали.

— Може, в Московщину? Отуди б і я поїхала, татарва туди вряди-годи навідується. І люди там однакові, і віри однакової. Оце заходив днями чоловік з Курщини, аж на серці приємно — балакає, і ти його розумієш. Що не так тільки пишуться.

— Ні, сестро! Хочу бути сам собі пан: попробую ще на край хрещеного світу податись. Туди вже не дістане польська адміністрація.

— А татари?

— Нам до шаблі не звикати. Збирайся й ти Каленику: там землі не міряні.

— І там вродиться пан,— відказав Добридень, безнадійно махнувши рукою.— Це така земля. Ні, Гнате, козакові треба за шаблю хапатись, а не за землю.

— Та вже там щось думають. У ярмі козак ходити не буде.

На другий день біля самого Стеблева Верига нагнав Богдана Хмельницького з двома джурами. Писар війська Запорозького уже був понижений до чигиринського сотника. Пониження зазнала майже вся козацька старшина, і Богдан Хмельницький бачив тепер, що ніякими послугами Короні цієї прірви не можна загатити. Задарма козаки покладалися і на солодкі обіцянки короля польського Владислава IV, все єдно сейм вирішив по-своєму. А королі в Речі Посполитій як були мальовані, так і залишаються; значить, таки правду каже Кривоніс, що треба козакам покладатися на шаблю. «Ото буде право і закон! — Хмельницький тяжко зітхнув, відчувши всю вагу надуманої справи, до якої одностайно пристали старшини на раді.— Право і закон! — повторив він.— Але й до цього треба братись з головою. Кривоніс одне тільки знає — бий, забий! Богун уже більший дипломат: магнати, каже, нам світ заступили! Знає, що козак і на старшину скоса позирає... Правильно говорить: «Посполиті теж візьмуться за вила, вони ще заспівають: «Бий панів!» А для голоти хто не в личаках, той і пан. Ти гадаєш, Максиме, все це так просто? — казав він до уявного Кривоноса.— Одного-двох магнатів вигнав з маєтків, забив десяток шляхтичів та вже й волю для всієї України здобув? Коли б так було, не довелося би присягати на вірність королеві, як присягали вже на Боровиці. Звичайно, коли всі будуть такими страхопудами, як отой Драч з Корсуня, то пани-ляхи і зовсім знесуть козацьке імено, але й без дипломатії не можна. Давайте заглянемо вперед. Ну, виженемо ляхів з України, а вони зберуться з новими силами... Мають найбільшу армію в Європі... Без допомоги нема що й думати. Скажеш, проти народу нема сили, а хто ж гукне?..»

— Чолом, пане сотник!

Хмельницький чи то надто заглибився в свої роздуми, чи відвик уже від такого величання, бо глянув він на Беригу майже невидючими очима, потім дрібно закліпав запушеними памороззю віями.

— Ти десь тут живеш?

— Он і хату вже видно. Може, завернемо погрітись? Тільки що господині нема, а вона, хай царствує, уміла пригостити.

Хмельницький все ще заморочено відказав:

— Спасибі, Вериго, коні витримають.

— А люди? — Верига допитливо вставився на Хмельницького. — Ми козаки, а ви наші отамани, то й думати вам.

Хмельницький повів у його бік очима, і по тому, як наморщив чоло, видно було, що здогадався, про яких людей ішла мова, але відказав ухильно:

— До думок потрібна ще й сила, Вериго.

— Ну, то й що? Сили нам не позичати.

Хмельницький тільки по паузі відказав:

— Чув, як у пісні співається: «А хто з нас, браття, буде сміятися, того будем бить...» Не все ще побрали пани коронні, коли шаблі при нас, Вериго. Що клейноди на лід склали, хай тішаться магнати, але волі до боротьби не склали й не складемо?

— А чи ж багато таких?

— Та на Масловому Ставі не вмістилися б. І по обидва боки Дніпра не вміщуються. Так що, Вериго, не завішуй зброї, вона ще знадобиться! — і торкнув острогами коня. — Прощавай, пане Вериго, мені треба сюди повертати.

Верига ще довго дивився услід трьом вершникам, що звернули на Чигиринський шлях. Із того, як відповідав Хмельницький, він зрозумів, що сотник пристав до змови, хоч і ходив у зичливцях короля Владислава IV.

— А про раду, — уже вголос сказав Верига, — бач, і словом не обмовився. Потасмний-таки, нівроку, сотник Хмельницький!

II

Місце для хутора Верига вибрав на кордоні Київського воєводства. Далі, аж до Чорного моря, тягся сивий від тирси, незайманий степ. Це було Дике поле, де у високих травах сновигали тільки татари та де-не-де у плавнях річок тулялися зимовники запорожців.

Де було знати козакові Веризі, що й цей степ ще тридцять років тому король польський подарував панові Каліновському з ріками й озерами. Так він і гуляв незаселений, а тепер називав себе державцею стражник коронний Самуїл Лац, від якого розбіглися і ті поодинокі осадчі, що спокусилися волею в козацькому степу.

Від тих горбів, між якими заховалась оселя козака Вериги, хутір став називатися П'ятигори. Довкола хутора миль на десять не знайти було живої душі. Тільки на Чорному шляху, що тягся із Криму на Варшаву, іноді маячила шапка сторожового козака або круті роги волів, на яких селяни возили харчовий припас, порох і селітру для залоги Кодацької фортеці.

Щоб було де заховатися від негоди, Верига обладнав собі під горою землянку, обставив її лісою, обклав кураєм, обмазав глиною, на стінах розвішав козацьку зброю, на покуті в золотих окладах — образи, а підлогу вислав килимками. Такі землянки, як печериці, були розкидані скрізь по запорозьких займищах і називалися бурдеями. В бурдеї не робили груби, не виводили димаря, а клали із дикого каменю мечет, на якому пекли хліб і ним же огрівали хату. Страву варили на кабиці.

У кругле віконце із зеленого скла улітку було видно степ як море, а взимку — безмежну білу пелену, на якій часто скипала віхола, стугоніла буря і тічками бігали вовки.

Верига насторожено позирав у це віконце — щогодини із густої тирси могли з'явитися у волохатих кожухах татари на довгогривих бахматах і розметати бурдей, а його з дочкою на аркані потягти в полон. Тепер це була єдина тривога, зате він жив третю зиму на волі. Жоден осоружний дозорець ще не з'являвся сюди, щоб вимагати на пана, як на волості, — десятого барана, третього вола, поросяти, меду і овочів. А курей та гусей — і к різдву, і к великдню, і на зелені свята.

Втупивши очі у вогонь, Верига сидів перед мечетом і вигадував кару на голову панів. Він краще на аркані згине, а не стане з козака-запорожця кріпаком, і рід тут збереже від такої наруги. Після Люблінської унії польська шляхта вважала Україну другою Польщею і всюди, де ступала її нога, заводила право і звичаї польські. Конституції генеральних сеймів і сенатські постанови дбали ні про що інше, як тільки про знищення вольностей українського народу.

— Поганий шляхотка і той козака, хоч би й значного, має за бидло, — говорив до себе Верига, пригадуючи кривди на собі, і ще з більшим серцем плював у вогонь. Найбільшою кривдою була смерть його дружини. Тепер дочці на сімнадцятий рік пішло, а тоді Яринка тільки спиналась на ноги. Загадали йти на турка в море, Верига зібрався з товаришами і поїхав на Січ, дружина з Яринкою зали-

шилася в Стеблеві. Саме цього й пильнували старостинські дозорці. Козаки, маючи при боці шаблю, а за поясом пістолі, нікому не корилися, а тільки своєму отаманові та обраному судді, і не хотіли платити податків. А нема козака — за дружину нікому заступитись, викинь з хати — піде до іншого села, козак вернеться з походу, теж там приживеться — вже й менше на одного непослушного.

Веригина дружина, коли стали її викидати на вулицю, не здавалася на вимогу дозорця. Довго били її драби, але жінка одне їм кричала: «Не пропаде наше на панах». За три дні вона померла, а Ярину забрала Христя, Веригина сестра.

Сиротлива на перше літо, землянка Вериги на друге вже мала двох сусідів. Мусій Шпичка, миршавий, але сердитий козак, утік сюди після невдалого повстання посполитих на Волині. Високий Гаврило, стрижений під макітру, мусив тікати від кріпаччини, яку завів воевода брацлавський на подарованих королем землях з людьми й селами.

Обираючи собі місце для хутора, Верига обтикав віхами урочище понад річкою, хоч міг зайняти й увесь степ. Тепер у нього було всього досить: і поля, і луків, і лісу, а в лісі даремний мед диких бджіл; в річці риба, а на річці і млин можна поставити. Верига запопадливо взявся до праці. Допомогала й Христя, яка зросла на панщині, і Ярина не цуралася праці. А тутешня земля була щедра. Першого ж року хліба вродило стільки, що Верига міг і себе забезпечити, і ще дати на насіння сусідам, які прийшли на нові землі з голими руками. Дерево було не куповане, заступ був у кожного, а тому недалеко від Веригиної виростило і ще кілька таких же землянок.

Не минуло й трьох років, як Веригина садиба опинилася вже в кінці довгої вулиці, бо було куди поширитись, а потім і млин купно поставили на річці.

III

Напередодні стрітєння в землянці перед образами горіла зелена лампадка, в мечеті весело потріскував курай, і теплий дух розходився по хаті. Верига, в святковому жупані червоного сукна, біля каганця читав святе письмо, переписане од руки, а Ярина, струнка й лагідна, збирала вечерю саме так, як навчала її стара Христя; а Христя усе знала: коли пролітали дикі гуси, вона кидала за ними сімце і потім клала його в гусячі гнізда, щоб плодилися, як

дикі, і була певна, що саме від цього був їх повен двір, так само як і курей, бо Христя лущиння із свячених крашанок кидала на стріху. Ярину ще малою, щоб була здорова, Христя висилала на двір, коли йшов перший весняний дощ, а як гримів перший грім, Ярина стукалась головою об камінь і приказувала: «Камінь, голова, камінь, голова!»

В сімнях хтось затупав ногами, оббиваючи сніг. Відомо, що міг зайти тільки сусіда. Сьогодні ще ніхто з них не заглянув до Веригиноі бурдеі, і тому появі сусідів у хаті щиро зраділи б, але через поріг переступив попереду малій хлопець, а за ним високий, з великим горбом на спині дід. У Вериги тьохнуло під серцем — надворі була люта хуртовина, і все-таки сторонні люди знайшли до їхнього хутора дорогу, не трудно так і надвірну міліцію якогось пана навести. Ярина перша помітила за плечима у діда кобзу під киреєю і радо заплескала в долоні.

Кобзар всюди був бажаним гостем: він по світу ходить, чує, що діється, і словами чи в пісні розкаже. Багато їх знав на ймення козак Верига, але цього бачив уперше. Він встиг уже заспокоїтись: кобзар — божа людина, злого не вчинить, а сліди віхола замете.

— Помагай біг! — проказав од порога густим басом дід.

— Раді в хаті гостя вітати, — уклонився поштиво Верига.

— Чи дозволить пан господар?..

— Аби з добром, чоловіче, а ми завжди з ласкою.

— Ласкою зустрічай, козаче, на розум слухай, а прощай по заслугі.— І кобзар почав роздягатися.

Верига мимохить зирнув у віконце. Але воно було засніжене, та й ніч уже заходила над степом, де вила й стогнала завірюха. Від кобзаревих слів тривога спала йому на серце. Кінчався січень місяць, о цю пору саме і роблять татари наїзди на Україну: мороз скував річки, де хоч переправляйся. Сніг збереже копита некованим коням, а хутро кожуха захистить від морозу.

— Може, лихі вісті, чоловіче? — запитав Верига насто-рожено.— Чи не татари, бува?

— Бісурман хоч і віри поганої, лоба не хрестить, але й він щось має там, де серцю бути призначено.

Поклавши свій засніжений одяг і кобзу на лаву, він присів на підставлений ослінчик проти мечету й простяг сухі руки до вогню.

Христя шанобливо слухала їх урочисту розмову, що звучала, як молитва, а коли кобзар примовк, вона згадала про сусідів. Накинувши свитку наопаз, побігла сповістити їх

про божого чоловіка. Верига сів до столу і з зацікавленням почав розглядати кобзареве, чимсь піби знайоме обличчя.

Кобзар був схожий на характерника: високий, сухий, з сивою чуприною, яка, мов пасма віхоли, обвивала охмурене чоло і впалі щоки. Дві западини очей були темні як ніч.

На них звисали острішки брів. Тонкі, вкриті сизою осугою губи ховалися під довгими шпакуватими вусами.

— Чи я тебе, чоловіче, не впізнаю, чи таки ніколи не бачив? — запитав Верига, пригнічений довгою мовчанкою.

— Людина без очей — як хата без вікон, — і кобзар спроквола повернув свою голову з невидючими очима до столу. В цьому русі було щось знайоме, але давно забуте.

Як на хвилі морській, загойдалися перед Веригою лица товариства січового. Він ще пильніше придивляється до гостя, приміряє до забутих облич, але вони гойдаються перед його зором, і нікого не дається пам'яті схопити. Навіть лице побратима міниться, туманом спливає, а думав, ніколи не забуде.

— Може, ти, чоловіче божий, припадком чув такого? — запитав Верига, схвильований згадкою. — Про свого побратима питаю. От був козак: високий, у раменах широкий, а сили такої, що венра кулаком забивав. Татарина чи турка було вихонить з кульбаки, візьме за ноги і почне гамселити ним, як дрюком, бісурманів. Гамселить, аж доки не зостануться в руках одні ратиці. Чому це я знаю: саме так і мене врятував од вірної погибелі. Чоловік десять їх насунуло, душманів, рубав, рубав і з лівої, і з правої — вже й руки отерпли, вже мені й непереливки, а турек обступає, обступає, аж тут він підскочив і турчина за ноги... З того часу стали ми побратимами, хрестами обмінялись, як подобає, і євангелію в церкві цілували на братерську любов. Чи, може, нема бажання слухати? — захопився Верига. — Ми тут як вовгури живемо, то й раді з причини поварнякати. Краще розкажи, чоловіче божий, що зараз на Україні діється?

— Сказано в святому письмі, «где же собистся гріх, тамо нехай буде й покута». Чую, не один про це згадує.

— Це про унію?

— Козак волею журиться.

— А що козакам — вітри запрету не знають!

— Не туди дують вітри — хто схопився за бунчук, статки збиває, отецький дом забуває.

— Кажуть, запорожці з турком війну точить прибралися. Бий його сила божа, піду і я тоді.

Ярина стояла біля полу, затаївши дух. За останніми словами вона стрепенулась і вставилась на батька великими сіро-блакитними очима. Він мимохіть озирнувся на дочку і на півслові змовк.

— Хіба ще не пробував солоної води? — спитав кобзар.

— Чому не пробував? — враз роздратувавшись, відказав Верига. — А де ж і вуха позбувся, як не на галері. Голомозий як рубнув, так я вже вуха в кишені приніс.

— А Максим Кривоніс був? — мабуть, зненацька спитала Ярина, бо зразу ж зніяковіла і попустила очі додолу.

— Максим, кажуть, тоді ходив гішпанців воювати, — відказав Верига, здивовано глянувши на дочку.

— А що ти про побратима казав?

— Це ж і було того року, як ми з Самійлом побратимами стали. — Кобзар ще більше повернувся до господаря. — Загадали тоді на Січі в море йти, турків пужати, а козаки давно вже серце на султана мали за татар: скільки того ясиру перетягали бісурмани.

Верига почав розповідати про один із таких походів. Польща саме тоді заgravала з Туреччиною і суворо забороняла козакам виходити в море, але, як завжди, і цього року від короля козакам не виплатили належної платні, а в козаків була умова: чекати і коритись тільки до дня святого Іллі. Проте козаки стали з'їздитися до Січі уже наприкінці червня, зразу ж після Івана Купайла: хто з Лугу, хто з Поля, а то й з лісу. Тисячі три зібралось, і на раді насамперед обрали за отамана Хмеля молодого, Михайлового сина, що козак був завзятий, а ще й по-турецькому розумів балакати. Десь у самому Царгороді аж два роки у полоні пробував і навчився. Стали лагодити похід. Кошовий загадав на козацькі хутори везти до Січі припас: порох, свинець і сухарів, — а тим часом у скарбниці будували човни. За два тижні більше півста чайок змайстрували та на кожну чайку по чотири, по шість фальконетів поставили.

— А які фальконети! — захоплено вигукнув Верига. — Один, бувало, як пальне, риба на воду спливає, а як шість разом — на мило очерет вилягає. З такою арматою хоч на Царгород можна було рушати, та цього разу вирішили відвідати анатолійські береги.

Щоб не пустити козаків у море, турки день і ніч пильнували дніпрове гирло, та козаків не вчити, як турка дурити. Дочекались молодика, коли ночі найтемніші, рушили вниз

по Дніпру й стали чекати у протоці, а як настала ніч така, хоч в око стрель, отаман пустив одного човна попід правий берег, та так, щоб його почули аж у Асламі. А вже як наблизився, то козаки учинили такий гармидер, ніби там було півста човнів. Турки зі всіх гармат — туди, а козаки тихо, повз другий берег, порвали ланцюг, яким Дніпро був перетятий, і посунули до Великого лиману. А за два дні минули й Очаків, випливли в море й заспівали:

Гей, не знав козак, не знав Софрон, як слаги зажити.

Гей, зібрав військо, військо Запорозьке та й пішов турка бити.

Хоч повз Очаків і тихо пройшли, але турки таки помітили. А вже як з'являються козаки в морі, — Верига аж головою покрутив, — по всій турецькій землі тривога знімається. Посилає турецький султан гінців і в Анатолію, і в Болгарію, і в Румелію: «Стережіться, побережани, в морі козаки!» А козаки собі наставляють вітрила й простують на південь, щоб третього дня на вечерю в Сіноп устигнути.

— За доброго вітру і на обід устигали, — вставив кобзар.

— Еге, так того разу зустрівся в морі турецький корабель, а з ним ще й дві галери. Та ти, чоловіче, і сам, мабуть, у походах бував? — схаменувся Верига. — Що ж я тебе теревенями частую? Ярино, люди, може, голодні.

Ярина стояла все на тому ж місці, але була ніби зачудована.

— Розкажіть, тату, — проговорила вона соромливо, — ось і люди послухають.

До бурдеї зайшло разом кілька чоловік. Уклонившись господареві, вони сіли на лаві, а молодики зупинились біля порога і мовчки видивлялись на кобзаря. Він, ніби на когось чекаючи, нервово прислухався до кожного шереху серед сусідів. Верига, перепрошуючи, кинув на гурт:

— Це я про те, як турка в морі воювали. Хоче послухати. Кораблі на Царгород простували, мабуть, з Кафи. Бач, я ж ще про побратима не сказав. Зараз скажу. Ми ще здалеку помітили вогники на щоглах, а на морі знялась бурханина, усі човни порозкидало геть до біса. Він-то не топиться, хто бував на морі — знає, а вам скажу: за облавком кожного човна були з очерету вальки припасовані, а вже команди отаманової за бурханиною не чути. Та на кожному човні був свій отаман, він уже мусив знати, що діяти. Чуємо, пальнув один фальконет, стукнув другий, гупнуло й на галері, і перше ж ядро шубовснуло біля нас.

У отамана аж шапка злетіла з голови. «Доведеться, панове-товариші,— каже отаман,— туркові очі одвести. Чи є охочі?» Мій побратим, чувш, чоловіче божий...— Кобзар закивав головою.— Мій побратим, кажу, першим викликався. Треба ж і мені озиватись, така вже козацька регула. Я глянув на море, а воно реве ще гірше, ніж ото в степу хуртовина, човен кидає, як тріску, і, признаюсь, завагався на якусь хвилину, а парубок один із Вільшани, забув уже, як і звали, мене й випередив. Хоч би й хотів, так третью вже нікуди примоститися. Спустили вони на хвилі липову колоду з ліхтариком попереду, сіли вдвох на неї верхи й попливли в бік від човна, а на човні вогники погасили. Турки собі гадають, що то човна кидає на хвилях, спрямували туди гармату й стріляють на вогник, а ми тим часом під корабель підкрались. А вже коли козаки допнуться корабля, ніколи йому не втекти: враз сточили облавки буравами, як шашіль, потім просмоленої паклі натикали й запалили. А корабель був повний добра. Було там і золото, й гризет, і діти християнські обрізані, а найбільше — бранок для султанського гарему.

Видряпались ми на чардак, а з іншого боку іще лізуть братчики, і до ноги вирубали бісурманів. Ледве встигли бранців перевести на човни, як корабель почав потопати.

Став я по тому шукати свого побратима. Між козаками нема і на воді не видно. Засвітили вогні на човнах, гукати почали — не одзиваються. Отаман каже: «Вони до іншого човна десь прибилися, рушати пора». А я мало не плачу та прошу ще пошукати. Та отаман був строгий. Пройшли, може, з гони, може, й більше, й побачили вогник між хвилями. Колоду знайшли, але людей на ній уже не було. Мають, таки влучив клятий турок.

— Не влучив,— сказав захриплим голосом кобзар.

В хаті стало тихо. За стінами землянки вила віхола, курай в мечеті пригас, і обличчя кобзареві стемніло, стало зеленим від лампадки. Він був звівся, простяг уже руки, але знову сів і повторив:

— Не влучив, пане-товариш, це вже я напевне знаю, бо прибило їхню колоду хвилями до турецької галери. Бачать вони — й човен з козаками наближається. Треба б було почекати, та молодість спритніша до діла, ніж до думки. Видряпались вони на галеру, а галера саме рушила тікати, і човен не встиг перекинути абордаж, а може, й не насмілювався. Опинилися вони тільки вдвох серед турків, а їх півста було, голомозих. Билися, билися, трупом гелеру вкрили,

уже й братчики стали кайдани збивати, а голомозих таки більше було, осилили нас і привезли у Кафу продавати.

— Мати божа! — відсахнувся, як від привида, Верига. — Невже це ти, Самійле! Люди, та це ж його голос. — І він, вкрай збентежений, ступив до кобзаря, охрестився й підійшов до нього, як до святого образа.

Кобзар зніяковів, але підвівся й собі.

— Хоч і не впізнав ти мене, Гнате, але все-таки давай почоломкаємося. Зустрічав я твого побратима, питав і за тебе, а мене Кирилом люди звуть, саме той парубок з Вільшани, що другим вивався на колоду з твоїм побратимом.

— Кирило, Кладинога? Братiku мій, як же я тебе не впізнав? Ну, а побратим же мій?

— Теж був у Кафі, каміння ламав, а мені судилося-таки волі здобути.

— Сам, чи як? — запитали з лавки.

— Є в мене ще побратим Покута, буду йому дякувати до кінця живота, він і викупив.

Верига почервонів: тож і люди чують — забув за побратима, а Покута, може, тому і в похід ходив, щоб свого побратима пошукати. Він винувато зирнув на сусідів, на свою шаблю — скільки років висить без діла, а хазяїн зовсім уже гніздюком зробився, гречкосієм. З такої обиди аж головою покрутив Верига і гірко зітхнув, ніби кажучи: була б у дочки мати, давно б повернувся на Січ.

Ярина сиділа, все ще зачудована батьковою розповіддю. Верига глянув на неї і сам замилювався — аби трапився козак, дівка вже на порі, а за гречкосія не личить таку козачку збувати. Тоді вже разом із зятем на Січ. — Гей, море, грай, море, грай!.. — Веризи зробилося солодко й вільготно на душі:

— Слухай, Кириле, чую на собі вину, будь тепер і ти мені за побратима: оце тобі пристановище, і хата, і хліба шматок. Я при людях кажу, Кириле!

Кобзар закивав головою:

— Дякую на слові, ласкавий добродію. Божому чоловікові де горбок, там і домок, а он люд наш руський православний не має вже де голови прихилити. Як на Маслово-му Ставі забрали від козацької старшини армату й клейноди, то вже гірше за турецьку неволю настало — виписних обернули в посполитих, а посполитим по чотири, по шість днів на тиждень павщину загадали, людей од віри православної в унію заганяють, а церкви стали в оренду здавати.

— Правду кобзар каже,— загомоніли на лаві.— Вірне слово, уже і в Немирові церкву під унію забрали.

— Щоб я ото ходив кланятися рендареві,— сказав Шпичка Мусій,— ще й дудика платив за те, що дозволить дитя охрестити?

— Як будете сидіти мовчки, то й платитимете,— вів далі кобзар.— Ляхи гадають викоринити Україну, землі забрали, церкви на унію віддати...

— Але відригне їм земля народну кривцю.

— Відригне. Чую, як гуде вже земляця...

Запала тиша, ніби й всі інші прислухались до землі. Нарешті Ярина благально сказала:

— Заграйте, дідусю!

Кобзар дістав з лави кобзу, потрогав руками струни і під їхній говорок ніби сам до себе в роздумі проказав:

— Ой застугонить земля від тисячі і ще тисячі ніг,— потім рвучко скинув головою, аж чуб зсунувся на лоб, обличчя йому загострилось, струни уже зарокотали, але густий бас перекрив і їхнє рокотання:— Буде ще, братці...

...Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями.

Від його слів холодна хвиля залоскотала горло Веризі. Зволожнілими очима він обвів хату. Хлопці біля порога захвилювалися, між собою стиха загомоніли.

— Чого загелготали, як гуси! — крикнув на них Гаврило.— Чоловік лихо віщує, а ви зраділи. Віда б її задавила, тую війну: чи перескочив, чи недоскочив, а вовки поживу матимуть.

— А самі, бач, і вовків не злякались, як пробірались на край хрещеного світу,— сказав Гордій Недорізаний, покалічений на руку і кривий на око.— Та що там вовк, твар з голоду шкідлива — і головешкою відженеш, а татарин би здибав — попри коні гнав би аж до Перекопу, а, бач, люд іде-таки в степ.

— Землі неміряні, неорані,— відказав Гаврило.

— Були і там землі плідучі і зело родуче. Ні, таки воля манить людину.

Гаврило з того й оминився на хуторі П'ятигори, але не любив, коли молодші доточували йому розуму. Не маючи що відповісти Гордієві, він тільки махнув рукою.

— Сьогодні воля, завтра неволя. Ні, такі не знали діди спокою, бачу, й діти наші не будуть знати!

— На тому наша й потуга, і слава держиться,— сказав Верига,— а то б уже давно або турком, або ляхом звався.

Христя запросила гостей до столу. На ньому вже парувала гречана каша з вишкварками, ковбаса з часником, начинений кендюх і коржі з маком.

Верига, наливши з круглого кумапця велику коновку калганівки, сказав:

— Ми ще своєю користаємось, а де вже пани-ляхи стали, то там і горілку гнати заборонено. П'ю на тому, щоб нога пана сюди ніколи не ступала, щоб їх діти не побачили тут світла сонця, щоб їм скот не плодився і трава не росла, де ступить нога осоружного.— Підніс коновку і став перепивати до Кладиноги.

— Не тільки сюди, а й по всій Україні,— додав Кладинога.— Хай буде!

IV

В останніх числах червня, перед самими жнивими, стало на годині. Легкі хмарки, як пір'їни, без тіні пропливали в блакиті. Чорними хрестиками висіли в небі яструби; чайки, тужливо скиглячи, гоїдались над хвилями сивої ковили, а над безмежним степом струмилось марево. Ніби над прозорими озерами мерехтіли в мареві зелені горби, вкриті пахучим чебрецем, дикою морквою і бедрицею.

На хуторі П'ятигори стояла сонлива тиша. В розпеченому повітрі дзвеніли тільки комахи, та на ставку часом скидалась риба, по воді розходились тугі кола, перебігали через рожеві хмарки, затоплені в воді, завмирили під густими вербами.

У цій тиші десь почулось гавкання собак, потім на греблі показалась швора сухоребрих хортів, за якою плентався рудий чолов'яга. Зачувши воду, хорти з висолопленими червоними язиками щосили потягли до ставка. Чолов'яга, вкритий пилом, спотикаючись, ледве встигав за ними.

На березі він упав на траву, стомлено витер рукавом сірої від пороху сорочки запорошене обличчя і, глянувши на збиті постолі, скрухо похитав головою. На вигляд йому було вже років за тридцять. Давно не голені щоки вкривала руда щетина, а під хрящуватим носом звисали довгі вуса, як віхті. Козацька шапка-кабардинка, жупан за плечи-

ма, сорочка й штани були ветхі й драні. Через плече висів ще гамак, а біля пояса — кисет з тютюном і кресалом.

Собаки, напившись води, лягли на моріжку й заляпали вухами, відганяючи в'їдливих мух. На воді вистрибували за мушками сріблясті верховоди, тріпотіли білі метелики й сизокрилі бабки, ластівки прошивали блакить, в якій виграла чорними клубками мошка.

Рудий козак злими очима глянув на хортів, шарпнув за смичок і поволік їх до двору.

Біля порога козак прив'язав хортів до розсохи, обвішаної глечиками, і ступив до хати. В чистій світлиці нікого не було, тільки дзижчали на віконці сонні мухи та бився об шибку жовтий метелик. Пахло васильками, натиканими за сволок, і татарським зіллям, розкиданим на чисто вимитій підлозі. На столі, накритому скатеркою, стояла миска з тетерею, глек молока пряженого, півхлібини під рушвином і ніж біля хліба.

Козак заглянув у хатину, але й там нікого не було. Він перехрестився до образів і пожадливо почав їсти тетерею.

Коли вже в мисці і в глечуці нічого не залишилось, козак знову перехрестився, пішов надвір, знайшов прутик і, зробивши з нього хрестик, ввіткнув серед кімнати: господар побачить і знатиме, що в домі була захожа людина й відвідала хліба-солі. Потім рудий козак забрав хортів, буркнув до них: «Бодай ви поздыхали!» — і попростував далі в стег.

На хуторі запала тиша, тільки на греблі, порпаючись у поросі, цвірінькали горобці, а на березі попискували жовтаві каченята, поспішаючи за качкою до води. Враз лунко затупотіли по містку кінські копита.

Вершників було семеро. Один заскочив на Верижине подвір'я, гукнув біля порога польською мовою: «Хлопе, ходи сюди!» — і, не дочекавшись відповіді, поскакав назад. Решта вершників уже злізла з коней і, голосно розмовляючи, з містка оглядала став, укритий пушинками з осики.

Вершники були в коротких жупанчиках, широких шароварах, а на головах мали шапки з малиновим верхом і султаном попереду. За плечима у них були мушкети і шабельки при боці, а біля сідла дерев'яні відерця. На одному верхівцеві, з пухнастими вусами, поверх жупана була черкеска з вильотами, а на ногах червоні сап'янці.

— Ото хлоп, які розкоші має! — сказав верхівець, повернувшись з двору.

У Вериги була вже хата на помості, рублена комора з дубового лісу, хлів, хворостом плетені, а біля греблі над ставом гуркотів водяний млин.

— Прошу пана ротмістра, то там можна отаборитись.

— Гадав, певне, же добре заховався, довіку буде на слободах,— сказав вусатий ротмістр,— але в мене нюх на хлопів.

Верхівці догідливо зареготали:

— Прошу пана, за такий ралець стражник коронний мусть бардзо подякувати пана ротмістра, адже сюди не один хлоп утік.

— Дяка як табака — бери, коли частують, а про свою дбай,— повчально сказав ротмістр.

— Но, то тут пан матиме біля чого погріти руки.

— А як ти гадаєш, Юзеку, у ставку багато риби?

— Проще мосьпана глянути, як карасі скидаються, певне, багато!

— Мосьпан любить, щоб карасі скидалися на пательні, а не на воді,— крякнув ротмістр і розгладив біляві вуса, ніби вже готуючись посмакувати рибою.

Гайдуки запобігливо заметушилися на березі, шукаючи волока. Вони, як гусаки, всюди витягали шії, заглянули і в рогіз, у верби, заглянули й під місток. Туди з шумом через заставки снадала прозорими полотнищами вода, але волока не було.

— То най пан руками ловить! — наказували гайдуки один одному.

— Но, то багато води!

— Але можна випустить. Вода ніц не варта!

Двоє гайдуків побігли до заставок і підняли їх коловоротом. Вода з ревом ринулася вниз і хутко почала спадати в ставку, а вже за якусь годину її було не більше, як по коліна. Зупинилось колесо в млині. Стривожена риба, опинившись на мілкому, тепер ходила майже по верху. Від неї мов кипіла вода.

Гайдуки хутко роздяглися, побрали собі кожен по довгому дрюку і влізли в багnistий ставок.

— Прошу пана, та це королівське полювання! — вигукнув один і вдарив по воді дрюком. На воду сплив срібний короп, по лікоть завдовжки, і перевернувся догори черевцем. Гайдук схопив його й пошпурив на берег, де сидів ротмістр з кошем.

Інші гайдуки так само заляскали дрючками. За кожним ударом на воду спливав оглушений короп, чи карась, або окунь.

— А хіба з качки погана страва? — сказав другий гайдук і погнався з дрючком за табунцем свійських качок, які хлюпостались у рящі.

Качки голосно закрякали і побралися на берег. На їх крик з'явилась у вербах дівчина верхи на коні. Русяві коси на голові лежали вінком, довгасте привабливе обличчя і тонкий ніс з горбинкою були засмагли від сонця, але найпривабливіші були великі сіро-блакитні очі в затінку вій, вологі й прозорі, як стенові озера в ясний день. На дівчині була вишивана сорочка з вирізом на оборочці довкола виточеної шиї. Тонкий стан стягала червона окрайка.

Дівчина сиділа в кульбаці вільно і ловко, мов козак. Кінь був гарячий і нервово напинав повідки.

Вискочивши на берег і побачивши у ставку голих людей, дівчина від здивування розгубилась і цюгливо опустила очі. Гайдуки теж, помітивши дівчину, з несподіванки уклакли з дрючками в руках, а дехто навіть соромливо прикрився. Першим отямився булькатию Юзек з приплюснутим носом.

— Пан Єзус, — прогундосив він, — така краля!

— Ходь сюди! — крикнув другий.

— Замовкни, бидло! — гнівно викрикнув ротмістр, хутко застібаючись на гапники. — Пані, певне, має справу до міліції.

— Де б тут пані взялась? — розгублено вже сказав Юзек.

— То, певне, десь тутка вже шляхтич сидить. Прошу пані...

Дівчина, побачивши на березі закульбачених коней і вусатого ротмістра, нарешті зрозуміла, що діється перед нею. Її очі враз стуманіли, брови зійшлися, і все обличчя спалахнуло гнівом:

— Ви що тут бешкетуєте, як розбишаки! Став випустили! — закричала вона, подаючись усім станом вперед. — Тут вам не хлопські угоди, геть з води, душмани!

Ротмістр, як кіт, спійманий на шкоді, від першого ж рішучого вигуку дівчини знітився і почав подавати знаки гайдукам, щоб ховались з очей, але, нарешті, щось зметкувавши, випростався, настовбурчив свої вуса і глузливо зареготався:

— То справді русинка! Але які очки, які уста!

— А верещить, як ракша, — додав Юзек.

Інші гайдуки теж отямилась і реготали вже на весь ставок, а в угоду ротмістрові ще й заулюлюкали. Дівчина

більше нічого не сказала, крутнула конем, і, мов сполохана горлиця, знялась і полетіла в степ.

— Юзеку, ходь сюди! — гукнув ротмістр на булькатого гайдука, який аж у верби угнався за дівчиною.— Поїдеш мені на двір пана стражника коронного. Най буде знати, які матиме добра.

— На таке добро наш пан ласий, особливо коли воно біле, як гуся.

Ротмістр підкрутив вуса.

— То таки слічна дівчина, а пан і так матиме добрий кушень. Скажеш — аж вісім дворів.

Юзек забрав цидулку, і за якийсь час його шанка зникла в зелених хвилях степу по дорозі на північ.

V

За байраками половіло жито. Цього року хліба вродили буйні й колосисті. Такому урожаю міг позаздрити кожен господар на волості. Там шостий рік підряд як не родить земля, а коли не цим б'є їх доля, то сараною. Минулого року налетіла сарана чорною хмарою на три милі завширки. Сонце заступила, аж день почорнів, а де сіла, то вже за годину лисою стала земля. Такий шум стояв, мов греблю прорвало. А як погнало її вітром далі, дерева ніби обгоріли, а в повітрі стояв нестерпний сморід.

Косарі, що збіглися із усіх ланів, дивувались, слухаючи рудого козака з трьома хортами, а збоку купкою стояли в'язальниці і, спочуваючи, хитали головами.

— І люд став схожий на обгорілі головешки, — вів далі рудий козак: — Справжній голод навкруги. А пани правлять своє.

— Панам байдуже людська погибель, — сказав Мусій Шпичка. Він стояв, спершись на кісся, голий до пояса.— Вони всі людською кров'ю живуть. Щось і козаки заледацили, байдужі стали,— і з-під бриля зиркнув на козаків.

Троє козаків стояли осторонь біля своїх коней, а четвертий сидів на снопі й смоктав люльку.

Козаки виринули перед косарями із тирси, ніби як із землі вродились. На них були запорошені жупани і баранячі шанки з червоними шличками, а за поясами стриміли пістолі. В двох при боці іскрилися насічкою турецькі шаблі.

Верига був збентежений появою таких гостей і закохано зирнув на козака з люлькою, у якого гострі очі, як ножі,

блискали з-під острішкуватих брів, а довкола випнутого підборіддя двома струмками спадали пругкі вуса.

— Так он який ти став, Максиме,— сказав Верига,— зустрінься на дорозі — і не впізнав би. Де ж ти перебував? Я перепитував у людей, одні кажуть — на Січ ударився Кривоніс, інші кажуть, ніби аж у Франції воює. Це правда?

— Правду казали люди.

— І у Франції був?

— Гішпанці воювали у Дюнкірхені. Козаками й прогнали його хоч нас було тільки дві тисячі, а француз би й досі вовтузився.

— Чому?

— Не вміють сердитися французи, вдачі веселої. А навкруги глянеш, наче як і в нас.

— Як же ти сюди, на хутір, потрапив? Ми думали, нас тільки птицям видно, бо досі жоден дозорець не набрів.

— Кирила Кладиногу зустрів, кобзаря.

У Вериги з надією забилося серце.

— Може, за свата приїхав,— сказав він ніби жартома, хоч у самого аж дух сперло в грудях. Разом з Кривоносом приїхав теж, певне, значний козак. Він був молодший за Максима, але такий же високий, стрункий і гнучкий, з глузливими очима. Спершись на кульбаку, козак іронічно посміхався тонкими губами. Від кожного поруху під жупаном йому вигравали тугі м'язи.

Кривоніс, може, не дочув, а може, й не зрозумів запитання, і Верига знову спитав:

— В науку на Січ везеш?

— Остап ще й інших навчить.

— Чужий?

— Не пізнаєш Бужинського плоду?

Верига пригадав шляхтича, який один час козакував, і сказав:

— Он якого роду! Такому козакові треба ж і козачку до пари. Чи, може, одружений?

— Козакові шабля при боці — найвірніша дружина,— відказав Кривоніс і з замилюванням глянув на Остапа: ставний козак!

Мусій Шпичка знову запитав:

— А що це пани такий верх узяли, що вже й реєстрових до собак приставили?

— Коли несила наша, — відказав плаксиво чолові'яга в хортами.

— Тікайте, як ми зробили,— порадив Гаврило.— Світ великий, поля багато.

— А вони жінку та дітей на шибеницю потягнуть.

— Мало ще тягають, коли терпите,— вставив похмурий джура від коня.

— Раз право існує тільки для шляхти, так нічого не вдієш: хоче — милує, хоче — карає...

Максим вийняв з рота люльку й повів оком.

— Куди собак тягнеш?

Рудий козак пхнув ногою крайнього хорта, аж той гавкнув.

— Виздихали б вони разом з панамі: полковник черкаський хоче презент уманському зробити, а ти ковтай сором, ноги труди. Дякувати долі, хоч тепло, а інших носилає в холоди такі, що птаха падає.

— То ще людяний полковник, що верхи на вас не їздить.

— А в Лубнах, кажуть, ксьондз уже запрягає хлопів православної віри себе возити,— сказав косар.

— А чом не їздити на дурнях.

Жінки навіть охрестились і вже збентежено зиркали на козаків. Перезиринулись і косарі, навіть Верига зніяковів за гостей. Козаки здавна недолюбливали гречкосіїв-гніздюків, але ж гречності їм ніколи не бракувало. Хіба вже й на Січі стали забувати козацьку регулу? Запала важка тиша. Гордій Недорізаний раздратовано сказав:

— Що ж ти ганьбиш пас, пане отаман? Ми не оружні, а може, і у голові не вистачає, а як ви припустили, щоб Конецпольський гетьман скрутив волю козакам? Чули ми, як він послав свою залогу на Запорозжя і Кодак-фортецю поставив, щоб ви на волость і носа не казали.

— А ще з нас глузуєте,— ущипливо додав Шпичка, відчувши підтримку.— У самих уже не хвіст, а тільки ріпця.

— Ви ж тепер без дозволу ляшка навіть татар пужати не смієте. А сюди пани не наважаться прийти, тут вільні землі, тут люди сердиті.

Максим пихкав люлькою і тільки оком поводив то на Шпичку, то на Гордія, але Остап аж мінився на виду.

— А хто підвів Павлюка під Кумейками або Остринцю під Лубнами? — сказав він гнівно.— Гречкосії перші на пупа закричали. Якби устояли на річці Стариці, не дійшло б до ординації. Може б, усі дванадцять тисяч мали у реєстрі козаків.

Гаврило викривив смагли губи й неприязно глянув на Остапа.

— Хоч би й двічі по дванадцять, мостіпане, а що з того посполитим? Як були бидлом у панів, так і застаються. Ні Павлюк, ні Острияниця — ніхто з них не заступився за нашого брата мужика. Такі з вас лицарі!

— Не кривди, хлопе, козаків! — уже погрозово вигукнув Остап. — Козаки завжди боролися за православну віру, за вольності наші!

— За вольності? Для кого? Чи нам було від того легше? То вже так: пани б'ються, а в мужика чуб тріщить.

Верига боязко зиркнув на Кривоноса: за козацьку честь він міг і шаблею повчити немудрих гречкосіїв. Щоб припишити суперечку, від якої насупились косарі, утішно сказав:

— До чого такі балачки? Ви орете, ви сієте — та й по всьому, а козак горлом наставляє. А то ж як? Тепер я сплю на подушці, а тоді на кулаці.

— А менше б спали, та про нас дбали, — буркнув Гаврило.

Кривоніс чомусь посміхнувся, хоч обличчя з цього не стало веселішим. Пружно звівшись на ноги, він ступив до розгніваного Гаврила, який, видно, не все ще виказав, і поклав йому руку на плече. Гаврило застережливо втяг голову в плечі й запитливо глянув з-під кошлатих брів.

— Коли гукну, чоловіче, — сказав Кривоніс, хитаючи Гаврила, який не гнувся, — хапай шаблю, вила, косу, що трапиться, і бий людежерів! І ти теж, — Максим переніс руку на плече Шпичці, від чого Мусій теж знітився. — Я бачу, чим ви дихаєте. Будемо битися за свободу для труженників, аж доки не здобудемо спокою від панів, сто чортів їм у пельку!

Мусій тужився, щоб устояти на місці, але глянув на заporожця вже веселими очима.

— Оце пісня з нашого голосу, вашності! Не один Мусій пристане на таку розмову. На панів хоч з косою піду, а не буде коси, голими руками душитиму. — І він, ставши навшпиньки, обняв Кривоноса жиливими руками за попереk.

Тепер і решта косарів зрозуміли, до чого вів слово суворий запорожець, і вони загомоніли разом. Розвиднілося трохи й Веризі в голові. Хоч не про це він перше подумав, як побачив Максима, але кров козака загомоніла і в ній.

— Бий їх сила божа, а мені б тільки допасти, я б згадав панам невинну кров дружини!.. Ходіть, панове, на хутір. Хазяйки у мене нема, але, дякувати долі, дочка вироста,— і він крадькома скинув оком на Кривоноса.

Кривоніс, ніби щось згадавши, відказав:

— Кажуть, гарну дочку маєш. Хліба-солі не цураємось,— і вклонився господареві, а коли підвів голову, край стерні помітив дівчину на коні.

Вона летіла, як стріла, пущена з туго натягнутого сагайдака. Верига засяяв батьківською гордовитою посмішкою. Загорілися очі і в Кривоноса, певне, замилувався козак з її сміливої постави на сідлі, а його товариш аж подався вперед.

Дівчина біля самих косарів збила милом укритого коня. Очі їй ніби кресали іскри, а лице пашіло гнівом.

— Тату! — викрикнула вона, шукаючи батька очима.

Верига і сам ще не бачив її такою красунею і, схвильований, сказав:

— Доню, попереду привітай гостей. Може, тобі серце підкаже, хто до нас завітав, бо ж не раз ти згадувала завзятого козака.

Дівчина тільки тепер помітила вершників. Один дивився на неї з захопленням, і посмішка грала на його червоних устах. Другий, з горбатим носом, з вусами, як ятагани, глянув їй просто у вічі. Дівчина аж заплющилась. Знала, що треба гостям уклонитися, запросити до хати, а щось незрозуміле й незнане слухало мову. Вона почервоніла й від того змішалася зовсім.

— Чого ж ти, Ярино? — спитав Верига, вражений поведінкою дочки.— Це пап отаман, Максим Кривоніс, а це Остап — його товариш.

Косарі, почувши ім'я Кривоноса, збентежено презирнулися, а жінки аж зашарілись.

Батьків голос очутив Ярину, вона аж стрепенулась: перед нею стояв Максим і дивився, як зачудований, але уже за хвилину очі їй знову поїнялися гнівом:

— Ляхи став спустили, тату, рибу глушать!

— Які ляхи, що ти, дочко? — спитав Верига, посміхаючись з доччиної незрозумілої наївності.

— Де їм тут узятися? — не повірив і Мусій.

Косарі теж пересміхнулись. Крий боже, коли б були це ляхи!

— З мушкетами й на конях, хіба я знаю! — відказала дівчина, сердито смикнувши плечем.

— То, певне, з кварцяного війська заскочили, — сказав Остап. — Чули ми, аж два полки стали на Україні. Дозволь, пане отаман, я їх трохи полякаю!

— Чекай, Остапе, — відказав Кривоніс, — коли вже лякати, то так, щоб навіки забули сюди шлях! — Він спритно й легко вистрибнув на коня доброго плоду.

Верига, а за ним і косарі стривожились і кинулись до зброї. Живучи на межі Дикого поля й щогодини сподіваючись на татар, тут завжди тримали під руками і мушкет, і шаблю, а дехто уже набивав косу сторч на кісся. Чи то кварцяне військо, чи надвірна міліція якогось шляхтича, все одно тут їм не панщина!

VI

Коли козаки прискакали до ставка, ще декілька гайдуків полювали по воді з дрючками у руках. Верига остовпів, як побачив, що зробили вони з ставом.

— Та це ж грабунок, наш млин, риба!.. — закричав він до гайдуків. — Хто вам дозволив? Тут ми хазяї!

Ротмістр, який стояв над купою риби, взявся в боки й бундючно скинув догори голову.

— Ходь сюди, хлопе!

Верига наблизився, задихаючись од гніву.

— Ти ще не знаєш, що хлоп не має права в Речі Посполитій посідати слободи? Ти ще, гунцвоте, лайдаку, не знаєш, що тільки пан може посідати ґрунти?

— Тут вам не королівщина, — закричали разом хуторяни, — це вільні землі!

— Тихо! То вшистко панське, — кивнув ротмістр на хутір. — Пан стражник коронний, Лащ Самуїл, від самого його милості пана круля має на ці угіддя з хлопами привілей!

— Але це козацький степ!

— То ти, гольтіпако, будеш пана Лаща вчити?

До нього підступив Мусій з кошою.

— Слухай, вельможний пане-ляше, тікай скоріше звідси, а то бити почнемо.

Зневажений ротмістр пирхнув, як кошения на гаряче молоко, й схопився за шаблю.

— Бидло! Вже ти будеш знати, як з уродзоним шляхтичем розмовляти. Дайте йому в скуре!

— Ну, так молися, ляше, більше тобі світа не видати, — Мусій одступив крок назад, щоб замашніше було проткнути кошою.

Верига схопив його за лікоть:

— Чекай, Мусію, але ж то пан стражник...

Гайдуки з води кипулися до своєї одежі, де лежали мушкети, але Ярина на коні заступила їм дорогу. За нею наспіли косарі і в'язальниці. Побачивши спустошений ставок і занімилій млин, вони з лайкою посунули на голих гайдуків і загнали їх назад у воду...

Хіба вони заради цього тікали аж на край хрещеного світу, життям ризикували, щоб знову і на пана дай, і на старосту дай, і на церкву дай, і ще на десять ротів різних лакуз, хай би під ними запала земля! Нехай забудуть сюди дорогу людомори, хоч би й король їх насилав! І Гордій перший стрільнув з мушкета: гайдук з розбитою головою плюснув па воду догори черевом.

Остап вихопив шаблю й собі хотів кинутись у гурт, але Кривоніс зупинив його одним поглядом суворих очей:

— В тебе не коса в руках, а шабля козацька! Шапуй, Остапе, лицарську регулу, а хочеш битися — ротмістр оружний.

Остап вирпнув на переляканого ротмістра, з серцем свиснув у повітрі клинком і вклав його назад у піхви. Ротмістр усе ще стрибав і прискав перед Веригою, обсипаючи його лайкою.

Ярина мінилась з лиця: вона і в думці не припускала, щоб насмілився хто образити її батька і щоб батько того не зарубав. Сльози заслали їй очі.

— Тату, то ж ганьба яка! — Вона стрибнула з коня, підняла з землі мушкет і націлилась у ротмістра.

— Пане, проси опрощення, або я тебе встрілю!

— Козацька в тебе кров, дівчино, — сказав Кривоніс і відвів рукою мушкет. — Ми з паном на шаблях помірємося. Ну, ляше, держи відповідь і за себе, і за виродка Лаца.

Ротмістр, який знітився перед дулом мушкета, знову напридився, відкинув назад голову й блиснув шаблею. Кривоніс ступив крок назад, і на клинках замиготіли червоні відблиски сонця, що вже сідало над степом.

Ярина заклякла з піднятим у руках мушкетом. Вона затаїла дух, і тільки великі очі блискали, як клинки, за кожним її порухом. Довкола неї жінки охкали і в страхі падали обличчям в долоні.

Кривоніс відбивав удари, ніби жартуючи, й з кожним випадом тиснув супротивника до води. Коли ротмістр сту-

пив уже на багницько, Кривоніс враз нахилився, блиснув зубами і мигцем проткнув ротмістрові груди.

— Іди до люципера, бісів сину, й чекай там на свого пана Лаща!

Ротмістр випустив шаблю й плюснув голічерева на воду.

Остап увесь час не зводив очей з дівчини, яка за кожним ударом мінилась, як на сонці сталь. Заздрість на свого отамана душила козака, і він, того не помічаючи, нервово кусав собі губи. Враз на копя вихопився ще один гайдук, який рапше вийшов з води, і з копита щосили кинувся тікати.

Першим отямився Остап. Він хижко витягся над гривою копя і вітром полетів навздогін. Гайдук скакав, злившись в одне з конем, і тільки з-під себе вивертав голову і переляканими очима міряв відстань до козака. Остап вихопив шаблю і крикнув:

— Не втечен, гаспиде! Купуй собі життя або лицарську смерть, лакузо!

Гайдук навідліг свиснув клинком і з озвірілим лицем звівся над сідлом. Коні затапцювали довкола себе, а шаблі замиготіли, мов язики полум'я.

Ярину ніби на хвилю зняло від такого герцю, вона аж стрепенулась і в той же час запитливо й тривожно звела очі на Кривоноса. Гайдук був на голову вищий за Остапа, а плечима заступав могилу. Вона вже благально глянула на Кривоноса. Отаман осокою витирав свою шаблю і веселими очима зиркав на герць. У Ярини ніби перестало б'ятися серце. Остап, як лозина, вигинався на сідлі, під ним в'юном крутився кінь, а шабля блискавкою миготіла в руці. Гайдук бив, як молотом по ковадлу, і над степом тонко дзвеніла сталь, а між коні золотим піском сипались іскри.

— Годі вже тобі бавитися, Остапе! — гукнув Кривоніс, викидаючи свій клинок до піхов.

Козаків кінь, ніби вчув отаманову команду, притьмом обскочив гайдука наліворуч, а Остап, граючись, перекинув шаблю до другої руки, і не встиг гайдук оком змигнути, як йому на голову впав гарячий клинок. Важке тіло захиталося, заточуючи в різні боки коня, потім схилилось набік і важкою брилою осунулось у траву. Ярина мимохіть радісно крикнула і впустила мушкет.

До ставка збіглися вже всі, хто був на хуторі. Від крові й останніх променів сонця вода в ньому зовсім стала червоною, але обличчя в людей із хутора були бліді й перелякані: вони тільки тепер прийшли до тями й важко думали

пад тим, що зопалу вчинили. То ж були не прості хлопці, а панські гайдуки. За смерть хлопа пан хіба що сорок гривень заплатить, а спричинися до цього посполитий чи козак, то й життям не відкупиться. Буде на козакові хоч мала провина, панські лакузи такими його муками карають, що й невірних перевершують. Більші діти дивилися на всіх тривожними очима, менші безжурно грались на купі риби, а жінки, мов сполохані вівці, збившись до купи, слізно горювали:

— На погибель собі з ними спіткались.

— Цитьте, молодичі, перестаньте! — гримали на них чоловіки. — Геть собі йдіть!

— Краще б за хутором їх...

— Все одно, чи в лоб, чи по лобі, вже тікати знову доведеться.

Жінки озвались стогоном:

— Куди? Знову в Дике поле?

— Ще ближче до татар?

— Та то правда, краще на Московію рушати, — сказав Гордій, — там люди закону однакового, і Гуня так зробив, і Остриця туди втік, а колись, мабуть, і всі так зроблять.

— Ні, мабуть, уже довіку нам не визволитись із лядського ярма, — журно похитав головою Гаврило. — Та не вже-таки не бачить і не чує московський цар, як тут загибають православні?

— Еге, якби ходили під Москвою, тоді б не страшно ні ляха, ні татарина.

— Куди тікати? — сказав Мусій. — Од Кракова до Чакова — всюди біда однакова.

Жінки заголосили:

— Хіба ще десь так родитиме жито?

— Сіяли жито, а вродили пани, — хитав головою Мусій, тупо дивлячись на свій потоптаний бриль. Волосся йому стирчало, як щетина, і робило його схожим на розтріпаний віник.

При одній згадці, що на їхні ґрунти і тут зазіхає уже якийсь Лаш, хуторяни знову збурились: і так усі землі на Україні посіли пани Потоцькі, Вишневецькі, Конецпольські, Тишкевичі й Киселі, та ще й сюди простягають лапи! Тепер вони скажуть: «Наша земля, плати, хлопе...» Але не буде по-їхньому! Нехай тепер у вітра питає стражник коронний, де поділися його пахолки.

Непокоїв трохи реєстровий козак з хортами. Біля ставу його не було, певне, з поля попростував собі далі і не ба-

чив, що тут діялось. Хіба що чув, як Ярина казала про ляхів. Але він, хоч і реєстровий, а все-таки козак, то й йому сидять пани-ляхи в печінках. Певне, що нічого не скаже, а тоді й сліду ніхто не дійде,— заспокоювали себе хуторяни.

Хлопці тим часом ловили гайдуківських коней — у Гаврилового Семена і Мусієвого Кіндрата, які схопили найкращих, щастям сяяли обличчя. Видно було, що вони кохались у конях і не думали вже розставатись з цією несподіваною здобиччю. І їхні батьки теж підступили вже до коней і ляскали по крутих шиях з таким виглядом, ніби поцінно придбали їх на ярмарку. Коні були гладкі, тонконогі, з сухими мордами, а шерсть вилискувала, як скалки на воді.

Останні, що не встигли чи не зуміли схопити коней, почали виставляти на них і свої права, почали хапатися вже за повідки. Верига, хоч і теж не міг відірвати від коней очей, проте, почувуючи, мабуть, сором за своїх сусідів, що завелися в таку годину, суворо сказав:

— Чого ви хапаєтеся за тих коней, віддайте їх козакам!

Його сусіди розуміли, що не будь козаків, може б, гайдуки і самих їх побили, але ж і коні такі не щодня трапляються, і вони продовжували триматися за повідки.

— Ми теж билися! — вигукнув Гаврилів Семен.

— І я... — додав Кіндрат. — Хіба силою возьмете!

Примирих усіх Максим Кривоніс, який досі тільки споглядав їхню сварку, пожовуючи губами вуса. Він поклав обом парубкам руки на плечі й сказав:

— Добрі з вас будуть козаки! Треба вам і коней добрих. Ротмістр — мій, а той гевал — Остапів, значить, і коні наші. Беріть їх і козакуйте, та так, щоб з вас люди раділи, на вас покладались, як на своїх заступників.

— А ви візьмете нас з собою? — запитав один із хлопців.

— Пани тільки те й думають, як би нас вогнем і мечем упокорити,— вів далі Кривоніс,— а ми що ж, чекатимемо, доки знову потоцькі й вишневецькі нашими головами шляхи обсаджать? І так уже нашого брата козака без лічби помучено.

— А посполитих,— сказав Гаврило,— хіба голови на палях не повтикано?

Максим Кривоніс зніяковів, аж чубом стряхнув.

— Твоя правда: не мислять пани добра ні нам, ні вам... Але ще й ми будемо карати!

— Війна? — блиснув очима Мусіїв Кіндрат. — Нікуди я не буду тікати!

— І добре зробиш, парубче! Треба думати, як вибити Україну з-під пана-ляха, а не тікати.

— А це правда, що тоді Україна й до Московщини могла б приєднатися?

— А от я чув, кажуть, краще до турка! — з вдаваною серйозністю сказав Кривоніс.

До гурту підійшли вже й жішки, які все ще сумно хитали головами. Почувши про турка, всі враз захрестились, замахали руками:

— Ой козаче, не жури ти наші душі! Чи нам же таки, православним, під нехриста йти?!

— Правда ваша, краще їх бити, супостатів! — уже весело проказав Кривоніс.— Скільки б звільнили з неволі хрещених...

Хуторяни загомоніли до себе, молоді хлопці стрепенулись: у них тепер були й коні закульбачені, і зброя, тільки Ярина ще не могла отямитись. Вона стояла бліда, з міцно стиснутими губами, а в сіро-блакитних очах їй палав ще гнів.

Кривоніс зняв до неї шапку і урочисто сказав:

— Кожному б козакові таку вдачу, як у тебе, дівчино! — і, враз засоромившись, але ласкаво, додав: — І поставою, і вродою припала ти мені до серця.

Ярина збентежено опустила голову: ніхто ще не говорив до неї такими словами, то, може, й запорожець жартує, сміється з сироти. Він на всі козацькі України за лицаря знаний, а вона зросла в степу, як трава. Кров зійшла їй з обличчя, і вона вся напружилась, ображено стиснула губи. Красм ока помітила, що й Остап був збентежений, почувши отаманові слова.

Ярина суворо глянула на Кривоніса. Хоч би й йому — вона не дозволить жартувати. Але Кривоніс дивився захопленим і проникливим поглядом. Навіть суворе його обличчя зараз видавалося ніжним. Вона злякано посміхнулась. Батько торкнув її за лікоть, у нього сяяло обличчя, а в очах стояли щасливі сльози. Ярина тепер зрозуміла, що таїлось у козакових словах, і враз серце затіпалось тоскно і радісно. В саму душу зазірав цей дивний козак з страшними очима. В замішанні вона припала до батькового плеча:

— Тату!

— Божа воля, доню, божа... То він на твоє сирітство зглянувся. У ноги кланяйся, доню.

— Дякую вам, панове козаки,— проговорила вона глу-

хим, здавленим голосом,— дякую, що помстилися за матінку.

— І за честь!

І вдруге вклонилась Ярина.

Максим Кривоніс заклав чуприну за вухо.

— Нікому не вклонявся Максим Кривоніс: ні папові своєму, ні султанові турецькому, ні ханові кримському, ні господареві волоському, ні королеві французькому навіть, а тобі, дівчино, до землі вклонюся, як своїй совісті,— і він торкнувся шапкою притоптаної трави.— Скарай мене, доле, на душі, коли я до тебе, дівчино, несправедливий.

Від його слів гарячий пал обгортав Ярину: їй уклонявся Максим Кривоніс, значний козак, про якого вона, як побачила на Масловому Ставі, так і не переставала думати. По всіх світах він бував, плавав по морях, не одну дівчину вродливу міг би при бажанні взяти собі за жону, а вибрав тільки її. Ярина не вміла ще приховувати справжнього настрою — очі бігали їй, як живе срібло, а губи, як стиглі вишні, розкрились від жару, який палив їй тіло. Вона розгублено вклонилась іще раз, а зустрівшись з гарячим поглядом Кривоноса, збентежено потупилася. Придубала Христа в білій намітці. Їй не треба було розпитувати, про що вели мову двоє: очі обох були красномовніші за слова, і вона погладила хрещеницю по вишитому рукаві.

— Судженого, доню, і на возі не об'їдеш, як долі на коні не обскачеш. Мабуть, тобі матінка у бога заступника напрохала... Яке лихо тут скоїлось,— і вона дрібно захрестилась.

— Хай люди почують,— сказав Кривоніс і кивнув на обидва боки,— чи хочеш ти стати козакові за вірну дружиноньку, за розраду його?

Ярина глянула на судженого великими ясними очима і стиха кивнула головою. Люди загомоніли вдоволено: Ярина була гарною дівчиною, до всіх прихильною, на слово ласкавою, на коні сміливою: сподобався їм і Кривоніс, зразу видно було, що не так, як кармазини, ота пихата козацька старшина, собою лише журиється, а він — і людською долею. Раділи ще й тому, що після пригоди з надвірною міліцією невесело було їм залишатися на цім глухім хуторі самим, а хлопцям до того ж кортіло більше довідатись про Запорозьку Січ, і вони вже роєм обступили Остапа. На нього тепер дивилися з повагою і неприхованою заздрістю: з таким рубакою і Верига не міг би помірятися на шаблях.

На вербах згас останній промінь, і хмари на заході почали розгорятися, як вогнище на вітрі, одна хмарка витяглась стовпом догори, а впоперек простяглася друга. Хуторяни боязко видивилися на небо:

— Ой, лихо провіщають хмари!

Верига, облитий червоним відблиском зорі, сумовито похитав головою:

— Лихо не лихо, а буря буде. Ходіть, дорогі гості, до хати!

Дума друга

ГЕТЬМАНСЬКА БУЛAVA

Ей, дуки, ви, дуки!
За вами всі луги і луки,
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!

Кастелян краківський гетьман великий коронний Станіслав Конєцпольський умирав у своєму новому замку в Підгірцях. Він лежав на широкому ліжку в кімнаті, поруч домашньої каплиці. У відчинене квадратне віконце в стіні тягло розтопленим воском і припахом оливи. Чути було й сухий, рипучий голос патера Петронія Ласки, що правив месу:

— Фіат волунтас туа...

— Хай буде воля твоя! — шепотів за ним гетьман.

Поруч ліжка стояв з опущеною головою його єдиний син і надія Олександр. В двадцять п'ять років він був уже хорунжим коронним і спадкоємцем всієї можновладності й маєстності старовинного роду Конєцпольських. Їм належав на правому березі Дніпра Чигирин, а на лівому — Гадяч, на Поділлі — Підгірці і волості на Волині з містечками, хуторами і посполитими. Старий гетьман тяжко зітхнув. Ставши з русина поляком, він віддав Короні всі свої здібності воїна і синовню любов, а чого домігся, закінчуючи свій земний шлях? Верховна влада, втілена в сеймі, нічого не робить, республіканський король Владислав IV, якого він підирвав усе життя, — без влади, закон без сили, казна без грошей, військо без платні, армія без дисципліни, вельможі і шляхта хапають усе, топчуть права, королів і народ. Що набуває своєю мужністю, те втрачає через свою

безтурботність і легковажність. Річ Посполита, що під Хотином зборола турків, ніколи ще не переможених до того, тепер запобігає ласки не тільки у турків, а навіть у татар. А ще більше сушили голову козаки. Це живе джерело народної волі не дало себе загатити ні Стефану Баторію, ні таким ненависникам, яким був гетьман коронний Жолкевський. Не загатив його і він, Конецпольський, хоч од козацької крові почорніли дніпрові береги.

— Хоч і не великі їхні сили, але упертість, упертість, — вголос уже сказав гетьман.

— Що батько хоче? — не розчувши, перепитав Олександр.

— Сину, або козаків знищимо, або вони знищать нас. Але краще всім нам загинути, ніж козакам, нашим хлопам, уступити.

— Чому тебе турбують свинопаси? У пас вистачить канчуків на це бидло.

— Але ми самі мусимо прийти до розуму. У нас хто хоче може зібрати військо, коли захоче, може розгорнути прапор і, закон попираючи, верховодить на свій розсуд. В цьому не вільний од гріха був і я, сину!

Гетьман замовк, але й далі думав: можновладці журяться тільки пишнотою і марнотратством, плодять анархію, розбивають єдність державну, ослаблюють моральність у суспільстві. Більшість польської шляхти черпає науку уже тільки біля магнатських дверей. Нема в неї почуття відповідальності громадської, погрузла в сибаритстві! Що сталося із шляхетськими домами? Вони стали подібними до хлопських загород, спиною обернулись до світла, запобігають перед можновладцями, а почуття народної душі утратили. Бундючністю підмінили шляхетність, республіканські права — свавіллям, розум — високодумністю, а лицарство — похвалянням...

Він перевів очі на Олександра, і посиніли уста його гірко скривилися. Все це він бачив і в своєму нащадкові.

— Сину мій, кожен польський шляхтич з уродzonych є сонцем. Він родиться, як сонце, має світити, як сонце, промінням шляхетських чеснот і має розбивати всі хмари, які притемнюють його славу!

— Батьку, скажи, Гадяч наш по праву?

— Місто Гадяч подарував нам король. Чому, сину, питаєш?

— Князь Єремія Вишневецький зробив наїзд, захопив собі Гадяч... Але до ста дяблів, коли так...

— Не пристало Конецпольським оглядатись на сім'я Байди Вишневецького, служки московського царя. Мушиш застояти моє право! Доки не буде відплатчена наруга, не знатиму і на тому світі спокою я. Ось тобі шабля. Коли я йшов походом на Тараса Трясила із Києва, домінікани обнесли її тричі довкола косяюлу і, подаючи мені, сказали: «Це на поганство, на Русь, щоб їх викоренити!» Я хочу, щоб через мого сина не умалилась, а збільшилась слава моя...

Старий гетьман стомлено закрив очі і вже ледь чутино прошепотів:

— Зламати, стерти з землі козаків, доки вони не відторгли від нас багатої і здобільної України... Польща, спину, убога... Хочете бути ситими — не віддавайте України... не віддавайте...

До кімнати з миром у руках зайшов ксьондз Петроній Ласка, але гетьман уже одвернувся до стіни. Син, ніби бажаючи випустити на волю батькову душу, широко відчинив вікно. Надворі заходила весна, по стінах замку походжали вартові, а в розчинені ворота було видно розведений місток через рів. По алеї із молодих липок, в кінці якої стояв високий косяюл, їхав зелений ридван, запряжений шестериком коней, з білими султанами на сиделках. Через двір, вимощений кам'яними плитами, біг дворецький. Олександр Конецпольський гукнув:

— Пане Стах, най спустять прапор на замок!

II

Після поховання гетьмана великого коронного його син Олександр Конецпольський виїхав до себе на волості. В дорозі він довідався, що король Владислав вислав на Україну свого рукодайного шляхтича з якимсь таємним дорученням. Ширилась також чутка, що запорожці свавільно вийшли в море. Конецпольський поспішав до Чигирина.

В дорозі хорунжий не пудився: на Брацлавщині він заїхав до маєтку графа Синявського і відбув гучне полювання, в Махнівці ночував у маєтку графа Тишкевича, воєводи київського, де підстароста розважав його сільськими красунями. У Фастові сидів сенатор Адам Кисіль. Він був хоч і шляхетно уродзаний, але українець та до того ж грецької віри, і Олександр Конецпольський вважав нижче своєї гідності мати якісь стосунки з таким паном. Але трапилось так, що під самим Фастовом обломилась карета і

хочеш не хочеш довелось заїхати до схизмата. Проте Адам Кисіль теж зумів розважити гетьманича: після доброго обіду було подано люльки, і всі вийшли на ганок. Перед ганком стояв уже старий слуга, певне, навмисно покликаний до двору, щоб забавити гостя.

— Що хлопові треба? — запитав його господар.

Погано вивчивши свою роль, а може, переживаючи наперед муку, слуга зморщився і нетвердим голосом відказав: — Об заклад іду, що за чотири таляри витримаю сто батогів!

Конецпольський стрепенувся, як мисливець на полюванні:

— Хоч би хто завгодно бив?

— Витримаю, може, не витримаю тільки правці вашої милості. Гетьманська у вашої милості рука!

Крім самого Киселя, на ганку сиділо ще четверо дебелих шляхтичів, і гетьманич виглядав серед них, як курча серед когутів. Він подумав, що слуга глузує з нього, а в цьому винен його пан, і вже ладний був спалахнути гнівом, але не тільки господар, а й його гості дивилися на гетьманича заздрими очима з улесливим усміхом, тоді Конецпольський уже з азартом вигукнув:

— А що ж, згода! От тобі таляр, хлопе!

Інші шляхтичі і собі полізли до калиток. Таляр за двадцять п'ять ударів батогом, це не так дорого, але тримайся, хлопе! Останнім бив Конецпольський, і старий слуга не витримав. Зробив це він чи по умові з господарем, чи справді дошкулили батогом оскаженого гетьманича, але за двадцятим ударом слуга упав просто лицем у порох і так лежав бездихаючий, аж доки гості не пішли з ганку, на радість Конецпольському, що виграв чотири таляри.

Була ще й інша причина, що примусила гетьманича залишити, хоч би й ненадовго, розкішний замок у Підгірцях і по курних дорогах тягтися в спеку до Дніпра. Після смерті гетьмана великого його булаву перебрав Микола Потоцький, тепер король і шляхта мали визначити кандидата на булаву його заступника — гетьмана польного. Князь Єремія Вишневецький, що не визнавав над собою будучої зверхності, вважав, що тільки він гідний цієї булави. Олександр Конецпольський теж вважав, що не менше за князя Єремію має право бути названий гетьманом. Цьому у великій мірі могла сприяти шляхта Київського воєводства, що межувало з татарами і мало Дніпро. А чий був Дніпро, того й козаки.

Всіма справами в чигиринських володіннях Конецпольських орудував верткий шляхтич, підстароста Данило Чаплінський. Знаючи, що молодий гетьманич буде без кінця вимагати грошей на бенкети, і щоб не довелось поступитись усіма прибутками, Чаплінський загадав дрібній шляхті, посесорам і орендарям з'явитися на поклін до пана старости. Інші гінці запрошували шляхту на бенкети і лови. Запорошені коляски й ридвани, оточені почтом, потяглися до чигиринського замку. Шляхта, що сиділа на волостях, завжди рада побенкетувати, а тепер їхала в замок, сподіваючись також довідатись, звідки постали чутки, ніби наближається кінець польської адміністрації на Україні. Такі розмови щодень ставали голоснішими серед козаків.

Турбували шляхту й чутки з Варшави. Хто замислювався над цим, починав розуміти, що в Польщі заходять події, які можуть покласти край тому спокою, що ним ось уже кілька років користалася шляхта. Тепер вона збувала час не в походах, не в бранях, а в пишних бенкетах, в свавільних паїздах і в розкоші, що не знала меж. Такий стан був за солодкий відпочинок, який, на їх думку, ласка божа справила Речі Посполитій по трудах і клопотах воєнних. Шляхта тепер без крові ширила кордони новими займищами по обидва боки Дніпра.

Король Владислав IV, із династії шведських Вазів, не хотів задовольнятися з такого спокою Речі Посполитої. Вірячи в своє призначення, він бачив себе не тільки королем на Польщі, а ще носієм корони шведської і московської. Навіть на цьому не зупинялися його мрії — він бачив себе в майбутньому помазаником божим навіть на царгородському престолі Палеологів. Треба тільки було вигнати турків із Європи і звільнити гроб господній від невірних.

На хрестовий похід благословляв його римський папіж, а Венеція годилась на спілку. Третьою силою мали бути козаки-запорожці. В своїх планах король одводив для них роль і пугала на турків, і призвідців війни, а коли треба буде, то й збройну силу проти своєї ж шляхти.

Далекосяжні політичні і воєнні плани короля не знаходили відгуку серед польської шляхти. Навпаки, політики й магнати робили все можливе, щоб перешкодити їх здійсненню. Була тільки невелика жменька людей, на яких король міг спиратися в своїх домаганнях, і тому найбільшу надію він покладав на козацьку старшину, гадаючи, що вона здасться на його обіцянки.

Смерть гетьмана коронного Станіслава Конецпольського, що знав козаків і вмів з ними трактувати, вибила з королевих рук найсильнішу зброю, і то саме тоді, коли він вирішив приступити до здійснення своїх мрій. Гетьманич Олександр Конецпольський дістав від свого батька в спадщину всі маєтки і його жорстокість, але не дістав його хитрого й далекосяжного розуму.

Коронний хорунжий, бажаючи доскочити гетьманської булави, не скупився на бенкети, і дозорці не встигали стягати з маєтків чиншів і оренди, щоб задовольнити свого пана грішми. Уже третій день він сидів у Чигиринському замку. Четвертого дня вранці до покою зазирнула й сховалася руда голова, ніби загнуждана вусами.

— Пан Чаплінський може зайти! — гукнув Конецпольський, якого одягав слуга. В кутку кімнати стояв, як тінь, прикривши руками черевце, ксьондз Петроній Ласка.

Чаплінський, зігнутий вдвоє, вбіг маленькими кроками і охопив панові коліна:

— З добрим ранком вітаю вашу милість!

— Дякую пана. Чи прибули козаки?

— Так, пане староста! Але стражник коронний, пан Лащ, трохи пожартував з ними — нагнав козаків з двору, — і Чаплінський улесливо захихикав. — «Ідіть, — каже, — під три чорти, доки я не поспробував на ваших боках шаблі!»

— А пощо такий жарт? — насупившись, спитав Конецпольський. — Козаки мусять мене вітати!

— Так, пане староста. Але вони надумали турбувати вашу милість скаргою.

— На вашу милість? Пан підстароста, чув я, лущоє їх, як котів, а попам то й бороди вириває.

Чаплінський знову захихикав, але в ту ж мить його обличчя стало злим:

— Схизмати раді б утопити мене в ложці води, але я пильную інтересів пана старости. Ці ланці навіть на пана Лаща важаться приносити скаргу.

— Буде тільки одною більше.

— Но, так. Але, прошу, козаки галасують, же пан стражник учинив наїзд на козацьке місто Трехтемирів, а сам його королівська милість це місто подарував панові стражникові, а козаки мали там свій шпиталь для покалічених і старих воїнів. Лащівці вигнали калік, а місто спалили.

— Так їм і треба! То найзрозуміліша для хлопа мова.

— Так, так! — просяяв Чаплінський. — Викурювати, як ховрахів, викурювати, викурювати, то є мудро.

— А в козаків хіба були привілеї на Трехтемирів? — запитав ксьондз.

— Всі вони мають привілеї або вигадують, як сотник Хмельницький.

— Писар війська Запорозького?

— Так!

— Чому вигадує? — через плече запитав Конєцпольський. — Пан Чаплінський знає, же сотник Хмельницький здавна сидить на Суботіві. Аж з батька, кажуть!

— Так. Бо ніхто цим не цікавиться, а він є нульо посе-сор! Наживас на ваших землях собі добра, прощу, посідає млин, цегельні, корчує ліс, жене горілку, варить меди, пиво... і ніякого чиншу. А проти половинципи щоразу бучу знімає.

— Бо то шляхтич, герб навіть має.

— Абданк?¹

— Ну, то вашмость сам знає!

— Вигадка, паше староста! Я собі теж можу придумати геральдику. Сотник Хмельницький не герб, а камінь має за пазухою.

— Ну, вашмость сьогодні просто в поганому гуморі: з сотникової служби завжди був задоволений навіть батько мій, великий гетьман коронний!

— Най пером буде панові земля! — побожно сказав Чаплінський.

— Амінь! — додав, підвівши очі, ксьондз.

— Але сотник Хмельницький — я бачу його наскрізь — чекає тільки слушної години, щоб свої кігті випустити. Потасмний він і хитрий дипломат. Я тільки оце щойно довідався, що він ще в минулому році, після Кумейок, домагався, щоб йому бути під рукою царя московського. Вже тільки за це його треба зігнати з хутора, щоб не мати потім клопоту.

— Гаразд, дайте спокій з вашим сотником! — поморщився Конєцпольський. — Пан може й сам собі зарадити, коли хутір такий добрий. Знає ж вашмость, же чоловік простий не достоїн села і підданих мати.

— Так! — категорично ствердив Чаплінський.

Скінчивши одягатися, Конєцпольський коліном відптовхнув слугу й повернувся біля дзеркала. На ньому був червоний квітчастий жупан, підперезаний поясом, перебранним золотом, при боці на срібнолитих португезях висіла

¹ Польський шляхетський рід.

крива шабля з руків'ям із яспісу. Кунтуш з тризубцями на плечах мав з правого боку щирого золота гудзика, кожен з лісовий горіх завбільшки, а біля ковніра сяяла діамантова застіжка. На жовтих сап'янцях дзвеніли зірчасті остроги, вигнуті догори.

— Мостивий пане! — захоплено викрикнув Чаплінський. — То ж сам пан біг судив тримати вашій моці в руках гетьманську булаву!

Молодий, але вже загуляний гетьманич мав маленьку голову на худій шиї з випнутим кадиком, довгий ніс над тонкими губами і масні зеленкуваті очиці. Улещений словами Чаплінського, він ще більше випнув вузькі груди й прибрав сановитого вигляду:

— Тож нехай подбає вашмось, аби й козаки мене вітали.

— Наказ! — пристукнув каблуками Чаплінський. — Прощу ласки, пане староста, осавул Пешта Роман добрі вуха має, які можуть нам послужити. Він уже зрація чекає пана хорунжого.

— З нашої ласки, почасть, вашмось, цього осавула скляпкою мальвазійського. Тільки там, у челядній.

— Може б, пан староста захотів вислухати осавула. Має відомості, але я не вірю, ніби полковник війська реєстрового, пан Кричовський, накладає з цим сотником Богданом...

— Знову сотник? — уже плаксиво викрикнув хорунжий.

— Так!

— Знову Хмельницький?

— На рани боскі! — сказав ксьондз. — То вже пан на горло важить?

— Так, так! — з неприхованою злістю такав, як клацав курком, Чаплінський.

— Але хоч на сьогодні най дасть мені пан спокій! — заволав Конецпольський.

Чаплінський з посмішкою на скривленому обличчі півколом оббіг кімнату, метнув злим поглядом на ксьондза і зник за дверима.

Петроній Ласка глибоко зітхнув і смиренно сказав:

— З ласки божої, пан гетьманич має великий розум, але серце надто м'яке. Не всі однаково трактують вигоди ойчизни. Тож най пан біг дасть вашій милості кріпость і сили постояти за віру римську, за вольності панства.

Конецпольський здивовано дивився на ксьондза.

— Чи не думає папер, же я, коли буду гетьманом, стапу потурати якимсь хмельницьким, панькаться з схизматами? До того нас не присилує ні король, ні сенат.

— Домінує вобіскум!¹ Шляхта буде рада вітати такого гетьмана.

III

Гості зібралися в кармазиновій залі. Стіни її прикрашали артистично викладені візерунки з дерева впереміж з малюванням, адамашки й венецькі дзеркала. Важке склепіння було оздоблене образами на історичні теми, роботи німецьких малярів, в золочених рамах. Із стелі звисала рясна люстра із дутого скла, а на мармуровому коминку стояли трійчасті свічники. Червоні хідники й перські килими прикривали підлогу, викладену з різнокольорових каміних плит. У кутку біліла велика піч із гданських кахлів.

Розкішні декорації зали доповнювали барвисті строї гостей. Шляхтянки, біля яких вилися послужливі й запобігливі кавалери, шелестіли тугим єдвабом широких спідниць у лапастих квітах; з довгих рукавів на тонкі руки спадали пижма білого мережива; блакитні кунтушки з вільютами облямовували білі хутра, а на високих шиях переблискували разки перлів, коралів або золоті хрестики на чорних оксамитових тасьомках.

Старше панство розбилося на гуртки й гуло стривоже-ним роєм. Шляхта, що сиділа на глухих волостях, багато чого почула тут уперше й виявляла свої настрої гнівними вигуками. Наблизилось те, чого весь час боялись, що могло порвати їх з насиджених місць. Король Владислав надумав зачати війну з турками! Задля того вже найняв десять тисяч німецького війська; у Варшаві, у Львові й Кракові побудував нові арсенали і б'є вже кулі, порох робить, з папою веде переговори про гроші на експедицію, а з Московією залагоджує похід проти татар.

Коронний підстолій Радзійовський, що приїхав три дні тому із Варшави, вслухався в їх перелякані розмови і довгими пальцями прикривав глузливу посмішку.

— Марсом снить його королівська милість, — казав лисий і череватий князь Четвертинський.

— А що ж, яснесоєвцоне панство, зброя приносить мир, — сказав стримано Радзійовський.

¹ Хай допоможе бог! (Лат.)

— Хай би вже далі розпустою займався. Навіщо йому війна?

Януш Типкевич, воєвода київський, роздратовано перемикнувся в кріслі.

— Зрозуміло, щоб поставити королівську династію над дворянством. Хіба це не так? У цій війні Річ Посполиту переможуть коли не турки, так свій же король.

— Сейм не дасть згоди! — з апломбом сказав гетьманич Конецпольський. — Не дозволим!

— Не дозволим! — повторило за ним декілька голосів.

Сухий і довгий Яків Шемберг, комісар війська Запорозького, скривив свої тонкі губи.

— Повітові сеймики вже дозволили загальне ополчення.

— Але тільки для захисту.

— А воєводства й на це не дадуть згоди.

— І правильно зроблять, — сказав Януш Типкевич. — Що собі король думає, хто може устояти проти цього владаря Азії, Африки і третини Європи? Тож як одному проти сотні. Правильно казав пан Ржелський: перша програна війна з султаном згубить нас, а він виграє і п'ятнадцять. Скільки він відняв у генуезців, скільки у венеціанців. Навіть великому іспанському монархові зруйнував Гулету... Всі терплять. Так краще рукавом заткнути дірку, ніж цілим жупаном. Ні, воєводства на війну не підуть!

— Шкода, — сказав Радзійовський, — хто наступає, той може хоч надіятись. Тридцятирічна війна німців із шведами послабила наших сусідів настільки, що досить простягти руку, щоб Шлезьк став польський, щоб мати вихід до моря. Та й турки давно вже в розкошах утопили свою силу. Коли ми не скористаємось з такої нагоди, історія нам цього не подарує.

— Краще б вона спокійного короля нам подарувала, — відказав князь Четвертинський. — Щоб воювати на всі боки, треба грошей, а хто їх дасть, може, король?

— Нам Венеція допоможе.

— Орел в небі, пане коронний підстолій! До війська стягнемо усіх лотрів, а вони нас же коли не придушать, так об'їдять напевно.

— Козаки на це тільки й чекають, — сказав Шемберг. — Чи турків переможемо, чи ні, а з ординацією напевне доведеться попрощатись.

— Ні, пане Радзійовський, з сильним боротися — смерть на умі! Ви як гадаєте, пане воєвода?

— А то певно, ясний князю! Краще і короля, і козаків

тримати на короткому шиурі, ніж шукати вигод поза Уманню.

— Мудро пан мовить,— сказав Конецпольський,— але треба, щоб і гетьман польний на тому стояв.

Гості, піби спіймапі на лихому, замовкли і ніяково відвели очі.

Чигиринський полковник Станіслав Кричовський, з підбитими догори вусами на круглому обличчі, покрутив головою і знову вхопився кінця розмови:

— Пане воєвода, на козаків одного шиура мало!

— Мотуза ще можна додати, як робить князь Єремія.

— І мотуза мало, панове.

На нього витріщились здивовано.

— Ну, шибениці! Чи пан полковник полюбляє більше палі?

— Ні, то не певні засоби. Козаків, панове, коли хочете затримати ін десеквію, в послушенстві, треба хоч трохи потішити в їх кривдах.

Йому відповіли реготом на весь зал, а молодий восводич Стефан Потоцький ще й бундючно викрикнув:

— Ми їх капчуками потішимо, нехай тільки спробують підвести голову!—і відійшов до веселого гурту шляхтянок.

Полковник Кричовський стримано посміхнувся, але разом з тим і гірко скривив уста:

— А з кого походили наші преславні гетьмани. Замоїнські, Жолкевські, Ходкевичі? Чи не з тих же русинів? Справою з козаками не слід легковажити,— сказав він уже до пана Радзійовського, який пильно прислухався до розмови.— Не думайте, пане, що я лещу руським, пі, але я пам'ятаю думку про них пана Потоцького, а тепер і сам у цьому переконався. Я ще мало живу між ними і не з ними виховувався, але встиг уже придивитися. Не один раз на рік ці люди переслідують татар і зазнають небезпеки війни. Як леви, охоропляють вони християнство. Не маючи від нас жодної допомоги, вони забезпечують нам солодкий спочинок, хоч і не знають його для себе. А ми, замість того, щоб воздати хвалу, вважаємо себе вище за них і видираємо із їхніх рук ґрунти, мастки, цілі села. А де ж наші діла, гідні пам'яті, які тут творять ці люди безперестану? Хто в наші часи перевищив у чім би то не було русина? Пошлете ви його в посольство — він виконає посольство краще, ніж ви йому пакажете! Хто, як не Богдан Хмельницький залагодив справу з французами? Саме між козаками шукай хороброго, гарного воїна. Навіть наші невігласи, різні мамині

сики, стають тут іншими людьми. Який-небудь розбещений Магуш стає тут добрим воякою, а панський синок на Україні обертається в ротмістра або хороброго лицаря. Але чим заслужили тут мастки ті, що злетілись сюди зі всієї Польщі? Чи вони коли заступали Корону грудьми проти татарського меча? Не бойовою славою сповнене наше панство, а пляхетською пихою, гербами і своїми знатними попередниками. Бойова слава цього народу лунає вже далеко поза Польщею, тільки ми, на своє безголів'я, не хочемо її чути, не хочемо розуміти. Боляче за пащу шляхту, але правда. Турок роззявив на нас пащу, ми дрижимо, як кролі перед удавом, а хоробрі козаки не раз засували в цю пащу руку. Турок би давно рушив зі своєю непоборимою силою на Польщу, та зупиняє його руська сила. Як же ми віддячуємо цій силі? Дивіться, що робить по своїх мастках князь Вишневецький. Він сотнями вішає непослушних, збиває на палі, заковує в кайдани. От як віддячує Корона за послугу, мазкою вмиту! Не дивно, що села все більше набухають гнівом, і ясно, чим це може скінчитися...

— Скінчиться це тим, що батогами заженемо назад це бидло!

За плечима стояв Самуїл Лащ, який щойно зайшов до зали. Він мав міцно посаджену на широкі плечі голову з високо підголеним чубом, булькати очі з хижим поблиском, короткий ніс і руді вуса над широким сласним ротом. За Лащем шумною юрбою увійшов його почет. На устах у всіх був новий подвиг їхнього пана.

Досі Лащ, стражник коронний, який відав охороною кордонів, за різні злочини був засуджений тридцять сім разів до безчестя і ще двісті тридцять шість разів на вигнання з Речі Посполитої. Тепер хто тільки хотів, міг забити цього баніту й інфаміса і не мав за це відповідати. Сором і кара мали падати на той дім, в якому злочинець знаходив собі пристановище.

Останній вирок був у нього зараз у руках, хоч і після цього він уже встиг зробити наїзд на село Новий Став домініканського конвенту.

— То вже пан стражник коронний має з вироків цілу бібліотеку! — лестила йому кресова шляхта.

— Я, панове,— гримів Лащ,— зшию з цих вироків собі кунтуш, щоб в гіднім строї стати ще раз перед коронним судом!

Гучний регіт сповнив залу. Від реготу самого Лаща дзвеніли шибки:

— Нехай судять уродзого, що він, як сарану, душить, чавить копитами бидло! А Лащ,— його обличчя перекривилось від злої гримаси,— сто дяблів, все-таки буде їх мордувати! Правда, мої хоробрі лицарі?

Лащівці загукали: «Віват!», «Слава коронному стражникові!» — і гуртом підійшли до Конецпольського. Йому од задрості палахкотіли очі.

Полковник Кричовський зирнув у самий далекий куток. Біля дверей сиділо двоє козацьких старшин. Вони вирізнялися серед гостей і своїм одягом, надто важким для задушливого літа, і скутими манерами. Підстаркуватий, але ще міцний і окоренкуватий, з косими очима, ріденькими вусами і товстими губами, був осавул війська реєстрового Барабаш. Коли на Масловому Ставі усю козацьку старшину або понизили, або й зовсім усунули, Барабаш був обласканий королем і залишений у попередньому званні.

Поруч нього сидів знатний переяславський козак Ілляш Караїмович. Він скидався більш на багатого купця, ніж на військового осавула. Обидва були примічені королем і тому підкреслено важно сиділи в стильних кріселках.

Від тої мови, що її вело панство, з обличчя їм не сходила випувата посмішка, проте на них ніхто не звертав уваги. Вітаючись з гостями, Самуїл Лащ ненароком помітив і козацьких старшин, повис на них здивованим поглядом і враз глузливо зареготав:

— Сто дяблів! Про вовка помовка...

Осаул Барабаш витиснув на сіре обличчя щось подібне до посмішки, але губи нервово засмикались:

— Чолом панові коронному стражникові! Чули-сьмо, як ваша милость трактує козаків, що вірою і правдою служать Короні польській і його королівській моці, найяснішому панові королю.— Він встав і приклав руку до серця. Так само, але мовчки зробив і Караїмович.— Ясноосвещене панство ставить нас нарівні з посполитими, а то є неправильно. Козаки домагаються тільки віри грецької та щоб не ламали привілеїв, наданих їм за службу щиру, за відданість Речі Посполитій, а хлопці то овсі щось іншого, вони...

— Мекав вовк вівцею, доки не набрів на вівцю, але, прошу, то вже най на себе жалобиться хлоп.

— Прошу ласки, я не скінчив. Хлопи — то щось овсім іншого, вони домагаються...

— Зрадою і брехнями. Це ж у ваших звичках.

До них підійшов полковник Кричовський, він чув остан-

ні слова і роздратовано, як павчитель зарозумілому учневі, сказав:

— Пане стражник коронний, як той не зрадить, що завжди боїться?

Самуїл Лащ закліпав булькатими очима.

— Чудово! Пап Станіслав, значить, благословляє зраду?

— Не благословляє, а усвідомлює; пане Самуїле.

— Значить, нехай ламають присягу?

— А котра присяга при гвалті твердо устоїть, вацпане!

— Ну, то вже маєте індульгенцію, панове старшини,— зареготав Лащ,— брешіть, зраджуйте й надалі!

Барабаш, очмапілий з такого цинізму, засопів спересердя:

— Даруйте на слові, пане стражник, але мало глузду в таких жартах. Його королівська милість найясніший король не за зраду обласкав нас своїми милостями.

— Може, пани козаки скажуть ясноосвенценому панству, які вони переховують у себе докази королівської ласки! То буде цікаво довідатись, які запліта його королівська милість тут інтриги?

Барабаш, як спійманий на шкоді, злякано закліпав вузькими очищами. Вигоди козацькі його мало обходили, він волів краще глядіти себе і, маючи голову на плечах, не підставляв її ще ні разу під обух. Ось і тепер, більше року тому, король намовив потайки викликаних старшин підняти запорожців на турків або пошарпати ордипців. Хай тоді борониться шляхта, бо інакше її не витрусити з перня. Барабаш бачив, як досі складалась ситуація, непевна була це гра, і з королівським дорученням не об'являвся.

Ілляш Караїмович був одної думки з Барабашем і хоч мав королів дозвіл, але попалені після повстання Острянина човни досі залишались не поновлені. Обом їм обличчя враз обернулись у непроникні маски. Опанувавши себе, Барабаш вдавано розширив очі і вже скрадливим голосом сказав:

— Не второпаю я пана стражника коронного: ми, найнижайші підпіжки його королівської милості, не ховаємо ласки нашого милостивого пана, а навпаки, величаємося нею. Про що пан мовить?

Ілляш Караїмович, тужачись і затинаючись, промимрив і про свою послугу, коли таємно попередив коронного гетьмана про готування Острянином повстання. За те й до нього король виявив свою ласку.

— Не ласкою, а шаблею треба навчати відданості гультяйство!

— Правду мовить ваша милость, може, й шаблею треба повчити, але тих, що лазять на волость із Січі. Ось і недавно бачили Максима Кривоноса. Іван Богун і Нечай тим же миром мазані. Ми козаків у хлопів обертаємо, а вони їх на Січ перемовляють, посполитих до непослуху підбивають. Низове козацтво, панове, є всьому призвідці.

— Не думаю, пане осавул, щоб всі вони збурювали хлопів, — сказав полковник Кричовський. — Може, Максим Кривоніс, цей сам був хлопом пана Немирича, а Богун, Нечай та й Гладкий — це все покозачена шляхта. Що їм доля хлопів, коли кожен має своїх? Що не тичиться козаків, то їх мало обходить.

— І ви згадали про Кривоноса, — з послужливою посмішкою сказав Адам Кисіль, який поспішав віддати візит корунжому коронному. — Щоб такому збойці і досі не утяти шиї, то тільки в Речі Посполитій таке може бути! — Ставши вірним Короні, Адам Кисіль, щоб його не запідозрили в симпатії до козаків, картав їх за всякої нагоди. Проте зараз обурення його було справжнім. Кисіль володів тільки в одному Київському воеводстві Фастовом, Новосілками, Мотовилівкою і Білогородкою й відчував, що на Україні може настати кінець не тільки польській адміністрації, а й будь-чому пануванню. Він добре знав поров козаків, але найбільше боявся Кривоноса. — Цей галаган, хлоп негодзівий, буде ще нас в страху тримати. Скарати на горло дябла!

— Дістаньте його попереду, пане Кисіль, — сказав на-смішкувато Кричовський. — Цей збойця дався узнаки і волоському господареві, і султанові турецькому, навіть гіспанці знають його, а татарські мурзи з походів повертають, як зачують попереду Кривоноса.

— Пане Станіславе, це хто такий сміливий? — запитала пані Четвертинська.

— Козак один, запорожець, великоможна пані...

— Хлоп — і такий лицар? Казали, що їх винищили.

— На наше безголів'я, княгине, ще вистачить.

— Но, то я хоч хоч одного побачити!

— Обіцяю, навіть ще сьогодні, великоможна пані.

У княгині страхом поинялись очі і лице прибігло:

— Жартуєте, пане Станіславе?

— Пощо, княгине. Пане Чаплінський, у вас був там у челядницькій осавул Пешта, приведіть його сюди.

Але в цей час загравав оркестр, чоловіки подали дамам руки і в мелодійних звуках полонезу квітчастою гірляндою

попливли до зеленої зали. Самуїл Лащ готувався й собі стати в ряд, як надбїг дворецький і, вигинаючись у поклонах, пошепки сказав:

— На пана коронного стражника чекає за дверима в негайшій справі гонець. Що пан накаже?

— То, може, з Поля, від ротмістра?

— Так!.. Прощу ласки, не сказав.

— Поклич сюди його!

До зали зайшов сірий від пороху Юзек з цидулкою в рґцї. Лащ враз оскаженїв:

— Хаме, ти де аж вісім днів пропадав?

— Упадам до нуг панських, мене пан ротмістр з цидулкою послав до двору у Стеблів, а пан сюди..

— З під'їздом нічого не трапилось? І досї не повернули.

— Гратулюю, ласкавий пане, все гаразд, а на хуторї новий хутір викрили, хлопи, як вівці, розбїглися.

Лащ перебїг очима записку.

— Як вівці, кажеш.— І він зареготав.— І гарні є овечки?

Юзек зирнув по залї і вже по-змовницькому відказав:

— Ваша милость буде задоволена: Юзек уже знає вашої милостї смак — і устоньки, і зубки, як намальованї.

Коронний стражник кинув гайдукові златого.

— А це далеко?

— Хутір буде три дні звідси, але вона вже тут, у Чигиринї.

— Привїз? То пан знає діло, справжній лащївець. За це маєш іще!

Юзек підхопив і другого златого, але з того опинився в скрутному станї. Дївчину із хутора П'ятигори він побачив через вікно в крамниці, а чому вона опинилась тут і де подїлась, про це не знав. Враз згадав, що в тїй крамниці продавалися квіти з воску для вінця, і зрадїв, що знайшов вихід:

— Та дївка, ласкавий пане, заміж видається.

— Ну, то добре,— сказав Лащ,— най прийде попереду у свого пана дозволу попросить.

— Але, прощу пана, вона козачка, вона вільна.

Стражник коронний озлився.

— То тебе ще треба вчити, як пановї догоджати? Йлоп! — І він пішов до зали, де гримїла музика.

Гайдук зашкрїб у потилиці й промимрив:

— Маєш тепер, Юзеку, клопїт! Де її шукати в Чигиринї, хїба це хутір?

На хуторі П'ятигори Максим Кривоніс затримуватись не мав змоги. Не заради женихання він вибрався із Низу на волость, настав час покласти край солодкому спокоеві Речі Посполитої, купованому горем українського народу. Тому що після маслоставської комісії козацької сторожі на кордоні фактично вже не існувало, татари цієї зими вдерлися в Україну, прорвалися аж до Білої Церкви, спустошили увесь цей край, забрали худобу, забрали в ясир до тридцяти тисяч людей і безборонно повернулись до Криму. Польща мовчала, навіть продовжувала давати татарам ще й ганебну данину, аби тільки мати можливість бенкетувати і упиватися спокоем. Гульбища потребували грошей, дозорці тягли жили з посполитих, а вони що день більше повставали проти своїх душманів і тікали світ за очі. Втікачі збирались по лісах, таких як Лебедин, Чорний, Мотронинський, або переселялися в Московщину. Це була та сила, за якою підніметься і вся Україна, а тоді й козакі примушені будуть взятися за шаблю. Втікачі на свій розум робили наїзди на ближчі хутори, забивали пана і знову ховалися в хащах або пробували продертись на Січ, але дорогу на Низ заступив їм на Дніпрі Кодак, а хто пробував дістатися степом, попадав на аркан татарина або ставав за поживу вовкам. На козаків, що проживали на волості, посполиті не покладали великої надії. Єдиною надією були братчики з Низового війська Запорозького. Вони вірили, що в слушну годину запорожці знову повстануть на пана, і тоді вони допоможуть їм косами.

Максим Кривоніс до ординації сам ходив у реєстрових і знав краще за інших потаємні думи рядового козацтва. За видимою покорою, за вдаваною відданістю Короні польській і в них за Україну, за її волю, за віру грецьку кров кипіла до меча. Знав Кривоніс і потаємні думки пузатої старшини. Багато дуків перестало б журитись Україною, коли б Корона урівняла їх у правах з польською шляхтою. Таких хіба буря пірве з місця.

— Ну, як воно йдеться? — спитав Верига, притишивши голос.

— Погано, пане Гнате, жиром ми стали запливати, до панів ласкатись,— відказав Кривоніс, хмурячи брови.— То правда, що сотник Хмельницький ніби їздив до короля потай? І Барабаш, і Караїмович. Чого це їм заманулось?

— Так це ти того й на волость вибрався?

— Коли і на цей раз не буде розради, треба щось іншого думати — татари та й турки пропонують разом стати на поляків.

— Краще з турком трактувати,— сказав Верига,— кримський хан сам у турецьких шлеях ходить, а султан і потугу більшу має, і сидить далеко.

Із степу тягло прохолодою, повний місяць світив у віконце, на хуторі співали вже другі півні, Максим Кривоніс похмуро покрутив головою.

— Іншу думку маю: пропаде український народ ні за поюшку табаки, коли не буде сили великоруської за нами. Турчин і татарин злопа, а шляхтич закусить.

— Та й що робити?

— З православним народом, з московським єднатись, а не з бісурманами.

— Це й Гаврило наш торочить.

— Не один Гаврило, увесь народ, бо чує в цьому правду.

— Для кого правда, а козакам, може, й кривда.

— Більшої кривди, ніж чинять над нами, придумати тяжко. Одне залишається: підіймати народ на війну.

— Дай волю хлопам, то й сам не побачиш.

— Буде люд вільний, то й козак буде вільний. Оце я й вирішив, по плавнях дніпрових туляючись.

— А хіба й на Січі стало сутужно?

— Була розкіш-воля, та діждались і на Січ польських комісарів. По плавнях туляється тепер воля!

— А я на запороги збирався, остогидло сіяти гречку.

— Доброму козакові всюди Луг — батько, Січ — мати! Де тільки в біса ці лацівці підвернулися? Намічав у тебе на хуторі пристановище для поранених зробити.

— Гадаєш таки воювати? Тоді тобі з жінкою не возиться!

Кривоніс наморщив чоло. Не це йому стояло на перешкоді. Мав він хутір під Вільшапою, а в ньому стару матір, яка давно виглядала на невістку, і він сказав:

— Повінчатися хоч за три дні можна, аби була на те воля дівчини.

— Вона в мене послушна батькові.

— Силою тільки панів-ляхів лякають.

— Слово собі таке дав — держатися козацького роду!

— Рід,— протяжно проказав Кривоніс,— і на дерево глянеш, росте гілочка біля гілочки, квіти, як діти, а ми, як той корінь, зажираєм землю, а ягід і не бачимо. Кажеш,

на Січ охота? Тобі що, ти вже свого зажив і зелено, і квіт-но.— Поволі острішки брів йому нахмурились.— А мені, мабуть, на роду вже написано бурлакувати. Добре таким, як Остап! — і він криво посміхнувся.

— Його літа на прикілку, а твої на калиновім мості,— чуло сказав Верига.— Бач, уже гречка під носом зацвітає. Коли надумав, їдьте до Чигирина, там піп обвінчає.

— Надумав, Вериго! Черства душа козацька, а до родинного щастя грає, як комаха до сонця. Може б, і лють діти розвіяли. Тільки ж зараз петрівка.

— За козацьким звичаєм можна і в піст обвінчатись, аби до весілля походили в малжонах. Чи, може, січовикам на люди казатись не треба? Вам і на волость їздити не вільно.

— Натикали ляхів! — враз роздратувався Кривоніс.— Тільки хто заступить дорогу, хай па себе пеняє.

Заспівали треті півні, па сході вже давно згасли зорі, і осиротілий місяць приблід. Над ставом здіймався туман.

Вранці Ярина провела заporожців далеко в степ. Вона була сумна й замислена. Темні кола лягали їй під очі, які тепер дивилися тужливо й тривожно. Страшне передчуття стискало їй груди — на крові відбулося їхнє заручення, між трупами; мабуть, і до кінця вже буде їм життя підпливати кров'ю. На прощання вона прив'язала до кульбаки нареченого червону хустку і, поштиво вклонившись, сказала, як навчила її Христа:

— Щасти доле, мій пане! Хай твоє серце буде таким же гарячим, як ця хустка, і до бою, і до любові, а я... чекати-му.— Голос її задрижав, і вона стиснула губи.

Максим Кривоніс скоса зирнув на Остапа, але той чи справді був заклопотаний пригінкою стремен, чи вдавав, тоді він сказав чуло:

— Спасибі, моя зозуленько. На хустку гляну і про тебе згадаю... Ну, на цьому й прощавай,— він перегнувся через сідло й пристрасно поцілував її в губи.

Щоки Ярини спалахнули рум'янцем, від замішання навіть сльози виступили на очі, і вона, щоб не зрадити себе перед козаками, без стéжки побігла в степ.

V

З місця козаки пішли чвалом, і хутко П'ятигори загубилися на хвилястому обрії. В степу спорзно стрекотали коники, співали на різні лади пташки, табунами знімались журавлі, яструби кружляли в блакитному небі. Міс-

нями блискало проти сонця степове озерце, вкрите гелготом диких гусей. У воді стирчали, мов наштрикнуті на шпичку, попелясті бушлі; вайлувато ходили з волами, повними риби, баби-птиці; а довгоногі лелеки весь час комусь уклонялись на луках. Часто з-під самих кінських копит пурхали важкі дрохви або табунець куріпок, а то з'являється і зникне в траві схожий на вівцю прудконогий сугак.

Під гарячим сонцем степ курів пахощами й вигравав веселкою барв. Мов свічки, горіли жовтим цвітом високі коров'яки, ніжно білів ромен; із трави визирав катран, а низом слалась рута-м'ята. Шовковим полиском вигравала тирса. Пойняті думками, запорожці їхали мовчки. Їхні степові коні, худі й довгоногі, з маленькими головами і чорними очима, не бігли, а піби ковзали по траві. В струмистому повітрі мерехтіли могили. Вийде на неї козак, гляне навкруги і бачить на мило; коли хто степом прямув. Де-не-де на могилах майоріли маяки на трьох розсохах. Зверху на помості сидів козак і зорив за полем. Щойно з'явилися татари, козак запалював сніп соломи, а сам утік на коні. Вогонь бачили за тридцять миль, і позаду запалювали інші маяки. За короткий час знала вже вся Україна про ворога в степу. Але тепер ворог залазив у саме серце. Засліплена гордощами, шляхта навіть у думці не припускала визнання будь-яких людських прав за тими, хто не був уродзений, а землю хапала наввипередки. Козаки розплачувались за неї з татарами своєю кров'ю, розлитою по Дикому полю, а пани вважали її своєю тільки тому, що мали предків уродзених.

Кривоніс голосно зітхнув.

— Як ти гадаєш, Остапе, не передумає?

Остап думав про дівчину, яка залишилась на хуторі, а йому полонила розум. Він був уже заручений з дівчиною гарного козацького роду, з Курсуня, здавалось, кохав свою карооку Марту над усе, а побачив Ярину — і серце піби запалало на вогні. Ще ніколи так не билось від одного тільки погляду її великих з поволокою очей, від бархатистого голосу, від пружкої ходи. Але не він став її обранцем... Та ні, цього не буде, не дійде до шлюбу! Щоб вінчати у піст, треба мати на це дозвіл владики. Піп без цього може не погодитись, а тим часом Максим поїде... Від несподіваного запитання він аж здригнувся і що думав, відказав:

— А навіщо тобі, пане отаман, така?

Кривоніс заклінав до нього очима, потім придивився пильніше й посміхнувся під вуса.

— Я про Хмельницького кажу! Коли в нього козацька душа, доки він дулю показуватиме в кишені?

— У нього спитай! — озлився Остап, червоний від думки, що його помисли викрив Максим.

— Считаю! Голову гетьманську має, до самої Вісли міг би дістати булавою. А будемо довше чекати, пани-ляхи кварцяного війська наженуть, що й писнути не можна буде.

— Можє, Богдан Хмельницький свій розум має.

— Без розуму й на сотника б не наставили, але ж і йому болить людська погибель! Чи я його не знаю?

— Ти думаєш тільки про лихо, а він, мабуть, ще й про обставини.

— Обставини слушні, Остапе, та, мабуть, підвалини різні. Чув, що казали косарі на полі? Сила в народі, хто з народом — у того завжди будуть обставини на його руку. А ми на Варшаву оглядаємось, просимо, щоб нашим салом та по наших губах помазали. Подумати тільки чого нам бракує? Землі неміряні, люди працювати, голови з розумом, а сили ще й іншим стане позичити!

— Мабуть, одної людини, яка б розуміла, чого вона хоче!

Максим Кривоніс був вражений цими словами і з подякою глянув на свого товариша.

— Ти сказав мудріше, ніж думав.

— Отак ти відповів, пане отаман!

— Твоя правда — одної людини!

Він знову занурився в свої думки і стиха заспівав:

Ой полем, полем Килиїмським,
Битим шляхом Ординським...

Йому стали підспівувати й інші:

Ей, гуляв, козак, бідний нетяга, сім год і чотири,
Да потеряв з-під себе три коні воронії.
На козаку, бідному нетязі,
Три семирязі,—
Опанчина рогожовая...

Кривоніс примовк, а потім несподівано ситав:

— Тобі сподобалась моя дівчина? Правда, хороша вона!

Остап спідлоба глянув на нього сердитим поглядом. Важке зітхання йому рвалось із грудей, і, щоб цього не помітили, — уперіщив, опік нагаєм коня й поскакав вперед. Кривоніс наморщився.

— Чи не закохався, бува? Тю на тебе, а Марта?

Остап озирнувся і вже погрозово крикнув:

— Не глузуй, пане отаман, погано буде!

— Тепер бачу, що треба тобі побувати в Корсуні...

На козакові, бідному нетязі, сап'янці —
Видні п'яти й пальці,
Де ступить — босої ноги слід пише;
А ще на козаку бідному...

Стій!

Кривоніс звівся на стремсена. У вибалку над високим кущем трави стривожено кружляли чайки. Помітив це й Остап і зупинив коня.

— Подивіться, хлопці, що там! — сказав Кривоніс. — Обскочте навкруги.

Джури поскакали у вибалок. Від куща смужкою заколивалась тирса, порушена знизу.

— Переймай, переймай, Остапе!

Смужка поповзла в інший бік, але з того боку скакав джура. Тирса затіпалась на одному місці і стихла.

— Чоловік! — вигукнув джура.

— Татарин?

— Та ні... Ану, вставай!

З трави витнулась розпатлана голова і знову сховалась.

— Ведіть його сюди!

Остап кінцем шаблі полоскотав чоловіка, і той притьмом схопився на ноги.

Переляканий на смерть чоловік став перед Кривоносом. На голому тілі була тільки драна свита та полотняні штани, босі ноги, порепані й чорні від довгорічного болота, вкривали свіжі виразки.

— Що ти за один? — спитав Кривоніс.

Чоловік затіпався, впав на коліна і забелькотів щось малозрозуміле.

— Як ти опинився тут?

Чоловік ударився об землю.

— Помилуйте, папочку, помилуйте!

— Та ти не бійся, тут панів немає!

— Помилуйте, я заблудився в степу, а пап послав...

— Та встань: заporожці цього не люблять!

Чоловік зирнув на вершників бистрими очима, в яких уже блиснула надія, звівся на ноги, але, глянувши на Кривоноса, знову благально склав руки:

— Я бідний хлоп!

— Брешеш, таке пузо наїв!

Козаки зареготали: з-під свитки світили ребра, як шаблі драбини.

— Признавайся, куди мандрував. Може, на Січ? Так ми тобі дорогу покажемо. Як прозиваєшся?

— Прілій, добродію!

— А ми тебе вже Голим прозвали,— сказав Мартин, похмурий джура.— Православний чи унія?

— Грецької віри!

— Перехрестись.

Прілій часто захрестився.

— І «Отче наш» знаєш?

— Знаю, і «Вірую» прокажу!

— Значить, наш. Сказано, козак, душа правдива — сорочки не має!

— Ну, тепер розкажуй, Голий, чого ти тут вовків полохаєш? — знову спитав Кривоніс.

Прілій уже трохи оговтався, але ще не рішався на щирість.

— Покропи його, Мартине, оковитою, бач, охляв чоловік, слова не витягнеш. Ти, може, з лісу?

Після оковитої, потягнутої з Мартинової баклаги, Прілій нарешті повірив, що перед ним справді запорожці, і вже бундючно відказав:

— Може, й з лісу, не знаю, як тебе величати.

— Люди Перебийносом величають, а на Січі — Кривоносом прозвали.

Прілій розгублено усміхнувся.

— Балакай! Кривоніс у Чорному лісі сидить. Той такий, як гляне, так на сажень під землею бачить!

— Правда твоя, бачу, що до Кривоноса йшов. Отаман послав?

— Атож,— збентежено відказав Прілій.

— Як його на ім'я?

— Гайчура Сава.— Але враз схаменувся.— А ти звідки знаєш, що він отаман? Ми тільки на минулім тижні настановили його.

— Я ж на сажень у землю бачу. А чим Біда вам не сподобався?

— Біда себе пантрував. Нам ріжки та піжки, а собі решту, і до панів милостивий,— відлупить та й пустить. А ми такої думки: кому ти не даси загинути, той тобі не дасть на світі жити. От Сава, той з ними інакше не балака — на горло! І будьте здорові.

— Коли до лісу заїдемо?

— Близько бачити, та далеко дибати! Завтра будемо!

Прілого взяли на Мартинового коня й поїхали далі.

— Перебив ти нам пісню,— і Мартин знову заспівав:

А ще на козаку, бідному нетязі,
Шапка-бирка,—
Зверху дірка.
Травою підшита,
Буйним вітром підбита...

Ночувати зупинилися на могилі. Нагріта за день земля пашіла теплом, а горою ішла приємна прохолода. Від червоного місяця степ вкрився позолотою і загомонів на різні голоси: десь надсаджувався бугай, деркач піби драв ганчір'я, висвистували байбаки, сюрчали цвіркуни, стривожені коні пирскали в траві, над якою чорніли тільки їхні спини.

Козаки, поклавши сідла в голови, лежали на плоскій маківці могили. Прілій приніс повну полу полуниць і собі приліг біля козаків. Остап мав вартувати і сидів, задивлений у небо. Над головами їм в синій безодні тягся засипаний золотим порохом Чумацький Шлях, Чепіги мерехтіли яскравими зорями, просто над головою несла дівка воду на коромислі, а попереду неї був Хрест.

Враз над степом щось тоскно простогнало. Коні скинули головами.

Прілій злякано охрестився.

— Душа грішника просить порятунку!

— Ну, то, значить, ляхова,— одізвався байдуже Мартин.

— А може, вовкулаки невідпущеного. У нас на хуторі був один чоловік, що отак у вовкулака перекидався...

— А ти звідки будеш? — перебив його Мартин.

Прілій на таке запитання тільки й чекав.

— Протаса, чули такого? З-під Канева? Ще недавно був козаком-нетягою, а років з десять повернувся з походу з великими грішми... Де він здобув їх — по-різному говорять. Зразу тобі завелися й коні, й гайдуки. Я за стайничого служив. На зелєні свята з'їхалися до Протаса гості. Уже й кумпанію водить тільки з панами—то ляшки, то канцеляристи. По обіді веде він їх до коней та білою хусткою по крупу раз одного. А я ж і чистив добре, ну, надворі вітер був, цилюга й упала. Як зарепетує мій Протас, точнісінько як сусіда-шляхтич: «П'ятдесят гарячих!» — і сам за канчук.

Обидно мені стало: хай би вже шляхтич, а то ж свій брат, православний.

«Ні,— кажу,— пане Іване, не буде діла!» — та вилами його в живіт, а сам через тин та в ліс... І кожен у нас такий... Уже нам з дуками-срібляниками не до любові.

Хутко всі послули, тільки Остап сидів, підперши руками голову, й зітхав.

— А тобі чого не спиться? — запитав Прілий, якому дошкуляли комарі.

— Сон не бере.

— То в тебе нічниці, козаче! Треба зачерпнути із дев'яти криниць по дев'ять раз води з кожної, потім накласти із сучків вогнище і дев'ять разів відгашувати вугілля...

— А з чого вони беруться, нічниці?

— Може, дівчина тужить.

Остап стрепенувся, пересів до Прілого й придушеним голосом запитав:

— Ти правду кажеш?

— Коли вгадав, значить, правду.

— Тужить. Може, й тужить, то що з того!

— А ти дай їй любистку напитися. Навіки з'єднає!

— Ми й так уже з'єднані.— Остап похнюпився і знову пересів край могили.

Місяць уже стояв над головою. На травах миготіла самоцвітами роса, примовкли комахи і птахи, і дзвінка тиша обняла срібний степ.

VI

На другий день опівдні козаки побачили ліс Лебедин. Густою синьою хмарою він тягся до самого обрію. Вимучені спекою коні, зачувши лісну прохолоду, чвалом пішли під його тінь. Ледь примітна тропка, вибита звіром, в'юнилась під крислатими дубами, між дикими грушами, густою ліщиною, колючим глодом і папороттю, яка діставала до колін вершника. Повалені вітроломами дерева захащували путь, як трупи на бойовищі.

Хоч ще світило сонце, але під зеленим шатром і вдень стояв вогкий присмерк. Важкої тиші не порушував навіть невгамовний шелест листу чи тріск галузок, по яких, мов язики полум'я, стрибали руді вивірки, або шамотіння їжаків, які часто переповзали стежку. Степові коні на кожен шерех нервово стригли вухами, а коли в ліщині почувся тріск, вони злякано захопіли й шарахнулись убік.

Максим Кривоніс, опинившись у лісі, так само сторожко озирався навколо. В степу чи на воді було байдуже — ворог на виду, і його кожен рух можна попередити, а в лісі козаки здригались на кожен потаємний звук, хоч би тільки птах порушив гідля.

— Вепра тут сила водиться, — сказав Прілій. — Та злющі, анахтеми. Як побачиш свиню, мерщій тікай на дерево, а то тільки хрю, хрю, чмак, чмак. Так рилом і пре. З ніг звалить, тоді й давай рвати.

Попереду почувся глухий шум, який щодалі виразніше обертався в кумкання жаб. Стежка вивела на багна, вкриті іржею. Від них тягло важким духом, хмарами вигравала мошка, а від жаб немов кипіла вода. Прілій пішов попереду, ногою намагаючи невидиму стежку, укриту осокою і татарським зіллям.

Серед води, на маленькому острівці, в верболозах, несподівано заскрекотала сорока. Прілій хитро посміхнувся до козаків і так само заскрекотав сорокою. Над верболозом виткнулась голова і вставилась на вершників.

— Не пізпаш, чи що? — запитав Прілій.

— А хто з тобою?

— Такі, що й самі дорогу знайдуть!

— А нехай скажуть, на чім найбільше хрестів?

— Клубок маєш? — відказав Мартин. — Ми тоді покажемо!

— То їдьте!

За болотом стежка пішла ярмом. Щодалі він ставав глибший, дерева, обплетені хмелем, стояли тут зеленою стіною, і тільки де-не-де крізь віти пробивалась блакить. Сторожа тепер закувала зозулею, але так натурально, що Прілій навіть не звернув уваги. Кривоніс вдоволено посміхнувся: «Навчить біда їсти коржі з маком», — і голосно закував сам зозулею.

— А ти ж чого мовчиш, чортова тетеря? — враз почулось над головами вершників, і крива ломака полетіла в Прілого.

На гілляці, звисивши ноги, сиділо двоє парубків. Прілій почував плечі і, виправдуючись перед Кривоносом, сказав:

— Ще я й винуватий! Хіба вам на цім дубі чатувати, голопузі? Біля каменя треба!

— Там ксьондза повісили, а ми іншої віри. Кого ти ведеш?

— Таких, що й тебе поведуть!

Нарешті попереду золотими плямами заграло сонце і стежка вивела на широку галявину. Серед галявини стояв ридван, до якого зазирали лісовики.

— Когось ухопили! — гукнув Прілій і побіг до гурту.

Козаки зупинились. Під дубом, гілля якого діставало мало не середини галявини, стояв курінь, укритий шкурами.

Біля нього, на випряженому возі, сидів парубок з рушницею. Між деревами ховались менші курені, накриті лопухами або очеретом. На гіллі сушилось шмаття, шкурки звірні, в'ялилась риба. Між курепями паслись стриножені коні. Пахло димом, який здіймався за кущем каляни.

Прілий прибіг назад, радісно схвильований:

— Ляха спіймали. Якогось вольможного! Кажуть, із самої Варшави віз щось до хана.

— А де він? — стрепенувся Кривоніс.

— На палю вже посадили!

За Прілим підійшли лісовики і підозріло, не приховуючи ворожих поглядів, почали оглядати зі всіх боків козаків. Козаки теж вперше зустрілись із повстанцями. Вони мали пужденний вид, були в драних сорочках і штаних, босі або в прілих постолах. У декого на плечах, замість сорочки, була жіноча спідниця або рештки жупана, дехто не мав і цього і світив засмаглим, аж чорним тілом, проте, на диво, трималися незалежно і визивно. Кілька чоловік вирізнялися світлими бородами і таким же волоссям на голові з проділом посередині.

— А ти звідки, такий блакитноокий? — спитав Кривоніс джура.

— Хіба примітний? — весело відказав парубок у довгій сорочці, низько підперезаний. — З-під Путивля убігли.

— Не поладив з кимсь?

— Князь Долгоруков не хотів зі мною ладити, а ми люди смирні, як спимо, хоч верхи на нас катайся.

— Ти ж хоч оставив панам знак якийсь?

— Поб'ємо ваших, підемо бити наших, ото й буде їм знак. Щоб на все життя.

— Де ж ваш отаман? — спитав Кривоніс, якому все більше подобались лісовики.

— А вам навіщо знати? — насторожено озвалось кілька голосів. — Пан йому якусь загадку поставив, він спересердя аж ложку перекусив, а лях з переляку па палі помер. Може, ви відгадаєте. А то краще й не ходіть, дядько Сава не подивиться, що ви значні. Бач, у кожного штани, та ще й чоботи. Дайте нам хоч одні.

— Що ж ви так погано стараєтесь, що й на себе не заробите? Хіба мало панів?

— Далеко!

— А може, жалієте?

— Жаліємо, що не дістанемо. Коли б нам братчики до-

помогли, хоч би оружжя дали, ми б тоді й кварцяного війська не злякались.

— Та це видно, ще й самі злякаєте. А зброю легше добути, ніж за неї взятись. Ведіть до отамана!

Максим Кривоніс передав коня джурі і, розмипаючи ноги, попростував до отаманового куреня. Лісовики, не поспішаючи, розступилися, і він побачив у шатрі кремезного чоловіка, підстриженого в кружок і з пронизливим поглядом карих очей на сухому обличчі. Засмагли щоки вкривала колюча, вже посріблена борода. Він сидів на колоді, а ще товща колода, поставлена на пона, служила за стіл. Гайчура обідав.

— Чолом, пане отаман!

Отаман сьорбав далі сирівець.

— Чолом, кажу, тобі, пане отаман! — вдруге, вже голосніше, сказав Кривоніс, і його обличчя почервоніло, як від натуги.

Отаман повернув голову й метнув на козаків сердитими очима:

— Панів я на палю саджаю, а тут праведні люди!

— Оце наша мова. Ти за Кривоносом послав?

— Чув, що за бідних стоїть. Сам з таких, як ми. А ти так ото слухаєш? — повернувся він до Прілого.

Хоч він і не підвищив голосу, але Прілій застережливо поступився за козаків.

— Привів тобі Кривоноса, а ти ще й сердитися!

Сава недовірколиво оглянув вершника.

— Оце ти? А Перебийніс — теж ти? Покажи знак!

— Писаний чи на кулаках?

— Ну, то заходь, а ви, хлопці, одведіть коней на пашу... Та розсідлайте їх, коли не поспішаєте!

Кривоніс зайшов до куреня й присів на вільний пеньок.

— Кого злапав?

— Каже — рукодайний шляхтич короля, до хана ніби посланий. — Голос у Сави Гайчури був сумирний, тихий. Говорив він спроквола, обдумуючи кожне слово, а коли сказав, то було вже зрозуміло й переконливо. — А магнат нашому братові руки не подасть.

— На ім'я сказав, як прозивається?

— Не встиг.

— Ти хоч папери забрав?

— На, подивися. Їхав до кримського хана, то вже не заради прогулянки, — і він витяг з-під сіна, яке служило йому за ліжко, шабельтас червоного сукна.

В торбині був уже розпечатаний лист, чистий папір, гребінець і декілька соток грошей. Кривоніс забрав листа, решту повернув назад.

— Читав?

Сава засопів:

— Я й так знаю, що на пашу згубу.

— Посол же, мабуть, мав охоронну грамоту короля!

— Може, ота картинка?

Грамота прикрашала вже стінку куреня.

— То для коронних, а ми тепер беззаконні, убиваємо до щерця, раз хлопа ані на волосок ніхто заступити не може.

Кривоніс, прочитавши папірець, зім'яв конверт і з серцем ударив кулаком по колоді.

— Як кіньми, менжують нашим братом, анахтеми! Тільки по невчасі поляк мудрий. А тобі що він казав?

— Не хотів сідати поруч із машталером на палю. «Я уродзний», — каже!

— А пощо хлопів мучиш? Вони теж лихо ликом в'яжуть, хоч і не нашої віри.

— Їхні хлопи одної масті з нами, а це стерво — лях! Через таких ми й комарів годуємо по лісах. Рукодайний... — перекиривив він когось. — Думає, хоч три дні поскигнуть, а він — утлий!

— Багато вас, утікачів? — спитав Кривоніс. — Давай про це поговоримо. Що маєте на думці далі робити?

— Бачив, як груш уродило? Отак і хлопа по лісах! Є наші споборники і в Чорному лісі, є й по степах... А що далі будемо робити, порадь, коли голову маєш.

— Докупи треба сходитись, до діла братись!

— У панів сила, у них армата, а ми кулаком орудуємо.

— Е-е, чи чуєш, чоловіче, дружні сороки посадять і змія.

Гайчура спочатку заморочено поблимав очима, потім глянув на Кривоніса з недовірою, далі рішуче посміхнувся і, тільки коли на лобі розійшлися зморшки, кивнув головою.

— А посадять, посадять! Тільки скажи братчикам — у нас усі пани одної віри: не нашої. А за розумне слово нехай тобі бог віку протягне. Їж сирівець!

Кривоніс навіть посміхнувся собі під вуса з тої зміни, яку побачив на обличчі повстанського ватажка. Сава Гайчура колись прийшов «на слободи» до пана Сенявського. Тоді ще село Левухи на Брацлавщині було маленьким хутором. Минуло п'ятнадцять років, у стовп на ґрунті, одведеному Гайчурі, пани забили останній кілочок, і слобо-

дам настав кінець. Гайчура мусив тепер відбувати панщину, як і всі посполиті. Спробував він утекти знову кудись на слободи, але не зайшов і до другого хутора, як гайдуки Сенявського настигли і, закованого в заліза, привели назад.

— Що, хлопе,— спитав його дозорець,— набридло так працювати? Будеш тепер в бранзолетах! Дайте йому півста капчуків на пам'ять!

Гайчуру взяли на стайню і тому, що він затявся, жодного разу не крикнув, ще накинули двадцять п'ять ударів.

— Най тепер жінка подорожник прикладає. Пече, хлопе?

— Пече,— сказав Гайчура,— коли б і вам не було жарко!

Хоч уся спина взялася струпом, Гайчура мусив ходити на роботу. Він вирішив знову тікати, але одного вечора зайшов до нього сусіда з новоюю. Пан Сенявський усі свої маєтки здав на чотири роки в оренду посесору Важинському.

— Тепер будуть якісь інші порядки заводити.

— Абись ми унію прийняли?

— Про унію не чув, а мають ніби меди варити, горілку гнати, худобу відгодовувати.

— Нашими руками!

— А то певне!

— Ну й пехай собі посесор робить,— сказав Гайчура,— на себе буду хоч день і ніч працювати, а на пана нехай дурні працюють.

— Ет, балачки! Просись у погоничі, кажуть, посесор гурти буде правити, то й тікати, може, не захочеш. Воно гарно там, де нас немає, а хлопам, мабуть, на роду напи-сано, щоб на пана працювати.

— Колись так не було.

— Більше панів розвелося.

— Пани теж родяться голими. А ти вже найнявся?

— І за тебе казав осавулові.

Гайчуру поставили до волів за погонича. Двічі на рік довгі валки хур, запряжених сірими волами, з Брацлавщини ходили на Гданськ. Коломийські вози з ланцюгами були повні воску, меду, шерсті, сала, шкур і горілки. В Гданську осавули Важинського набирали різних солодощів, вин, цукру, порцеляни, тканин і залізного краму і розвозили по ярмарках. На великодні свята Гайчура з валкою прийшов на Холмщину. В містечку Грубешеві саме був ярмарок. Здавна тут було дві православні церкви, але епи-

скоп холмський, насаджуючи унію, ще в піст вигнав попів, обидві церкви пересвятив на уніатські і опечатав. У великодню суботу до тої церкви, що була на ринку, почали сходитися міщани.

Валка Важинського почувала у заїжджому дворі, проти церкви. Побачивши на майдані людей, які чомусь метушилися біля церковних дверей, Гайчура пішов і собі. Коли він зайшов до огради, міщани вже зривали печатки і розбивали замок. Серед них був чернець, який заохочував натовп то короткими реченнями із святого письма, то довгою лайкою на уніатів. Верховодив усім бондар, звали його Яцько Сухий. Одірвавши печатки, він викинув їх на цвинтар і відчинив двері. На дзвіниці задзвонили у всі дзвони, і натовп, з ченцем попереду, зайшов до церкви. Щоб вигнати дух унії, міщани кинулись обмивати ризницю й стіни. Радий посміятися, швець Охрім схопив дари і, пританцювуючи, втоптав їх у болото. Те ж саме лимар Климко зробив з антиміном, а землю, наспану уніатами на гробницях, з лайкою викинули за двері. Декілька пригорщ землі виніс із церкви і Гайчура.

Хор на криласі весь час співав урочистих молитов.

Коли чернець вийшов уже в ризах на царські врата, щоб почати службу божу, у церкву вскочили з келепами в руках монастирські служки й католицькі монахи з дрючками і почали лупити міщан. Гайчура, що опинився тут випадково, хотів уже вийти з церкви, як один монах огрів його по голові дрючком. Він озлився, згріб монаха і здавив його за горло. Монах тільки трохи подригав ногами й замовк, але на Гайчуру насіло вже декілька монастирських служок і почали частувати келепами.

Очуняв він тільки у вязниці. В одній ямі з ним сидів і бондар Яцько, і швець Охрім, і лимар Климко, і ще чоловік двадцять міщан. Гайчуру міщани не знали, а по одежі бачили, що він був посполитий, і тому ніхто не журився його бідою. З їхніх розмов він уже догадувався, що все це скінчиться погано і для багатьох міщан, і для нього.

— Унію приймати треба, — сказав швець Охрім, — і тоді не буде на нас виш.

— Щоб чортові душу продати? — озвався Гайчура уперше.

— В чорта і римо-католицьких душ вистачить! — Швець пересів до Гайчури ближче. — За тебе є кому просити епископа?

— Уже ж не хто буде просити, як не жінка!

— Треба, щоб уродзоні просили. Пан у тебе добрий?

— Як спить!

— Тоді тільки за гроші можна викупити голову.

— Дві гривні заробив за зиму.

— То й на мізинець не вистачить. Погано, чоловіче, хіба що унія врятує.

— Ти мені про унію не говори, бо в мене кулак па смерть не чекає, тільки раз стукну, й годі. Добрі кулаки!

— Якби й голова така була, можна б рискнути,— і Охрім потайки підморгнув.

Вирок люблінського трибуналу оголосили підсудним тільки по жнивях. Бондаря за зривання печаток, а швеця за святі дари було засуджено до спалення. Гайчурі й лимареві присудили відрубати голови. Інші міщани мали викупити свої голови у єпископа холмського по сто гривень і повернути уніатам церкву.

Бондар Яцько, мабуть, не чекав на такий страшний вирок, пополотнів, гикнув і піби проковтнув язик, а швець тільки вилаявся. Гайчуря мовчки кусав кінчики вусів і напружено думав над шевцевими словами.

На другий день до засуджених прийшов кафедральний проповідник. Першим упав перед патером на коліна швець Охрім і почав бити поклони.

— Згоден, грішнику, зректися схизми і пристати до святої унії з римською церквою? — запитав проповідник.

— Згодний, отче, помилуйте!

Серед міщан знявся лемент, вони з кулаками кинулися на Охріма.

— Хто ще згодний стати на путь праведний і уготовити собі царствіє божіє? — підняв догори хрест проповідник.

Запала тиша, враз Яцько-бондар подерся на стіну і закукурікав півником. Гайчуря, не дивлячись ні на кого, промимрив:

— Я тут сторонній, я з Брацлавщини.

— Зрікаєшся схизми, грішнику?

— А хіба без цього не можна? Он, бачите, бондар уже па стіну дереться.

— Пристаєш до унії? На коліна стань, бидло!

Гайчуря засопів, як біля воза, й спустився па одне коліно.

— А мене ж випустять?

Проповідник замотав хрест у епітрахиль.

— Маєте завтра прийти в ратушу з жішками й дітьми. Одягніться по-святковому, а зверху накрійтеся веретинем.

— А що на мені сорочка більше посічена, ніж ряденце, — сказав Гайчура, — може, її наверх одягти?

Пропсвідник блимнув на нього сердито спідлоба.

— Робіть, як наказав велелюбний отець єпископ! Із ратуші з свічками в руках по двійко підете через усе місто до церкви святого Хреста. Там вас зустріне перед огорою отець архіпресвітер, упадіть на коліна, а коли запитає: «Хто ви, звідки прийшли і чого хочете?» — скажіть, що ви вівці, непослушні своєму пастиреві, але тепер, покаявшись, прийшли просити відпущення від схизми і щоб прийняли до унії. Коли отець архіпресвітер відпустить ваші гріхи, тоді тільки ви будете прийняті до унії, а святий отець єпископ поклопочеться, щоб з вас зняли провину. На вас же, окаянних, — сказав він до решти міщан, — чекає на тому світі геєна огненна!

Бондар Яцько підвивав йому в тон по-собачому.

Гайчура утік, щойно його привели до ратуші. Зиму переходував по хуторах, а навесні напивав дорогу до лісу. Він не став про це розповідати Кривоносові, і інші цього не знали, як не знали, чому дядько Сава був такий лютий на уніатів.

VII

Випровадивши козаків, Ярина повернулася на хутір. Батько й Христя пішли вже на поле, і вона залишилася з своїми розбіжними думками на все подвір'я сама. У світлиці Ярина вперше допитливо оглянула свою наліту здоров'ям постать. Тугі перса напинали білу сорочку, вона соромливо провела по них гарячими долонями і млосно потяглась усім тілом, у якому застугоніла кров. Від солодкої знемоги коліна підомились, і вона опустила на долівку, закинула назад голову й закрила затуманені очі. В ту ж хвилину перед очі сплив драгливий образ Максима. Він не був такий вродливий, як Остап, але скільки ласки в його очах, в його любій розмові. А який він вправний на шаблях, який дужий. Ярина аж здригнулась. І цей лицар стане її дружиною, її захисником. Що може бути більш бажаного? Але, замість радості, чомусь зробилося враз так сумно, що вона тоскно заячила:

Пливи, пливи, селезю, тихо по воді,
Прибудь, прибудь, моя мати, тепер ік мені...

Ой, не прибуде... І ніхто не дасть мені порадоньки...

Ще довго так сиділа Ярина і вже мовчки, бездумно дивилася в землю. Потім обличчя їй засміялось: «Ой дурпа я, дурненька, радіти треба, а я журю душу свою.— Вона схопилась на стрункі ноги й закружляла по хаті.— Сиджу, вигадую, а треба ж готуватись до вінця, треба ж і сорочку вишивану, і сукню мережану, і хустку шовкову». Ярина відчинила скриню, набиту віном.

До самого полудня перебирала рушники з півниками, квітчасті скатертини, сорочки льняного полотна, сукні люстринові і плаhti картаті, приміряла шушон адамашковий і новий кунтуш. Коли все було складене назад у скриню, Ярина згадала, що в полі по обіді мусили бороду уряджати. Вона вихопилась на коня й поскакала до байраку.

Сьогодні дожинали гуртом останнє жито на Верижинному полі. Люди тут кохалися в народних звичаях і справляли їх ретельно. Любила ці звичаї і Ярина, тому так і поспішала.

Жито було вже вижате, тільки біля межі стирчав ще кущик, як борода. Жінки стали округ кущика й заспівали:

Ой чие ж то поле заспівало стоя?

Найвродливіша з них, жінка Муся, виполола в житі березку й осот і обвила червоною стрічкою, а всередину покклала окраєць хліба і дрібок солі, щоб жито родило й на той рік. Жінки приспівували:

Ой чия ж то борода чорним шовком увита,
Чорним шовком увита, сріблом-золотом улита...

Скінчивши жнива, люди наділи чистий одяг і рушили до байраку, де в холодочку варився уже борщ, стояло барильце горілки, а дудар вигравав на сопілці третяка. За звичаєм, старіша жінка, Гаврилиха, сплела з колосків вінок і подала його з поклоном Веризі, що зустрів її хлібом-сіллю на своєму полі.

— Дай боже, щоб і на той рік уродило жито! — і накрила хлібину вінком.

Пригадавши про забитих гайдуків пана Лаща і що ще невідомо, чи доведеться їм десь збирати урожай і в наступному році, всі сумно зглянулись і замовкли.

VIII

На виїзді із Чигирина стояла обідрана корчма волошина Чапи. Незважаючи на ранню годину, біля розсохи було вже прив'язано двоє коней, а просто серед шляху

стояла гарба, запряжена сірими волами. За шинквасом у корчмі сидів старий Йона і рахував рибу. Він був жилавий, з смуглястою шкірою, що аж синіла у западинах, кучма волосся на голові і густа борода лисіли, мов воропаче крило. Розірвана ніздря і булькаті очі з червоними жилками надавали його обличчю лютого виразу. У правому усі теліпалась мідна сережка, а плісова камізелька була вигаптувана бляшками. Перед шинкарем стояв обшарпаний козак у постолах з кошелем риби, яка кволо вигинала сизі спинки, ворушила пірцями.

Йона блимнув на козака:

— Давай, давай і ту, більшу, сюди!

Козак скривився, безпорадно озирнувся по корчмі, де вже пили горілку за двома столами, і потяг кошеля з рибою до себе.

— Та хоч одну щучку залиш, у мене ж діти!

— У нього діти! Не повмирають твої діти, коли не поїдять щуки. Я за річку плачу панові старості оренду, а ти мені хочеш платити вівсянкою. Лазаря співає, а сам, мабуть, паховав повен віз. Гляди, ще й качку якусь підстрелив?

— У мене й рупниці не було.

— Такий гевал, і дрючком поцілиш. Домно! — Він зазирнув у хатину. — Наглядай за шинквасом, я вийду до воза.

Із хати з'явилась, позіхаючи, шинкарка. Вона була сухорлява й висока, у карасику і рясній спідниці. У вухах теліпалися великі кружала сережок. Карими, аж чорними очима вона обвела корчму: за одним столом тягли горілку з глиняних кухлів і закушували цибулею троє селян, а за їхніми спинами стояв у драному каптані хлопець з повосковілим лицем і голодними очима дивився селянам у рот. За другим столом сиділо двоє козаків Чигиринського полку. Один, затуляючись спиною від шинкарки, підив у келишки горілку з рукава. З шинкарки враз злетів сон, вона витягла в один, у другий бік шию і закричала на всю корчму:

— Йоно, вони свою горілку п'ють!

Козаки знітились: на весь полк знали загребушу вдачу волошина. Чапа не гребував і коня вивести впочі, і зарізати людину, а ще відкіля бралися в нього гроші, що вже пнувся в пососори, — того ніхто не знав, і тому ще більше боялись. Козаки почали збиратися.

— Таке вигадала, ще скажеш, що самі гнали? Твою п'ємо, паніматко!

Обличчя Домні спалахнуло, очі заіскрилися:

— Щоб з вас п'явки кров випили, щоб вам очі повлазили, руки й ноги повсихали, коли я не бачила, як ти розливав чужу горілку! Йоно, де ти ходиш, біжи до папа возного, нехай у дибу їх заб'є!

Йона повернув з маленькою рибиною в руці й з обережком сіна. Йому на п'яти наступав козак і бубонів уже сердито:

— А сіно нащо тягнеш?

У Йони очі стали ще червоніші:

— А ти, мабуть, свої стійки маєш, злодюго?

— Йоно! — закричала Домна. — Витруси в них горілку!

У Йони були зайняті обидві руки, а козаки вже простували до дверей, тоді Домна сама вистрибнула із-за шинквасу і ввіймала козака за штани:

— А це що в тебе, волоцюго?

Козак замахав на неї шапкою.

— Та цур тобі, мерзенна, безродним ще зробиш!

Вона повернула до столів.

— А ти ото куди, халамиднику, руки простягаєш? — і шинкарка виштовхала за двері дрібненького, обдертого хлопця. Він, як на маму, озирався на мокрі огризки хліба, залишені козаками на столі. — Злидні чортові! — Домна знову зайшла за шинквас і обома ліктями вперлась у дошки. — Вони будуть пити свою горілку, а ти, дурний Чапо, плати за відкуп. Як млини, всякі перевози й укуси, так панові Важинському, болячка б його задавила, дадуть в оренду, а ти багатій з гнилих річок та шляхів, по яких ніхто не їздить. Йоно, чого ти дивишся на ту дохлу рибу, як на червінці? Пан Важинський, удавився б він з першої ложки, і з хрестин, і з похороп багатіє, взяв у посесію ґрунти графа Сенявського, взяв містечко Мошни з церквою — то й заробить, а ти дулю матимеш, як не пристанеш до нього в компанію.

Селяни презирнулися і нижче нахилилися над кухликами:

— Хай біг милує, як і в нас таке заведуть!

— Тоді, не маєш пісткі — живи невінчаний, дудика не даси, — буде дитя нехрещене!

— То ж тільки де унія, а ми віри не поганили!

Хлопець знову скрався до столу, за яким гомоніли селяни.

— Ти їй хоч би дулю дав, Йоську. Для свиней шматка береже, а божа подоба нехай здихає?

Йоська, з булькатими, наївними, як у немовляти, очима, намагаючись посміхнутись, хворобливо скривився:

— Дядьку Семене, я вже здоровий.

— Видно, бо й мухи вже не бояться тебе.

— Може, є робота?

— А що ж, приходь, приходь, Йоселе. Утнеш моїй старій свиту? Охляв, нівроку, небораче, візьми ось хоч хліба.

Козак з кошелем, на дні якого залишилось з десяток рибиц, похитав над ними головою і повернув до дверей.

— То ти й чарки не вип'єш?— глузливо сказала Домна. Козакові, певно, стало шкода себе: десь проз усю ніч трусив ятери на Тясмині, задубів, і чарка була б на порі. Він сердито зашкріб у потилиці, потім пошукав у одній кишені, в другій і безнадійно махнув рукою. Шинкарка посміхнулась:

— Нащо тобі гроші, я вчідю за оту рибу!

— Вчідииш? Спасена в тебе душа, Домно, та нема на неї пекла. Ну, кат його бери, сип! Тільки хоч одну рибину залиши для жінки!

— Завтра ввіймаєш собі хоч дві,— і Домна витрусила із кошеля рештки риби.

До корчми під'їхало двоє вершників у жупанах. Домна побачила їх у віконце й заходилась стирати мокрий стіл подолом слідниці. На порозі став Верига.

— Чолом! — гукнув він на гурт.

За ним стояв Гордій Недорізаний. Верига оглянувся по темній корчмі й звизав плечима:

— І досі немає? Забарились наші запорожці!..— Вони присіли до столу.— А я вже і з панотцем домовився.

— Повінчає? — спитав Гордій.

— Хотів ще від пана дозволу. Що ви, панотче, кажу, моя дочка, хвалити богові, вільна козачка і наречений козак. Гей, Чапо, сип горілки!

Чапа вийшов із хатини й блимнув на них холодними очима. Тутешні козаки вже й шапку знімають перед ним, а хлопи й паном величають, а не гукають, як на челядь.

— Домно,— сказав він сухо,— ти не чуєш, драби горілки просять!

Верига аж витріщив очі:

— Та ти не бачиш, приблуло, що з тобою козак говорить. Повертайсь мерщій, а то як вийму шаблю, так ти в мене побалакаєш!

Чапа не знати чому був лихий на всіх запорожців, але дратувати їх боявся, він вдавано посміхнувся і з карафкою у руках підійшов до столу:

— Даруйте, панове козаки, вже й Чапі зраджують очі, а ти геть собі до рогаців, — штовхнув він Домну, — тут не бабське діло. Панове, чую по вдачі, мабуть, із Січі?

— А тобі навіщо знати?

— Деякі боржки залишилися. Якби не втік, може б, уже на осиці теліпався.

— Шануйся, іроде, то і вішати не будуть. Чи це не ти попа намовляєш, щоб церкву на відкуп дав?

Чапа знітився, але Домна не помітила і аж підстрибнула за шинквасом:

— Може, він гадає, що пан Важинський, око б йому вилізло, дасть більше? Аякже, дожидайся!.. А нам це під боком.

— Я б дав більше. Може, ви там натякнете панові.

— Ти диви, яка падлюка! — сказав опелешений Верига до Гордія. — Щоб я ще гріх на душу брав. Вовгуряко, чи ти бога в животі не маєш, пожалій свою Домну, а то вдовою стане, як розгніваюсь. Ото вже тебе десь позначили, кайся на тому, бісурмане!

Домна вистрибнула наперед і відштовхнула Чапу.

— Що ви його слухаєте, дурного. Він і на конях докладає, он пан Важинський, щоб йому в'язи скрутило, так той вміє баришувати. Левухи у пана Селявського загарбав і ще два містечка держить. Йому капає і з чиншу, і з осипу, і з перевозів. А мій старий з шинків думає розбагатіти. Я вже казала — проси в пана Чаплінського посесію, може, здасть хутір Суботів.

— Відколи це підстароста Чаплінський хутором військового писаря став розпоряджатися?

— Хіба ви ще не чули? Пан підстароста зробив учора наїзд на хутір сотника Хмельницького! Так ви здалеку їдете! О, там пан Чаплінський погрів собі руки: на хуторі було кіп чотириста ще торішнього хліба, та ще пасіка, та ще добра на дворі. То був пан з достатком.

— Ти не брешеш? — аж підвівся здивований Верига.

— Та завалися земля піді мною, сама бачила, як пан Комаровський шмагав серед майдану малого сотниченка.

— Який Комаровський?

— Я ж кажу, що ви здалеку. Зять Чаплінського!

Чапа смикнув раз і вдруге Домну за вуса карасика, але їй аж щеміло від бажання розповісти новину, і вона визвилася на Чапу:

— Чого ти смикаєш, всі ж про це знають!

— Та від тебе ж і знають, а пан підстароста подума, що Чапа павмисне підбурює козаків, матимеш тоді посесію.

— А де ж був Хмельницький? — спитав Верига. — Як він припустив?

— Ми на хуторі лащівців провчили, — почав Гордій, але, відчувши, як під столом його штовхнув коліном товариш, змовк і почав старанно збирати крихти хліба.

В його словах Чапа почув щось цікаве, очі йому загострилися, але він, ніби між іншим, сказав:

— То вже можна догадатись, що там у вас наробили ті лащівці. Пан стражник, чули, гвалтує, чи дівчина, чи молодиця, не зважає, аби напав, а його харцизи беруться до збіжжя.

— У нас люди злі, ми їм...

Верига сердито перебив Гордія:

— Як пан Хмельницький, питаю, припустив, щоб так зпеважив його Чаплінський? Та ще й кумом йому доводиться!

— Так пан знає Хмельницького? — спитала співчутливо Домпа. — Може, ви пан Богун? А мо', пан Кривоніс?

— Чого б їм тут бути? Вони тепер із Запорозжя й нося не кажуть, — сказав Верига, підморгуючи до Гордія.

Чапа хитро зіскалив одне око і подлубав пальцем у густій бороді.

— А люди кажуть...

— Що кажуть? — гостро глянув Верига.

— Що Максим Кривоніс тут десь вештається, а Богун поїхав на Поділля.

— Ну й що тобі до того?

— Спокійніше спить, як вони сидять собі за порогами.

— А ти хіба вже ляканий?

Під вікнами затупотіли коні. Домпа визирнула за двері, потім обернулась до Чапи й зпизала плечима:

— Може, гості пана хорунжого? Пан Конецпольський вміє бенкетувати, третій день уже їдуть і їдуть. Раді, мабуть, що старий пан помер.

Чапа зайшов за шинквас, а до корчми увійшов Кривоніс. Слідом за ним зайшов Остап, а потім обидва джури. Поверх жупанів на козаках були накинуті чорні киреї, які посіріли від пороху. Верига тривожно зирнув по корчмі: се-

ляни, упившись, уже куняли. Домна поспішно чистила масного чабака, а Чапа, що цідив горілку з бочки, прикипів очима до Кривоноса.

— Здорові були, ївши й пивши! — гукнув Кривоніс. Головою він діставав стелі, спечене сонцем обличчя здавалось викуваним з міді. На підголеній голові гадюкою лежав товстий чуб. — А чого, шинкарко, стіл порожній? Горілки, пива давай, будемо пана-ляха поминати, який козакам не хотів дороги дати!

— Пригода якась трапилась? — збентежено спитав Верига. — Ти б хоч почекав...

— Ти чекатимеш, а вони множитимуться...

Горілка лилась уже на долівку, а Чапа не помічав. В очах йому світилися вже мстиві вогники, він хутко відвернувся до бочки, потім, не зводячись на ноги, виставив на шинквас карафку з горілкою, а сам головою вперед, скрадаючись, посунув до хатини. На мигах він щось сказав Домні, бо в шинкарки враз злякано розширилися очі.

— Щось ти, батьку, невеселий, — сказав Кривоніс до Вериги. — А як молода, чи здорова?

— Дочка, Максиме, ще вчора на тебе чекала.

— В лісі забарилися! Гей, шинкарю!

— Що вельможному панові подати? — прудко вибігла Домна і зальотно повела плечем.

— Шинкарю, чуєш! — гримнув Максим уже так, що за другим столом схопилися селяни і юрбою попхались до дверей.

Чапа висунув із хатини лише голову, на якій була вже надіта шапка:

— Хіба мало шинкарки?

— Чапа! — здивувався Кривоніс. — Ти вже тут присмоктався? Облиш шапку! Не покайся, значить, хочеш і далі вухом промишляти? От злодюга, скільки лиха круг себе плодить.

— Буде й на них погибель, — сказав похмурий джура. — Самі на себе, здириці, біду накликають.

— А вже як розгнівається козак, опрощення не проси, — додав другий, — не такі ми, щоб опрощення давати.

— Нікуди не ходи, коли не хочеш, щоб і другу піздрю тобі вирвав. Від мене більше будеш мати. Ось тобі, шинкарко, на сап'янці! — і Кривоніс кинув на стіл кашук з битими талярами. — Частуй молодого!

Чапа, ховаючи очі, скинув шапку і знову пахилився до бочки з горілкою.

— А ти чого, Остапе, не сідаєш? — спитав Верига. — Ти аж змарнів за ці дні, може, й тобі котра до серця припала?

— Припала, та ще й окропно! — сказав Кривоніс, глузливо посміхаючись.

Остап, як вовк, блимнув білками.

— От бач, і вгадав. Ідь краще за княгинєю, а ми просто до церкви прибудемо.

Остап мовчки пішов до коня, а в корчму, голосно розмовляючи, ввійшла юрба шляхти, певне, з почту якогось дворянина. Скинувши з столів просто на підлогу начиння, шляхта зсунула їх до купи й голосно загукала:

— Шинкарю, став меду, сьогодні за всіх пан Чаплінський платить!

— Але то зух! Най прийде, я його поцілую: таку собі красуню відбив!

— Но, коли б вона не хотіла, то пан Чаплінський мав би телицю замість пані Гелени цілувати!

— То б йому більше пристало!

Всі голосно зареготали.

— Ну, цигане, чому мпихаєшся? Може, чекаєш на гостинця? — і довгоносий шляхтич витяг із-за пояса пістоль. — Век наш круткі, вип'єм вудкі! — До столу з блудливою усмішкою підбігла шинкарка і почала збирати на стіл начиння.

Максим Кривоніс, шойно шляхта перестунила поріг, насупився, на щелепах проступили, мов камінці, тверді жовна.

— Засмерділо як тут лащиками. На хутір більше не з'являлись?

— Я вже думаю не про свій, а про Хмелів хутір, — відказав Верига. — То ж про нашого сотника базікають панки. Ти не заїздив до Суботова?

— Завтра збираюсь. Треба й сотника на весілля запросити. Він ще не обвінчався з своєю полькою?

— Не до весілля, мабуть, Богданові!

— А що трапилось? Чув, ніби з цим литвином Чаплінським покумався.

— А литвина лихо нападе, коли він не дзигне!

— Уже?

— Наїзд зробив на Суботів, — і Верига почав переказувати все, що чув.

Максим Кривоніс одним духом випив кухоль горілки, вдарив ним об стіл і лиховісним оком блимнув на шляхту:

— Ну, то нема чого гаяти часу!

Козаки підвелися з-за столу.

В козацькому місті Чигирині було більше п'ятисот осель. Довкола голого майдану тулилися кривобокі крамнички й криті гонтом будиночки міщан, а біленькі козацькі хатки ховалися в зелених садках понад Тясмином.

В кривому заулку лежала оселя сотенного хорунжого Лави.

Уже другий день в будинку Лави була незвична метушня: через двір до льохів безперестанку бігали дівчата, в зеленому спориші прочищали доріжки, поспали їх пісочком. Вогонь на кухні палав увесь день. В печі на великих сковородах смажилися карасі в сметані, ковбаси з риби, крученики з щупака і в'юни до хрину; в полив'яних ринках гуськи на вогні підливи з печериць, з сморжів і щавлю. Довгі листи загічених пирогів з грибами стояли уже на столах, а в садку під грушею на кабицях варилися пісні борщі з вушками, карасями, черешнянки, холодці з вишень, з малини і полуниць.

Гонорова папі хорунжева була знана на весь Чигирин своєю гостинністю і смачними стравами. Сьогодні вона сама до всього вникала і пробувала на свій смак. Коли б не петрівка, довго б гомонів Чигирин, як бездітний хорунжий Лава справив весілля небоги, але й у піст гості мусять бути усім задоволені. Хоч і не вільно стало козакові в дому своєму жодного напиту на потребу свою держати, не тільки меду, горілки, пива, а навіть і браги, хорунжий все-таки потайки від корчмаря курич горілку цілу ніч, і тепер, зачинившись у хижці, розливав напої в куманці і дзбани.

Ярипа вже втретє приміряла сукню, надівала на голову кораблик, озувала жовті черевики, але чомусь не милувало все це її очей. Стомлено вона присіла до вікна. Надворі яскраво світило сонце, під вікнами красувались повні жоржини, стрілчасті рожі, пахучі чорнобривці, зелений капуста і листатий любисток. Із-за густих дерев визирала церківка на три бані, а далі, на горі, важко сидів замок старости, обнесений високими валами. До нього звивалася курна дорога, по якій скакав вершник.

Звикла до степових просторів і постійної тиші, Ярина почувала себе в місті, як на ярмарку. Від гармидеру і метушні боліла голова, і чомусь тоскно щеміло серце. Може, тому, що ще вчора мав приїхати Максим, а його нема й досі. Чатують на нього всюди пани, і будь-що трапиться в дорозі, так і знати ніхто не буде, як за тих гайдуків, що

закопали на хуторі. За плечима рипнули двері, і вона бай-дуже оглянулася. На порозі стояв замріяний і сумний Остап. Він ніби чекав тільки знаку, щоб не перейти, а перелетіти кімнату до вікна.

Ярина знала вже, що в Остапа є наречена в Корсуні і що він з Чигирина має поїхати до неї. Певно, і наречена десь виглядає свого судженого і так само, як вона, сушить голову, уболіває серцем. Однакове становище і її самої, і Остапове якось зріднило Ярину з цим козаком, вона зірвалася із лави і протягла до нього руки. Остапові очі спалахнули, заіскрились, засміялись.

— Чому так довго? Де ж Максим? — спитала Ярина просто, хоч серце билось, як навіжене.

Остап відступив, і його обличчя перекривилось.

— Ти про Максима думаєш?.. А я... Ярино,— він враз упав на коліна,— сдина моя, невже ти не бачиш, що я тебе покохав, кохаю безмірно. Ще не пізно, поверни Максимові слово, стань зі мною під вінець. Я шляхетського роду, я покипу, коли хочеш, козакувати, аби тільки бути з тобою. Ну, скажи хоч одне словечко.

Ярина дивилася на козака широко відкритими очима, на губах то зроджувалась, то зникала посмішка: вона ще не знала, чи Остап жартує, чи справді таке говорить. І в ту ж хвилину подумала про другу дівчину, яка десь очі проглядала, виглядаючи судженого, а він, блідий, з перекривленим лицем, ось волочиться по долівці. Кров шугнула їй в обличчя.

— Встань... геть! — насилу витиснула з себе.— Ой господи, у тебе ж наречена... Максим же твій товариш...

Остап все ще колінкував за Яриною. Лице йому перекривилось, стало і страшним, і жалюгідним:

— Батька рідного відцураюсь, тільки скажи одне слово... Я більше не можу.

Ярина опанувала вже себе, очі їй заблищали, мов холодна сталь, брови зійшлися над переніссям:

— Хоч би козацької шаблі не соромив, волочиш, як ломаку. Встань! А коханням я не менжую, козаче.

Остап звівся на ноги і глянув на Ярину вже спідлоба, злими очима:

— Ну гаразд, я ще почекаю,— і, мов п'яний, вийшов із хати.

Щойно за ним зачинилися двері, Ярина впала на стіл головою і гірко заплакала. На що надіється цей козак? Може, він хоче позбутись Максима? Коли він зрадив наречену, то

чому не може зрадити отамана! Туга давила їй серце. Ярина не знаходила собі місця, то сиділа, то вставала, то стискувала груди руками. Нехай би скоріше ішов уже Максим, щоб їх навіки з'єднав закон! Ярина рвучко звела голову: в кімнаті було душно, не ставало чим дихати. Вона підняла рамку віконця й сперлась на лікті.

В завулку стояла сонлива тиша, в якій чути було тільки джмелів, що повзали по сивих квітах будяків. Згодом почувся чийсь кроки, хтось човгав серединою вулиці. Порівнявшись з вікном, перехожий у короткому жупанчику і в шапці з султаном зирнув через палісад і, побачивши її у віконці, спочатку закліпав булькатими очима, потім на його широкому обличчі з приплюснутим носом розповзлась радісна посмішка. Ярина й собі мимоволі посміхнулась, напружуючи пам'ять, аби пригадати цього чоловіка, що, певне, знав її і був радий, побачивши. Враз, мов блискавка, мигнув перед нею ставок, а на ньому гайдуки пана стражника.

Ярина злякано відсахнулася за лутку. За вікном стояв той самий гайдук, що угнався за нею голий аж у самі верби. Цього булькатого, огидного обличчя, схожого на сома, не можна було забути, але як він тут опинився, коли всіх гайдуків закопали в ярку? Мороз пройшов їй поза спиною. «Це мара, — подумала вона, — мені ввижається», — і Ярина боязко визирнула із-за лутки. Гайдук у запорошених чоботях, з мокрими латками на спині хутко простував далі. На розі вулиці він озирнувся, його обличчя все ще радісно посміхалось.

Ярина затиснула в долоні голову, заплющила очі — і перед нею знову зринув ставок. Вночі усі трупи відволокли в яр, укинули в глинище і над ямою зрівняли землю, а щоб душі забитих не з'являлися ночами на хуторі, дід Гаврило забив над глинищем осикову коляку. Ярина розплющує очі і бачить, як гайдук поспішає дорогою до замку.

— Він же мертвий, — не вірячи своїм очам, каже до себе Ярина й злякано озирається по світлиці. — Тітусю, тітусю, — уже кричить вона, — хто то пішов?

До світлиці зайшла розпарена й заклопотана хорунжева. Ярина безладно розповіла їй про гайдука і, щоб перекопати тітку, яка на її схвильовані слова тільки посміхнулась, показала на дорогу, але там крутилися лише вихорі. Хорунжева похитала головою.

— З дурного ока привиділось, доню. Дивись на мене і не блимай очима... Уроки, урочища, чоловічі й жіночі, вам,

уроки, урочища, у раби божої Орини не стояти, жовтої кості не ламати, червоної крові не сушити, вам їти на мха, на темні луга, на густі очерета, на сухі ліса! — Хорунжева тричі силюнула через ліве плече. — От воно й минеться, доню, а ти вже одягайся: он уже дружки йдуть.

В сінях затупотіли ноги, й дівочий голос заспівав:

Ориску, та проси у бога щастя,
Бо вже твій Максимко з-за гори виїжджає,
Сиві коні поганяє...

За якусь годину Ярина стояла серед світлиці, як намальована. Довкола щebetали дружки й за кожним словом вихваляли її вроду. На Ярині була газетова сукня, кунтуш білого сукна з блакитними вилогами на широких рукавах, а на ногах жовті черевички на мідних підківках. На товстих косах, заплетених в дрібушки, лежав вінок з синих волошок, а за плечима звисали різнобарвні стьожки. Все це надзвичайно пасувало до її приблідлого обличчя і замучених великих очей.

Коли старша дружка наділа на її шию разок червоних коралів, на дворі затупотіли коні, і до світлиці ступив Максим Кривоніс. За ним ішов чимсь збентежений батько. Увійшов до світлиці і хорунжий з хорунжевою. Їхні круглі й червоні обличчя були заклопотано-урочисті. Хорунжева з серцем сказала:

— Надумали в піст таке робити, ні тобі музиків не можна, ні потанцювати. От як ми брали шлюб — хлопці ігрища зробили, то ж як цікаво: спершу перегони почали, потім із сидел один одного вибивали, на всьому скаку із пістолів снопи соломи запалювали, на шаблях билися, у ціль стріляли. Ото щоб і у вас таке було на весіллі, а то й згадати буде нічого.

— Сестро, часу мало, — сказав Верига.

Дружки поспішно заспівали:

Відаєш мене, мій батеньку, та й сам знаєш,
Що не раз, не два за мною та й заплачеш...

Верига заморгав віями.

— Цур вам, ще в сльози козака вженете.

Максим стояв на порозі й милувався з молодою. Його обличчя й тепер залишилося суворим, тільки в зелених очах горіли теплі вогники.

— Нехай воріженьки наші плачуть, а ми будемо сміятися, — сказав він, ступивши в хату. — Чи молода не передумала?

Ярина звела на нього сіро-блакитні, як волошки, очі, блискучі від чистої сльози, й з соромливою посмішкою похитала головою.

— Тоді благословіть нас до шлюбу стати! — і він узяв Ярипу за руку.

Хорунжева подала Веризі ікону в золотому окладі.

— Пошли ж вам, доле, — урочисто проговорив Верига над їх головами, — аби жили в злагоді, аби приворотність не торкнулася вашого серця, аби примножили рід козацький на згубу ворогам!

X

Юзек, підмовивши ще двох челядників із замку, прийшов на кривий завулок, коли вже було по шлюбі. Піші юрбою поспішали за візком, на якому поруч завітчаної молододі сидів у червоному жупані, у шапці-кабардинці козак з довгими вусами. Юзек побачив їх тільки в спину і замішано пошкріб потилицю:

— Ото холера!

— Нічого тепер не вийде, — сказав челядник, — вона вже повинчана.

— Чи то не все єдно панові стражнику! Ніби ти не знаєш, навіщо той дозвіл, а дівка має прийти до пана хоч би що, коли не хочемо канчуків скуштувати.

— Коли б це була проста дівка, а то ж там пан сотенний хорунжий живе.

— Хорунжий? Що нашому панові схизмати, коли навіть в уродzonych скільки жінок відбив. Аби припала до смаку.

— Де ж він тут з нею сховається?

— Но, то вже пан знає. Може, в Стеблів скаже одвезти, а може, — і в Макарів.

— Так як же ми її приведемо? Он скільки біля неї гевалів, а ти казав, щоб без веремії. Краще киньмо, а то й без голови можна зостатись.

— Ходіть сюди, мені не вперше їх тягати! — і вони спустилися в яр, який підходив до оселі хорунжого Лави.

Під час обіду, коли хорунжий Лава був уже напідпитку, прискакав гонець із сотницького уряду. Лава було відклав не читаючи листа, але гонець сказав:

— Пан писар наказували, щоб і ви негайно йшли до уряду.

— А то що хіба?

— Якихось вивідчиків злапали.

— Ну, знаю. Ще три дні тому.

— Так сьогодні мають їх скарати.

— Еге, коханку мій,— звернувся він до Кривоноса, який наслухався до їхньої розмови,— треба йти. Оті низовики завжди нам підкладуть якусь свиню.

— Кого злапали?

— Дончаків. До запорожців із суплікою пробиралися.

Кривоніс звів брови, але тут же й затамував свою цікавість: за столом, крім міщан і козацької старшини, сиділо ще кілька офіціалістів. Коли Лава посунув із-за столу, Кривоніс і собі вийшов слідом.

— Так кажеш — із Дону? Де вони? Скільки?

— Двоє. Сидять у глибці. До страти їх присудили, оце, мабуть, тому й кличе писар.

— А папери читав?

— Еге, не такі вони дурні, щоб видати папери. На дибі розповіли.

— Що саме?

— Знову дончаки збираються на тридцяти стругах іти турка воювати. Прсяють запорожців на допомогу. Це знову їхній отаман Ломов...

— І ви хлопців у колоди забили? — почав уже обурюватись Кривоніс. — Ото вам так турка шкода?

— Та ми, може б, і пустили, ляхи чортові довідались...

— Ну, так слухай сюди, пане Лаво, чоловіка десять кінних можеш мені зібрати? Зараз...

— Хоч і п'ятнадцять. А навіщо тобі? Паніматки послушав, ігрища будеш робити?

— Подивися, ще й які веселі ігрища.

Той, хто був трохи пізніше на замковій горі, певне, бачив, як різними завулками реєстрові козаки по двоє, по троє виїхали в степ і десь зникли. Тим часом обоє джурів Кривоноса, чомусь тільки не схожих на себе, поїхали до сотницького уряду. Кривоніс і далі сидів за столом біля молодої, а Остап дець пішов спати в ожеред соломи, на диво хутко сп'янівши.

— Що з ним сталось? — збентежено казав Кривоніс. — Хоч би не заслаб ще.

— А ти віриш, що він справді п'яний? — спитала Ярина.

Кривоніс видивився на неї такими очима, ніби перед ним хтось устав із мертвих.

— А то ж як? Хильнув козак, то й на ногах не встое...

— Відпусти його, Максиме, нехай скоріше їде собі до Корсуня.

— Чим він тобі не сподобався?

— Благаю тебе. На нього ж чекає наречена. За неї уболіваю... і за наше щастя.

В цей час на вулиці зчинився лемепт: «Татари, татари!» Гости схопились із-за столу, скидаючи й топчучи посуд, козаки брязкали вже шаблями. Міщанам дозволялося носити тільки пожі, але хоробріші хапали що похватніше і вибігали на подвір'я, інші залізли під лавки, під столи... Хміль їм враз вилетів із голови, а натомість усіх опав переляк; тільки Максим Кривоніс спокійно видобув криву шаблю, взяв за руку молоду і поставив її собі під ліве плече. Ярина на якусь мить щільно пригорнулася до міцного, як дуб, мужа, і за цю солодку мить вона ладна була перетерпіти будь-які муки, але вже в другу хвилину рвучко відсторонилась і крикнула:

— Остап! Де він? Рятуй його!

— То не козак, коли сонним дасться в руки татарину,— відказав Кривоніс, навіть не повернувшись.— Не турбуйся, голубко, он він іде.

В дворі Лави і по сусідніх збільшувався крик: видно було, як із півдня хмара пилюги, збита татарами, хутко посувалася до міста. В замку розвели міст над ровом, забили в калатало, козаки збігались на майдан. Потім почулось із міста поспіль два постріли і ще один. Кривоніс чомусь посміхнувся і міцно стис руку молодої.

— Диви, а хмара зменшується.

Справді, пилюга над татарами поступово зменшувалась, хоч вони ще не доскочили міста, нарешті й зовсім розтанула. Не стало видно й вершників, ніби все це тільки привиділось людям. Здивовані тишею, яка поступово запала надворі, із-під столів і лавок почали витикати голови найменш хоробрі гості, а дехто вже вдавав із себе зовсім п'яного, якому тільки й місце під столом.

Згодом вулицею проїхало двоє запорошених вершників.

— Ну, а татари де? — один поперед одного питали їх чигиринці.

— Які татари? То наші хлопці вертали з пасовиська.

А ще згодом прибіг захеканий і переляканий хорунжий Лава. Ще з порога він гукнув:

— Утекли!

— Хто?

— Дончаки! Уже й шибениця була готова, аж тут переполох. Звісно, всі хто куди. Повернулися назад, і сторожа пов'язана, і глибока порожня.

— А ви кажете, не було татар?

— Еге ж! — пришелепуватю відказав Лава. — Ну, хай їм біс, я через них забув уже, що й пив.

Гості знову почали сідати за столи, але в цей час до кімнати зайшов Мартин і спершу потайки кивнув головою до Кривоноса, потім голосно сказав:

— Коні готові, пане отаман!

Пані хорунжева, помітивши, що Кривоніс справді збирається вже їхати, аж руками сплеснула:

— Не кохаш ти моєї небоги, пане Максиме... І не приголубив як слід...

— Еге, еге... — потакнув і Лава. — Козакуємо ми, брате, все життя, а князем буваємо раз на віку!

— Мушу поспішати, і то гвалтовно. Ти вже не гнівайся, моя дружинонько, — сказав він ласково до Ярини, — не гнівайся на свого мужа! На тому і весь рід прощу уклінно!

Верига тільки із чемності не підганяв козаків; пригода з сотником Хмельницьким, а тут ще з цими дончаками зовсім збентежила його, а ще панотець обов'язав словом, щоб до весілля дочка заховувала себе дівчиною, і Верига навіть радий був, що Ярина не матиме біля себе спокуси.

Уже сівши на коня, Максим сказав:

— Сповняй себе по закону, Ярино, а я буду думати, щоб скоріше повернутись.

— Щастя тобі, доле! І вам, козаки, того зичу! — Всі уклонились на її слова, тільки Остап ніби уколів її своїм поглядом.

Родичі від воріт повернули до хати, а Ярина стояла на дорозі і махала хусткою, аж поки козаків не заступили зелені верби. Тепер їх можна було ще побачити із саду, коли виїздитимуть на битий шлях. Ярина, враз ніби спустошена, знесиленою ходюю вийшла над урвище і впала на зелену траву. Від п'янкх солодких пахоців нагрітих сонцем будяків і гіркого полиню туманилась голова. Від Максимового поцілунку і досі ніби стугоніла кров. Ярина випросталась, притислась пружними персами до теплої землі і, вчепившись пальцями в шовкову траву, завмерла від солодкої туги і терпкого, як тереп, якогось ще не звіданого почуття.

Коло враж'я ткнуться-гнуťся,
Щоб викавючить ласку.
З України тягнуть з лиха
Сорочку, запаску...

Хутір Суботів лежав над річкою Тясмином, де вона розливалась у широкі ставки. Років сорок до того пустельні тут землі вперше обсадив старостинський урядник Михайло Хмельницький. В 1620 році, коли гетьман коронний Жолкевський стягався на війну з турками, чигиринський староста послав йому в поміч свій двірський полк. У цьому поході взяв участь і Михайло Хмельницький з своїм сином Богданом, який щойно повернувся із Львова, де вчився в єзуїтській колегії.

В бою під Цецорою Михайло Хмельницький наложив голову, а Богдан потрапив до турецького полону і був викуплений матір'ю у царгородського саджака тільки через два роки.

Вірний слуга Марко, що господарив ці роки на хуторі, радо зустрів осиротілого Богдана й спитав з батьківською турботою:

— А де ж твоя шабля, вацьпане? Чи, може, офіціалістою думаєш стати, як небіжчик? Пан староста прихильний був до нього, то й тебе пошанує, а ти ще й в науці язика біглий, на всяких паперах розумієшся.

Не про славу старостинського слуги мріяв Богдан, плаваючи на галері у Босфорі. Сам Осман, султан турецький спав з розплющеними очима, коли доходила до Царгорода чутка про козаків. Їхньою славою снів Богдан і не раз уявляв себе отаманом, який веде через розбурхане море козацькі легкокрилі чайки, тому й не засидівся в Суботіві. Того ж року він майнув на Січ.

Молодий Хмельницький мав бурхливу вдачу. Звичайно лагідний і стриманий, на слово дотепний, кмітливий у скруті — у гніві був страшний. Тоді прокидався в ньому степовик з буйною силою, якої не могли вже стримати ні прищеплена в колегіумі єзуїтами вдаваність, ні шляхетська вихованість. Саме таких любили січовики, що не знали меж своїм пристрастям, і молодий Хмель на весну вже ходив із Салеником у море. З того походу не багато повернуло козаків на Запорожжя, але молодого Хмеля і цього разу

обминула смерть, а доля ще й пофортунила: пішов він на татар простим козаком, а повернувся вкритим славою отаманом.

Тільки заживши козацької слави, Богдан Хмельницький повернув до себе на хутір у Суботів. Побравшись із Ганною Сомківною, дочкою переяславського козака, він облив Січ і вписався до реєстрового війська. Пошана від козаків, і батькові приятелі серед старостинської адміністрації, і гострий розум допомогли йому стати писарем війська реєстрового і сидіти на Суботові.

Максим Кривоніс завулками вліхав із Чигирини і тільки тепер попустив повід коневі.

— Ну, розкажуй, Мартине.

— А що ж тут розказувати, пане отаман, гарно придумали з татарами, а то б чи й врятували. Хлопці прямували з дорученням від донських козаків на Запорозжя... Так би, дурні, й голів позбулися. Ну, зараз уже десь, мабуть, аж у Мотронинському...

— На турка присоглашають?

— Спочатку так і нам казали, а потім, як повірили, що ми їх врятували, призналися — везуть відповідь нашому січовому отаманові, що висилають допомогу по морю погуляти.

— Ну, це турецькому султанові будуть непереливки.

— Дончаки кажуть, що султан турецький вимагає від Польщі, щоб з Дону запорожців відкликали, а дончаків виселили із Запорозжя.

— Отак їм у печінках сидить наше братерство з Доном. Що ж на це дончаки?

— Послали під три чорти такий наказ. Запорозжців на Дону більше тисячі прожива, всі вони допомагали Азов брати, а тепер що ж, ідїть собі геть?

— Отак і дончаки, жили й житимуть на Запорозжї. Скільки їх там набереться, може, з півтисячі? Та й то вже султан напудив, а якби заодно з усією Московією, га, Мартине?

— То люди, може б, спокою зазнали.

До хутора Суботова козаки підїхали, коли вже стало темніти. Дебелі ворота з дапком були засупені, Кривоніс застукав у них чоботом і голосно гукнув:

— Пугу, пугу, пугу!

На подвір'ї загавкали собаки і цілою згризою кинулися до воріт, потім почулися чїєсь кроки, і зляканий голос відповів:

— Пугу, пугу!

— Козак з Лугу!

— А з якого Лугу? Чи з Великого, чи з Малого?

Через пліт висунулася підголена голова дворецького й пильно придивилась до козаків.

— Чи не Максим, бува?

— А ще добре бачиш, старий. Відчиняй, пане Марку, коли вгадав!

Марко до когось загомонів, після чого над плотом з'явилося ще дві голови, і, тільки знову порадившись, вони розчинили ворота.

— Чолом! — гукнув Кривоніс, але його голос загубився серед ляцання й вереску собак.

Хлопці ломаками загнали собак під поміст сторожки, а Марко припав до стремена Кривоноса і жалібно зашамкав беззубим ротом:

— Щоб вам, панове ласкаві, позавчора приїхати, не трапилось би з нами такої біди!

— А де ж почет пана сотника був, проспали, чи як?

— Мабуть, з мертвою свічкою обійшов нас проклятий недоляшок. Обдурив мене, дурня, а пана сотника вдома не було. Може, ви хоч розрадите його милость, сумує наш сотник.

— Багато шкоди наробили?

— Ох, пане Максиме, мало одного життя, щоб віддячити анахтемському шляхотці. А пані Гелена, уже як тільки не балував її пап сотник після смерті паніматки, душі за нею не чув, а вона й віддячила. — Він озирнувся на будинок і пошепки закінчив: — Гадюку на своїх грудях пригрів пан сотник — не пішла, а побігла за Чаплінським, собача кров. Ох, чує моє серце, на погибель собі надивав її пап сотник.

Щось ніби кольнуло в серце Кривоносові, коли він згадав свою Ярипу, але тут же сказав:

— Не шукай долі, вона сама тебе знайде.

Вони під'їхали до ганку. Довгий будинок з малими вікнами і високим дахом був укритий мережаною гонтою, точені колони спиралися на пофарбований рундук з приступками. Збоку тяглися комори, рублені з дубового лісу, бровар, в якому стояли пивні кадї, кадї для затирання браги, бочки, барила і цебри. В другому кінці двору стояла рублепа солодовня з горницею зверху і дубова стожарпя з скринями для збіжжя, з засіками, кадовбами і коритами. Стаїні й курники так само були рублені і обжиті живністю,

а ближче до будинку стояв погріб з погребницею, а над ним повітка, під якою ховали від негоди оковані ридвани, писані сани й ребринчасті вози.

За будинком тяглися хліви, хворостом плетені, обори, клупі і садок, що спускався до великого ставу, поза яким тягся шлях на Черкаси. З другого боку майже до самої оселі підступав густий довічний Мотронинський ліс. Довкола пахло гірким полином, а з пекарні тягло запашним духом свіжого хліба. Челядь управлялась на ніч з худобою і на дворищі грала мов у хрещика, але робилося все це тихо, піби в хаті лежав мрець. Так само тихо й зосереджено гуляли в цурки біля будинку двоє хлопчиків, а з боку стояло маленьке дівча й підскакувало за кожним влучним ударом.

— Юрась, то й ти вже влучаш? — гукнув Кривоніс.

Хлопчик років п'яти, в штанцях на одній шлейці через плече, опустив палицю і спідлоба глянув на сестричку.

— Татко дома?

Діти пурхнули, як горобці з дороги, й побігли в сінці. До козаків пришкандибав на кривих ногах дідок у білих штаних, з сивим оселедцем на сухій голові.

— Запорожці приїхали, здорові були, чолом, пане Максиме! — загукав він тоненьким голоском. — Отаким гостям і пан сотник зрадіє, а то вже на війну в нас заходить.

— А пан Юхим і досі над бджолами сотникує? — спитав Кривоніс, обтрушуючи порох з одежі.

— Бджола — божа твар, злого умислу не має, а от люди, грець би їх узяв... Нема вже над чим сотникувати, забрали пасіку. Ти, Максиме, добру шаблю обіцяв дідові, привіз?

— У сердитого й поліно гостре, а ви тут святим миром мазані.

Джури повели коней до стайні, а Кривоніс з Остапом зайшли до будинку.

II

В просторій світлиці козаки вклонились до образів і оглянулись по хаті: в кутку біля дверей стояла обложена зеленими кахлями піч, на кахлях плавали риби, скакали коні, якісь химерні звірі й козаки з ратищами. У маленькі вікна з круглими скельцями в олов'яних оболонках пробивались останні відблиски зорі. Над вікнами висіли білі рушники, вишиті червоною заплоччю, такими ж рушниками була прибрана божниця з образів київського письма.

Перед божницею горіла лампадка філігранної роботи грецьких майстрів. Зелене світло від маленького гнотика в лампадці віялом розходилося по стелі і по стінах, прибраних килимами.

В світлиці приємно пахло васильками й гвоздиками. Пучечки квітів стирчали за образами і на сволоці, який темним брусом перетинав світлицю. Знизу сволока був вирізаний у дереві хрест, а від нього старовинною в'яззю, схожою на візерунок, тягся напис: «Року божого народження Христова 1612, храмину сію збудував раб божій Михайло Хмель, підстароста Чигиринський».

З другої кімнати вийшла чепурна молодиця в муравсько-му чепці на голові і з в'язкою ключів за поясом.

— Помагай біг, Гафійко! — уклонився до неї Кривоніс. — Приймай козаків з Лугу.

Ключниця винувато посміхнулася, що зразу не впізнала гостей, і з низьким поклоном запросила їх сідати.

— Нам це лихо й пам'ять відбило. Ви ж, пане Максиме, знали Андрійка, таке славне хлоп'я, а той бузувір, щоб йому світа-сонця не побачити, так зпівечив дитину, що вже на ладан дихає.

— За що?

— Хлопець увесь у батька вдався, як побачив, що ці злодіяки роблять, нас, усю челядь, у льохи замкнули, а самі тягнуть, що попало, хуже ординців, Андрійко скинів та просто межі очі зятеві Чаплінського й каже: «Пани, на всіх одні штани, ось нате хоч мої!» Ну, того як блоха вкусила; як почав пмагати, як почав... І шептуха вже шептала, і живокість уже прикладали, опухла дитина, а нічого не допомагає. — Гафійка рукавом витерла сльозу й показала на сволок.

— Оце, бачите, учора тріснув, то вже напевно бути мерцеві у дому.

— Козача кістка міцна, — сказав Остап. — Нашого пана отамана тричі збиралися ховати, а й досі, бачиш, живе.

— Ластівка сьогодні залетіла до хати. То вже по його душеньку. Ти покликав, Юрасю? — спитала вона хлопчика, який вибіг на поріг.

Хлопчик мовчки кивнув головою.

Остап все ще розглядав світлицю. На Січі навіть у пана кошового не було такого набору зброї, яка прикрашала тут стіну над качапою на перському килимі. Посередині висіла фюзія, а по обидва боки мушкети, польські карабелі, і криві турецькі, і черкеські шаблі з срібним окладом і насічкою,

черкеські кинджали в срібних піхвах, сагайдак з стрілами, важкі самопали і пістолі з арабськими візерунками на вороніваній сталі. На круглому столику, вкритому важким килимком, лежала розкрита книжка з срібними застіжками на сап'янових окладах. На першій сторінці він прочитав: «Сія книга, нарицаемая Зерцало богословій, избрана от многих книг богословских, трудолюбіем составлена аремонаха Кирила Транквіліона й проповідника слова божія, его власным коштом, й накладом выдрукувана. В монастыру Почаевском в маекости его милости папа Андрія Фирлія року 1618 місяця марта 12 дня». Нігтем на полях хтось видавив хрестик проти таких рядків: «А ижь вода морская слона есть і горка, повідаит некторіи філософы, для того ест такова, поневаж много стоит на едином місті непоступна й педвижима, а до того солнце, суставично ходячи над морем окианским, вытягает променьми своими, парею сунтелною або мглами, сладость водную...» Під цією книжкою лежало кілька сторінок сірого паперу, списаного від руки, а зверху великими літерами було дбайливо виведено: «Іван Вишеньський». Зарипіли мостини. До світлиці важкою стомленою ходою зайшов господар. Побачивши гостей, він здивовано звів брови, радісна посмішка пробігла по соковитих губах і зникла, як тінь, а патомість його високе чоло наморщилося, і він з докором сказав:

— Коли тобі, Максиме, свої голови не шкода, то товаришевої поберегі би: вирядились, як на весілля!

— Угадав, батьку Богдане, вітай! — відказав Кривоніс і обняв сотника. Вони поцілувалися тричі навхрест. — Козакові чи битися, чи женитися, однаково треба з світом прощатися. Думали й тебе просити, та не в той четвер приїхали.

— Лихо, як потайна собака: ніколи не знати, коли вкусить.

— А як на мене, так собаці краще голову відрубати, щоб на неї й не оглядатися.

— Дике поле за Уманню, а тут на бешкетників знайдеться право. Ми люди коронні. — Сотник присів до столу, застеленого білим обрусом, і ляпнув у долоні. — Світла подайте! А ти, Гафійко, піди до хлопця.

Коли дівчина поставила на стіл трійник і присмерки відступили у кутки світлиці, Кривоніс пильніше оглянув Хмельницького. Несподіване лихо не зігнуло ще цієї кремезної постаті, хіба що широкі плечі трохи опустилися. Довгасте смугляве обличчя було чисто поголене, а чорне,

на лоб начесане й високо підрізане волосся на круглій голові ще лисніло, мов вороняче крило. Такі ж були й тонкі вуса під рівним носом. Вони лежали двома скибами довкола упертого рота з чітко окресленими губами. У великих сірих очах на дні світилась думка, яка розумом осявала все лице. Хмельницький був у білій сорочці з низьким комірцем, зав'язаним зеленим шнурком, в широких шароварах і в запорошених юхтових чоботях, на халявах яких позначились сліди від стремен. Кривоніс подумав про себе: «Оце той і є один, по якому журиється Україна».

— Старшина і все товариство війська Запорозького Низового вітає тебе, пане сотник! — І Кривоніс поштиво уклонився, а слідом за ним уклонився й Остап.

— Дякую браттям і приятелям, що не забули старого Хмеля, — і він віддав низький поклін. — Чи в доброму здоров'ї пани молодці?

— Хвалити бога, ні здоров'я, ні сили не бракує, а от волі не стало.

— Татари під самим носом бешкетують, — попадаючи в тон отаманові, сказав Остап і теж пасупився, — а ми тільки дивимося із плавнів, як вони тягають ясир.

Хмельницький скинув на козака запитливо очі, ніби вперше його примітив.

— Старого Бужинського?

— Вгадав!

— По вдачі чую. Добрий козарлюга виріс. А чого ж ви дивитесь татарам у зуби?

— Бо своїх бережемо.

— Натикали комісарів, що й чхнути вже не може запорожець, щоб не крикнув пан-лях: «Не позвалям!» Не Січ тобі, а панський двір. — Кривоніс роздратовано махнув рукою і з докором уже спитав: — Та й довго ще ми будемо терпіти, Богдане?

Хмельницький нервово тарабанив пальцями по столу, певне, щось думаючи своє, але від останніх слів стрепенувся:

— Значить, і братчики щось думають? — і по паузі важко зітхнув. — Рада б душа в рай, Максиме, та гріхи не пускають.

— На кому гріх, а на мужикові батіг. Нехай би тільки пани, а то й козаки туди ж: тільки виб'ється в люди, уже йому смердить і наша віра, і наша мова. Уже він пан, уже він лях!

— Не в ляхах справа, Максиме, магнати всьому виною.

— А хто тобі каже, що хлопи, хоч би й польські. Як каже Гайчура, повстанець такий у Лебединському лісі сидить, всі хлопи одної масті, а лях — то стерво, оті магнати та уродзоні. І правда.

— Воно й козакам стало не легше, сам знаєш.

— Бачив, як ресстрові тягають хортів на смику, як печі панам полковникам топлять. Дожилась Україна, що нігде й прожити, а ми радіємо, що королеві послушні,— і він докірливо блимнув на Хмельницького, але той знову занурився в свої думки. Кривоніс підвищив голос: — Ні, панове, не для того козакові шабля висить при боці, щоб панам-ляхам солодко спалось. Прийшов на Україну непрощений, підеш наплаканий.

Хмельницький очутився.

— Був би в Речі Посполитій король королем, а не їздили б на ньому магнати, може б, інакше повелось.

— Чорта мені з того короля,— озлився враз Кривоніс.— Король! Україною треба журитися, а не королем! Козак пана не знав з віку, а в нас їх, як мух у петрівку, розвелось. Справляйте їм, козаки, сторожову службу, платіть, міщани, мита, робіть, селяни, панщизну, а вони будуть панувати та по всіх світах славу набувати.— І по паузі додав: — Ще й каверзувати.

— І наш кошовий казав,— вставив Остап, знову червоніючи: — «Сидить чорт та й плаче, що панам моди не настане».

Хмельницький примружив очі, інтригуючи, спитав:

— А що, коли б король надумав виприснути з-під влади магнатів?

— Хто йому поступиться своєю вигодою? Отак, дурний, у шорах і ходитиме.

— То правда, в Польщі кожне ледащо себе має за круля.

— І норовить затоптати козака в багно.

— Але є й такі, що розуміють, що Річ Посполита не може обійтися без запорозьких козаків, розуміють, що ними вона тільки й дужа, і вирішили покласти свій гнів на ласку.

— Від панської ласки позбулись ми, Богдане, останніх штанів і запаски.

— На Маслому Ставі ми поклали на лід козацькі клейноди, наш стяг і булаву. Дехто був навіть за те, щоб повстання зняти, аби повернути назад стяг і булаву...

Кривоніс засопів і почав обома руками відтягати собі вуса, а Хмельницький, посміхнувшись самими очима, продовжував:

— Ну, а що ти скажеш, коли я тобі покажу зараз цей стяг? — Він відчинив скриньку, що стояла край столу, і розгорнув перед запорожцями малиновий плат з білим хрестом.

У Кривоноса здивовано знялися брови, а очі вже заблищали. Справді, це був той самий прапор, під яким він не один раз бився і проти турків, і проти татар, та й проти шляхти. Бився за волю, за віру православну, за козацькі старожитні права. Від хвилювання йому навіть затремтіла рука, мимохіть простягнута до жовтої китиці. Незабаром буде десять років, як магнати видерли з козацьких рук цей стяг, і за що? За те, що козаки врятували Польщу під Хотином, всю славу віддавши їй, що рятують щодня польські землі від татар? Кривоніс пригадав, як Микола Потоцький, тоді ще гетьман польний, на Масловому Ставі ганьбив козацьку старшину, і густі брови знову йому зішлись на перенісці.

— Дивно, Богдане.

— А коли я ще скажу, що канцлер коронний прислав і булаву,— і він поклав руку на скриньку.— А мені ось цю шаблю від короля. Ще й з такими словами, щоб козаки при своїх правах і вольностях кріпко стояли, щоб не давали їх шляхті в пограння, а коли б пани польські чи різні дозорці тих привілеїв не послухались, то маєте, мовляв, мушкет і шаблю при боці. Ними, мовляв, можете захищати свої ушкоджені права і вольності.

— А потім на палю! — вставив, криво посміхаючись, Кривоніс.— Це що, ублагали, чи як, вельможних? Чув, що ти з Барабашем та Караїмовичем ніби їздили на поклон до короля?

Хмельницький, почувши в словах Кривоноса глузливі нотки, враз нахмурився, по обличчю пробігла тінь, і голос йому ніби заломився. Він гримнув віком скриньки й заходив по кімнаті:

— Не я хотів бачити короля, а він мене... Король надумав на свій розсуд розпочати війну з турками.

При згадці про турків Кривоніс навіть схопився на ноги. Остап, який вслухався в їхню розмову, і собі підхопився, так ніби треба було вже виступати козакам у похід. Хмельницький стежив за ними з лукавою посмішкою.

Отож король і хоче, щоб козаки вийшли в Чорне море турка пострахати.

— Так польські ж комісари нам усі човни після Кумейок попалили. Не знає він, чи що! — обурився Кривоніс разом і на короля, і на комісарів.

— Є такі чутки, що осавул Караїмович ще торік гроші одержав на човни.

— І ти й досі мовчав? — обурено вигукнув Кривоніс. — Знаєш же, що січовикам і в плавні нічим вигребти!

— Послухай далі. Після ординації нам дозволили мати тільки шість тисяч реєстрових; ти кричав, хоч би десять, хоч би вісім тисяч, а зараз маємо обіцянку навіть на дванадцять.

У Кривоніса від його слів усе більше лізли брови на лоб.

— І тільки, щоб на турка стати?

— Кажуть, єдина умова.

Кривоніс, виїхавши люльку з рота, зупинився серед кімнати й мовчки вставився в підлогу. Остап дивився на нього такими очима, ніби від отаманового рішення залежала його доля, а Хмельницький знову присів до столу, як у школі учитель, який чекав на розв'язання дітьми заданої ним задачки.

Можливість за довгі роки знову погуляти на морі будь у якого козака викликала б радість, але Максим Кривоніс усе ще тупо дивився у підлогу і тільки крутив головою. Нарешті він рішуче ступив до Хмельницького:

— Турка бити, як бога хвалити, ти сам знаєш, Богдане, але не вірю!

— Показати ще й булаву?

— Не треба. Хто як, а я не збираюся відслужувати найяснішому королеві за ці цяцьки. Самі можемо зробити!

Наморщене чоло Хмельницького розгладилось:

— Таки додумався!

— Додумався, Богдане! Як треба на війну, так козаки гарні, а минуть страхи, ми знову — собача кров. Не вір і ти, Богдане, цим проклятим єзуїтам! На, читай, що цей король, такий прихильний тепер до козаків, пише ханові кримському.

Хмельницький, прочитавши внизу підпис канцлера Осоліпського, нахилився ще нижче до зім'ятого папірця. За кожним рядком його чоло все більше хмурилось.

— Де ти взяв його?

— Може, гадаєш, мальований?

— Бачу, що справжній.

— Сава Г'айчура, про якого я тобі вже казав, перехопив гіщя на Чорному шляху. Ти тепер розумієш, чого такі милостиві пани стали, — нас на море, а на Запорозжя татар!

— Розумію, Максиме, і без цього вже зрозумів панську хитрість, тільки хотілося ще знати, як ти поставишся до такої приманки, чого тепер хочеш.

— Або ти не знаєш. Палив, побивав панів і буду побивати. Не вгамується мов серце, доки хоч один пан сидітиме на Україні. От чого я тепер хочу.

— На великий росток — нема чобіток, Максиме!

— Коли захочемо, то й зможемо!

— Це тобі не кулачки: у них гроші й гармати. За них царі й королі.

— А за нас правда!

— Павлюк теж повставав за правду, а до чого прийшов! До ганебного замирення на Кумейках. Свістю поступившись, і мені довелося руку прикласти до клятьби в покаянні. А до чого призвело повстання Острияниці, Гуні? До Маслового Ставу!

— Бо не в той дзвін били. Все старалися про козацькі вольності, а що пани для розваги простим людом лід орали, водою на морозі хлопів своїх обливали, то байдуже. Доки ж терпітиме народ? Світ не клинцем зійшовся: під царя московського народ хоче йти. Там хоч на палі не будуть саджати за те, що моляться в православних церквах. І крові одної — руської!

— Самої крові ще мало для державної політики, Максиме. Ми підданці польського короля, а царя московського в'яже договір з Польщею навічно. От нам і скажуть: «Звільніться попереду від Польщі».

— І звільнимось, як візьмемось. Уже повні ліси втікачів, сам бачив. Тільки на знак чекають. Вони знесуть усіх панів і здрастуй не скажуть!

Хмельницький криво посміхнувся:

— А потім і нас з тобою. Чернь збунтується, потолочить усе, що й досі козаки мали.

— Мали, та не застояли.

— Що ж, коли упросити не можна, а воювати не рівно. На таку справу лісовиків мало, Максиме. Хіба що увесь народ повстане.

— Повстане, аби знав, за що головами накладати.

— Сам казав, чого народ хоче: щоб вигнати панів-ляхів з України і об'єднатися з Москвою! — На вилицях йому виступили тверді жовна.

У Кривоноса радісно заблищали очі.

— Такий дзвін, Богдане, підніме й старого, й малого!

— Але без допомоги нема що й думати, щоб скинути шляхетське ярмо.

— Чи ж Москва припустить, щоб загибали у неї па очах християнські душі!

— Може, й не припустить.

Хмельницький розхвилювався і перово заходив по кімнаті, а Кривоніс повертав за ним головою і широко посміхався: саме на це й чекали січові братчики, які вже занудилися від безсилового споглядання панської сваволі; саме задля цього й вибрався на волості Кривоніс, бо вже минуло дев'ять років, як на потаємній раді на Масловому Ставі схвалили гуртувати повстання, а досі ні шелесь! Не зубожіла б Січ, що вже й куль нема з чого лити, братчики б піднялись. Задля того й послали Кривоноса до Києва, щоб срібла відвезти на ризи для ікон, а головне — просити ченців Печерської лаври підсобити січовикам зброєю або хоч грішми на боротьбу з гнобителями віри православної.

— Так що ж, Богдане, будемо гукати?

— Будемо, Максиме! — відказав по паузі Хмельницький.

III

Богдана Хмельницького радувало, що його власні прагнення збігалися з прагненнями Кривоноса, і це укріпляло його в думці, що в народі буде мати успіх тільки боротьба, підкорена ідеї об'єднання з Московським царством, що тільки тоді скінчиться трагедія дніпрових берегів. Справді, такого здирства, якого зазнавали посполиті від польської шляхи, мабуть, ніде в світі не було. А що мали козаки, які приймали на свої груди перші стріли ординців, були муром Речі Посполитої і проти турків, і проти татар? Тридцять злотих на рік та овечий кожух! Гірка обида давно вже гризла його, але попередні повстання, за які розплачувалися перозважні гетьмани своїми головами, навчила важити на силу. Щоправда, з кожним роком все більше ледачіла шляхта, та коли прийде до війни, Корона знайде собі спільників, а коли Україна захоче скинути з себе шляхетське ярмо, чи ж погодиться цар московський допомагати нам у боротьбі проти польської шляхти, щоб потім Україна могла об'єднатися з Москвою, знаючи, що цим роздратує Польщу? Не байдуже дивитимуться на

таке посилення царства Московського і Туреччина, і Франція, та й Англія. Вже ж зверталися до Москви і митрополит Борецький, і гетьман Сагайдачний — згоди на приєднання не домоглися, але й відмови не було. Це вже, правда, вселяло надію. Проте об'єднуватися можуть держава з державою, а ми все ще тільки польські хлопи. Зрозуміло, що треба, попереду звільнитись, закласти хоч підвалини держави... А хто стане біля державного керма, коли треба буде заступити польську адміністрацію? Він почав згадувати козацьких полковників і важко зітхнув. Завзяті козаки: за старожитні права, за вольності голів не пошкодують, та чи ж вистачить їм снаги, щоб підперти державну булаву, так же урядувати, як і воювати?

Хмельницький зирнув на ковану скриньку: вона була довгаста, як труна, і йому холодом віянуло поза спиною. Під малиновим стягом виразно вималювалась гетьманська булава, така приваблива і така страшна. Кругла маківка її, оздоблена коштовим камінням, була ніби забризкана кров'ю запорожців, які віддавали життя за волю України. Перед зором Хмельницького сановито, з високо піднесеними головами пройшли славні лицарі: Косинський, Наливайко, Трясило, Павлюк, Остринин, Гуня. Тепер він, сотник чигиринський, має визначити час, коли закласти долі свою голову і, може, незабаром і собою поповнити їхні ряди. Щоб знову не підвести людей під панський обух, треба влучити час. Він прийде! Хмельницький, нібито доточуючи свою думку, уже вголос сказав:

— Прийде час, Максиме, чуєш? Але ще рано січу накликати.

— Не буде пізно. Чи скажеш чекати, поки з хати вижечуть?

— Не все побрав Чаплінський, раз шабля при мені.

— Чим ти не вгодив мостивим панам?

Ущипливий тон і крива посмішка Кривоноса збурили Хмельницького, аж вологі очі йому потемніли, але він тільки дужче заграв пальцями по столу.

— Не про службу й не про дружбу йдеться, а про мої гаразди. Зажерливі очі має пан Чаплінський, бач, мої ґрунти йому поперек горла стали. Тепер він хоче грати на тому, що я, мовляв, нуль посесор.

Кривонос запитливо глянув на Остапа.

— Безправний, мовляв, держатель, — пояснив сам Хмельницький. — Та ми маємо докази, хіба що тільки по ґродських книгах не записані.

— Ніщо твої папери проти шаблі. На панській спині треба права писати, тоді повірять.

— На кожну хворобу свої ліки. Є ще староста, а над старостою трибунал. Коли й це не допоможе, до сенату вдамся, а свого домагатимусь. Збіжжя — грець його бери, хлопця шкода, і господині в домі не стало. Панцу Гелену силоміць забрав Чаплінський.

Панна Гелена була об'єктом захоплення всіх приятелів і знайомих Богдана Хмельницького. Вона з'явилася в домі військового писаря ще за життя господині як наставниця дітей. Панна Гелена була гарно вихована, походила з старовинного, але зубожілого шляхетського роду, мала великі сірі з поволокою очі, піжне біле обличчя, яке трохи псувала хитра посмішка. Висока, струнка, з приємним голосом, гордовито посадженою головою, панна Гелена всім подобалась, уподобав її і Богдан Хмельницький. А коли не стало її в домі, коли її грубо пірвав Чаплінський, Хмельницький відчув, що він кохає панну Гелену.

— А чому не питаєш, Богдане, як мою господиню звати?

— Нехай сам скажеш. — Він заляскав у долоні, увійшла Гафійка. — Як там хлопець?

— Заснув, паночку, чи забувся.

— Вточи нам горілки, меду та пива подай, — будемо молодого величати. За цим і на волость вибрався?

— Ні, Богдане, я ще не перестав бути козаком. Трапилось! А їхав я до тебе. Тепер поїду, куди ти скажеш.

Хмельницький запитливо звів брови.

— А доки ж, Богдане, чекати? Я кажу просто. Оце до Києва навідаюсь, та давай і в калатала.

— Чи не до воеводи Тишкевича в гості?

— Колись і до Тишкевича навідаємось, а зараз на оклади образів трохи срібла від братчиків відвезу. У Печерську лавру.

— Значить, хочеш владику побачити? Спробуй.

— Коли вгадав, не буду критись. Що ти порадиш йому сказати?

І для Кривоноса, і для Хмельницького було зрозуміло, що без гармат, без зброї не тільки повстанці, а й реєстрові козаки нездатні будуть щось вчинити, а Січ збідніла, що й на пуд селітри не зможе постачити. Великі гроші мали монастирі, але ще більшу зажерливість — ченці.

— А чому ти мене питаєш? — зробив вигляд, що дивується, Хмельницький. — Робіть, що надумали. Тільки митро-

полит Петро Могила на ладан уже дихає, можеш не за-
стати.

— Ряси на один крій шиються.

— Так вони й самі мусять зрозуміти, що річка з дже-
рельця починається, а морем кінчається.— А помовчавши,
ніби між іншим, додав: — Це ж тобі по дорозі буде Філон,
Гладкий та й Чорнота. Побачиш — і від мене вітай, а Остап
нехай погостює день-два в мене: треба буде і ще декому
нагадати.

Кривоніс довго морщив лоба, намагаючись у всьому розі-
братись достеменно, нарешті вдоволено посміхнувся:

— Тобі тільки гетьманом бути, Богдане.

— Шкода попусту говорити: Україна варта гетьмана ви-
щого на голову за святу Софію, а ми більше на горло зва-
жаємо... Ви чули, яких гінців з Дону перехопили?

— Якщо до тебе, то, може, ще й завітають,— много-
значно сказав Кривоніс.

Дівчина в картатій плахті внесла на таці куманці й ка-
рафки з горілками і ковані з срібла коновки. В цей час на
подвір'ї завалували собаки. Хмельницький стурбовано зир-
нув на вікна, на Кривоноса, потім на стіну, де висіла зброя.

— Ану, довідайся,— кинув він до дівчини, в якій затап-
цювали коповки на таці.

Дівчина встигла тільки вискочити за двері, як під вікна-
ми почувся кінський тупіт і хрипкі голоси.

— Пугу, пугу, пугу!

— Пугу, пугу! — відказав Хмельницький, визираючи
у віконце.— Пане хорунжий, твоя доля не вмирала!

До світлиці вступив хорунжий Лава, а за ним ішов, не-
певно ступаючи, Верига. Віддавши поклін господареві, во-
ни почали розглядатися по кімнаті, потім в замішанні по-
дивилися собі в вічі. Верига, ніби щось знаючи, насупився
й сердитим голосом сказав до Кривоноса:

— Ти що ж, собачий сипу, козацького звичаю не знаєш,
нащо дівчину до весілля завіз? Що тобі панотець казав?

— І моєму дому сором,— додав хорунжий.— Чи ти,
Максime, паніматки моєї не боїшся? Сам воевода об'їздить
її третьою вулицею.

Кривоніс підморгнув до Хмельницького. Сотник і собі
вже посміхнувся з їхньої наївної хитрості.

— А я гадав, ти жартуєш, Максime. Так воно й тобі
набридло скакати в чужу гречку? Ну, коли й дочка в бать-
ка пішла, тоді вітаємо, щоб і онуки за святу віру стояли,
за нашу волю, за нашу батьківщину!

— То най буде! — сказав Верига. — Але що я тепер скажу панотцеві?

— Панотець тільки словом докине, а паніматка ще й макогоном, — бідкався хорунжий. — Запріг би ридван, стоїть без діла, і учти більше, і дівчини зручніше. Коли вже цих запорожців до гонору навернеш!

— А що трапилось? — запитав Остап, який зразу насто-рожився.

І в Кривоноса вже скресла поблажлива посмішка.

— Хіба Ярина вдома немає? Де Ярина? — враз схопившись на ноги, уже суворо запитав Кривоніс.

Верига видивився на хорунжого, на Кривоноса і без слів зрозумів, що з Яриною трапилось щось гірше, ніж вони думали.

Всі мимохіть схопились на поги. Хорунжий розводив руками, знизував плечима. За дівчину згадали, коли вже зовсім стемніло, він сам гукав на весь садок, усіх дружок оббігали: ні до кого не заходила. Як випровадила козаків, пішла в садок, і більше її ніхто не бачив.

Кривоніс стояв приголомшений, потім ніби прокинувся й допитливо вставився на Остапа. Він збентежено й пер-во кусав кінчик вуса.

— Чого ж ти мовчиш?

Остап блимнув холодними очима:

— У криниці треба шукати, а може, в річці втопилася.

Обличчя у всіх сплотніли, по щоках Вериги покотилися скляними кульками сльози. Кривоніс дихав голосно і важко, з похиленої голови йому все більше зсувався наперед чуб, аж доки не потік струмком на стіл. По паузі серед тривожної тиші Хмельницький сказав:

— А може, й на тебе знайшовся Чаплінський?

Кривоніс звів на сотника каламутні очі, спотикаючись об ослони, вийшов до сіней і з порога заревів:

— Коней!

Гаєм пішла перекотиста луна й завмерла під Мотроницьким лісом.

IV

На замкових валах походжала варта і з-під долоні дивилася в степ, спалений сонцем. Над дорогами густими хмарами висіла курява, збита копитами коней, ратицями волів і босими ногами селян, які поспішали до Корсуня на ярмарок.

Увесь майдан довкола дерев'яної церкви на три бані захряс уже людом, білими ятками і гарбами. Сірячкова шляхта у сірих жупанах дешевого сукна цілими родинами топталась біля яток, під якими вірмени із Львова хвилями збивали перські едваби, мінливі глазети й оксамити, тонкі сукна й цупкі золотоглави. В другому ряду купці із Гданська і Кракова торгували угорськими й мальвазійськими винами, східними солодощами, горіхами, порцеляною. Київські і московські збройники навезли різної зброї — на столах лежали мушкети, коштовні шаблі, пістолі з срібною пасічкою, ятагани, кулі й порох.

Кучі з поросятами, вози з цибулею і ряди глиняного посуду тяглися аж до Росі. Ще далі, біля самої води, стояли вози, повні риби, сала, меду, олії, куфи горілки, бочки пива й браги. На них сиділи чорні чубаті запорожці з берегів Самари і Дніпра і лінькувато пихкали люльками, розкошуючи ярмарком. Тут же цілий ряд білів од діжок, ночов, комутів, коліс, відер, лопат, дуг, ложок і мисок. Між ними походжали рожевощокі, з широкими бородами продавці у довгих сорочках і в личаках. Вони привезли свій крам аж із Курщини. Молодші, мабуть, приїхали сюди вперше, бо з цікавістю придивлялися до людей. Тутешні чоловіки здебільшого були чорняві, з карими очима, з голеними бородами, але з довгими вусами. І в холод, і в спеку на головах носили баранячі шапки, заломлені назад. В широкій сорочці, ще ширших штанях на очкурі, вони ходили, як і говорили, повільно, самовпевнено і завжди ніби глузуючи, але з такою усмішкою, що ніхто на це і не думав ображатися. Глузували вони і з горя, глузували і з радості, не вважаючи їх за гідні серйозної уваги. Чоловіки ніби лінувалися говорити, зате жінки говорили багато, голосно і протяжно, ніби виспівуючи. У плисових керсетках, викладених яскравими зубчиками або розцяцькованих кольоровою тасьмою, у плахтах, підв'язаних червоними окрайками, у полотняних сорочках з вишитими підтичками і вставками, в черевиках з мідними підківками жінки видавалися статурними, лагідними і готовими щохвилини поділити чуже горе.

І селяни, і козаки ставилися до московських людей, як до гостей: той лагідно посміхнеться, інший для годиться зупиниться й перекинеться словом.

— І церкви у вас є? — питала одна жінка таким тоном, ніби їй було шкода цих людей.

— Навіть кам'яні, тьотка, п'ятиглаві! — відказав поблажливим тоном продавець в гостроверхому капелюсі на голові і з бородою клинцем. — То тільки у вас ніби у хлівах вінчаються.

— Е-е, голубчику, де унія, там і в хлівах не дозволяють православним.

— Ти, чоловіче, про мужика розкажи, — перебив її селянин з батіжком у руді, — чи ваш цар заступник мужикові, чи такий же, як польський король?

— Породичатись падумав?

— Уже нам світа-сонця не видати через нашого пана, а кажуть, по Дінцю вільні землі ще є.

— І хто це вигадав — ваші, наші? Жили ж, кажуть, купно раніше, — сказав сивий дід. — Як царям зручно, так нам незручно...

Підходили іще покупці, приставали й собі до розмови. З язика не сходила усім панська неволя. Один згадав про Кривоноса, що він уже гуртує людей, але другий глянув на нього виразно й суворо, і перший змовк.

Ярмарок бив джерелом, з блакитного неба палило сонце, в хмарах куряви клубочилися люди, загонисто іржали коні, пронизливо рицїли гарби, монотонно дзижчали ліри, піжно дзвеніли бандури і турбони, на всі голоси виспівували сліпці й гугнявили каліки.

З обрізаними вухами, утятими носами чи обрубаними руками вони сиділи окружно під церквою і серед яток, повзали під ногами, стояли з мисочками в руках по дорогах. Їхнє квиління, здавалось, перекривало усі звуки і було вже таким звичним, як хмари куряви над головами.

Біля карнаухої голови, схожої на п'ятку, зупинилася молодиця, прибрана в плисову керсетку й шовкову плахту. Вона поклала в мисочку двійко ячних горішків і сумовито похитала головою.

— І мій десь отак бідує, сердешний. Може, чував там за Надтоку Сергія? Третій рік у татарському полоні пробує...

— Не чув, паніматко, і в татарському полоні не бував, а тільки до рук пана Вишневецького попався.

Молодиця злякано захрестилась і перейшла до гурту, що тісно обступив старого кобзаря. Опустивши голову, з якої звисав аж на кобзу сивий чуб, кобзар стиха перебирав струнами.

— Заграй, чоловіче божий, — сказав хтось із гурту, — люди слухати зібралися.

Не зводячи голови, кобзар жвавіше забігав пальцями, струни загомоніли голосніше і вже, чути, застогнали, мов чайки над морем, а коли їхні жалі завмерли, кобзар густим басом почав проказувати:

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.

Що у тій темниці пробувало сімсот козаків, бідних невольників.

Пальці знову побігли по струнах, і вони задзюрчали, мов вода довкола темниці. Жінки почали схлипувати, посмутніли й чоловіки. Кобзар заспівав ще голосніше:

То вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають...

Дорогою проїхав ридван, запряжений двома парами одномасних коней. Позаду теліпалося верхи чоловіка десять гайдуків у коротких жупанчиках і кабардинках з малиновими верхами. З ридвана визирнуло молоде дівоче личко, а побачивши кобзаря, зробило великі очі, але чиясь рука зразу ж закрила віконце шовковою занавіскою.

Кобзар співав далі, але за кілька хвилин за плечима людей хтось знову загукав:

— Поступіться!..

Жінки відбігли вбік, чоловіки теж поступилися з дороги, але не поспішаючи. Верхи на коні крізь натовп пробивався молодий шляхтич.

— Але вважай, вашність, кобзар... — сказав селянин.

— Геть з дороги!

Кобзар, зачувши близько коня, безпорадно виставив вперед руки з кобзою. Почувся тріск, струни жалібно задзвеніли й замовкли.

— Ой, ой!.. — закричали жінки, ніби кінське копито топтало дітей.

— Хіба що, паничику, дороги тобі мало? — запитав сердито селянин.

Шляхтич ображено смикнув головою і мовчки, з перекривленим лицем оперезав його через плечі канчуком. Селянин зціпив кулаки, але жінка схопила його за руки. Довкола голосно загомоніли:

— Ну, почекай, вже доберемося до вас!

— Ми ще й не так покаверзуємо. Уже Максим із Низу недарма тут об'явився.

— Цить, Іване, — угамовувала жінка. — Чи ти Драча не знаєш? То ж його виродок.

Козак Захарко Драч сидів хутором недалеко від Корсу-ня. Військові походи він давно вже проміняв на гонитву за добрами, а вдачі був такої, що ні перед чим не зупинявся.

Люди і досі говорили, як він привласнив поле з сіножаттю убогої вдови, а її з дітьми приписав собі у піддані. Вдова поскаржилася до полкового уряду, Драч викрав із суду скаргу, а жінку обвинуватив у крадіжці в нього полотна і домігся, щоб її ув'язнили. А нещодавно у Драча витрусили три колоди бджіл, забраних уночі з пасіки старого, скаліченого війною Махтея. З кожним роком його хутір усе більше обростав левадками й сіножатями і вже прису-нувся до земель пана Щеньковського, який давно вже сам зазіхав на ці ґрунти.

Драчів син не став козакувати. Він учився на канцеляриста у полковому уряді, і кроєм одягу і в поведженні паслідував уродzonych шляхтичів, і всюди користався їхньою мовою. Захарко Драч не докоряв за це синові, навпаки, навіть був радий, що його нащадок може стати десь при старості офіціалістом, а там, дивись, і шляхтичем.

Пізнавши Драченка, люди вже сміливіше обступили коня.

— Он запорожці їдуть, гукніть їх!.. Куди ж ти, ваш-мость... Держіть його!..

Молодий Драч погнав коня, не озираючись.

V

Запорожці їхали по дорозі, на якій випробували коней. Попереду на довгогривому коні сидів сивий козак з вусами, що діставали грудей. Із підголоної голови звисав через вухо срібний оселедець, при боці висіла черкеська шабля, малиновий жупан з назад закинутими вильотами був стягнутий широким чересом. Козак намагався триматися по-молодецькому, але літа вже зігнули йому спину, пригасили очі й зморшками порили обличчя.

За козаком їхало ще декілька вершників. Колись коштовні жупани й сап'янці на вершниках були заболочені, а то й забруднені дьогтем, смолою.

За ними йшла троїста музика й грала без угаву, а вже за нею мели матнею порох козаки, вибиваючи мідними підківками гопака.

— Сади, Мітла, сади! — кричали танцюристи до круг-

лого, як барило, козака, який уже захекався, упрів і більше тільки дригав погами, ніж танцював.

Слідом за козаками рипіла гарба, на якій стояла куфа горілки, лежали насипом бублики, впереміш з таранею і ячними горішками. Їх жменями розкидав на всі боки Мітлин приятель, козак Півень, худий, довгий, з сухою, як макогін, головою, беззубим ротом і веселими очима.

— Іжте, пийте, братики, — верещав він на весь ярмарок. — Поминайте душу козака Покути, на миру Прокопа. Прощається з світом Покута. Хутко зачиниться за ним брама Межигірського Спаса й навіки козака сховає чернецька ряса. Пийте до дна, щоб і за ваші окаянні душі помолився в монастирі прощальник!

Кухоль з горілкою обходив натовп і щиро світив денцем до сонця.

Сивоусий прощальник, кречучи, зліз з коня, вихилив кухню оковитої і пішов навприсядки поміж макітрами і горішками, дрібно приказуючи:

Не тепер, не тепер
По гриби ходити...

За ним колесом пішли уже через горшки проводжальники. З черепків вони повернули усім натовпом у молочний ряд, і земля забіліла під ними.. Прощальник, важко відсапуючись, знову виліз на коня, й на зблідлому його обличчі виразно виступили рубці від шабель.

В церкві задзвонили на достойно. Музика урвала метелицю, козаки споважніли, але тільки щоб перехрестити лоба, і знову пішли колесом по майдану.

— Іжте, братики, пийте, — не вгавав Півень. — Покута щирим золотом заплатить. Не одного турка потрусив, собачий син...

— Пийте, братики, щоб він у пекло не потрапив, тоді Покута і за ваші паршиві душі з богом потягається, а з чортами поєднається. Він у них своя людина, увесь вік постачав їм мостивих панів!

Сивоусий Покута пройшов з музиками майже увесь майдан. Люди розступалися перед прощальником, хто з пошаною, хто з посмішкою. Не зійшов з дороги тільки один козак. Він стояв, широко розставивши ноги, і з під густих брів іронічно поглядав на сп'янілий поїзд.

У прощальника вицвілі очі враз заіскрились, обличчя спалахнуло спересердя.

— Не бачиш, бісів син, козак з світом прощається, — закричав він, спрямовуючи на нього коня. — Геть з дороги!

— Овва!

— Ти диви, окаяшний! Чи ти захотів моїх кулаків скуштувати? Геть, а то битиму!

Козак узяв за повідки коня й потяг його до землі. Степовий кінь неровисто смикнув головою, забив передніми ногами, потім застогнав і впав на коліна.

— Ну, нехай мене скара божа мати, як не поламаю цього гидливого кістка! — Покута стрибнув на землю і вдарив козака по ребрах, хоч і сухою, але ще важкою рукою.

Козак тільки посміхнувся і вдарив прощальника по живих в'язах.

— А я ось так вітаюсь!

Прощальник покрутив головою і почастував козака уже в груди.

— І тепер устояв, клятий?

— Хоч і б'єш, братику, як довбнею; таких кулаків, Покуто, святі ще не вламують.

— Та кого ж це я частую? — закліпав сивими віями прощальник. — Тю, тю, Максиме, братику!

Вони обнялися і тричі поцілувалися.

— На потуху треба випити, — сказав прощальник, — а то від твоїх кулаків в голові щось як джмелі загули.

Козак, схожий на макогін, уже хропів під чопом, і воли самі уточили собі по кухлику.

— Прощаєшся з світом, Прокопе?

— Навіки, Максиме.

— Не рано, бува?

— Доки дійду до Межигір'я, саме буде впору. Ох, братику, великий гріх гнітить мою душу. Лежить він каменем на серці, і ні кров'ю, ні горілкою ніяк не можу його змити, хіба що в обителі святій моя совість втихомириться.

Максим у тон йому відказав:

— І хто від меча смерть прийме за віру праведну, за народ наш замучений, теж славен буде навіки!

Покута похилив голову, і його оселедець розсипався місячним промінням.

— Хто б не хотів такої смерті? Усе життя мріяв на бойовищі зложити голову, щоб поховали мене в степу, на могилі. Вранці сонце зійде і, як мати, приголубить, вітер прилетить і розкаже, де козаки бенкетують, кобзар прийде, веселої утне, чабан про Байду, про море заспіває... Тільки, мабуть, не судилося нам, Максиме: перевелися лицарі, що

кров пускали, і помірятися пі з ким Покуті. Так краще вже у келії з молитвою померти, ніж у запічку.

— А якби панам-ляхам знову кров пустити? — спитав Максим, хитро примружившись. У сивого Покути спалахнули вогники в очах, але він пересилив себе і смиренно відказав:

— Час уже серце упокорити, а розум на путь праведну направити. Та й де той гетьман, щоб голос його почула Україна? Немає, Максиме, одна луна. Буду молитися, може-таки, бог пошле, щоб віддячив клятим панам-ляхам за нашу кривцю.

— А що, коли гетьман такий уже знайшовся? — запитав Максим.

Покута, ніби відбиваючись од спокуси, заперечливо закрутив головою.

— Багато їх хапалося за булаву, аж доки не впустили на лід. Ні, братику, перевелися Байди Вишневецькі, Яремами стали.

— Про Хмеля чув? Глечика з ляхами розбив!

По майдану вештались жовніри і служебники із замка, за Кривоносову голову щедро заплатив би їм воевода київський, але Кривоніс був обережний. Почувши позаду скрадливі кроки, він перечекав трохи і, ніби зненацька, озирнувся:

— А ти чого, мосьпане, рота роззявив, як птах у спеку? Спрага? Почастуй його, Прокопе!

Прищуватий парубійко злякано гикнув і прожогом кинувся у натовп.

Від почутої звістки про Хмеля в Покуті піт виступив на чолі. Він збив шапку на потилицю, пересунув її на лоба, потім і зовсім скинув, і по цьому без слів було видно, як боровся в ньому старий запорожець з чорною рясою:

— Навіщо ти мені це кажеш?

— Тепер Хмелеві одне залишається, — наполегливо продовжував Максим, — братися за шаблю.

Покута ударив шапкою об землю:

— Ти диявол у образі запорожця. Не спокушай мене, іди собі пріч!

— Ось побачиш, як ще оживуть ліси й байраки, аж до самої Вісли! — вигукнув Кривоніс і повернув до валу.

Покута знеможено упав на коліна й застогнав:

— Боже праведний, молю тебе, даждь мир і кротость рабу твоєму... — Гострі очі, прикриті острішками кошлатих брів, поїнялись сльозою, але і крізь сльози він помітив, як

до Кривоноса підійшов козак і вони разом потягли до шинку. Самотність — холодна, як пуста, враз оповила йому серце. Довкола нього роївся ярмарок, з блакитного неба палило сонце, а Покуті стало враз тоскно і зимно.

Він знову зирнув на Максима. Серце йому завжди радісно билося, коли бачив таких козаків — постави аліурної, а сили неміряної. А чи битися, а чи погуляти... Спіймавши себе на думках про грішний світ, Покута, намагаючись їх відкараскатися, покрутив головою, поворушив молитовно губами і почав до церкви бити поклони.

Збоку вигравали музики. Вище за коней злітали на прудких ногах козаки, на них заздрили очима дивилися бурсаки, висипавши із Братського монастиря, тільки Покута не переставав молитися. Але подалі поклони його все більше й більше наближались до танкового ритму. Збентежений прощальник, орошений сльозами, нарешті схопився, вихилив кухоль горілки, ударив ногою і разом з іншими, з гійканням, з диким посвистом, пішов навприсядки, приказуючи:

Буде пан, буде лях
Козаками бити!

VI

В шинку було тісно від людей і темно від тютюнового диму. Довколишня шляхта, що з'їхалась на ярмарок, посіла усі лави, розвалилась за довгими столами і галасувала на всі голоси: «Віват! Віват!» Кричали з однаковим запалом, згадуючи чи короля польського і ойчизну, чи своїх приятелів. Бряжчали склянки, на стіл проливались напої. Хтива шинкарка, відбиваючись від безцеремонної ласки, не встигала подавати карафки з горілкою і глечики з медом.

Реєстрова старшина, не знаходячи для себе місця, з випуватим виглядом топталась у кутку, біля перевернутої бочки, яка служила їм за стіл. Намагаючись не привертати на себе уваги, козаки розмовляли напівголоспо і потайки заздрісно зиркали на сусідів, що розвалилися за столами, тільки один козак з посоловілими очима, корчачи рожі, на кожний вигук шляхти кричав «кукуруіку, кукуруіку».

На призьбі, під вікном, кобзар загравав веселої. Сварливий козак, якого вже тримали за плечі, одним порухом скинув із себе чужі руки, стрибнув через бочку і пішов до дверей навприсядки.

Максим Кривоніс зайшов до шинку із козаком Корсунського полку Захарком Драчем. Драч підморгнув до шинкарки, щось шепнув їй на вухо, і вона завела їх до хатини з кривим ліжком під стіною і маленьким віконцем на річку. Максим Кривоніс стомлено присів до залитого столика і зітхнув так, ніби скинув на мокру долівку важку кладь.

— Питав?

Драч безнадійно махнув рукою.

— Не підмажеш — не поїдеш, а щось мусить знати: Чапа з Чигирина їй горілку постачає.

— Поклич сюди.

Доки Драч ходив по шинкарку, Максим Кривоніс, замислившись, дивився на мінливу річку. Як вода в Росі, спливали дні, а про Ярину і досі ні про живу, ні про мертву ніяких не було чуток. Прискакавши тої пам'ятної ночі до Чигирина, вони з Веригою і всі, хто був ще у хорунжого Лави, обшукали весь Чигирин, вилили мало не всі криниці, річку на мило волоком пройшли, і все надаремно. Залишався тільки таємницею старостинський замок, у якому і того дня було повно гостей. Кривоніс другого вечора дістався і туди. Він прибрався поручиком хоругви надвірного війська князя Єремії Вишневецького, що ніби була в Дикому полі на під'їзді і виявила біля Інгульця татар. Йому навіть не довелося кривити душею: біля Кучугур давно вже стояла орда й полювала на козацькі табуни.

Хорунжий коронний Конецпольський радо зустрів таку звістку: траплялась нагода блиснути булавою рейментаря похід самий піс князя Вишневецького, який так само тягся до булави польного гетьмана коронного. Конецпольський, певно, гадав: доки довідається Єремія Вишневецький, він встигне рушити експедицією на татар, легко погромить орду і важиве собі слави. Вдаваний поручик, скориставшись з прихильності до нього гетьманича і його служби, приклав усіх хитрощів, щоб довідатися, що твориться в замку і його офіціях, але слідів Ярини і тут не знайшов. Він тільки довідався, що минулої ночі, після довгого гостювання, виїхав коронний стражник Лащ, а вдосвіта — князь Четвертинський, хоч молода княгиня залишилась ще гостювати у пані Конецпольської. Міг що-небудь почути Чапа, корчми якого на виїзді із Чигирина ніхто не минав.

Корчмар з шинкаркою довго вдавали, що вони навіть пана Лаща не знають, аж доки не тріснула під руками Кривоноса дошка на столі. Чапа враз почав згадувати якісь давні пригоди з паном стражником і хитро закінчив:

— Але ж то щедрий пан.

Кривоніс брязнув перед ним золотого одного й другого.

— Куди він поїхав?

Чапа цинічно осміхнувся, заховав гроші до камізельки й байдуже сказав, що бачив, як минулого вечора проїхав дорогою на Черкаси ридван, але хто був у ридвані, не міг побачити, бо віконце було завішене. Двоє із почту пана стражника забігали до корчми випити меду і чомусь реготали.

— А вже як слуга сміється, то, мабуть, пан вдоволений, — сказав він, хитро примружуючи очі, але, глянувши на Кривоноса, злякано замовк.

Шинкарка й собі налякалась і, щоб відвести біду, заступила собою Чану.

— Нащо вашмосьт його слухає, що він може знати? Може, то їхав собі прогулятися на чистому повітрі пан староста. Хіба що, йому часу бракує чи нікому коней запрягти? Ну да, я тепер уже згадала, — то таки був пан староста.

Коронний стражник Лащ мав осілість у Макарові, біля Києва, але ж йому належав і Стеблів під Корсунем. Могло трапитись, що саме на ярмарку серед шляхти будуть якісь розмови про чергове зухвальство коронного стражника. Кривоніс не мав доказів, але відчував, що в зникненні Ярини чимсь спричинився Самуїл Лащ. До хатини вбігла шинкарка з горілкою і лукавою посмішкою. Суворий вигляд козака ніби остудив шинкарку, і вона вже запобігливо спитала:

— Вашмосьт кликав?

— Кажі, що ти чула про пана стражника? Якій ще пані він голову закрутив?

Шинкарка мовчки знизала округлими плечима, тоді Кривоніс витяг із-за пояса кашук з червінцями.

— Що тут шляхта розповідає, кажі!

— Може, вашмосьт знають ту пані, — зразу ж заговорила шинкарка потаємно. — Ой, бідна пані, як вона його отут, на цьому ліжку, молила, а сама така ладна, чорні коси аж до п'ят. У мене, говорить, муж уродзоний шляхтїч, він уб'є мене, як довідається.

— Про дівчипу питаю, про козачку з Чигирина!

— Але то було вже тижнів три тому. Пан стражник привіз її з Черкас, ну, так вона на другий день утопилась. Софією звали?

Кривоніс перехилився через стіл.

— Яриною! Ти й про неї знаєш. Що ти чула від Чапи? Шинкарка позадкувала до дверей.

— Коли пан думає про дівчину, що втекла з-під вінця в Чигирині, так нехай там і питає, а я звідки знаю! Може, вона не хотіла йти за вдівця?

— Брешеш, шинкарське насіння!

Кривоніс гримнув по столі кулаком, коповки підстрибували вище голови й попадали на долівку. Шинкарка прожогом вискочила за двері, а до кімнати увійшов Драч.

— Я думав, ти сина жениш! — глузливо сказав він.

Кривонісове обличчя спалахнуло, мов освітлене пожегом. Хіба він уже не має права на власне щастя? Чи багато мав його? Най би вороги його мали стільки! З першою дружиною він прижив сина, серцем радів за нього: вже й на Січі слави почав заживати. Ну, то й нехай собі козакує. Мати слізьми умивалась, усе хотіла тулити дитину до серця, а мужа біля спідниці тримати. Що б це були за козаки! Може, більш з туги й померла, що довелось самій сидіти в гнізді. Така вже доля козацьких жон.

Кривоніс про своє вдівство не сказав Ярині. Може, справді тільки тепер довідалась. Певне так, коли й шинкарка згадала про вдівця, а шинкарі, як луна, віддають людський поговор. Стало соромно за потаємний намір урвати в долі хоч клаптик щастя для себе. Захар Драч, може, й не здогадується, яку він бурю зняв йому в серці. Коли було, щоб Кривоніс кривив душею, щоб спричинявся до лиха тим, кому хотів тільки щастя? А трапилось, то й має тепер гризтись.

— Гаразд: це моя справа! — сказав він, ніби виправдуючись. — А тільки чує моє серце, що жива вона...

— Ти скажи краще, коли вже буде край польській адміністрації? Ганьбою покрили козаків!

— Як козаки розуму наберуться, чоловіче! — Він вихилив один і другий кухлик горілки. — Все докупи. Диви, он як пани-ляхи порозлягалися на столах, від пихи мало не луснуть, а старшина козацька спинами стіпи витирає, ще й шабельками подзенює. Очі б мої не дивилися! Чи й Філон Джалалій отак настоєє, як приходить до шинку?

— Пан сотник знає свою ціну і вміє шанувати козацьке імено: той не піде, де ляхом тхне.

— Чи вдома застану, чи до полку виїхав?

— Чув, ніби ще дома, на хуторі.

— Ну, а ти, пане Захарку, коли що?

Козак блудливо забігав очима.

— Кажуть, не витикай голови, то й вуха будуть цілі, отак і я.

— Чув, чув, розпихаєшся?

— Хвалити долю, тепер маю шматок хліба і до хліба.

— А що люд руський стогне?

— Пробували вже фицяти.

Філон каже: «До найяснішого далеко, а до найближчого гидко».

— Не тільки сили, що в козаках, є ще й послолиті, мазкою вмиваються на панцині. Нехай хто за них заступиться, та на порох не то ляхів, а й турка можна стерти.

— Обтяли нам руки-ноги на Кумейках і на Стариці. Хто тепер наважиться голову закласти? Краще не заїдатись...

— А чув, що з Хмелем учинили?

— Ніби поїхав ще до гетьмана коронного, до пана Потоцького права на Чаплінського шукати. Староста Конецпольський, кажуть, тільки посміявся на його скарги.

— Отак його і коронний гетьман потішить. За шаблю треба братися, оце закон і право козакові!

— Знову, а я гадав, уже втихомирились.

Крізь сивий дим вони вийшли на майдан. Назустріч малий поводитир вів Кладиногу. Чуб звисав йому повз праве вухо до самих плечей. В руках кобзар піс, як труп дитини, розчавлену бандуру.

— Кирило! — гукнув здивовано Кривоніс. — Що ж ти струни порвав? Чолом тобі, волоцюго!

Кобзар зупинився і часто закліпав віями, потім його обличчя прояснилось.

— Аби жили були цілі, Максиме. Чолом! Ти мене перепитував?

— Думав, що ти вже чортів у неклі тішиш.

— На тебе чекаю!

— Мене до пекла не пустять: з панями не вживуся.

— Щось вони не дуже тебе бояться: самі раюють, а пекло для нас зробили.

— А ти ось Захарка розпитай, як з ними треба ладити. Драч ображено відказав:

— І в Захарка душа не з лопуцька, та тільки знає, що мушкети без курків. Хміль спробував брикатись.

— Про Хмеля треба щоб люди дізнались, — сказав Кривоніс, стишивши голос. — Про це й мав тобі сказати. Од села до села іди, Кириле, — і тихше додав: — Нехай готують коси, незабаром знадобляться!

Проходячи повз церкву, Кривоніс побачив натовп селян. Жінки над кимсь голосили, а чоловіки стояли похмурі й з-під насуплених брів кидали повні злості погляди на церковну паперть. На паперті стояв, широко розставивши ноги, панок у рогатій шапці й дразливо похитував канчуком. Попереду, заступаючи його від натовпу, крутилися пахолки, теж з канчуками в руках, вимахуючи ними перед очима білявого парубка. Розхристаний парубок поривався до пана. На губах у нього збилася піна. Він силкувався щось крикнути, а з горла виходив тільки стогін, ніби його селяни не пригримували, а катували на тортурах.

На парубків крик і жіноче голосіння почав збігатися ярмарок. У пана зникла з обличчя глузлива посмішка, він затривожився, навіть зблід і, враз оскаженівши, закричав на гайдуків:

— В батоги їх, пся крев! Чого роти роззявили!

Натовп трохи подався, але згрудився ще тісніше.

— Бійтеся бога, пане! — вигукнув хтось із натовпу. — Гріх на вашій душі.

— Ви ж її до смерті довели, — сказав другий, — хоч на мертву покладіть милость!

— Бійте моєю рукою! — штурхав панок у плечі пахолків, які не рішались дратувати натовп. — Жовнірів сюди, бунт!

На башті замку сторожа закалатала в залізу плиту. Пахолки, зачувши підмогу, замахали канчуками на всі боки, шмагаючи і чоловіків, і жінок, як худобу.

Натовп утяг голови в плечі і мовчки, без крику розсунувся й подався назад, тоді Кривоніс побачив на землі білу, мов з мармуру, жінку. Під мокрою одежею проступало її струнке тіло і довгі ноги в постолах. У обстрижене волосся вплуталось іржаве жабуриння й зелена ряска. Від води навколо тіла чорніла земля. Видно було, що жінку щойно витягли з річки, але зелені мухи вже сміливо повзали по її заплющених очах.

Кривоніс з першого погляду видалось щось знайоме в обличчі утопленої — з горбинкою ніс, розкинуті крильцями брови і світле волосся. Він здригнувся й увесь подався до розпластаної на землі жінки. Від страшної думки, що він досі відпирався від неї, обличчя жінки в очах двоїлося, щось заважало йому придивитися. Він протер очі, глянув навколо — панок у рогатій шапці вже десь зник із паперті,

за ним зникли й пахолки. Кривоніс знову глянув на утоплену. Тепер він не знайшов на цьому довосковілому обличчі таких дорогих йому рис, але тут же подумав, що, можливо, смерть спотворила її обличчя і, шукаючи розради, озирнувся запитливо на людей. Білявий парубок уже лежав на землі, уткнувшись у порох обличчям й обхопивши руками голову. Сорочка йому тріснула від капчука через уся спину. Він здригався від плачу.

Кривоніс звів його безвольне тіло на ноги й пильно вдивився в мокре від сліз ще молоде обличчя.

— Що тут трапилось, що за жінка? — спитав він, готовий уже почути страшну для себе звістку.

Парубок тужливо хитав головою і давив себе кулаками в груди. Глянувши на утоплену, він знову схопився за розпатлану голову.

— Зосю, Зосю!.. Ох, прокляті, ох, прокляті... Дайте мені його!

Натовп знову оточив їх стіною, і люди загомоніли:

— Панським собакам і тим годили більше, ніж своїм дітям.

— Пан собаку пожалів, а жінку на наругу виставив.

— А що трапилось? — знову запитав Кривоніс. Його тривога щодалі спадала — на правій щоці у жінки білів давній рубець, якого не мала Ярина.

— Уже й любитися не можна без грошей.

— Плати куницю, каже пан, тоді й до шлюбу дозволю стати. А де того злого заробити, як хлоп день у дець на панщині.

— Дуже там злотий йому був потрібний, на блудне діло підбивав дівчину, а Зося себе гляділа чесно, хоч і в покоях служила, може, чули, у пана Щеньковського? Так він, падлюка, силою її взяв, а тепер, каже, я ще тебе й знеслаблю, обрізав дівчині коси й на глум виставив під церкву, нехай плюють межі очі.

— А я б собі відстояла та й пішла, — сказала жінка з суворим обличчям, — люди б з катюги глузували, а не з мене.

— У кого який характер, — відповів їй дідок, — а вона була субтильна: нізащо знівечили, а тут ще тобі іде й плюється нізащо. Серце не камінь.

Парубок стояв на колінах над утопленою і, як заведеною рукою, бездумно відганяв мух. Потріскані губи з слідами присохлої піни міцно стискували крик, який рвався йому з грудей. Кривоніс спитав:

— Пахолки?

Парубок підвів голову і, побачивши перед собою козака, нічого не сказав.

Відказав хтось із натовпу:

— Атож. Пана Щеньковського.

— Отака вам шана від пана. Де він сидить, цей пан?

— На Драбівці. Щеньковський прозивається. Ну, то пан, на десять миль бояться його духу.

— Тягав вовк, потягнуть і його. Слухай, парубче, коли хочеш віддячити своєму панові за Зосю, ховай її та й прихось он до тих возів, що під розбитою вербою,— і він кинув у шапку, що лежала на землі, декілька срібних.

Парубок, побачивши таку щедрість, хотів поцілувати козака в руку, але Кривоніс суворо сказав:

— Іч, що зробили з людини. Як прозивасяся?

— Яцко Здирка,— уже поспішно відказав пахолок.

Кривоніс глянув на його розбиті постоли, на латані плечі й посмішкою викривив губи.

— Будеш Яковом Діркою прозиватися. Це тобі більше пристало, а там знайдеш іще сім Яковів, усі однакові,— як б'ють, плакати не дають,— і він попростував далі.

— А що я поляк,— кинув навздогін Яцко Здирка, в якого вже в очах засвітилися мстиві вогники.— Кого ж питати?.. Хто пан буде?

— Буду хрещеним батьком твого пана, а питай Саву з лісу, Гайчуру,— відказав через плече Кривоніс, не зупинючись.

VIII

Козак Захарко Драч жив на хуторі Пересвітному, в одній милі від Драбівки. Довкола лежали хутори пана Щеньковського; на ґрунтах, до життя наданих, сиділи його піддані, які справляли за це панщину, платили чинш, подимне, покопитне, звірове, осип і рибне. Захар Драч був вільний козак, а козаки ніколи не корилися панові, податків не платили, і тому Драчів хутір для Щеньковського був як більмо на оці.

На ярмарку Захарко Драч придбав собі жеребця, прив'язав до воза й вів додому.

Дорога лежала через Драбівку, але, щоб подивитися на свої поля, Драч об'їхав слободу степом. Драбівка була розкидана по горбах і виглядала, мов старець у латах,— дрібненькі хатки були обідрані, солом'яні стріхи задрані вітрами, вулиці заросли бур'янами. Ще більше убогими

виглядали люди, які зустрічалися. Вони були худі, аж чорні, і похмурі. Панський хліб майже увесь уже стояв у копах, а на маленьких хлопських нивках і досі було незжате жито, і хоч сьогодні було свято Петра і Павла, драбівці вже зранкугнули свої спина на полі. Тепер ще десь узялася пошесть на худобу.

— А чого це вам, пане Драче, сюди їхати? — спитав селянин, що присів спочити на межнику. — Хіба дороги забули?

— Та в Драбівці такий народ, — відказав Драч, — побачиш — душа мре, побачиш — з душі пре, тепер так: чим далше, тим ближче.

Селянин закліпав зарошеними потом віями, провів козака злим поглядом і голосно сказав:

— Отож видивляється, що б його ще заграбастати.

Біля панського двору Драча нагнала бричка, в якій сидів Щеньковський. Козак запобігливо зняв шапку, але Щеньковський, не відповідаючи на привітання, гукнув:

— Продавай коня!

— Для себе придбав, вашність. Змії, а не аргамак!

Жеребець у сірих яблуках дико поводив налитими кров'ю очима і не міг устояти на місці.

— Кобилу з лошам даю і гроші повертаю.

— Пощо гроші, а кобила і в мене є, вашність.

— То-то хлоп уже уродзогого шляхтича не хоче поважати! Цо? Ну, то ти іще пошкодуєш!

Щеньковський почервонів, оперіцив жеребця канчуком і, збиваючи куряву, поїхав до двору. Драч і собі озлився і сердито, але так, щоб його не почули на бричці, викрикнув:

— Руки короткі до козака!

Драчеві коні все літо паслися у балці біля ставка. Стеріг їх кривоногий Свирид, озбросний від вовків мушкетом. Коли до табуна пустили жеребця, Драч щоночі сам навідувався у балку, щоб не трапилось чого з конем. На третю ніч жеребця він не знайшов у табуні, а Свирид, укутавшись свиткою, спав під копицею сіпа.

Драч носками чобіт розбудив пастуха, але Свирид тільки лупав очима. З ним ще ніколи не траплялось, щоб він заснув біля коней.

— Це він мене, паночку, з мертвою свічкою обійшов, — виправдувався Свирид.

— Хто? — кричав розлючений Драч.

— Мабуть, нечистий.

Свирид клявся, що жодного чоловіка не бачив, а «той», певне, обернувся на сову. Літала йому сова над самою головою.

Жеребець був стрипожений і далеко не міг зайти. Певно, почув десь кобилу і туди пострибав. Драч послав людей в один бік і в другий, а сам узяв на руку обротьку й пішов полем до Драбівки. Ніч була темна й задушлива, в хлібах дзвінко били перепели, хвилями надходили пахощі то стиглого жита, то зелених конопель.

Біля самої слободи Захарко Драч побачив спочатку якісь вогники, а потім темний гурт не то худоби, не то людей. Він пішов навпростець і почув безладний спів молитви, а далі побачив проти зоряного неба і охрести. Полем у темноті йшла сільська процесія. Попереду жінки з розпущеними косами несли якесь опудало. Коли він наблизився, із натовпу хтось гукнув:

— А що там за мана блукає?

До нього підбігло декілька хлопців.

— Ти що тут робиш в темноті?

— Може, це він пошесть нам напускає?

— Цур, дурню, коня шукаю!

— Очі замилюєш. Перехрестись! — і цупка рука схопила його за барки.

Захарко Драч був і без того збентежений і з серцем відкинув руку.

— Я тебе як перехрестю...

— Чули? Та це упир, що кров п'є...

— А то вже п'є, сатана!

— Він і вдень чомусь довкола села їхав.

— Бий його!

— Кілкою осиковим!

Драч упізнав по голосу селянина, що вдень сидів на межникові при дорозі і згадав, що за потраву цей хлоп відробляв йому цілий тиждень.

— Ви здуріли?.. — уже перелякавшись, викрикнув Драч, але в цей час хтось його ударив кілкою по голові. Він захитався, проте встояв на ногах. Другий удар, уже кулаком, прийшовся під груди. Йому забило дух. Від процесії іще бігли темні постаті й кричали:

— Де упир? Ось кілок осиковий!

— Під душку його!

Захарко Драч кинувся тікати. Хтось упав під ноги, він спіткнувся, і, доки схопився, в нього вже вчепилося десять рук.

Очунав Драч на стерні. Земля була слизька, мабуть, від крові, одежа пошматована. В голові гуло, мов у вулику. Пересилиюючи біль, він підвівся. Було ще темно, але вже тихо: процесія, певно, вже розійшлась.

Драчева дружина, побачивши чоловіка, сплеснула руками. Він викривив розпухлі губи і, немов не своїми, проказав:

— З сусідами побалакав!

Затоптавши чорним порохом виразки, які й досі кровоточили, він приліг на лаві. Щойно заплющив очі, дружина зайшла до хати й здивовано сказала:

— Прискакав від пана Щеньковського двірський, спитав, чи ти живий, і ніби його хтось шилом підколов, обкрутився й побіг назад.

— Мабуть, і Щеньковський був з процесією. Совість мучить, — відказав розчужений Драч.

Вранці селяни на роботу йшли похмурі й мовчазні. Худоба не переставала падати, а пан і тепер править своє — давай йому третього вола, десятого барана. Не маєш чим сплатити — іди на тік, відробляй. Про все це стали говорити вже голосно, тільки б не почули дозорці.

— Хай чують, — сказав Карпо, з серцем гупаючи ціпом по снопах, — все одно доведеться накивати п'ятами, вже край прийшов.

— То ходи сюди, хлопе! — почувся за плечима голос дозорця. — Маєш завдаток, — і він оперезав молотника пагаєм, — а решту від пана Щеньковського одержиш: він тобі накиває п'ятами. А ви чого стали, пся крев?

Молотники втягли голови в плечі і мовчки, намагаючись не дивитися один одному у вічі, ще ретельніше загунали ціпами.

IX

Карпів брат Микита жив край села. Намахавшись ціпом за цілий день над панським житом, він щойно прийшов до хати, упав на піл і заснув. Розбудили його якісь голоси. В хаті було темно, але проти маленького віконця він побачив постать чоловіка і спустив ноги з полу. Радаючи, що дозорець прийшов уже загадувати на роботу, невдоволено сказав:

— Ще ж півні не співали!

— То й краще, — відказав хтось від дверей.

— Ніч — козацька мати, — додав другий.

Голос був незнайомий.

— Вставай, Микито, гостей привів!

— Мой, це ти, Яцку!

— Прочупнявся?

— Де ти взявся? Пан за тобою обшукав усе село. Краще не об'являйся!

— А тепер ми пошукаємо пана,— знову почувся незнайомий голос.

Микита взявся за кресало, щоб запалити скіпку, але його притримали за лікоть:

— Не треба. Що у вас трапилось?

— Драча побили. Кажуть, упир був. А може, брешуть. Де б такий упир міг витримати: кілок завтовшки в руку побили, а він тільки лається. Стерво чоловік, а ще піби свій, козак. Ну, йому вночі дали вже духу... А ти, Яцку, краще не об'являйся. Учора з току забрали нашого Карпа, кажуть, у льох укинули, а за що? Що тільки на долю нашу хлопську нарікав. А хто ж це з тобою? Щось не пізнаю.

— Кажі, кажі, Микито: це люди прийшли за хлопа заступитися. Я тобі казав, як на ярмарку мені козак розуму доточив. Тепер піди до сусідів, шепни їм на вухо: той самий кличе на пана йти. Нехай сходяться!

— Що ти, надумав, Яцку? — переполошено спитав Микита.— А як не прийде той козак, тоді всіх на палі?

— Уже на вигоні чекає, а ось його товариш.

— Ходи, ходи, чоловіче! — сказав незнайомий голос. Проти вікна Микита побачив козацьку шапку.— Наш отаман раз пообіцяв бути хрещеним батьком вашого пана, так і зробить, а то вчора Зосю втопив, сьогодні козака зневажив, а завтра хлопа хортами зацькує.

— А зацькує, обов'язково зацькує. Нашому Карпові вже світу не бачити, а за що? Тільки на долю хлопську нарікав.

— А може, нехай його краще бог покарає, того пана? — обізвалася з полу жінка.— Страшно, ще людей під шибеницю підведете.

— Якби ж пани важили на бога. Ну, а коли ти, Микито, боїшся, то чуманій собі, а ми підемо.

— Чого б я боявся? Ось тільки шапку знайду. А гуртом і батька легко бити. Ви мені тільки покажіть спочатку того козака, бо на паському дворі і міліція, і зброя... На них би Максима Кривоноса, то, чув, такий, на кого розгнівається, тому вже рясту не топтати. А ти, Яцку, краще не об'являйся. Де ж та шапка?

— Ходімо, Мартине, бачу, не туди тебе привів.

— Або що? Я вас нажену, тільки шапку... Шукай-но жінко!

Темні постаті з вилами, з косами, а дехто з замашною люшнею в руках сходилися під дерева, що звисали через закіп. У куцах, чути було, пирскали коні. Максим Кривоніс і Сава Гайчуро з лісовиками сиділи на спориші, спустивши ноги в рівчак. Підійшов Мартин, Кривоносів джура, і присів біля них навпочіпки:

— І цих вистачить уже.

— А скільки? — спитав Кривоніс.

— Чоловік тридцять, а решта, певне, підійде на вогник.

— Коли будуть усі, винуватих не знайдуть.

Підійшло ще чоловік десять. Яцко сказав:

— Більше не буде.

— А Микита прийшов?

— Шапку, мабуть, і досі шукає.

— Ще на панський двір побіжить шукати. То такий — з перелику й на себе викаже.

— Кличте сюди людей!

Максим Кривоніс звівся на ноги:

— Люди, кому шкода пана, або в кого душа вже в п'ятки провалилась, чи йому й так добре живеться, — нехай повертає додому. Таких нам не треба. А ми підемо та спитаємо пана-ляха, який він має привілей, що нашою землею володіє. По якому праву він людей православних мордує? Чому заставляє на себе по п'ять день на тиждень працювати? Чи він бився за цю землю, як ми з вами?

— За віщо зігнав зі світу мою Зосю? — гукнув Здирка.

— А спитаємо!

— А чого це він вхопився за Драча?

— А тобі шкода? Нехай не пнеться в пани.

— Де подів Карпа?

— Спитаємо!

— Ну, то рушаймо, люди, святу правду заступати. Чи багато йде?

— Усі, усі підемо! Ми його спитаємо, ми тепер побалакаємо.

На подвір'ї Щеньковського сторож бив у калатальце. Яцко Здирка, відібравши десятеро хлопців, пішов уперед. Ще десятеро з Гайчурою заходили з саду, а Максим Кривоніс з рештою простував до воріт. Біля воріт була сторожка, в якій вартувала надвірна служба. Темна ніч

скрадала будівлі, тільки проти неба вирізблювалися то верх на будинкові, то купці дерев. Сторож все ще десь калатав по той бік будинку, у сторожці було темно. Перед самим двором запахло густим духом сіна. Хтось пошепки сказав:

— А жеребця так і не знайшли.

— Дозорець уздрів. «Що, — каже, — такий хлопові?» — «Може, — кажу, — на війну піде». — «Або він лицар чи уродзоний? За возом най ходить!»

Десь щось жалібно застогнало.

— Душа небіжчика, — прошепотів зляканий голос.

— Мабуть, і на тому світі несолодко хлопіві.

— Сова, мабуть.

Але стогін враз прорвався коротким криком і змовк. Не чути стало й калатальця, а натомість з двору донісся крик сича.

— На погибель чи на смерть віщує?

— Гайчура нас випередив, — сказав Мартин і натиснув на ворота. За ними вже хтось гримав засувами.

— Заходьте, — гукнув Яцко, — в челядницькій усіх гайдуків зачинили. А мені б тільки пана потіпати, я з нього душу витрясу, я йому з штанами блуд вирву!..

Сава Гайчура уже стояв на ганку й гатив кулаком у двері, а селяни кільцем оточили будинок. Із сіней нараз почувся якийсь голос.

— Пан! — зловтішно прошепотів Здирка, але мимохить поступився за Кривоноса.

Сава Гайчура не переставав гатити кулаками в двері:

— Приймай гостей, вашмость!

— Прийшли з того світу, — вів далі Яцко, — і Зося, і Свирид Гедзь, ще не забули, пане?

З обережності Гайчура оступився за стіну і навернув до дверей вухо, але за дверима більше ніхто не обзивався.

— Мабуть, обмер пан.

— Стережіться, стережіться, він щось придумас!

— Пильнуйте за вікнами!

В сінях знову почулось шамотіння, потім якесь скімлення, потім голосно загавкав пес. Селяни порснули від ганку.

— Але то вовкодав, зразу за горло хапає, бігме, задупить!..

В цей час за причілком брязнуло вікно, блимнув вогник, і селяни злякано зарепетували.

— Лізе, лізе, чортяка!

За причілок шугнуло з криком ще кілька чоловік, але Кривоніс не зрушив з місця. Він стояв на ганку й смоктав свою люльку. Коли біля ганку стало порожньо, двері враз одчинилися і в них попереду вистрибнув розлючений пес, а за ним вискочив хтось у довгому халаті з пістолями в руках.

Пес спрожогу перескочив східці, і Мартин, який досі стояв за точеною колоною, огрів його по спині клинком. Максим Кривоніс стояв на ганку. Почувши, як від несподіваного удару пес порснув задом, він зареготав так голосно, що той, який був у халаті, з переляку стрельнув з обох пістолів куди попало. Кривоніс загримів ще дужче й огрів його кулаком по в'язах... Халат перелетів східці й ляпнув на землю.

— І цей гавкнув, як цуцик, — сказав Гайчура, спускаючись до нього по східцях, але Мартин уже упав на халат зверху й спритно викрутив пістолі.

— Мудрий по шкоді, тільки стріляти, вашмость, не вмієш!

На постріли й скавуління скаліченого вовкодава до ганку вже бігли, перегукуючись, селяни.

— Обдурив, і тут обдурив, — тільки вікно розбив, а не лізе!

— А може, втік уже — така темінь, хоч у око стріль.

— Буде зараз видно, видно стане!

— Тут хтось стоїть...

— Хто тут?

Біля воріт спалахнув жовтий язичок, поповз, мов золотий вуж, догори, потім вибухнув, роздався й освітив гребені даху на сторожці. Від людей на землю впали тіні, у дворі стало видно, але навколо темнота стала ще густішою.

Вогонь освітив Саву Гайчура, який за комір халата підняв із землі рудого розпатланого чоловіка й поставив на ноги.

— Пан! — злякано прошепотіли в натовпі. З розбитого носа йому текла червона мазка.

Яцко Здирка біг з віхтем соломи. Побачивши свого пана, він мовчки відвів руку й ударив його в писк.

Злякавшись такого вчинку, Здирка збентежено промирив:

— А чого ж віп... я за Зося!..

Щеньковський від здивування й люті вирячив очі, смикнув назад головою й пискливо крикнув:

— Бидло, пся крив! В льох усіх!

— Я вже був там, вашмость,— сказав хтось позаду і оперішив пана по голові ланцюгом.

— Карпо! Карпо!

— Авжеж, що Карпо. З льоху витягли,— загомоніли разом декілька голосів.— Покажи їм ланцюги. Як пса, на цеп посадив людину. Ух, катюга! Пустіть, вдарю...

Але Щеньковський уже лежав на землі й глухо стогнав.

— Треба спитати, чекай... Ми спитаємо, який має привілей... Чекайте, чекайте, ми спитаємо!..

— Ми ж і питаємо, бачиш — не каже!

— Тепер уже не скаже.

Розпластаного на землі Щеньковського спочатку били дрючками, потім почали місити ногами.

Сторожка біля воріт горіла, як свічка, частина селян вбігла вже в будинок, і звідти чувся крик, сміх, тріск меблів, дзвін розбитого скла.

— Ловіть маршалка, шукайте його!

Волохаті тіні снували по двору, здіймаючи щодалі більший галас. Біля челядницької люди збилися в одну купу. Когось потягли до вогню, але на півдорозі кинули на землю й почали топтати ногами — кусається, клятий!

Яцко вже гасав з одного кінця двору в другий і всюди викрикував якісь команди. За ним бігав гурт хлопців, очі в них палахкотіли проти вогню.

— Спочатку виженіть худобу. Худоба не винна!

Хлопці побігли до стаєнь, у воловні.

— Ось вина, горілки повпо. Ходіть сюди!

Люди побігли на голос. Серед людей іржали коні і, блискаючи вибалушеними очима, шарахались від вогню.

— Кінь, люди, жеребець... Ось він!

Від стайні волікся за сірим жеребцем у яблуках, вхопившись за чепрак, Карпо й кричав:

— Люди, ось Драчів жеребець... Пан переховував!..

— У вогонь пана. Злодій! Спалити його!

Вікна будинку освітилися зсередини. Вогонь мінився, тріпотів, але щохвилини збільшувався. На ганок вибіг хлопець у жіночому капелюшку і, перекривляючи пані, зашипав:

— Бидло, схизмат, на стайню. Тридцять гарячих!

— Гей, люди, маршалок утік!

— А то буде біда, маршалок утік. Догнати тра!

Гуртом кинулись до коней.

СТРІЛИ І ШАБЛІ

Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська,
Уже-бо ти розлучила не єдиного
за сім літ війною:
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.

Коло хати Вериги товпилися люди й витягали шії, щоб зазирнути у маленькі віконця. З хати доносився то немічний стогін, то істеричний плач.

— А він мовчить.

— Закаменів чоловік!

— Рідна б мати так не побивалася, як Христя, мов не при собі стала.

— Чи ми прогнівили бога? Жили тихо, нікому нічого. Де ті лащівці взялися? З них усе почалося.

— Хрест треба поставити: то з могили тієї усі нещастя. Хоч і не православні, та теж божа твар.

— Лащівця чи корчмаря вбити, то як свічку перед богом поставити, а ви хрест. Собакам треба було їх викинути!

— А він що каже?

— Мовчить! Наче мову відібрало. Я зразу догадався, тільки побачив, як він до хутора прискакав. Кінь заточується, весь у милі, і Верига, мов п'яний: на мене дивиться й не баче. Кажу: «Здоровлю тебе, Гнате, дай боже опуків діждати!» — а він: «Ярина вдома?» — «Тож з вами, — кажу, — поїхала». — «Вона повернулась додому?» — «Або я знаю, — кажу, — коби повернула, побачили б люди». Христя зачула розмову, заплакана вибігла на поріг. «Посиротив ти нас, — каже, — хоч би на день ще привіз дитину». Дивлюсь на Веригу, а він пополотнів, руками комір рве, все йому нема чим дихати, і, мов підбитий, упав на призьбу. «Мой, — думаю, — а то з дочкою трапилось щось недобре!» І Христя вже учула біду, сльози так і заступили очі. «Де вона, що трапилось з Яриночкою? На бога, скажіть!» — «Немає дочки, — прохрипів Верига, — сам відвіз на погибель. Уже їй не скакати по степу, не чуємо її голосу... Ярино, Ярино!..» — і затих. Жаль йому мову заступив. А Христя, де стояла, там і впала. Насилу водою відлили.

— З ними ж Гордій ще був?

— А був.

— То він має приїхати чи теж пропав? Може, їх вовки розідрали? Може, татари перестріли?

— Або хто зна? Відляже горе, може, тоді скаже, а зараз не треба й трутити чоловіка. Душі в доньці не чув, думав онуків за ручку водити, а тепер масте.

— Що маємо?

— Або я знаю? Бачу, що біда осіла чоловіка. З радості люди не стогнуть сичами.

Із хати вийшла Мусієва жінка з червоними заплаканими очима.

— Може, хай дядько Гаврило побалакає, може, треба рятувати людину? Ще світло в степу. Коли татари,— далеко не забігли.

— Сам би сказав, коли б наша поміч була потрібна. По всьому видно, що вже рук не підкладеш.

— Дайте спокій! Краще про осторогу треба подбати, коли татари, то й сюди можуть заскочити. Хлопці, ану збирайтесь у степ!

— Беріть кращих коней, щоб аж до Високої могили доскочити, а двоє на Чорний шлях.

Мусій Шпичка погладив острішок вицвілого на голові волосся й протиснувся до порога:

— Чекайте, може, хоч довідаюсь, де це трапилось, а то заїдете безвісти, а татари з тирси під хутором виринуть.

Він ступив до хати, намагаючись не шелеснути, ніби там прятали небіжчика. Верига сидів за столом, уп'явшись вузлуватими пальцями в посивіле волосся. Сухі, бездумні очі дивилися незмигну в куток, де стояв пучок жита з повосковілими колосками. Христя снувала по хаті, засліплена сльозами, давила в старечі груди п'ястуками й голосно тужила:

— Світе божий, а чи на тобі місця мало, що ти зводиш людей? Чому тоді мене не візьмеш, най би дитина тишилась сонечком, вітром пахучим, шовковою травою, а я б уже лежала у сирій землі. Голубонько, хто ж тобі очі закрив? Чом мене не покликала, хіба не я тебе врятувала малою? То й тепер би заступила!..

До її плеча дотикалась то одна, то друга жінка й пошепки умовляли:

— Не плач, не побивайся так дуже, Христе, на тім світі легше їй буде. Бог дав, бог узяв, на те його свята воля. Чуло моє серце, щось так шкода стало дівчини, коли її

за руку взяв той козак: у неї як у ангелочка очі, а в нього мов жарини розгорілися. Дивлюсь, і здається мені: кров з них капає.

— Що з крові почалось, кров'ю має і скінчитися.

— А чого каркаєте? — grimнув на них Мусій.— Чи вже таке лихо, що свічку ставити? То най Гнат скаже: ми люди православні. Чуєш, Гнате, хочемо сторожу посилати. Може, хоч скажеш, звідки біди чекати?

Верига перевів на них каламутні очі, беззвучно поворушив губами, вкритими осугою. Сіре від пороху обличчя йому зсудомилось, і потім ніби щось луснуло в горлі. Всі затаїли дух.

— Звідки, кажу, біди чекати на хутір? — повторив Мусій.

— А хто знає, де вона тебе здібає,— проказав нарешті Верига.— Чи я ждав, що їду дочці шукати біди?

— Татари чи ляхи?

— А я знаю? Коби знав, вітром би полетів, щоб урятувати дитину. А їй, мабуть, серце віщувало: «Тітусю,— каже,— гайдук іде, той, що забили на ставку». Все ввижався їй гайдук папа стражника.

— Може, втік якийсь?

У Вериги в очах переблиснула якась думка, вони ожили, але тільки на мить і знову згасли. Він безнадійно махнув рукою і знову втупився в куток.

Мусій знизав плечима й вийшов з хати.

— У Чигирині щось трапилось,— сказав він на гурт, що все ще зазирає у вікно.— А чи всіх ми гайдуків поховали?

— Або що?

— Каже, що Ярині один привидівся в Чигирині.

— А скільки їх було?

— Ніби шість із старшим.

— Аж сім,— проказав хлопчик, що збоку смоктає папець.

— А ти бачив?

— Або ні? Я заховався в шельюгу. Ми з Васьком купалися, а воно щось як загуркоче, як грім. А воно коні їдуть по мосту, а я кажу, аж сім, а Васько каже, аж шість. Він не бачив, як один поскакав до Веригів у двір, а я бачив.

— Що ж він там робив?

— Я вже не бачив. Ми з Васьком вискочили з води й заховалися в шельюгу. Ми злякалися.

— Я не злякався,— ображено сказав другий хлопчик,—

то ти злякався, каже: «Мабуть, татари, на аркан візьмуть», а я не злякався, я б утік як угодно.

— Так скільки ж їх було?

— Три і три, і ще три, й один.

— Ні, ще три не було, а тільки один.

— Він не бачив того, що в двір поїхав, він злякався, а один був вусатий, той, що бився.

— То ти злякався і... і сьогодні вашу курку вдарив грудкою, аж перекинулась.

Старший хлопчик стусонув Васька й пмигнув з двору.

— Або я брешу? Він і в криницю плював.

Але на дітей уже ніхто не звертав уваги. Усіх мов громом прибило, і в дворі запала тиша. Мовчки люди дивились на себе, й кожен читав в очах другого схожі думки: «Аж тепер прийде біда». Гаврило перший видавив із себе слова. Вони були глухі і, може, тому ще більш тривожні.

— Гріх хтось посіяв на цій землі. Тікаймо, люди, доки кара господня не впала на наші голови.

— Куди тікати?

— Аби з цього проклятого місця.

— Скрізь воно прокляте, де ступить панова нога. Десять років ця земля годувала нас, а ми її потім росили, тепер — кидати? Боцяні і той глядять свого гнізда, а ми що, сили не маємо, щоб лашівців прогнати? Треба глядіти, щоб тільки зненацька не захопили. Сторожу на шлях треба послати.

— З коронним стражником змагатися — про смерть думати. Ладнайте вози, доки не застукали. Ідїть, баби, ідїть, не гайте часу!

Серед жінок знявся лемент, декілька побігло з плачем з двору, інші ще стояли, немов приголомшені, і часто хрестилися:

— Цариця небесна, заступи і помилуй, таж гречка тільки зацвіла, де ж його їхати, кудюю рятуватися? Тут ляхи, там ординці, а де ж буде місце для нас, православних?

— В Московію треба тікати, там люди нашої віри, цар православний, ляхам не підвладний, і скажуть що — зрозумієш. А чи не однаково хліб сіємо? А земля пізнає і полюбить труженика скрізь.

— На Донець найкраще. Мо', й своїх зустрінемо.

Мусій стояв мовчки й тупо дивився в землю, неначе звідти мала вийти йому ясна відповідь, нарешті підвів голову. Надворі залишилось тільки декілька сусідів, які ще вагалися й переступали з ноги на ногу.

— А ти як, Мусію, гадаєш?

— Дочекатися тут лашівців, а тоді й рішати. Ліс Лебедин недалеко. А зараз треба сторожу вислати в степ.

Решта сусідів повернулись і мовчки пішли з двору.

Був уже вечір, стривожений хутір гув, як бджоли в вулику, від хати до хати перебігали жінки з клунками, у дворах стояли біля порогів гарби, на які складали збіжжя, дехто поспішно ще гунав ціпом, на кабицях варилась вечеря, і припах диму пересилював солодкий дух гречок. Збуджені загальною метушнею, діти гасали по вулиці. Ті, що вибігали аж на греблю, з галасом прибігли назад:

— Хтось їде верхи!

— Багато?

— Далеко?

— Один від шляху!

— От і не один, а ще щось позаду чорніє!

Чоловіки з мушкетами вибігли на вулицю. Вершник із греблі повернув до першої хати, за ним проторохтіла порожня бричка на подвір'я Вериги.

— Та це ж Гордій, з Чигирина повернув!

Гордій стомлено зліз із коня. Його обступили сусіди. Побачивши в їх руках мушкети, він здивовано запитав:

— Хіба що?

— А ти нічого не чув?

— Лихо може трапитись — ніби один гайдук випригнув. Але як це сталось? Сказати б — уночі, а то ж день був.

— Як би не сталося, але треба, щоб до ранку хоч на Чорний шлях вибратись, там не впізнають, коли й зустрінуться.

— Що ви надумали?

— Тікати будемо. Лихо само не ходить, біда за ручку водить. Збирайся й ти, Гордію.

— А Верига?

— Не питали ще.

Мусій Шпичка зайшов уже смерком до Верижкиної хати. Він все ще сидів за столом і хитав головою. Сухі очі бездумно дивилися кудись поза хату. Мусій сів навпроти.

— Чуєш, Гвате, наші кидають хутір. Кажуть, один гайдук, з тих, що набігли...

— «Тітусю, — каже, — гайдук мені привидівся», — проговорив Верига, ніби до себе. — Чуло її серце.

— Бо то правда, один таки втік. Може лиха наробити,

і Гордій чув. Ти що гадаєш робити? Люди он уже ладнаються в дорогу.

Але на Веригу звістка про гайдука не справила ніякого враження, може, він не дочув, а може, й не добрав пуття. Мусій знову спитав:

— Ти чуєш? Коли б стражник коронний не наслав сюди іще міліції...

— Від біди не втечеш. І я гадав — краще Ярині перебути в Чигирині. Від біди тікав, а вийшло, що гнався.

— Так ти не вирушаєш?

Верига похитав головою.

— Де ж мене дочка буде шукати, може, десь степом мандрує, як пташка, в старе гніздо прилетить, а я б покинув. І люди нехай не думають рушати. Куди?

— Та ти ж чуєш, кожної хвилини міліція може набігти, то ж вірна смерть усім. У Московщину хочуть пробиватись.

— А гречка...

Мусій махнув рукою і пішов із хати.

На хуторі всю ніч не гасли вогники у вікнах і не затихав гомін. П'ятигорівці хоч деякі прожили тут і всі десять років, але не забагатіли, хіба що із землянок перейшли в хати рублені, а майна того, що на плечах та біля печі, та й по всьому.

На збори часу треба було небагато, більше пішло на умовляння синів. В Гавриловій хаті стояв уже крик, який чути було аж у другому кінці хутора. Старий Гаврило хався вже й за батіг, хався і за копістку, але Семен стояв на своєму: «Поїду на Січ!»

З того часу, як на хуторі з'явилися запорожці, всі хлопці тільки про Січ і балакали. Семен був ставний парубок, і не раз йому любо посміхалась Ярина. Від цих поглядів у Семена серце наче в літепло опускалось, але хіба можна було хлопкові мріяти про козачку, та ще таку вродливу, як Ярина? Аж враз йому ніби з неба впав кінь, та ще й з сідлом. З того часу Семен твердо для себе вирішив будь-що стати козаком. Про його кохання ніхто не знав, не заховалось воно тільки від материного ока. Доки батько умовляв Семена, лаявся, погрожував, вона тільки мовчки витирала слези, нарешті вставила й своє слово:

— Чи ти їй пара? Куди пнешся, сину? Та й просватали ж дівку...

Семен аж очі витріщив: мати наче заглянула йому в саме серце, про Ярину він думав увесь час. Поїде в Мос-

ковію, ніколи вже не побачить дівчини, а може ж, вопа ще об'явиться десь... Семен спалахнув, аж сльози йому виступили на очі, і без слів вибіг із хати.

Не менший лемент доносився і з хати Мусія Шпички, який нікуди не хотів їхати, а дружина тягла вже хатне начиння на воза.

Коли на сході почали пригасати зорі, до греблі потяглися перші гарби, вивершені збіжжям і дітьми. За гарбами пленталися налігані корови, окремо чорним клубком котилася отара овець. Хлопці з мушкетами й списами верхи ганяли від одного двору до другого. Мусій стояв на мосту біля млина, по лотоках якого шуміла вода.

Коли вся валка витяглася за греблею, люди купкою повернули до хати Вериги. Ішли мовчки, гризучись соромом, що кидають людину в біді, а разом прожили майже десять років, але страх уже цупко тримав їх душі. Вони щодалі все частіше позирали в степ і вже ладні були увіритися ногам, щоб скоріше вибратись за хутір, коли б не соромно було дивитися в вічі.

Верига з опущеними плечима, з горбом, що виріс за ніч, і посірілими, впалими щоками вийшов до воріт. За ним, мов тінь, пленталася Христя. Люди зупинилися і мовчки потупилися. Попереду був Гаврило, підстрижений під макітру. Він зняв шапку і низько вклонився, діставши шапкою землі. За ним схпили низько голови й інші.

— Прости нам, Гнате, коли чим завинили перед тобою. І ти, Христе!

— Хай біг простить! — поспішила вклонитися Христя.

— А гречка? — спитав Верига, дивлячись на людей аедоумкуватими погаслими очима.

Дехто похитав головою.

— Прощай, Гнате, та не згадуй лихом, може, коли й зизом глянули, в житті, як на довгій ниві. А тепер в далеку путь рушаємо, просимо нас благословити, як батько.

Верига охрестив їх пучкою, мов зерно саджав у рахманну ріллю:

— Ну що ж, прощайте, люди! Мені вже нічого не треба, а вам нехай щастить доля, де б не стала ваша нога. Щоб вам всяка твар плодилась, щоб діти щасливі були, на чужу віру не приставали, волі не зрадили і свій край не забували! І мене простить, коли чим завинив перед вами.

Всі гуртом відказали:

— Хай біг простить!

— Уклоніться ще землі нашій рідній, візьміть по грудці, вона, як мати, заступиться в біді. І з хутором попрощайтесь.

В натовпі жінки почали хлипати, чоловіки зашморгали носами і попростували до гарб.

Хлопці, що сиділи на конях, попереду були Семен і Кіндрат, і собі під'їхали до Вериги, зняли шапки і низько уклонились:

— Прощайте, дядьку Гнате. Ми на Січ їдемо! — повернули коней і поскакали за валкою.

На сході займалася зоря, сріблом виблискував степ від роси, але валки на ньому вже не було видно. Верига все ще стояв з опущеною головою біля воріт. Христя притулилася до стовпа чорною мушкою. Від греблі підійшли Мусій з Гордієм і мовчки сіли біля Вериги навпочіпки.

II

Христя не поїхала нікуди з хутора П'ятигори, хоч Верига і їй казав тікати разом з іншими, її в'язало тепер з Веригою горе, яке вона носила в собі мало не двадцять років. Ярипу вона виняньчила з малих років і полюбила як рідну дитину, проте ця любов ніколи не заступала їй материнської любові до сина. Його батька зашмагав курсунський підстароста за стравлений хліб, і Христя залишилась з малим Касянком вдовою. Переляканий батьковою смертю, хлопчик став заїкатися, особливо трудно було йому вимовити слово «тато». Весь час він стоїть Христі перед очима, як живий: довгасте личко, блакитні оченята, і на голові волоссячко, як льон. Той тобі батько.

Одного дня, коли панський дозорець загадав селянам виходити на панщину, Христя замкнула хату, а Касянкові наказала гратись у дворі й нагодувати поросля. Для хлопця поклала на призьбі окраець хліба й пучечок зеленої цибулі, сама пішла з серпом на лан, за дві милі від Стеблева. Жали панське жито, було на годині, від річки Росі тягло приємною прохолодою, над полем дзвеніли на всі голоси коси, шуміли серпи, проте люди не раділи вольготності, були похмурі й мовчазні. Якийсь неспокій гнітив і Христю. Захопить у жменю стебло, а здасться — не жито, а синьова тепла ручка; підріже серпом солону, а в серце щось, як голкою, штрикне. Двічі оперіцив канчуком по спині лановий: чого відстаєш, чого наминаєш? Попереду жала Оришка, вродлива та гнучка, як тополя, снопи піби

самі падали біля неї. А Христя була як зачудована, візьме пук теплої соломи і посміхається до неї, як до живої.

Розправила натружену спину, глянула на сонце, воно було вже над головою. Хутко закалатають на обід, Христя вирішила: нехай буде голодна, але обов'язково збігає додому поглянути на дитину. Враз Оришка злякано крикнула й відскочила від зажинку. Христя підвела очі — із жита виповзла гадюка завтовшки з качалку й хутко подалась через покоси в бік хутора. За першою зав'юнилась друга. Христя оглянулась довкола себе, в житі щось зашаруділо, й просто їй під ноги вистрибнув заєць. Він теж пострибав у бік хутора.

Оришка вже отямилась від переляку, посміхнулась.

— Наче їх хто гонить, чухрають як.

Христя їй собі посміхнулась: біляк на хвилинку присів, кумедно наставив вуха і знову дременув далі, але в цей час один косар голосно затюкав.

— Ти на зайця? — спитав хтось.

— Та ні, вовгуряка!

— А мені мало не під косу сайгак вистрибнув.

Тюкання й вигуки почулись і в інших кінцях лану.

— Скільки цієї звірини? Але то дивно, все біжить в один бік.

Серед косарів був літній уже козак, якого звали Приблуда. Після останньої ординації він не попав до реєстру, і тепер ганяли його на панщину, як і всіх посполитих. Приблуда теж побачив у житі жовте звірятко, переполохане гомоном людей, звоном кіс. Такого звіряти в цих краях не водилось, прибігло, певне, десь із степу, і козак від цієї думки укляк на місці. Наглядач уже замірився на нього канчуком: задні на п'яти наступають, але козак владно підніс руку і став наслухати:

— Давай заступ!

Наглядач опустил канчук: від козацьких слів повіяло якоюсь тривогою, вона біла і з очей козака, що вже пильно вдивлявся в степ. Коли дістали заступ, Приблуда вистругав стерню й припав вухом до землі. До Приблуди стали збиратися косарі, старий козак прислухається землі неспроста, і звірина, мабуть, чимсь наполохана! Вони стали очертом і вже нетерпляче чекали на козакове слово. Він застережливо підніс палець і ще дужче притулився покарбованою щогою до чорної латки на стерні.

— Цитьте! Тепер чую, тупотять коні, багато копит... може, сто, може, тисяча...

Христя першою зрозуміла неминучу біду. Вона зірвала з голови білу хустку і, розмахуючи нею, що є сили закричала:

— Татари, рятуйте!

Козак Приблуда звівся на ноги.

— Може, й татари. Прямують до Стеблева.

Косарі забили мантачками в коси, лановий стрельнув з пістоля, а жінки враз заголосили через усе поле.

— Таж почути можуть, тихо! — крикнув Приблуда. До щокі йому поприлипали грудочки землі, але він навіть поту не витер з чола. — Треба ховатись, доки не побачили душмани, ховайтесь у траву, вона вища, вона певніша за жито. А хто на коні, скакай у Стеблів! Людей треба упередити, бач, прогавила десь сторожа або ж чати не поставили!

Христя не дослухала козакових слів. Вона як стій кипулась бігти додому, де залишився один Касянку.

III

Кримські татари майже щороку заглядали в Польщу або в землі московського царя, як собаки до кухні. Не з'являлися кримські, то забігали буджацькі татари, які кочували в своїх будах між Дністром і Дунаєм. Іноді такі набіги робилися з помсти над козаками за шарпанину улусів, але без ясиру вони ніколи не повертались. Щорік нові займища польської шляхти на Україні зменшували в Дикому полі пасовиська, на яких татари випасали косяки своїх коней. Річ Посполита не могла сперти своєю силою татар і намагалась не дратувати васалів турецького султана, і хоч у казні завжди бракувало грошей, проте татарам платила данину. Але цим убогим гарачем не можна було улестити усіх мурз, їх манила здобич і ясир. Бранцями вони менжували, як худобою, і з цього найбільше терпіла Україна, яка межувала з татарами.

Того року перекопський мурза Умерлі-ага зібрав близько чотирьох тисяч татар; більшість із них мали коней, ще й двох у заводі, на які по черзі пересідали в путі. Низенькі коні з довгими хвостами і довгими гривами були хоч і незграбні, але легко пробігали в один раз хоч і тридцять миль. Татари теж у походах не знали втоми. Вони були скоренкуваті, широкої кості, з виду смугляві, з вузькими щілинами очей і коротким носом на плескатою обличчі. В спеку і в холод вони носили кожух і смушеву шапку, тільки мурзи одягали сукняний халат на хутрі з лисиць

або куніць і таку ж шапку. Здавалось, що насуває чорна хмара, коли татари ішли цілим кошем.

У Христі від одної думки про невірних стигла кров у жилах. За її пам'яті це вже втретє добігають Стеблева. Доп'явшись України, татари заглиблювались миль на вісімдесят і спочивали десь у глухій балці днів зо три, потім головний кіш подавався трохи назад, де й отаборювався, а бокові загони кидалися вперед на містечка й хутори. Щоб збити з сліду сторожу, вони розбігались у чотири боки. Пробігши так миль дванадцять, ці загони знову розбігались рівними частками в чотири боки.

Набігши на хутір чи містечко, татари обскакували його зі всіх боків, виставляли сторожу, щоб не втекла жодна жива душа, й починали грабувати. А коли це припадало вночі, підпалювали крайні хати і при світлі пожарів хапали найперше людей. Старих вони вбивали на місці, вбивали і тих, хто пручався. Хлопців, дівчат і дітей в'язали сирицею або ликами й попри сідлі гнали у неволю.

У Христі вже кололо в боці, серце било, як молотом, страх за сина не давав їй перепочити й на хвилину. Враз одна нога їй провалилась у байбакову нору, якими порито було увесь степ. Христя зразу не відчула болю, але коли хотіла підвестись, то вже не могла стати на ногу. Пересилуючи біль, вона поповзла навпростець. Хутко почувся тупіт ніг і хрипкі вигуки: «Джаур, джаур...» Хтось плакав, чувся знайомий голос. Христя від страху припала до землі, але цікавість пересилила страх, вона на мить виткнулась із трави. Стежкою віддалялось двоє вершників. Вони сиділи на конях, як мавпи, згорблені, з ногами, зігнутими в колінах, і з головою, виставленою вперед. При поясі у вершників були шаблі, а в руках луки із стрілами. За сідлом вели, як собак на смику, двох жінок, третя пручалась на сідлі. Христя пізнала Оришку. Рябий татарин викручував Оришці руки й проказував:

— Твоя поїде до Орди, буде харош жісти, кобилину ціла їсти, кумис пісти... Станеш тлустий, моя буде продавати.

За вершниками бігли ціні татари, вони були в смугастих штанях і таких же сорочках. Ні шабель, ні сагайдаків із стрілами у них не було, в руках білили тільки замашні ломачки з кіпськими кістками на кінці; ними вони орудували замість зброї. Мав ще кожен лика для в'язання бранців.

Позаду ще тупотіли коні, і обмерла Христя причаїлась у траві.

Ще з степу Христя побачила пожежу. Палали крайні хати, а вітер перекидав вогонь на сусідні, й хутко занала увесь Стеблів.

Від пекучого болю в носі й від страшної думки про Касянка вона зомліла.

Коли Христя очутилась, над степом уже заходив вечір. Трава посивіла від рясної роси, небо стало бузковим, а далину затягло димом. Він тягся пасмами від Стеблева, де вже замість хат чорніли тільки згарища, а над ними стирчали, як з'ідені зуби в старечому роті, димарі від печей.

Спираючись на дрючок, піднятий на вулиці, Христя придибала до свого подвір'я. Вона його пізнала по кривому стовпчику від воріт, який, хоч і почорнів, але не згорів. Од хати й хлівця залишились тільки глиняні стіни, на яких ще перебігали золотенькі гадючки вогню, вилизуючи рештки дерева. Вона почала гукати Касянка, зазирнула в льох, обшарила садок, ніде не знайшла, а спитати було ні в кого: у сусідніх дворах навіть собак не залишилось на згарищах. Вона згадала про старого Кендю, який був уже неспроможний ходити на панщину й залишався вдома. Христя подибала за три хати, звідти душило, як під різдво, смаженим салом. За хатою була клуня, вона вже вся згоріла, але зсередини ще було високе полум'я, під яким справді шкварчало сало.

Татари споживали конину й баранину. Як правовірні магометани, вони ніколи не вживали свинини, а тому пенавиділи чушок. Коли татари напали на село, то перш за все зганяли свиней до купи в якусь загорожу й палили. Христя тільки одним красчком подумала і про своє порося, яке теж, певно, смажилось у цій клуні, але не стала рятувати, подибала далі. Кендя міг бачити Касяна, а може, хлопчик навіть заховався у нього. Старого Кендю недовго довелося розшукувати — він лежав без голови біля воріт, а поруч валявся закривавлений заступ. По вулиці скрізь виднілось розкидане шмаття, хатне начиння і віхті обсмаленої соломи.

IV

Минув уже тиждень, як спорожнів хутір П'ятигори, а люди, що залишились, все ще ходили, як скупаві в мертвій воді. Гнат Верига став зовсім сивий, скупий на слово і все позирав через греблю на дорогу. Посмутнів

і Мусій Шпичка, треба було б уже ярину косити, а він все ще зволікав. а стане вечоріти, сіда на коня і їде в степ наслухатись. Так він говорив своїй Горпині, хоч вона добре знала, що Мусій тікав у степ, щоб не бачили його туги за Кіндратом, який поїхав з хлопцями на Січ. Це й було причиною того, що залишився Мусій на хуторі: сюди ще міг навідуватись із Січі Кіндрат, а в Московію треба через кордони продиратись.

Христя не ховалась із своїм горем. Пораючись чи в хаті, чи на подвір'ї, вона голосно зітхала і все щось шамотіла старечими губами. Тепер і Ярина, і Касянко в її уяві стояли рядком, як святі мученики, а за їхніми ясними личками виступала страшна морда ординця. Вона вже знала, що Касянка погнали невірні до Криму. Кілька років тому повернувся з неволі козак Приблуда. Викупили його січові братчики за дві тисячі талярів, він і казав, що не дупечка тоді загинула, не дупечка і в Орду пішла. Більше трьохсот чоловік, а дітей з сімдесят погнали тоді тільки із Стеблева. Серед них бачив він і малого Касянка. Всіх їх пригнали до Карасу-базара, а далі розлучили.

— Може, Касянко на собі вже чуже ім'я волочить? — говорила Христя до себе. — Тому вони й хапають дітей, щоб їх обрізати і в бісурманів обернути. Не доведи господи, щоб Касянко ще став потурнаком та на своїх руку підняв. Отак і Ярину десь у гарем продадуть, а таку і турчин-собака за дружину візьме. Вона ж як ясочка, як вишневий цвіт. — Христя примовкла, стала прислухатись і святобливо перехрестилась. — До церкви дзвонять... — Але враз очутилась. — Що мені вчулося? — Вранці їй теж почулося, ніби кличе Ярина. Христя мало не зомліла з радості: «Повернулась-таки дівчина!» — Вибігла на поріг — нікого! Сама Горпина сапас у себе на вгороді бурячки.

Лихо, що впало на хутір, Горпина переживала мовчки, тільки з обличчя стала ще суворіша. Вона зразу примітила, що Кіндрата причарували запорожці, особливо Остап, такий же, як і він, молодий, а вже пишний козацькою славою. Чуло Горпинине серце, що не втримати тепер їй хлопця біля рала, хоч би й силою. Так воно й сталося: Кіндрат схилив голову й сказав:

— Благословіть, мамо, і ви, тату, на Січ їхати, щоб на мені не їздили пани, як на вас.

Горпині зацеміло серце. Вона пригадала, як співається в пісні: «Униз іду — вода несе, знизу іду — біда жене...» А щоб стати справжнім запорожцем, попереду треба в море

сходити, буде трапитись біда, прикують голомозі парубка до облавків галери. І помочі не можна буде дати, бо й пани не знають, де шукати невільників: чи у Кафі, чи у Царгороді? Продають їх невірні на всі світи.

— Горпино, що б воно значило? — спитала Христя, придибавши на вгород.— Ішла до тебе і чую, малий мій, Касянко, гукає.

— А я про свого думала.

— Гукає: «Мамо!»

— Свічку постав перед образом, може, упокоївся.

— І серце щось так стисло, наче лещатами.

— Хтось таки наслав нам біди. На Гната боляче дивитися. Знову диба за ворота... Що він там побачив?

Гнат Верига, спотикаючись, не йшов, а біг до греблі, ніби забачив дорогих гостей. Жінки й собі зирнули по дорозі. Там, де вона ховалась у травах, до хутора посувалось кубельце пороху. Гордій і Мусій були вдома. Вони почули стривожені голоси і з косами вискочили на вулицю. Тепер уже було видно голову вершника. Він щосили гнав коня.

— Певно, з нашими людьми трапилась біда.

— Може, на двірських наскочили?

— А може, що з хлопцями?

Мусій замахав руками.

— Вони вже десь аж за Корюковим.

— Ярина, донечка їде! — закричав на греблі Верига.— Таки дочекався, а вони — їхати, їхати! Як же ж їхати? Оце б Яринка прискакала, а кругом пустка. У кого пита-ти, куди податись?

Верхівець наближався. Горпина не зводила з нього очей і враз пополотніла: верхівець хилитався на кульбаці то в один, то в другий бік, як очеретина на бистрині.

— Кіндрат! — викрикнула вона й кинулась назустріч.

Коли кінь, увесь у милі, з обірваним повідком, зупинився серед вулиці, Кіндрат розтулив обмертвілі губи, але вирвався тільки стогін. На щоці йому запікся червоний шрам, а на грудях була друга рана. Хлопця покладали в холодок під вербами і якусь хвилину мовчки запитливо дивились собі у вічі. Гнат Верига першим прийшов до пам'яті. З нього ніби злетів сон, він випростав спину, пильно оглянув рани на хлопцеві, глянув йому під повіко і сказав:

— Відпочине й підведеться, а нам треба на гостей чека-ти. Сказано: біда йде, другу веде... Це хлопця подряпали татарські стріли. Ховайте мерщій, що похватніше, треба

тікати в байрак, а ти, Гордію, вискочи на Високу могилу, та з конем не витикайся! Пильнуйте степу, бо бусурмани щохвилини можуть вистрибнути з тирси: Кіндратів слід напевне наведе їх на хутір. Та киньте мені плакати! Прикладіть до ран попелу з горілкою.

Од холодної води, якою побризкали Кіндрата, він очутився, обвів усе ще переполошеними очима схилених над ним матір і Христю й прошепотів:

— На загіп наїхали, може, з двадцять було, а нас п'ятеро... кінь виніс, а Грицька й Семена, бачив, наздогнали, і Василь упав з коня. Вони сюди...— Кіндрат позіхнув, замовк і чи знепритомнів, чи заснув. Не прокинувся, навіть коли його клали на воза.

Гнат Верига покинув хутір останнім. Він уже звернув до байраку, як на дорозі замаячили вершники. Їх було чоловік десять. Верига впав у траву, але по хвилі до його пам'яті дійшло, що вершники не скакали лавою, як робили це ординці, а їхали гуртом, і коні були не подібні до татарських бахматів, яких і з трави не видно. Він обережно виткнув голову. Тепер уже виразно було видно, скакала надвірна міліція в таких же строях, як і та, що наїздила попервах. Гнат Верига інстинктивно втяг голову в плечі так, ніби вже смерть замахнулась над ним косою. Коли гайдуки так сміливо їдуть до хутора, навіть нехтуючи пересторогою, то їм це місце вже відоме. Він пригадав слова Мусія: «Бо то правда, один таки втік». Ці слова тільки зараз дійшли до його свідомості. Зрозуміло, що надвірних гайдуків пана Лаща, стражника коронного, привів сюди для розправи, певно, гайдук, що втік, а яка вона буде, тая розправа, то вже видно.

Козача кров збурилась у Веризі. Хоч би ще й більше наїхало їх, він не поступиться своїм правом перед лащурями. Тепер йому допоможуть і Гордій, і Мусій, і Кіндрат це стрельне при біді. Нагадавши Кіндрата, Верига зовсім стерявся. Виходило, що гайдуків навів на хутір тільки Кіндратів слід, а коли так, то, може, ці й не знають про долю першого наїзду.

Вершники були вже па його подвір'ї, зазирали у вікна і, видно, лагодились на довший розпочинок. Верига полегшено зітхнув: повеличаються, може, навіть, побешкетують і поїдуть геть. Хлопці, зустрівшись, певне заїлись із гайдуками, а Кіндрат, мабуть, десь у тернах подряпався. Ніяких татар вони не бачили. Сам себе заспокоївши, Гнат Верига звівся на ноги й попростував додому. Тягло його

до гайдуків і ще одне не вгасиме бажання — розпитати, чи припадком не чули вони чого-небудь про Ярину. Весь Чигирин про дівчину гомонів, чутка пішла і далі Чигирина.

Першим, кого зустрів Верига, був гайдук з приплюснутим носом. Він стояв на греблі й допитливо оглядав ставок: вода в ньому знову піднялася і з шумом спадала по лотках, а на середині від сплесків риби розходилися широкі кола і губилися в осоці. В другому кінці качки з каченьятами прошивали носами зелену ряску. Зачувши кроки, гайдук обернувся. Коли б Верига побачив усіх гайдуків за першого наїзду, він би зразу пізнав у ньому Юзека, надвірного козака стражника коронного. Верига зняв шапку й поштиво уклонився.

— Помагай біг, козаче!

Юзек мовчки оглянув Веригу. Мушкет за плечима і шабля при боці, певне, стримали його від нахабної відповіді, яка вже була з його булькатих очей. Він тільки почервонів спересердя і відказав, наслідуючи свого пана Лаща:

— Я козаків, щоб ти знав, до нігтя кладу, як гнид!

Верига з шумом втяг у себе повітря й мимохіть поторгав шаблюку.

— Ти б учтою краще похвалився. Чи пани вже в турків обернулись? В своєму домі кожному гостеві раді і образить його не посміємо.

— Спробував би, галагане, образити! Ходи до пана старшого, най з тобою побалакає. Де подівся ротмістр пан Дзик і всі останні?

Верига не помилився. Тепер порятунок був тільки в шаблі та в тому умінні нею орудувати, якому навчився на Січі. А він не раз бавився і з самим Богуном, краще за якого ніхто в світі не бився, і тому Верига відповів уже байдуже:

— Тож пан сам знає!

— Що пан знає? Пан поїхав з цидулою до пана стражника, щойно та дівка почала сваритись, а тих шістьох досі не приїхало домів.

У Вериги тьохнуло серце. Може, саме цього гайдука й побачила Ярина в Чигирині. Зрадів Верига і з другої причини, гайдук зразу показав, що нічого не знає ні він, ні хто інший про те, що відбулося тут, на березі ставка. Верига тепер тримав свою долю у власних руках.

— Як то не приїхали? — здивувався він удавано. — Правда, було біля чого погуляти, і вони тут заночували, але вранці виїхали благополучно.

— А де поїхали?

— На полудніс від нас ще є один хутір, миль п'ятдесят буде.

— Великий хутір?

«Жодного хутора дальше П'ятигорів ще не було, але нехай поїдуть пошукають»,— подумав Верига.

— Хат на двадцять буде.

— То пан ротмістр ще поскакав туди?

— Казав, що поїде обов'язково!

— Пане Яне! — закричав Юзек, радий, що вхопився сліду ротмістра Дзика. — Чуєш, що говорить цей галаган, — тут є ще один хутір, туди, каже, поїхали... А ти не брешеш? Ян нічим не відрізнявся від інших гайдуків, хіба що був за старшого і мав більш шляхетне обличчя. Він тримав у руках ратище і, дивлячись пильно у вічі Веризі, їдко запитав:

— А чиє це ратище?

Верига на якусь мить розгубився, але, окинувши оком усіх гайдуків, вирішив, що на поганій кінець половину зарубає, а половину покладе кулаком.

— Ратище пана ротмістра! — відказав дразливо.

— А пан ротмістр де?

— Захопив моє ратище, а своє поганеньке покинув і біс його знає, куди поїхав.

— То ти, лайдаче, згадаєш на дибі, а потім ще на палю тебе зіб'ємо.

— Не такий козак Верига, щоб верещати на дибі, як порося, даром тільки час потратите, краще вже зразу на палю!

Почувши його прізвище, гайдуки перезирнулись, а дехто боязко одступився.

— То ти Верига? — запитав Ян. — Но, то ф'айно, такий ребелізант не менше двох днів ковтатиме кіл!

— Я таку палю витешу, що й на три дні вистачить, аби панам задоволення зробити!

Верига був окоренкуватий, в плечах широкий, але не вищий за середнього гайдука, проте коли він підійшов до рубленої комори, плечем підважив один р'іг і висмикнув круглу деревину, гайдуки порснули від нього, як сполохани горобці.

— Оце для палі кращого не знайти, — сказав він, глузливо посміхаючись. — Тільки, вашмосці, перед смертю козак мусить випити, то, прошу, уважте мою волю, нехай котрийсь вточить у льосі кухоль горілки.

До льоху попхався не один, а майже всі гайдуки. На подвір'ї залишилися тільки Ян та Юзек. Коли б Верига захотів, він міг би замкнути льох, а з цими впоратись було вже за іграшку, але, щоб почути хоч слово про дочку, він ладен був принести яку завгодно жертву. Все ще тримаючи в руках деревину, запитав:

— Чи не товста буде паля, пане старший?

— Приміряй до себе! — огризнувся Ян. — Чекай, ще на кутні засмієшся.

— Та буває так, швець шиє чоботи на одного, а носить другий.

Ян покліпав очима, потім підозріло озирнувся на хутір. Глуха тиша його насторожила, він нетерпляче зирнув на льох. В цей час до двору зайшов Гордій. Він з могили бачив, як з хутора поїхали гарбою до байраку, як скакали вершники, а як подався до байраку Гнат Верига, тоді й він спустився в балку, але Верига все ще не приходив, і Гордій підповз назад до хутора. Він бачив гайдуків і вже догадувався, що це за гості, але не міг зрозуміти: для чого заходився Верига тесати колоду? Така буденна поведінка заспокоїла його, і він наважився вийти із засідки.

— Що за один? — спитав Ян.

— Сусіда, пане старший, — відказав Верига, — з поля повертають люди. Десь, мабуть, і всі незабаром прийдуть.

— А то багато тут хлопів?

— Та вам не доведеться трудитися над тим, щоб закупувати палю й мене підсаджувати, самі впорасьмося. Починай, Гордію, копати яму. Не вірять пани-ляхи, що ротмістр поїхав від нас на другий хутір, що на полудне.

Гордій потай зирнув на Веригу, дещо зрозумів з його злої посмішки і собі кивнув головою.

Ян починав нервуватись, гукнув на гайдуків, з льоху чувся гармидер, але ніхто не виходив. Юзек почекав ще трохи і собі поліз до льоху.

Надворі заходив уже вечір, а Верига, прислухаючись до льоху, все ще цюкав сокирою, старанно витісуючи гостряк завдовжки ліктів три. Ян щодалі все більше нервувался: розкульбачені коні десь розбрелися довкола двору, зброя гайдуків теж була розкидана по двору, а скільки на хуторі могло бути людей і що за люди, — він не знав. Вони могли зібратись кожної хвилини, хтось уже ішов по греблі. Дратувала його й поведінка Вериги, який спокійно пересміхався з Гордієм.

Маленька постать у білій свитці і в білій намітці завернула до двору. Це була Христя. Вона, як і Гордій, не могла прикласти розуму, чому не йшов Верига, а потім застряв і Гордій. Ян підійшов до люху й сердито наказав, щоб усі вилазили.

Перший гайдук, який викарабкався на світло, зтяг зразу пісню, поточився і тут же розплатався на землі. Другий і третій змогли ще вийти на середину двору, а інші були вже нездатні викарабкатися по драбині, тільки Юзек, хоч і заточувався, але ще тримався на ногах.

— Ну, пане Яне,— сказав Верига, випростовуючись,— помадай: гладенька вийшла паля? Три дні проскиглиш?

Ян пополотнів, очі йому стали круглими й забігали, як спіймані миші, він улесливо посміхнувся і навіть поблажливо потріпав Веригу по раменах.

— Но, то пан жартує, певне, до млина палю теше?

Верига нічого йому не відповів.

— А ти, булькатий, давно в Чигирині був?

Юзек напрудився:

— Але то як галаган з паном балакає?

Ян перебив йому мову:

— Лайдаче, попив козакову горілку та ще й фанаберишся? Пан питає, то кажи!

— Або що? Був! За тиждень перед Петром був, отоді, як твоя дівка... Чуєш, пане Яне, але то краля... О-о... Юзек уже мовчить, мовчить!

Верига аж кулаки зцінив, щоб видерти ще хоч одне слово, але тільки заскрипів зубами і про себе сказав: «Нічого, ти в мене заговориш. Тепер я знаю, в кого питати про Ярину!»

Христя підійшла й сказала:

— Чи мені привиділось,— щось наче за ставком перед самим носом перебігло. Ваші всі тут?

— Тобі то вчувається, то вздрівається,— відказав Верига,— іди вечерю збери, бачиш, лакузи знеслились в до-розі і на ногах не встоять, а ми на татар чекали.

Христя похитала головою й попростувала до хати. Над хутором уже спустилися присмерки, і порожні хати ніби потопали в зеленому тумані. Враз в самій крайній хаті блиснув вогник. Верига, за звичкою, подумав, що то Маланка розпалила піч, але тут же пригадав, що на тому кутку нікого не зосталось, поїхала й Маланка, а Мусій ще не повертав з байраку. Доки він борсався в здогадках, червоне полум'я вихопилось на стріху. За хвилину хата вже

горіла, як свічка, і червоні відблиски заграли на білих стінах ближчих хат і на сплотнілих обличчях людей. Верига як стій кинувся до дубових воріт і взяв їх на засув, а Гордій почав хутко заряджати мушкет. Ян істерично заволав:

— Пане Вериго, на бога, зжальтесь! Я ніякий лях, а ж...

— Дурень, татари набігли, піднімай своїх лотрів!

В цей час спалахнула ще одна хата, а довкола хутора, мов шакали, на різні голоси завили, загавкали і просто закричали ординці.

Закіп з загатою довкола Верижиного двору був надійним захистом од вершників, навіть од піших, коли б всюди стояли люди, хоч би з косами. Але ж гайдуків усе ще не можна було розбуркати, а четверо не могли добре захистити навіть воріт. В них уже били кулаками й коляками, а кілька гостроверхих шапок разом виткнулись над закопом по обидва боки воріт, і в двір полетіли стріли. Верига стрельнув, одна голова з криком провалилася в темноту.

Постріли з фузій, певно, палякали татар. Вони припинили ламати ворота, вже не лізли через закіп, навіть не стало чути їхніх хрипких вигуків, але Верига знав, що тепер ординці полізуть через садок, де вже між деревами неможливо буде за ними встежити. Оставивши біля воріт двох, Верига з Юзеком побігли в садок.

На порозі хати стояла, як привид, у білій свитці й білій намітці Христя. В руках вона тримала образ і голосно промовляла обривки молитов: «Врага й супостата... сохрани». Верига й собі почав шептати бездумно: «Врага й супостата...» — і тут же щосили рубнув якусь тіль, що виросла попереду. Татарин писнув і розпався надвоє, але в руках другої тилі проти вогню блиснула сталь, і тепер упав на траву Юзек. Гнат Верига побачив, що ординців був уже повний вишняк. Вони ворушилися серед вишеньок, як раки в мисці. «Джаур, Джаур...» — шамотіло скрізь. Верига почав відступати під захист комори. Доки він задкував, кілька ординців уже майнуло до двору. Верига почув один і другий постріл, потім Гордійів крик, а за ним вигук:

— Кусаян, Кусаян!..

Верига нарешті вперся спиною в рублену стіну. На нього наступало троє ушкалів з шаблями, а четвертий намагався, як на степового коня, накинати на нього аркан, але тепер страшні були тільки стріли. Просто перед його очима чорніли сінешні двері, на порозі яких все ще з образом у руках стояла Христя. Запалені хати стали пригасати, і на подвір'ї зробилось темно. Верига встиг уже зарубати перед-

ніх трьох татар, а інші накинулись на гайдуків, знайдених у льоху, але враз стріла пробила йому щоку, від другої він встиг ухилитись, ушав навкарачки і, як вуж, зник під коморою, з-під якої можна було виповзти в степ.

Тепер на все подвір'я зосталась одна Христя. Від запаленої повітки її святоблива постать вимальовувалась, як на іконі. Високий ставний ординець кинувся до хати, але Христя піднесла назустріч образ і суворо закляла: «Згинь, бусурмане, яко дим перед господом!» Ординець, вражений її рішучістю, а може, й незрозумілими, але магічними словами, зупинився. Він був не схожий на інших татар ні з обличчя, ні волосом. Татари мали на голові чорне волосся, цупке, як кінська грива, а цей був білявий, і волосся вибивалось з-під шапки, як льон. Він хотів щось сказати, але від заїкання з натугою вимовив одне тільки незрозуміле слово. Христя здригнулась, упустила образ і, вчепившись у ординця руками, почала придивлятися до кожної парубкової рисочки. Позаду зареготали, і один сказав:

— Баба бабу тримайт, ай Кусаян!

Христя раптом припала до його руки.

— Касяне, синочку!

Але у Касяна очі вже налились кров'ю, він вихопив із піхов гранчастий ніж, Христя відсахнулась:

— Сину, потурнак? Проклену!

В цей час підбіг інший татарин і, вишкіривши зуби, мовчки проткнув її кривою шаблею. Христя впала на долівку. Кусаян, ніби прокинувшись, нахилився слідом, підняв сиву голову і диким поглядом вставився в заплющені очі, але татари вже юрбою посунули в сіни і закрутили його в чорному вихорі.

Дума н'ята

НА КИЇВСЬКИХ ГОРАХ

А зійшлися побережці та стали гадати,
Либонь, будем, пане-брате, до Лугу втікати,
А у Лузі при палащі будем ся боронити,
Щоби віру християнську марно не згубити.

На обрії показалася хмара. З кожною хвилиною вона виринала з сивої імлі і ніби наливалася свинцем. Запіміли птахи, вітер ущух, і хоч світило ще сонце, але на землю вже лягала мертва тінь.

Максим Кривоніс озирнувся довкола: обабіч дороги зеленіла ліщина, дикі груші і терни; за переліском тяглися луки понад річкою Стугною. До переліска бігла дика кабанна з поросятами. Кілька жінок, які стомлено дибали дорогою, і собі тривожно озирались на хмару — гребеші хмари клубочилися в сиві баранці.

— Град буде,— сказав джура.

— Ну, то не відставай!

Припавши до грив, вершники вилетіли на пагорок. Злякана стайка куріпок пурхнула з-під копит і опустилась у високих бур'янах. Попереду на зеленому килимі, як коровай на столі, лежав у сизій імлі замок. За валами тьмяно блистіли на сонці бані трьох церков.

У всіх замках і городищах, що були раніше опорою козаків і часто тільки їм відомі, тепер хазяйнували поляки, ретельно вивчаючи шляхи до Запорозжя. Вони обсадили їх різними перепонами, всюди полюючи на запорожців, які наслідувались вигрібатись із Низу на волость.

Єдиною опорою козаків був Славути-Дніпро, але й за ним тепер стежили з Кодацької фортеці. Надума хто пробратись водою без паспорта вниз на запороги а чи з Низу на волость, в нього стріляють з гармат. А козаки не мислили себе без батька Дніпра, без річок Самари, Орелі і Псла. Своїми водами вони надавали їм сили, як дітям материне молоко.

Щоб не мати розмови з замковими офіціалістами — пощо їм завчасу знати, що запорожці цікаві побувати у Києві,— Максим Кривоніс уникав заїздити в городища чи під стіни замків сторожових, отож він саме тому заїхав біля Трищілля до знайомого козака на пасіку. Сивий пасічник раніше завжди радий був привітати гостей з Великого Лугу, але зараз не міг заховати збентеження. Максим Кривоніс навіть не встиг довідатись, що так непокоїло старого, як на пасіку прискакало із замка троє надвірних козаків.

— Діду, частуй медом! — сказав один.

— А це що за волочаї? — спитав другий.

— Мед для всіх солодкий,— ухильно відказав пасічник.— Покажи їм, Максиме, листи, хай почитають, вони тоді поїдуть собі геть.

— Мої листи, діду, троє пар очей не вчитають,— відказав Кривоніс, байдуже пихкаючи люлькою.

— Яка пава! — сказав жовпір, напридившись.— Криш-

тох таких семенів по три на ліву руку кладе... Покажи паспорт!

Кривоніс насупив брови, по обличчю перебігли брижами тіні, а очі враз почервоніли.

— Пан як не збреше, йому і в головах важко, — і взявся за руків'я шаблі.

— Тікай, пане, бо Кривоніс до пуна розколе! — крикнув злякано пасічник.

Жовніри витріщили очі, потім позадкували до воріт, а коли Кривоніс поворухнув плечем, обернули коней і притьма поскакали із пасіки, а він знову потяг із люльки, яка ще не встигла згаснути. Дід закашлявся.

— У тебе, Максиме, й бакун такий, як характер: усіх бджіл мені подушиш.

— Бджоли шкода, божа твар, а тебе ще й поміг би душити. Хотів переночувати на пасіці, та, бачу, і ти вже хвіст набік. Чи не чхнув, бува, якийсь пан, як тобі в носі за-свербіло?

Пасічник, одганяючи руками дим, винувато відказав:

— Побила нас одна недоля, Максиме, бачиш, їхня сила, їхнє право.

Васильків належав Києво-Печерському монастиреві, і козак без опаски навернули коней до замку. Коли вони перехопились через річку Стугну, сонце вже зникло за хмарою, по небу зашмагали золоті блискавиці, загуркотів грім, і крупні краплі дощу, як кулі, сипнули в порох, залишаючи в ньому темні дучки.

Фортеця була на високій горі. Її оточували трьома перенями вали з ровами, гострим частоколом і рубленими баштами.

Максим Кривоніс завернув у долішню вулицю до Карпа Закусила, який тримав Верижину сестру Катерину. Карпо Закусило був колись реєстровим козаком, після ординації 1638 року попав у виписні, мусив стати послухним і, щоб не обернутись у крінака якогось пана, приписався до селян Печерського монастиря. Влітку він працював на полі, а взимку — за грубника на гуральні. Його дружина Катерица, така ж дебелия, як і брат її Верига, змочена дощем, щойпо прибігла з виноградників. Вони зеленіли на південних схилах не тільки в садках, а й за стінами міста. З монастирських виноградників постачалось червоне вино для всіх церков на Україні.

— Дякувати дощеві, — сказала Катерина, опрабуючи разом і себе, і хату, і малих дітей, які поховались під стіл, —

а то, може б, ви й не заглянули. Ми ж тепер у пониженні, козак іде і здрастуй не скаже, а посполитий ще й насміхасться.

Катерина говорила це з гіркою обидою в голосі, але лагідна посмішка не сходила їй з довгастого обличчя. Воно було засмагле, загрубіле від вітру, але все ще хорошої вроди. Великі сірі очі досі переблискували, як свіжа вода в криниці.

— Чого ви так на мене видивляєтесь, погана стала? А ще недавно маляр приходив списувати.

Максим Кривоніс навіть і тепер не відвів зразу очей, хоч і збентежився з такого запитання. Простуючи на Київ, він не переставав думати про Ярину. Не могла вона накласти на себе рук, не такого роду, а вдачі дівчина сміливої. Може, надумала піти мощам печерських святих поклонитися? А коли Ярина надумала, то і зробить. Тоді б вона рідної тітки не минула.

Кривоніс поспішав до Василькова з рештками терпкого тремтіння в серці і з страхом позбутися останньої надії. Щойно переступив поріг Закусилової хати, він уже побачив, що Ярини не було, але щось непомітно пагадувало її в кожній речі. Тепер він знав причину: Катерина була схожа на Ярину, і з того враз господиня стала як рідною.

— Дивлюсь на тебе, Катре, а згадую твою небогу, Гнатову дочку.

— Як бачила ще малою, та більше й не довелось. Певне, велика виросла.

— Виросла, та не в добрую годину.

В присутності її тітки Кривоніс з якоюсь особливою силою відчув тугу, світ видався порожнім, а самотність розкрилась перед ним ураз так відчутно, що він аж застогнав, зітхнувши.

Катерина подивилася на нього стривожено. В погляді її вологих очей, в сполоханій усмішці повних уст, у рухові красивих рук було стільки материнського співчуття і жіночої ласки, що Максимові зсудомило горло, і він, може, вперше, не вгамував свого серця.

— Бач, і на козака трапилась притуга, — сказав він одверто. — Лихо скоїлось з Ярипою.

— Матінко, може, то я бачила Ярину? Три дні тому повз виноградники їхав ридван на Київ. Позаду штук десятеро козаків теліпалось. Мало їх тут, панів, катається, і так ненароком зирнула в карету, а з віконця на мене дивиться дівчина молода і наче в серце заглядає: той же тобі

Гнат, як був парубком, і, може, то видалось — сльози на очах, а біля неї панюга сидить. Мабуть, спав. Якби ж я знала... ну таки нашого роду! Мабуть, заміж видалась небога.

Максим слухав її з широко відкритими очима, а здогадки, як бджоли до вулика, пхались до голови. Катерина не могла сказати, хай приблизно, чиї могли бути козаки — в коротких жупанчиках, широких шароварах, а на головах мали кабардинки з малиновим верхом і султаном попереду. За плечима у них були мушкети і шабельки при боці, а біля сідел — дерев'яні відерця. В такі однострої одягав надвірну міліцію і князь Єремія Вишневецький, і київський воєвода Тишкевич. В таких же жупанах були і гайдуки стражника коронного Самуїла Лаца, які зробили наїзд на хутір П'ятигори. Кривоніс на цій згадці затаїв дух і невидючими очима завис на Катерининому обличчі. Вона, аж тепер домислившись, зачаєно спитала:

— Може, котромусь козакові моя небога до серця припала?

Кривоніс весь поринув у свої думки і собі спитав:

— Де тут маєтності коронного стражника?

— Чули-сьмо, у Макарові, за Києвом сидить стражник коронний.

— Треба поспішати,— і він почав прощатись.

У Катерини на очах враз проступили сльози, вона глибоко зітхнула, а з того зашарілась, аж Кривоносові стало її шкода.

— Оце і всієї розради... Побудьте ще хоч трохи, по роботі прийде Карпо, буде радий побачити запорожців, а завтра у нас храм у церкві святих Антонія і Феодосія Печерських,— і вона знову ніби в саму душу заглянула Кривоносу. Козак замотав головою, як би струшуючи сон: він уже й сам відчував, що хатній затишок і ласкава господиня далеко приємніше, ніж блукання по світу сіроманцем, але не сказав про це.

До храмового свята готувалися в кожній хаті — жінки кінчали мастити около, діти підмітали стежки, стругали спориш у дворах, прикрашували ворота зеленим клечанням. На вулиці з'явився гурт дітей у білих сорочечках. Вони зупинилися під вікном і тоненькими голосами, як срібні дзвіночки, заспівали тропарів.

Катерина зібрала хліба, врізала шматочок сала, з-під лави дістала трійко качиних яєць і подала дітям у вікно.

— У нас ще мало, — сказала вона до козаків, — а скільки тих сиріт по інших селах, а тут ще пошесть прикинулася. Чи й у вас там був такий мор? Мало не половину людей видушило.

Кривоніс дивився услід дітям. Вони були чистенько помиті, у довгих сорочках, тільки вицвіле волоссячко давно вже не знало ножиць. Таких сиріт він бачив у кожному селі, піклувалися ними шпиталі при церквах, а плодила війна. Вона точилася безперервно ось уже півстоліття — затихала на Дикому полі з татарами, починалась на волостях з поляками. Батьки лягали кістями по берегах Дніпра, а діти ходили попідвіконню і співали тропарів.

Коли вже сонце сідало за горою, задзвонили зразу в трьох церквах. Максим звівся й пішов на гору. Обмиті дощем садки теж піби причепурилися до свята, соковите листя виблискувало чистим глянцем, між дерев біліли хатки, хоч і кривобокі, але примазані, в деяких дворах біліли стайки гусей свійських і приручених диких, ходили журавлі, вуркотіли голуби, а у вечірнім небі сплітався передзвін трьох церков.

Церква святих Антонія і Феодосія була дерев'яна, з великими вікнами і припускниками навколо, на точених колонках, а над дверима здіймалися гранчасті бані з цинової бляхи. Іконостас, вирізаний із дерева, просвічував, як тонке мереживо, але Максим Кривоніс, занурений у свої думки, байдуже глянув на гарні образи, що прикрашували храм, тільки на образі владичиці очі йому мимохить зупинилися. Він придивився пильніше і аж смикнув головою: з ікони на нього дивилися вологі і глибокі, як степові озера, очі Ярини. Владичиця була в шатах темно-червоного кольору. На темному тлі збори виблискували переливами ніби не мальованого, а справжнього оксамиту. Так само, здавалось, коливався і мінився убрус, який прикривав чоло і спадав додолу. Обличчя і повні уста, зломлені скорботною усмішкою, вражали своєю виразністю, і ніби бракувало тільки слів, щоб цей образ заговорив.

В церкві було вже повно людей, ліворуч стояли міщани у жовто-гарячих жупанах і посполиті у білих сорочках. Праворуч було жіноцтво у кунтушах і вишиваних сорочках, в корабликах і намітках на головах, а дівчата з косами, закладеними в джегерелі.

Носатий диякон прийшов до образу Юрія Побідоносця, із кадильниці запахло яловицею, всі розступилися, тільки Максим Кривоніс залишився на місці. Він не зводив очей

з образу: лице таке ж довгасте й смугляве, як у Ярини, ніби мінілось, а очі зазирали в саму душу. Було і радісно, і тоскно, він відчував її в собі і в той же час ніби назавжди втраченою. Від останніх думок кров йому робилась зимною, серце кам'яніло, а очі визирали з-під густих брів, як крижини.

Брязк кадильниці очутив Кривоноса, йому враз забракло повітря. Він вийшов із церкви. Під розложистими деревами волоських горіхів зеленіли горби з дерев'яними хрестами. Він знесилено опустився на крайній горбок. Образ богоматері тепер злився в один із образом Ярини і все ще стояв йому перед очима, але вже не в оксамитових шатах, а в білій свитці і, замість убруса, з наміткою на голові. Отакою видалась йому зараз і Україна. Печать скорботи лежала їй на чолі, а уста кривилися від болю: сили по козацких українх вистачає на три Польщі, а діти родяться у панській неволі, умирають в ярмі. «Так доки ж будемо терпіти від державців і рендарів наругу законних прав і звичаїв наших?» — думав Кривоніс. Бузковий серпанок огортав уже садки й далекі простори, з церкви долітали урочисті співи, їх намагалися забити солов'ї. Вони тьохкали всюди, і від їхнього співу дзвеніло повечір'я, але Кривоносові все ще туга давила на серце: то йому здавалось, що так буде навіки, знесуть паши-ляхи козаків, а тоді й згадки не залишиться по Україні, то перед ним поставала інша картина: ще малим він з батьком попав у козацький табір на Солониці. Була жменька наливайківців, а жовнірів, як вороння, нагнав гетьман Жолкевський, і все-таки не могли осилити козаків, аж поки не вдалися до звичайної панської зброї, до підступу. При цій згадці кров зашумувала йому в жилах.

Мимохіть Кривоніс скинув оком на хрести, які стирчали в бур'яні. На одному був вибитий напис:

«Лев кому пересечет путь, тот нехотя должен отступить».

— І відступить, відступить! — з суворим видом проказав Кривоніс і прочитав напис на другому хресті:

Тут Іван Семашко лежить,
У ногах чорна собака тужить,
У руках острый меч держить,
У головах фляшка горілки стоїть,
Го! го! го!
Що ж кому до того!

Максим Кривоніс голосно зареготав:

— Не випускай із рук меча, пане Семашку, й на тому світі: ненароком з паном-ляхом здибася! Го! го! го! Чуєте, пани Потоцькі, щоб такий народ та ходив у ярмі, а ніколи!

II

Коли козаки повернулися з церкви, Карпо Закусило сидів уже на призьбі під хатою, діти бавилися виводком куріпок, яких він викосив на луках, а Катерина у садку на кабиці варила вечерю. Дим сизими кубельцями здіймався над вишнями і приємно душив хатнім затишком. На баштах сторожа зачала перегук:

— Вартуй!

— Вартуй!

Кривоніс з Мартином і собі присіли на призьбу, підведени синьою габою.

— Живуть, як у бога за пазухою,— сказав Мартин, киваючи на господаря.

Карпо був худий, тонкогубий, з маленькими очима і печеним лицем. Він шморгнув хрящуватим носом і нічого не відказав. Хоч і знались вони з Кривоносом раніше, та зараз, коли Карпо опинився у виписних, став витирати шиною монастирську сажу, заздрість на волю і обида на братчиків запорожців, що не стали в обороні городовиків, душили його. Кривоніс, підморгнувши до Мартина, сказав:

— Бач, як принав усім червоний жупан! А за тридцять злотих та за один кожух на рік не ходив душити товариство низове? Походіть в личакових жупанах, доки не домислитеся, на кого треба стати, а то «король у нас пан, а ми його діти!».

— Хоч би й домислились, так кармазини ж городовиків за людей не вважають,— озвався Карпо.

— А ти слитай посполитих, як вони вас трактують!

— То їх гетьман Остряниця так напутив.

— Не любив гетьман реєстрових, то правда, так і казав: «Бережіться, як отруйних гадюк, козаків реєстрових, вродків і відступників наших, що не дбають за бідних, а тільки про свої вигоди».

— Бо реєстровому про службу треба дбати.

— Вони про одне тільки дбають: щоб у панів ласки не втратити.

Із садка надійшла Катерина і лагідно посміхнулась:

— Чого ви напосілись на нього?

— Щоб не ганьбив гніздук козацької регули. А на кого ж тоді вороги наші будуть потурати?

— Він своєю шаблею уже в грубці мішає.

— Не вигадуй, жінко! — визвірився Закусило. — Як візьму дрючок, так ти в мене побрешеш!

— А ви кажете — гніздук.

Катерина засміялась, засміялись і козаки.

— Кому охота спотикатись по борознах, — сказала вона вже сумовито. — За тою панщиною і світу не бачиш. Не одну, а три церкви маємо, ще й святого Миколи і Вхід господи в Єрусалим, а по інших місцях уже моляться у хлівцях і без попа, та щоб і уніти не побачили, а ми і попів маємо, і церкви багаті, та молитися в них ніколи. Усе із-за тих податків! На замок півстога сіна та п'ять возів дров треба дати, а чотири дні ори, а десять кіп жита дай, лід ховай, п'ять грошів на яловицю дай, а на Печерський монастир кадь меду дай, та тивунові печерському, що збирає данину, ще два відерця... Це тільки що храм, а то і завтра пішли б жати. Ой, тяжка кріпаччина, хоч і монастирська. Хіба таким був Карпо, а он діти ростуть... У всіх, панове, душа грає на волю. Так що ви не беріть до серця слово людей простих, хоч би воно й гостре було.

— Одних слів тепер мало, Катре, треба й серце гострити, — сказав Кривоніс. — Захарка Драча пам'ятаєш, Карпе, що на бранці оженився?

— То хитрий козак, еге!

— Усе панам годив, а над хлопом сам став паном. Ну, там лежить тепер, видихує. Може, чули, як з ним сусіди повелися? Ледь живого пустили. А пан жеребця вкрав.

Катерина перехрестилась:

— Кажуть — упир був.

— Який там упир. Не кривдили б людей, то й не шукали б на них розправи. Один був жаднюга, а другий ще більший!

— А в нас на минулому тижні відьма об'явилась. Карпо сам бачив, як топили.

— Відьми не тонуть, а вона па дно, як каменюка, пішла і бульбашки стала пускати.

— Може, й не відьма, я її сьогодні в церкві бачила, а так хтось бевкнув.

— Хто ж бевкнув, пан Дружківський бевкнув, гроші з нього правила. Це ось недалеко звідси, в Количенцях. З самої весни там посуха. Пани давай допитуватись причини, з чого би-сьмо посуха взялася?

— Скрізь немає добра, бо панів багато,— сказала Катерина.

— А певне, що так, приміром, наш сотник, прийдеш до нього з проханням, поклін клади, аж два червоних, та ще й курку, та ще й качку, а весільну куницю — аж п'ять злотих. Хто ж стане своїх дітей одружувати?..

Так вони говорили, аж доки обляглися спати. Надія застати лащівців у Києві і, можливо, щось довідатись од гайдуків про Ярину не давала заснути Кривоносові. Щойно стало благословляти на світ, козаки виїхали за браму васильківського городища. Дорога йшла через бусраки, переліски й левадки, вкриті білим роменом, як снігом. Ліси залишилися ще за річкою Стугною, і козаки, звиклі до широких просторів, тепер дихали на повні груди. В галях прокинулись птахи, і від їхніх співів дзвеніло повітря.

— А люди думають, що краса в пишних палатах, в коштовних шахах, чуєш, Мартине?

Джура до чогось наслухався. Чути було крики іволги, одуда, деркача на луках, хававкали перепілки, а десь дрібно скрекотала сорока.

— Мабуть, вепра надібала,— сказав він,— а як на мене, я б повалював усі міста. Кажуть, людина розумніша за звіра, а звір, хоч його в золоту клітку посади, здохне без волі.

Закувала зозуля, джура повернув у її бік голову й голосно гукнув:

— Зозуле, зозуле, скільки мені жити?

Зозуля відгукнулася ще один раз і ніби вдавилася. В очах Мартинові помітно проступило сполохане очікування. Зозуля мовчала.

— Один рік! — вдавано байдуже сказав він, але тінь смутку, мов крилом, майнула по обличчю.— Брешуть зозулі,— сказав Мартин уже роздратовано.— Усі зозулі брешуть!

— Мені налічила аж тридцять вісім,— подражнюючи, сказав Кривоніс.

Вершники виїхали з байраку і зупинились зачудовані: попереду в зеленому мареві на горбах сяяли циною і золотом бані церков. Козаки зняли шапки й перехрестились. Майже місяць вони думали про цю хвилину, коли блисне перед ними, як гетьман булавою, Київ своїм золотим верхом. Від захоплення вони навіть не помітили, як із рівчаків вийшли четверо босих і обдертих людей і заступили їм дорогу. В Мартинових саквах було більше десяти фунтів срібла, яке вони везли із Січі в Печерський монастир на

оклади до образів, і зараз, коли стало видно бані монастиря, їм заступають дорогу якісь волоцюги. Максим Кривоніс схопився за шаблю:

— Ану геть! Чого вам треба?

Четверо людей стояли в поросі серед дороги. Волосся на головах їм було скуйовджене, лиця заросли щетиною, крізь брудні латки світило ще брудніше тіло. Від суворого окрику вони зніtilись.

— Уже й просити не можна.

— Чого ж ви хочете?

— Хліба хочемо!

Запалі очі їм хворобливо блищали.

— Другий день росинки в роті не мали,— додав найстаріший і несміливо простяг рук.

Максим Кривоніс із серцем відкинув позад себе руків'я шаблі, але Мартин все ще дивився на них з недовірою і готовий був кожної хвилини шаблею розчистити собі дорогу.

— Монастирські? — спитав Кривоніс.

— Бікупські були, ваць,— відповів найстаріший.— Думаєте, я не носив оружжа? Хай царствує пан гетьман Павлюк, як під Кумейки водив нас...

— А ви його до шибениці довели. Ну, що, краще з нами-ляхами битись чи миритись?

— Тільки дайте оружжа! Навчили пани, големи б руками душив.

Молодший застережливо штовхнув ліктем товариша. Кривоніс помітив і сказав:

— Ми не з тих. А оружжа буде, чоловіче, тільки сходитьесь купами. Дай їм, Мартине, що там залишилось.

— Куди пробираєтесь? — спитав Мартин.

— Може, дасть біг, до Січі дійдемо. Нам повертати назад не можна,— сказав другий.— Ми католика вбили.

— В Чорному лісі таких, як ви, повно. Туди простуйте!

Ще за милю до монастиря почалися зелені садки. Високі дерева волоських горіхів чергувались з маслинним деревом і сливами, з виноградними лозами і розложистими яблунями. Це була монастирська слобода. В кожному садку біліла хата, вкрита гонтом або очеретом, під вікнами хат, як козацькі ратица, стояли високі рожі й пишні жоржини.

III

До обідні залишалось ще досить часу, і тому козаки попростували до Антонієвих печер уклонитися моцям

древніх святих. Дерев'яна церква Святого воздвиження хреста з двома високими банями стояла на схилі гори. В притворі зібралось кілька прочан з свічками в руках, старенький чернець пішов попереду, і вони вузькими сходами, висіченими у вапняку, зійшли під землю.

Морок і вогкість охопили прочан, щойно зникло з очей денне світло. Шапками вони торкалися стелі, а місцями плечі ледь вміщалися між гладкими, як лисий череп, стінами із жовтого вапняку. В стінах були вириті келії і пічурки, де, здавалось, не могла б приміститися навіть дитина, але чернець глухо сказав:

— Дивний бог у святих своїх, і всі хотіння його в них. В цих печерах пустельники проводили роки свого життя без хліба, без світла, а годувалися тільки злаками. Деякі зачиналися у своїх келіях, і їм подавали харчі через щілини. Господи, внемлі їх молитвам! Іван Багатостраждальний викопав собі яму до половини. В ній провів кілька років, так і помер, але досі продовжує стояти, як живий.

Чорні волохаті тіні ворухились на стінах, западали в пічурки, а коли туди досягало світло від свічок, видно було труни, в них лежали голі й одягнуті в мантії або в чорні рясні бородаті ченці, підперезані залізними поясами. Лиця ченців зсохлись на корінець, потемніли, такими ж були й руки, виставлені з-під накривала. Не змінився тільки волос. Чернець ішов далі по кручених ходах печер і монотонно говорив:

— А Іван преподобний зачинився у печері і провів у ній кілька років. Його брат Феофіл теж жив пустельником на Святій горі. Коли він прийшов провідати Івана, то вже не застав його в живих і оселився в його келії. Так і жив пустельник аж до смерті. По смерті понесли його ховати поруч з братом, і сталось чудо. Славен господь бог, іже на небесі! Тому що яма була дуже тісна, його брат, який кілька років як помер, щоб дати місце кривному, повернувся на бік. Так досі і лежить, на наше здивування і во славу господа бога нашого, з піднятими коліньми.

Перед келіями Антонія і Феодосія, що були поруч, стояв висічений із каменя стіл, а збоку під стіною стовп аж до стелі. До стовпа залізними ланцюгами був прикутий за шию і за ноги чоловік у пошматованій сорочці, волосся йому на голові здибилось, рот зсудомився од безперестанного крику. Чернець дрібно охрестив його пучкою:

— Віси вселились у тебе, раб божий. Молитвами святих Антонія і Феодосія Печерських ізцілися!

Божевільний дивився на прочан невидючим поглядом, а сам не переставав завивати.

Тут же була підземна церква, в якій Антоній і Феодосій відправляли службу, а тепер служили по суботах ченці. На низькому іконостасі образи досі блистіли, як нові.

Слідом за ченцем ішла старенька бабуся, вив'язана хусткою.

— Панотче солоденький, — сказала вона, — даруй мені, ти ще про Чобітка, то ж, кажуть, наш заступник був перед супостатами. Де він, сердешний, упокоївся?

Чернець не звернув уваги на бабині слова й продовжував:

— Святі отці Антоній і Феодосій, як прийшли сюди, то викопали під горою церкву, а самі оселилися в печерах і довго вели життя пустельників разом з своїми учениками, а коли надумали закласти тут монастир, з'явилась їм на горі серед лісу пресвята діва у вогняному сьайві, а дерева довкола були охоплені полум'ям. І сказала їм пресвята діва: «Збудуйте тут монастир і велику церкву в ім'я моє!» Тоді святі отці вийшли із печер і створили церкву, небесі подібну. А ось у цій печері лежать нетлінні кості дванадцяти будівників праведних, своїми трудами воздвигших сей храм во славу божу.

Максим Кривоніс посвітив у пічурці свічкою — вряд лежали кістяки з дрібненьких, певне, дитячих кісточок, між якими були й зовсім не подібні до людських. Він здивовано звів очі й зустрівся із злим поглядом ченця. Ще в одній пічурці лежали моці людини, великої на зріст. Ліва рука мала слід від рани. Певне, це був Чобіток, прозваний Ілля Муромець. Розповідали люди, ніби напало якось на Іллю Муромця багато ворожої сили, саме коли він озувався, і тому, що скороспішно не міг нічого схопити, то почав захищатися чоботом, якого ще не встиг озути, і переміг усіх ворогів. Кривоніс хотів запитати ченця, де ж ті чоботи? Але ні ченця, ні прочан попереду вже не було, навіть не чути було їхніх кроків. Кривоніса обступила тиша, і тільки десь раз по раз капала дзвінко вода і ніби відбивала хвилини. Він заморочено озирнувся: печери мали заплутані ходи, і вийти з них на світло без поводири було неможливо. Глузлива посмішка скривила йому обличчя.

— Хай би пан на козакові посміявся, а то чернець, — він свиснув з такою силою, що огарок свічки згас йому в руках.

Десь поблизу почувся такий же свист, а може, то відбилась луна, проте Кривоніс, тримаючись стіни і непевно ступаючи, посунув вперед. Позаду стали вчуватись якісь кроки, ніби за ним гнались кістяки ченців, святість яких він узяв під сумнів. Волосся йому заворушилось на голові: тільки тепер Кривоніс зрозумів погляд ченця. Страшною карою надумав покарати чернець. Мусиш вірити, хоч і бачиш перед собою овечі кістки замість людських!

Нарешті попереду заблимав вогник і почулись збуджені голоси: Мартин тримав за підрысник ченця і ніби не знав тільки, чим його краще прикінчити. Чернець поспішно клав на нього хрести й кричав:

— О господи, за гріхи ти караєш нас голодом, мором і козаками. Згинь, сатано!

Кривоніс зареготав, аж прочани втягли голови в плечі, а чернець захрестився ще дрібніше.

— Кинь його, Мартине! Хочеш мучеником зробити? Він про це тільки й снить.

Вирвавшись із козакових рук, чернець попхавсь по сходах догори, і за хвилину на прочан повіяло погожим, запашним духом. Сонце сліпило очі, блакить струмилась над садками, а в небі, як тонкі мережива, пливли прозорі хмарки.

— Не божеське це діло,— сказав Кривоніс,— тікати за життя світу білого, сонця ясного!

— Нечистий, мабуть, послав тебе з пекла! — сказав чернець, розглядаючи його сплдоханями очима.

— Гірше, панотче, із самого Запорожжя. Чи й отці начальники так трактують козаків?

— Кожному воздається по його заслугах!

— На, за твої заслуги, ченче! — Максим Кривоніс висипав йому на долоню кілька срібних.— Піди до владики скажи: від пана кошового маю справу, і ралець товариство прислало, а мене знайдеш у великій церкві.

Збентежений чернець знову прибрав смиренного вигляду і низько уклонився.

— Хай тебе бог благословить, а тільки превелебний отець митрополит давно вже нікого не приймає, за нього архімандрит наш Йосиф правує.

Кривоніс чув, що митрополит Петро Могила слабує, а Йосиф Тризна був уже ігуменом Печерського монастиря, може стати небавом і київським митрополитом, і сказав:

— Ходи, старче, до отця ігумена, саме його й тичеться моя справа.

Біля церкви мидзатий чернець з копою чорного волосся на голові торгував «святою водою», напуваючи прочан із корця у формі хреста. Кривоноса томила спрага, він і собі взяв корець і замилувався. Хрест був з золоченої бронзи старовинної візантійської роботи з коштовними інкрустованими зображеннями святих і з грецькими написами. Прозора вода коливалась у голубому коритці, і ще більше збуджувала жагу. Кривоніс попросив і собі «святої води» і замість пригубити, як робили інші, випив аж три корці.

IV

Через садок козаки вийшли до горішньої Лаври. Над головною брамою ніби висіла церква із високою грачастою банею і багатьма округлими віконцями. Двоє дверників охороняли залізні ворота, які зараз були відчинені, і в них вільно проходили прочани. Просто перед ними тяглась широка дорога до великої церкви, що зокола була схожа на білий іконостас, а обабіч дороги стояли чепурні келії ченців з палісадами під вікнами.

На майдані перед великою церквою здійснись у небо дерев'яна дзвіниця, рублена на чотири кути. Мартин мусив притримати на голові шапку, щоб побачити на ній хрест. По кручених сходах усередині дзвіниці можна було зійти нагору, де висіло п'ять малих і великих дзвонів, але найбільший дзвін — «Балин», на двісті пудів вагою, висів на другій дзвіниці, нижчій за першу. Вона теж стояла на майдані, через дорогу.

Коли козаки зайшли до середини подвір'я, над головами їм пролунав втішний дзвін дзигарів. Дзигарі містилися па високій дзвіниці і відбивали кожну чверть години одним ударом у малий дзвін, а коли минала повна година, дзигарі били чотири рази, потім відбивали кількість годин у великий дзвін, і його чути було далеко навколо монастиря.

Зовні на дзвіниці був ще сонячний годинник. У ясний день тінь від шпеника ходила по колу й теж показувала години.

Увечері дзигарі били у великий дзвін двадцять чотири рази. На цьому кінчався день, тоді ще одні дзигарі, що висіли на меншій дзвіниці біля брами, кілька разів били у залізне било, щоб почули всі, хто ще був десь поза монастирем, зайшли б і замкнули за собою браму.

Монастирським подвір'ям, як восени граки на стерні, снували ченці, вони були в чорних рясах, з чорними ску-

ф'їями або клобуками на головах. Кривоніс під чорними рясами вгадував їхню справжню вдачу, і коли повз них пройшов чернець, смиренно опутивши долу очі, він стиха сказав:

— З цього раба божого буде добрий козарлюга, аж очі заіскрились, як побачив шаблю. Ти з ним побалакай, Мартине!

— Вони хоч і божі слуги, а в зброї кохаються, сам бачив у келїях.

Старці, каліки, юродиві, як сарана, обліпили білі стіни церкви і дорогу до неї.

Ударив великий дзвін. Восьмеро ченців розхитували його серце, і мідний голос згори линув на садки, на печери, на тихі води Дніпра. У відповідь на один удар «Балика» зразу задзвонили дзвони в двадцяти трьох церквах. Від дзвону загули київські гори, голуби стайками знялись із дзвіниці і закружляли в прозорій блакиті.

Черідки ченців і прочан потяглися до великої церкви. Вона мала чотирикутну форму і була складена з цегли і каменю, а стіни вибілені вапном і зовні, і зсередини. Церкву прикрашувало дев'ять бань.

Козаки зайшли до церкви. Посередині з-під високого склепіння спускалось на ланцюгах панікаділо з жовтої міді, фігури на ньому тримали в правій руці свічки, а в лівій дивовижні грона винограду. Праворуч здіймалась дугою висока арка із мармуру з письменами посередині. На блискучому мрамурі косяків були майстерно висічені зображення людей, коней, колісниць, гармат і бойовищ, а внизу була зображена людина з кучерявою бородою, закута в панцир. Фігура натурального зросту лежала, спершись на лікоть, з ногами, зігнутими в колінах. На голові була золочена корона, і на грудях такий же золочений ланцюжок. Зліва, перед крайнім вітварем, стояла вкрита золотою парчею коштовна домовина з моцями дівчини.

Образи чудового письма в золотих і срібних ризах, різьблені кіоти, свічки, яких було мов зірок на небі, приголомшували прочан, і вони, переступивши поріг, святобливо падали навколіпки. Під їхніми ногами була підлога із плит червоного каменю з візерунками, викладеними із камінців різного кольору, над головами були дивовижні малювання. Храм закінчувався чотирма вітварями із золоченими вратами, увішаними хрестиками, образками, перлами і діамантами. Євангеліє в руках Ісуса було з кованого срібла, а письмена золоті. Над царськими вратами середнього

вівтаря висів хрест із щирого золота, а перед вівтарем стояло два важких свічники із жовтої міді. Їхні ставники підтримувало по чотири леви. Свічки зеленого воску як на одному, так і на другому свічнику з краю до середини підвищувались і разом творили перед вівтарем враження зоряної арки. Такі ж зорі миготіли в численних лампадках, в яких, замість оливи, горіли свічки.

Сизий дим від свічок і ладану легкими хмарками плавав по церкві і клубився над головами в золотих променях сонця. На криласі, десь угорі, вже співав хор. Панотець у коштовних ризах уже стояв на царських вратах, але Максимові Кривоносу пхалися в голову не молитви, не благовіст, а зовсім інші думки.

Печерська лавра володіла тридцятьма містами, їй належало ще чотириста сіл і хуторів з грунтами і посполитими. Монастирські займища з бобровими гонами, з рибними вигодами, з бортями бджіл тяглися аж до Волинської землі і були навіть у Польщі. Ченців у монастирі проживало тільки п'ятсот чоловік, а маєтності вистачало б і на кілька тисяч, але їй цього ще було їм мало, часто-густо монахи ще просили милостині у царя московського або у господаря волоського.

«А пощо жебрачити? — думав Кривоніс. — Свій народ золоті храми збудує, стали б тільки журитись його бідую. Здались на п'яних понів, та й за тих ніхто не заступиться. Попові чи службу божу правити, чи на панщину йти, залежить від панської ласки, бо він його хлоц, як і інші посполиті. Сказано в євангелії: «Хто просить, той і має». А що має український народ? Лядське ярмо? Точиться кров і буде точиться, доки не навчимо панів розуму... Стали б одностаино, одні на силу дужі, інші на гроші, а тоді й ліни свічки...»

Кривоніс згадав заклинання ченця, і обидва лягла йому на серце: «З сараною, з мором рівняє козаків!»

— Дякуйте Конашевичу, а то б і вас давно вже обернули в унітів! — сказав він з серцем.

Єзуїти, бернардини і домініканці давно вже загніздилися у Києві. Король польський, як пан міста, віддав латинському біскупові тільки частину Подолу, за канавою, а зараз біскуп посідав уже всі грунти аж до Йорданської обителі, заволодів навіть Йорданщиною і прихопив до біскупщини ще й Кожум'яки. Єзуїти вже перед самим порогом Києво-братської школи, на Подолі, збудували свій колегіум.

Латинська церква підступала до руської зо всіх боків.

Залишилось тільки збороти найбільшу твердиню віри православної — Києво-Печерську лавру. Саме на цей час гетьман Конашевич-Сагайдачний вписався до Київського братства сам і вписав усе товариство Запорозьке. Саме на цей час митрополит Петро Могила убогу школу Київського братства перетворив на колегіум. Уніатський митрополит Іпатій Потій уже одержав королівську грамоту на уходини в володіння Печерським монастирем, але навіть злидений гречкосій, перш ніж заорати зайнятий лан, устромляв на межі свою шаблю; те ж мусив зробити і митрополит Потій, проте зібрати силу, яка б зборола опору православ'я на очах козаків, був неспроможний навіть король.

Максим Кривоніс так замислився, що не помітив, коли вийшов із церкви, і отямився лише біля митрополичого дому.

«Коротка ж у ченців пам'ять!..» — з такими думками він переступив поріг архімандритових покоїв.

Покої ігумена містилися у двоверховому будинку з високою банею, обнесеною балюстрадою. Із балкона видно було Дніпро і безмежні простори за Дніпром, унизу зеленіли сади, із них витикались праворуч золочені хрести Видубецького монастиря, ліворуч — монастиря Микольського, вище білили стіни Спаса на Бересті, збудованого ще за князя Володимира, за Хрещатим яром сяяв золотий верх Михайлівського монастиря.

Через одчинені вікна Кривоніс почув суперечку. Улесливий голос говорив: «Святі східні отці як на вселенських соборах, так і в приватних своїх творіннях виразно свідчили, що святий дух ісходить від отця і сина або від отця через сина».

Йому відповідав роздратований голос старшої людини: «Єресь! Я наведу скільки завгодно свідчень святих отців, що дух святий ісходить тільки від одного отця».

«А я доведу, що це єресь! Як можна віднімати у Христа властивість духоспускання?..»

Кривоніс догадувався, що архімандрит сперечається, певне, з якимсь єзуїтом. Коли суперечка припинилась, він зайшов до покоїв.

Стіни просторої палати, повної блакиті, були завішані портретами патріархів, образами і картинами на біблійні теми. Перед образами горіли лампадки. На одній стіні на взірць розлогого дерева висіла коптовна зброя. Тут були і алжирські, і козацькі рушниці, криві шаблі і лицарські

мечі, пістолі і стріли. Попід стінами стояли ослони, оббиті набійкою, і кріселка з червоної шкіри, а на підлозі лежав перед столом барвистий перський килимок.

Максим Кривонос замилювався з турецької шаблі і не почув за собою шереху, а коли обернувся, архімандрит Тризна уже сидів у кріслі за широким столом. Чорний клубок до очей прикривав йому рожеве обличчя з рівним довгастим носом, тонкими губами і чорною бородою з посрібленими закрайками. Вищена рука лежала на розкритій книжці, а карі очі, схожі на тернини, пильно розглядали козака. За правим плечем архімандрита стояв молоденький келійник з дівочим обличчям і кучерями, розсипаними по плечах.

Від несподіванки Максим Кривонос збентежився. Їдучи сюди, він не без умислу закрутив оселедець гадюкою і пустив його поза ліве вухо, пороху не збив з чоbit і навіть шаблі не відстебнув. Хай знають слуги божі, що не на пуховиках збувають життя козаки, але зараз він відчув себе ніяково і сам собі видався дикуном. В насмішкватім погляді розумних очей, і у вищених бороді, і в тонких пальцях архімандритових рук відбивалась уроджена шляхетність. У міцно склеплених устах і твердому підборідді відчувалась сила, з якою важко було боротись.

Саме це й роздратувало Кривоноса, в обличчя йому вдарила кров, і їхні очі схрестилися, як відточені мечі. Проте Кривонос не забував своєї мети і смиренно склав руки для благословення.

— Гординя заступила тобі розум, козаче. Пощо дозволив дияволу збаламутити душу свою? — сказав архімандрит. — Нетління телес, іже почивають у печерах, достовірним є свідомством святині їх!

«То він уже все знає», — здивувався Максим Кривонос. Він розумів, що архімандрит чекає від нього не каяття, але з цього в ньому ще більше зростало обурення. Не за цим він цілий місяць курих пилюгою, та й не про нього йдеться нині, і поволі почав розгинати спину.

Тризна перехрестив його пучкою і сів назад у крісло.

— Гордому бог противиться, а смиренному посилає благодать.

— Превелебний владико, — сказав Кривонос, стримуючи себе, — старшина війська Запорозького і все товариство Низове зичать тобі здоров'я і уклінно просять благословити їхній труд тяжкий в обороні віри православної, землі Руської.

— Мир божий над усіма нами,— відказав архімандрит ухильно.— А за гріхи стягне судія праведний, бо не про божу честь, а про свою власну дбаєте. Ви вороги самих себе і люті кривдники своїх ближніх...

— Коли пани не те що посполитим, а й козакам-запорозцям уже забороняють на свій розум жити.

— Богові краще знати, як на землі правувати, а ви чернь підбурюєте, на уряд нацьковуєте. Всякий-бо державець є від бога, ібо сказано: «І в билинці частка дихання мого». Треба коритись, тоді й бог благословить!

Кривоніс насунив брови:

— Лупіжникам коритись, як з гріхом миритись. А ми знаємо інше, превелебний отче: «Врагу твоєму віри не даждь». Козаки — то є щит і ограда проти ворогів, а не глад і сарана. «Немоцних світу ізбрав бог, аби посрамити сильних!» — так сказано в писанні.

Тризна пронизливо зиркнув на козака. Їхні очі знову зіткнулись, і Кривоніс втішно помітив, як чернець не витримав, перший відвів очі й сухо сказав:

— Християнин паує над самим собою...

— А як доводять до крайнього розпачу? Пани-ляхи в покаранні не заховують міри; призвели вже до таких утисків і тяжких трактamentів, що мали бідні власного, то, опріч жон, мало в чім стали вільними. Все відняли, чого тільки хотіла панська неситість. Не тільки що карають, а вже зносять братію нашу, козаків. Упією душать християнський мир. Де ж далі терпіти? Самі на себе накликають біду. А підтримають монастирі — знесемо унію і ляхів, що й сліду не залишиться!

— Не надійтеся на статки бідних ченців, не стане і превелебний митрополит потурати свавільній черні. Сила без розуму тільки нищить.

— А слабий і з розумом пропадає.

— Православна церква не така слаба, щоб потребувати козацької допомоги. Нам бог поміч, а не козаки!

— Превелебний владико, народ православний тільки своїх прав допоминається.

— Не народ, а хлопи!

— А хлопи що, хіба у бога теля з'їли?

— Вредна єсть богові ребелія хлопська!

Архімандрит зняв лікті, мов чорний ворон крила, і келійник підвів його з крісла.

— Народ мовчить і хвалить бога та найяснішого короля за його ласку, а ремствують такі ребелізанти, як ти!

— Отак ви застоюєте за скривджених? — Очі йому потемніли і вп'ялися в архімандрита. — Його невміле мовчання, превелебний отче, ясномовніше, ніж твоя ізучена філософія!

Архімандрит затрусив бородою, без слів засмикав губами і переполошеними очима забігав по палаті: козак, уже як лупипер, стояв перед ним з очима, наллятими кров'ю, і намацував рукою шаблюку. Нарешті Кривоніс заскрипів зубами і круто повернув до дверей.

Від його ходи на столі заколивався трисвічник і тонко задзвеніли кришталеві підвіски.

У передпокої чекав з торбою срібла Мартин. Він чув крізь двері їхню розмову, мовчки взяв торбину під пахву і пішов слідом за Кривоносом.

Кривоніс ішов широкими кроками і бубонів до себе:

— Лепсько співає: пан від бога, значить, — коріться лупіжникам! То й унія від бога? Правильно каже про вас чернець Іван Вишенський: «Да прокляті будуть владики, архімандрити і ігумени!.. На містах святих лежачи, гроші збирають, дівкам своїм віно готують...» Христопродавці довгогриві!

— Коли їдемо? — спитав Мартин, байдужий до отаманових прокльонів.

— Зараз!

— Чернець той, що пан отаман казав з ним побалакати, напитував, а тепер залишиться.

— Коли свербить, знайде, де чухати.

Щойно козаки закульбачили коней, на гостинниці прибіг архімандритів келійник.

— Святий владика просить пана ще раз завітати до нього, — сказав він переполошено.

— Козаки з богом не торгуються! Отак і владичі перекажи, ченче.

Стайничий Харлампій, з добрими очима дідок, слухав збоку. Коли келійник відійшов, він притипеним голосом сказав:

— Ото вже ченці на хвіст наступили архімандритові нашому. А про що ти поминався, діло угодне богові!

— Тільки не митрополитові!

— Сказано: «Не судить, то й вас не осудять». Кажеш, строгий він до козаків, такий і до ченців. Багато нажив він ворогів собі, бо від священників гостро вимагає, щоб вони як слід справляли свої повинності і були гідні духовного

сану. Петро Могила уклав «Требник» і «Катехізіс» православної віри і розтлумачив кожне слово служби божої. Не мали ми своїх учених, щоб могли застояти віру православну, як поляки римо-католицьку.— Петро Могила послав ченців за кордон учитись, Братську школу у Києві на Подолі в колегію перетворив, кажуть, така сама є тільки в Кракові. Митрополит своїм коштом і храм святої Софії оновив, до першої оздоби привів, внутр розмаїтими образами святих і церковними уборами постачив. А уніти, хай їх бог скарає на душу, було в хлів обернули святий храм, худобу вже стали заганяти до Софії. Ось і Спас на Бересті із руїн вивів, навіть греків виписував, щоб церкву розмалювати. За нього ішовк у нас із черви стали добувати...

— Та бога він любить, а магнатів ще більше,— сказав Кривоніс.— Козаки теж борються за віру, а ваш архімандрит каже, що ребелія хлопська вредна богові.

— Православну церкву застоюєте, а попів боїтесь у походи брати.

— А як піп на всі потреби нещасливий,— відказав уже Мартин.

— Почув би владика, що ти кажеш, козаче, вельми б розгнівався.

— Чув, нездужає митрополит. Значить, і поблагословитись не можна? — спитав Кривоніс.

— Його зірка десь, мабуть, уже котиться по небу.

— Ну, там бог розбере, хто правий, а хто винуватий, а я чую, куди гне превелебний. Прощай, брате Харлампію!

— Нехай вас побереже господь, а від гніву не вільні і святі отці.

Козаки виїхали на дорогу і пустили коней на широку рись.

V

На схилі Хрещатого яру, вкритого густим лісом, козаки стишили ходу. Попереду лежало спалене сонцем старе місто. Розпечене повітря струмилось на горбах, і церкви ніби плавали в прозорій воді.

Місто з півдня було обнесене валами, які вже обсипалися, а з півночі на сторожі стояв Замок на горі.

Козаки переїхали дзвінкий струмок на дні яру, піднялись крутою дорогою і через Лядську браму в'їхали до міста. Браму вартував міщанин із подільської міліції. Над головою йому висів невеличкий дзвін для тривоги, але

мотуз обірвався, і коли б трапилась небезпека, певне б, довелось діставати дзвін дрючком, проте вартувий, мабуть, не сподівався якоїсь напасті, бо спокійно собі хропив у кущах. Серед майдану здіймалась Софія. Над брамою була дерев'яна церква з рясними бильцями навколо, а перед брамою сиротливо стояв високий хрест з фігурою розп'ятого Ісуса.

— Бачиш оту церкву, Мартине? Десятинна! — показав Кривоніс поза Софією.

— Бачу, а що?

— В ній кияни, коли напали татари з Батисм, добро своє рятували, аж церкву завалили. Ні слави, ні добра не залишилось, а воевода Дмитро захищав честь Києва, народ рятував, про нього і досі згадують, і будуть згадувати.

Максим Кривоніс казав про Десятинну церкву, збудовану ще князем Володимиром на місці поганського кладовища. Коли Батий з своїми татарами завоював Київ і вдерся вже до Володимирівського міста, рештки оборонців на швидку окопалися навколо Десятинної церкви. Всередині церкви рятувалися кияни. Сила людей з хатнім добром забралася аж на хори і на бічні припусники, припусники не витримали, завалилися й поховали під собою багатьох. З того часу церква майже чотириста років лежала в руїнах. Зараз козаки побачили над риптуванням знову золоті хрести на нових банях, сицім помальованих.

На віддалі льоту стріли від Софії в кущах лежали руїни ще Орининської церкви, а ще далі, з Ярославового валу, стирчали, мов зуби з пащі страшного звіра, руїни Золотих воріт. За ними кінчалось місто, але руїни церков і пам'ятників були і на інших горбах, за валами миль на шість довкола.

Де раніше стояли палати князів і бояр, тепер білили у вишневих садках тільки хатки, вкриті гонтом. Біля хаток, у холодку, ськалися баби, діти в довгих сорочках гуляли у квача. Від корчми із слобідки, що тулилась між старими валами, молодиця тягла за чуба козака, а під монастирською брамою старці тоскно виводили Лазаря.

Страшна тіль Менглі-Гірея ніби й досі лежала на київських горах, а ще на початку одинадцятого сторіччя в Києві було більше як чотириста церков, вісім торгових і сила людей. Після перенесення уряду на Замкову гору, старе місто ще більше спорожніло.

На широкому майдані козакам перейшла дорогу тільки одна дівчина з відрами на коромислі, та від Золотих воріт

рипіла гарба, запряжена волами. Оновлена Софія красувалась, як вишня в цвіту, але досі не поновлені бічні галереї пригашали її красу. Козаки мовчки обігнули золотoverхий монастир і Боричівським узвозом з'їхали на Поділ.

В очі вдарив срібний полиск води і піску, що лежав золотими латками на Муромському і Трухановому островах. Долішнє місто рябіло від дерев'яних будиноків, крамниць, гостроверхих церков і башт із стрільбами у дубових стінах.

За стінами міста протікала річка Почайна, а за смугою піску лежав стомлений спекою Славута-Дніпро. По воді сновигали човни, на притиці згрудилися байдарки й великі дуби.

Біля ратуші шлях козакам загородила похоронна процесія. Ховали райця. Для вшанування небіжчика зібрались усі дванадцять цехів. Міщани були у зелених і брунастих жупанах, а убогіші — у жовтогарячих личакових. При поясах висіли короткі ножі. Цехмайстри сановито опиралися на високі бамбукові палиці з срібними головками.

За ними ішли цехові братчики. Кожен цех ніс свою корогву з зеленого чи червоного штофу, обшиту шнурками. На корогві був намальований свій святий. Попереду процесії ішов війт Андрій Ходика у коштовному кунтуші і, забачивши запорожців, повис на них очима. Певне, згадка про батькову смерть перекривила йому лице, і в очах спалахнув мстивий вогник. Батько його теж був війтом, правував міщанами й перекинувся до унії, став печатати православні церкви. Міщани разом з козаками насипали йому за це в пазуху піску й пустили в Дніпро пити воду. Його син уже перевершив батька, збиваючи собі статки, і тому кожен козак викликав у нього тривогу.

VI

Цехмайстер Трохим Братиця був найкращий збройник не тільки в Києві, а й на всю Україну. Жив він на Подолі у кривому завулку біля вірменської церкви. Від вулиці оселя була заплетена низенькою лісою і такими ж ворітьми, взятими на засув. Максим Кривоніс гукнув через ворота:

— Пугу, пугу!

На ганок викотився круглий, як барило, Трохим Братиця.

— Курка б тебе хвицнула, мало не вдавився! І коли вже цих лугарів до респекту навернеш?

— Пани респектні, та земля по них плаче. Чолом, пане цехмайстер над соломою! — Вони поцілувались тричі навхрест.

— Чим ти, Максиме, молодицям припав до серця? Як приснишся, і то страшно, а перепитують?

— Білоголові серцем чують, хто продасть, а хто викупить. А чи справа яка?

— Із Замку приходила одна, тільки старе заткално. Про якусь дівчину торочила.

Кривоніс заклика на порозі:

— Де її питати?

— Не второпаш запорожця: попробуй жінку до Січі намовити — на горло скарають, а на волость виїде — той тобі лицар. Тиждень уже ходить і сьогодні, мабуть, прийде. Щось окропно припало старій.

Кімната була прибрана образами гарного письма. Перед божницею горіла кришталева лампадка, за сволюком стирчали пучечки трав, а свіжа долівка була посипана татарським зіллям. За столом сиділи гості, втиснуті в жупани, а жінки були в кунтушах, хоч у хаті стояла задуха.

— Твоя доля не вмирала, пане отаман: поминаємо райця!

— Хай царствує!

— Добрий був з небіжчика і швець, і боєць. Бувало, як вип'ють з старим Галкою, і засперечаються. Небіжчик каже: «Ніхто краще за мене не пошиє чобіт». А Галка йому: «Брешеш, я краще пошию!» — «Хіба на слона?» — каже небіжчик. «А тобі тільки на мерців шити!» — відказує Галка. Небіжчик його по завийку. Отак раз бив, бив, аж поки Галка не впустив голови на стіл. «Ой, рятуйте, — кричить, — убив чоловіка!» Прислухались, а він хропе. Заснув, сердешний.

Гості випили за спасіння душі братчика, і один сказав:

— Він уже на правді, а ми ще на кривді.

— Прошу я вас, дорогі гості, — сказав господар, — вип'ємо за здоров'я пана отамана, а він нам скаже, як ся заховують татари, чи то смирні стали, хутко десять років живемо спокійно, тільки що платимо коляди 15 гривень та справляємо службу і стацію панові підстарості, а більше дачі не даємо.

— І нам нічого не дають, — вкинув гість, який сидів аж біля порога.

— Тому у вас і вали в Замку обсіпаються? — спитав Кривоніс.

— А то правда, пан воевода об тому не мислить, і в часоколі свині діри поробили, і об тому пан воевода не турбується.

Тепер загомоніли усі разом:

— Йому б тільки унію плодити.

— На Братський монастир напосівся. Гоголівського, бурсака, скарав нізащо!

— А ти, пане Трохиме, кажеш — живемо спокійно, — знову подав голос гість од порога.

— Що ти там знаєш, Микито, — зневажливо відказав господар. — Ти знаєш, як добре човен законопатити. Оте ти знаєш.

— А тее знаю, що коли пан воевода приїздить до Києва, а з ним тих дармоїдів не перелічити, то не комусь, а нам, міщанам, треба аж три дні вдовольняти усім цілий поїзд. І тее добре знаю, що помірне від всякої пашні й лугу іде не на ратушу, а на кляштор домініканський. А десятину риби з рибного торгу беруть ксьондзи-бернардینی. І тее ще добре знаю, що наші міщани жодного приступу вольного не мають до жодних добр — ні до лісних, ні до польових, ні до сінних, ні до водних, а тії добра все костьольні, а як не костьольні, так монастирські або шляхетські. А як на Кодак, так давай стацію жовнірам із року в рік, і то ще велику...

Господар не став довше слухати.

— Татари, одведи господи, як наїдуть, так не десятину риби, всю рибу заберуть і тебе самого... Скажи, пане Максиме, чи вже такий спокій на Дикому полі, чи то такий у нас воевода? Не раз і не два цехові братчики самі лагодили Замок, то й ще полагождать, щоб тільки убезпечитись від татар, а він і пальцем не поворушить.

Кривоніс зирнув на гостей, їх лица, червоні від спеки й оковитої, відбивали одне бажання, аби тільки їх не чіпали, а все інше байдуже. Жовця виступили йому на щелепах:

— Я був сьогодні на ринку. Сидить перекупка, а краму не видно. «Тітко, — кажу, — де ж твій крам?» — «Піді мною, у мішку». — «А що ж у тебе у мішку?» — питаю. «Чортяки, чортів продаю». — «А чому продаєш?» — «По три шістьки», — каже. «То вибери й мені, та найкращого». — «Е, пане, не турбуйся, — каже, — все єдно — якого чортяку не візьмеш, все єдно буде чортяка, як і інші!».

Кривоніс одним духом випив чарку оковитої і рештки бризнув під стелю.

Гості лупали вибалушеними очима, тільки Братиця, що слухав, уставивши очі в стіл, пожував губами й сказав:

— Нема розуму проти правди! А я думаю, лежать мої шаблі без пошугу: може, й запорожці заледасіли?

Гості все ще тужились зрозуміти, до чого їм козак напустив чортів, аж доки старий бондар не штовхнув ліктем коваля:

— Він каже на глум, а ти бери на ум. Козак на все лихе здався!

— А я знав одного,— сказав кравець,— так йому аби хліб та одежа, так їв би він лежа.

Цехові братчики перезирнулись і їдко посміхнулись, а жінки захихикали. Кривоніс повів на них оком і глузливо сказав:

— Козак п'є не на те, що є, а що буде.

— А що ж буде? Уже як кармазини починають заглядати до Києва, добра не жди. Мабуть, обносилися там у Січі, а турка не вільно чіпати!

— Сліпий казав: що буде — побачимо, а глухий казав — почуємо!

Така відповідь не сподобалась гостям. Вони вже зметикували, що запорожець з них глузує, і голосно загомоніли, але господар хутко налив чарку і знову став перепивати до Кривоноса:

— П'ю на тому, аби-сьмо козаки з міщанами повік у злагоді жили. Згадайте, як гетьман Конашевич-Сагайдачний, хай царствує, застояв віру православну і нам допоміг боротись із унітами. Турбацією його і всього товариства Низового наш Братський монастир і досі підпирається. То добре, що запорожці про Київ не забувають, навідуються, а то нам на голову уже б сіли римокатолики.

По обіді, коли гості пішли в садок, під вишні, Максим Кривоніс уніс до хати торбу з грішми і сказав:

— Тут тобі, пане Трохиме, і арабські цехіни, і гішпанські реали, биті галяри і червінці. Товариство Низове мало на мислі од гріха душі одшоминати, аж бачу, хто народ минає, бога не знає. Хрестом шаблі не переб'єш і стріл не відженеш, роби пістолі, роби ятагани і шаблі.

— Чи надумали що? Хвалити бога, жили спокійно!

— Я вже сповідався сьогодні в Лаврі, а твоє діло замкнути і гроші, і язик на колодку!

— У князя Вишневецького від пістолів комори розпадаються. Кажуть, від посполитих одібрав уже шістдесят тисяч. Теж, мабуть, щось умислили.

— Ти це справді чув чи бабським язиком торгуєш?

— Поспитай купців з Вишневецьчини. Кажуть, шибеницями позначив усі шляхи.

Кривоніс розтер між пальцями кінець вуса, в очах йому переблиснули мстиві вогники.

— Майструй шаблі, та щоб дамаської сталі! Буду на своїй пробувати. І то не затримуй, а про пістолі ти до речі сказав.

Майстер зазирнув у торбу, і очі йому заіскрилися. Віп взяв гроші і заніс їх до другої кімнати, а повернувшись, сказав:

— А колись таки викую шаблю, якою і мені знесуть голову.

— Аби красно вмерти, пане Братиця, цим треба журитися, а не життям.

— Ну, то дай боже, щоб козаки пили, гуляли та ворогів воювали!

Вони міцно цокнулися срібними чарками і випили до дна.

Сонце сіло за горою. Максим Кривоніс, червоний від випитого вина і хатньої задухи, вийшов на ганок. З Дніпра тягло прохолодою. Над Подолом лежав бузковий серпанок, а на горі, в старому Києві, будівлі ніби жевріли проти зорі. Кривоніс пильно вдивлявся в темні постаті, що покрученою стежкою сходили на діл. Він не знав, чи збрійник жартував, коли говорив про бабу, чи справді на неї чекати. Господар упився, заснув за столом, а питатись у господині не пристало козакові.

Максим Кривоніс хотів думати про воеводу, що зорив з гори за містом і душив навіть гадку про козацьку волю, а з голови не йшла Ярина. На стежці з'явилась баба з костуrom, Кривоніс аж підвівся, але баба бралась на гору, а не в діл. Він вилаявся, його вже починала дратувати тривога, яка враз спала на серце.

— Мартине! — гукнув він сердито.

Мартин сидів під повіткою з царубком, кривим на одне око.

— Питав у людей про стражника коронного?

— Кажуть, що тиждень тому лащівці вештались по ринку. Десь уже, мабуть, поїхали, пане отаман!

— Довідався хоч куди?

— Кажуть по-разному — одні, ніби пан поїхав до Макарова, інші, ніби у Варшаву на сейм. А про Верижівну нічого не чути.

— А чому ти такий лютий? От за це я люблю тебе,

Мартине, чи сумно, чи весело, а глянеш на тебе, самому захочеться зуби вишкірити. Що трапилось?

— Кажуть, сотник чигиринський, пан Хмельницький, в похід ходив з хорунжим коронним на татарські улуси біля Кучугур.

— Я так і гадав, що гетьманичу Конецпольському заманеться булави рейментаря. Але ж з Ігульця татари ще з весни пішли!

— Чабанів тільки розігнали та й по всьому, а пан сотник мало головою не наложив.

— Чабан гирлигою дістав, чи що?

— Було побоїсько з ординцями, але папа Хмеля потяг шаблею пахолук Чаплінського. Кажуть, не добрав згарячу, де татарин, де козак. Якби не місюрка, розколов би голову, а так тільки джмелі довго гули.

— На біду собі пани заходилися вправляти козакові розум. Так ти з того й засумував?

— Ляхи батька вбили! Ось зустрів брата рідного,— Мартин приклав рукав до очей.

— Хто вбив?

— Пан Гродовський! Мордерця.

— Той, що за машталера возив воеводу Тишкевича?

— А дома паном себе несе. Саме під різдво наказав батькові на кожен місяць постачати для його хортів по трое відер сиру, а по четвертому масла. А де його стільки настачити? Пан і узявся, саме на різдво наказав своїм пахолкам узяти нашого старого і вкласти шию в тин на цвинтарі. Надворі стояв мороз і така завірюха, що й світу не видно. А батькові вже сімдесят років було, а пан наказав не звільняти. Йому, бач, цікаво було, щоб люди, як вийдуть з церкви, побачили й посміялись. Але й на цьому не скінчилось. Заїздить потім ще й додому і вимагає, щоб батько почастував його угорським вином, а його ніколи й не бачили в Острі. Тоді пан, на пеню, велить батькові випити цілу кварту горілки за здоров'я короля й Речі Посполитої. А куди йому батькові стільки випити, відмовився, так пан йому всю бороду аж до тіла утяв, ще й важким обушком по плечах надавав. Старий похворів тиждень і помер.

Мартинів брат скинув з ока сльозу.

— Анахтеми! — аж зубами зарипів Кривоніс.— Цього, Мартине, дарувати їм не можна, а то й курка почне хвицяти нас лапою!

В цей час із-за плоту виткнулась чиясь голова і знову заховалась. Максим Кривоніс пригадав мстивий погляд вій-

та, а Мартин — попередження ченця Харлампія, і обидва здивовано видивилися один на одного. Мартин визирнув за ворота, покрутив на різні боки головою і знизав плечима.

— Привиділось, чи що? Одна циганка дибас.

Стара циганка в перистих лахміттях зайшла до двору і зупинилась перед Кривоносом:

— Дві думці пан дума, а третя, лукавая, ходить назирці.

Від пронизливого погляду її карих очей Кривоносові по тілу побігли дрижаки. Циганка підійшла ще ближче і дрібно зацокотіла:

— Твоя вдача сварливая, твоя доля журливая. Будеш і багатий, та нещасливий. Позолоти, пане, руку... Довга дорога перед тобою стелеться, а ще довша вода... По горах скакатимеш, а впадеш на рівному.

— А колиш, мабуть, і впаду,— сказав Кривоніс, пускаючи повз вуха її слова, а сам знову зирнув на гору.

Циганка джерготіла далі і пильно зорила за козаком:

— Серце панові до гори звертається, а з гори стежка в'ється.

Максим Кривоніс стрепенувся, допитливо глянув у вічі циганці. Вони були темні й глибокі, як криниця.

— Що ти за одна? — Йому спало на думку, що в лахміття циганки вирядилась баба, послана із Замку.— Чому ти мене напитувала? Що маєш про неї сказати?

Мартин, ніби щось згадавши, пішов назад під повітку, але ворожка теж позадкувала від страшних козакових очей. Кривоніс ступив за нею.

— Я тебе озолотю! Про яку стежку ти згадала?

Циганка замахала на нього руками і притьма кинулась тікати. Важко дихаючи, Кривоніс зупинився серед двору. «Що вона йому говорила?» На ворожчине каркання раніше він би не звернув уваги, а тепер її слова вгризлися в серце, як чорні п'явки. «Що за дорога стелеться? Коли впаду?..»

— Заверни її, Мартине!

Мартин побіг до воріт, але Кривоніс знову гукнув:

— Чуєш, Мартине, брешуть ворожки. Не треба! І зозулі твої брешуть. Ми ще погуляєм по козацьких українках!

— А мені, пане отаман, сьогодні одна наворожила такого. «Двох,— каже,— гетьманів переживеш, а третім сам станеш». Довелось цілого шеляга дати!

— До булави треба голови, Мартине, а ти щось на розум не багатий,— сказав роздратовано Кривоніс, образившись за зневагу гетьманського маєстату.

— Пане отаман, усі ж ворожки брешуть!

Кривоніс усміхнувся, але тільки порухом губ. Над плотом знову з'явилась голова. Мартин, як кішка, стрибнув до плоту.

— Ти хто?

— Це я, брат Онисифір! — злякано забелькотав чернець. Кучму волосся він заховав під солом'яний бриль.

— Ходи сюди!

Чернець, полохливо озираючись, зайшов до двору. Максим Кривоніс оцінююче оглянув його постать. М'язи розпирали підрысник.

— На Січ?

Чернець низько вклонився.

— Прошу, пане отаман!

— Діставай, Мартине, іще коней. Та щоб зброя мені була у всіх на справі! Досить дулі показувати в кишені, коли хочемо бути безпечні свого права: вдосвіта рушаємо на той бік. Якщо справді Вишневецький трусить зброю у селян, то треба, щоб вона стала нашою.

— Об тім і я думав, пане отаман, а з дівкою... що біс, що баба — одна в пих мама!

Під ногою Кривоноса затріщав візок, на який він спирявся. Мартин застережливо поступився назад.

На небі почали висіватися зорі. Біля одної все виразніше й яскравіше вимальовувався вогняний хвіст, а коли стемніло зовсім, на півнеба зависла комета. І чим вона ставала яснішою, тим більше на Подолі зростала тривога: по вулицях уже бігали переполошені люди, десь уже калатали у відра, вигукували якісь заклинання. Господиня винесла на поріг дерев'яну ікону, за нею вийшов стурбований збройник і охрестився тремтячою рукою.

— Не добрий знак, пане Максиме!

Комета спадала просто на Замкову гору, де сидів київський воєвода Тишкевич. Максим Кривоніс зловтішно посміхнувся й відказав:

— Нехай уродзоні печаляться, пане Трохиме, а для простого люду і на небі нічого вже гіршого видумати не зможуть.

Частина друга

ПОСПОЛИТІ

Дума шоста

В БЕЗМЕЖНИХ СТЕПАХ

Ставили ляхи дубовії хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати.

За все літо на Посуллі не випало жодного дощу. Ночі дражнили зірницями, але були такі ж задушливі, як і дні. Ставки пересохли, стали висихати й криниці, тільки рясні роси нагадували про благодійну вологу. Від спеки морщилось і осипалось зелене ще листя, і крізь оголені дерева забілили глиняні хатки Лукомля. Стріхи на хатках, згодовані ще минулої зими, оголили глиці, і вони світили, мов худоба ребрами.

Хата Панька Півкожуха нічим не вирізнялася серед інших, хіба що перед віконцями стирчали, мов козацькі списи, собачі рожі, а під ними жовтіли гвоздики й нагідки, та біля причілка ще зеленів дощ калини, з-під лапастого листя якої виглядали червоні ягідки і ніби посміхалися до людей.

Проходячи повз Паньків двір, молодь робила вигляд, що задивляється на квітничок, а насправді хлопцям хотілось хоч одним оком побачити Галю, а дівчатам — Петра. Брат і сестра були стрункі й алюрні, тільки Петро мав карі очі, чорний чуб і шовковий вус, а Галя була білява, з синіми, як волошки, очима. У їхньої матері, Горпини, коли дивилася на дітей, серце наче купалось у літеплі: через них і хата здавалася привітнішою, і злидні не такими страшними. Тільки часом материне обличчя вкривалося смутком, а то й блищали на віях прозорі росинки. Бентежив її управитель лукомльських маєтків князя Вишневецького, пан Станішевський, який почав задивлятись на дівчину. Іде чи їде повз двір, обов'язково знайде причину заглянути до хати. Галя розгубиться, зніяковіє і стоїть, як приречена, а Саливон, сусідський парубок, аж з лица міниться: хлопець збирається сватати дівчину, а пан, відомо, шукає тільки забавки.

Одного разу Станішевський застав Галю саму в хаті. Через якийсь час сусіди почули її крик, і Саливон, як був з вилами, так і прибіг до хати. Панько Півкожуха повертав із поля. Галиного крику він не чув, але бачив, яким біг на подвір'я Саливон. Він і собі поспішив до хати. Галя забилася у куток, як наполохане звірятко, притиснула обидві руки до грудей і метала з сухих очей ніби синє полум'я. Долівка ясно була усіяна цукерками. Пан Станішевський, огрядний, череватий, з одутлуватими щоками і виряченими очима, стояв серед хати й хусткою тамував кров на обличчі. Саливон був хоч ще й молодий хлопець, але сили не бракувало, і тому, коли він без слів заніс над осавулом вила, той пополотнів і полохливо сховався за господаря. Панько висмикнув вила і сердито сказав:

— Ти, козаче, ще тут не хазяїн. А вам, пане, ото біг, а оце поріг! Шукайте по собі, а ми люди прості.

Саливон у безсилій злобі почав топтати постоломи цукерки, а коли Станішевський позадкував до дверей, зібрав їх у жменю й шпурнув йому межі очі.

— Подався ними, вашмость!

— Ну, то ти будеш мені знати, собача кров! — уже за дверима викрикнув осавул.

Тепер Галя злякалась за парубка.

— Саливоне, він же нас із світу зжене! — промовила вона з широко відкритими очима.

Саливон працював бондарем на броварні, робив кадї. Броварня, як і все містечко Лукомль, теж належала князеві Вишневецькому, і Галя мала рацію, але Саливон розумів тільки одне, що Станішевський зазіхає на його дівчину. Яка ж вона гарна була зараз: очі великі, лице зашарілось...

— Я його рішу! — викрикнув Саливон і смикнувся до дверей.

Старий і на цей раз притримав парубка:

— У дівки ще є брат, є батько. А чи ми вже такі ледачі?

Не минуло й трьох днів, як дозорець із староства прийшов стягати подимне. А які могли бути податки, коли ось уже другий рік не повертає земля і насіння. Князеві Вишневецькому байдуже посуха: не вродило на Посуллі — вродить на Волині, а не там, то в Червоній Русі. Йому всюди належали ґрунти з селянами, містечками, містами і людьми. А найбільше на Лівобережній Україні. Таких просторів не в кожному й королівстві бувало, тому князь Єремія

Вишневецький і новий палац збудував не деінде, а на шпилі в Лубнах. Удень відсвічує разом з хмарами на дні тиховодної Сули, а вночі світить на горі, як панікадило. А Панько Півкожуха радий був і каганцеві, і то тільки у святвечір.

Все це він, похнюплений, передумав за якусь хвилину, доки панські гайдуки заглядали у кошару, де колись водились овечки. Панько зловтішно посміхнувся: «Нема що брати. Хіба мене самого? Так я і так навіки закладений панові!»

— А то вже хіба край князеві вийшов, що вацьпан ладен і кізяки в мене забрати? — спитав він глузливо, бо гайдук все ще нишпорив очима.

— Лайдаче, — найжачився дозорець, маленький, круглий, як барильце, панок, — ти ще й його світлість будеш зневажати! — і замахнувся канчуком, але батька заступив Петро з таким виглядом, що дозорець вирячив зеленкуваті очі, роззявив рота і ще голосніше крикнув:

— Цо? Бий його! — але сам завбачливо відбіг пасеред двору.

Петро не рухався, не рухався й гайдук. Вулицею такі ж гайдуки гнали гурт телят, овець, поросят, навіть гусей. Слідом бігли жінки, злі, розхристані, і, не звертаючи уваги на лайку, кулаки й канчуки, хапали свою живність. Петро перевів очі на гайдука, бачив він, що робиться! Від голосіння й крику на всьому кутку аж лящало у вухах. Гайдук не витримав погляду й відвернувся, а канчук ніби зів'яв у його рупі.

Дозорець, нічого не знайшовши поцінного, хотів уже йти з двору, але в цей час вийшла на поріг Галя. На ній була чорна запаска, підперезана червоною крайкою. Дозорець зупинився. Під його безцеремонним поглядом Галя опустила очі і, все більше ніяковіючи, почала пальцями перебирати торочки крайки. І ці пальці, тонкі й чутливі, певне, навели дозорця на думку. Він ступив до Галі й простяг куці загребуці руки:

— Скидай!

Галя бачила, якими масними очима дивився на неї дозорець, зрозуміла це по-своєму і тільки крикнула: «Мамо!» Дозорець схопив уже за крайку, Галя кинулась тікати, і запаска залишилась у нього в руках. Такої наруги не міг подарувати Півкожуха хоч би й панові і схопив дозорця за грудки, аж тому виперло очі. Гайдук нерішуче ступив до Півкожуха, але Петро знову загородив йому дорогу.

Через пліт дивилися сусіди, в яких теж уже похазяйнували князівські гайдуки. Панько усе ще тіпав за петельки дозорця, гайдук шмагнув його по спині. Петро не встиг перехопити канчука і, злий, оперішив дрюком гайдука, аж той заревів, як бугай, і кинувся тікати. Тепер уже погналося за ним кілька чоловік. Інші гайдуки і собі почали тікати.

Управитель Станішевський прискакав до Півкожухового двору на змиленому коні і, побачивши в ньому дозорця, не знати як зрадів.

— Усіх, усіх їх в заліза, пане Стрибуля! — кричав він з вулиці. Але дозорець упав уже на коліна, благаючи, щоб його пустили хоч живим.

Крик перекидався з вулиці на вулицю, і за якийсь час бурувало вже все містечко. Управитель Станішевський зметукував, що не один Півкожуха наважився виявити непослух, навіть зняти руку на шляхтича, щойно на броварні чернь теж кинула роботу й зустріла його криком: «Самі жеріть такий харч!»

Наперед вибіг парубійко і замахав кулаком перед самим носом:

— Попробуй сам день висидіти в льоху, там і собака не витримає, а ви голих і босих посилаете до кадей.

Станішевський пізнав у ньому того самого парубка, який кинув йому межі очі цукерки, і оскаженіло потяг його канчуком раз і вдруге... Але втретє він руки вже не встиг підняти, на нього зі всіх боків кинулися бондарі й броварі. Кінь збив з ніг старого сторожа, перестрибнув через кадуб і, оглушений криком, виніс управителя на вулицю.

— І цей бунтувати? В заліза його, усіх в заліза! — репетував Станішевський біля двору.

II

Підстароста збирався саме перепочити по обіді, коли до нього прискакав із Лукомля Станішевський. Він упав на дзиглик, вирячив булькаті очі і одним духом випалив:

— Бунт, вашмосьт!.. Все містечко!.. Коли я ще живий, то не вірте, пане Суфчинський.

Підстароста був високий, худий, з землистим обличчям і з такими ж довгими і сухими руками. Він приклав їх обидві до серця і знеможено опустився в крісло. Тільки тиждень тому посполиті у Кропивні враз не захотіли виходити на панщину, ще й дозорця забили, на другий день збу-

рилась Варва, Лохвиця, Прилука. Наче їх хто намовив. Ну, цих уже втихомирили, посадовили на палі кілька крикунів — і втихомирили.

— А ви, пане Станішевський, не знали, що робити. Мабуть, ваць перший спину показав?

— Але, прошу пана,— найжачився управитель,— я такий же уродзаний шляхтич, як і пан підстароста.

— Ну, то йдіть самі доповідайте його світлості. Ви хоч один пістоль відібрали у цих розбійників?

— Але ж пістолі ми самі їм роздавали... Коли набіжать татари...

— Та ваші хлопи гірше татар стали. Коли не хочете спробувати на власній спині князівських канчуків...

— Але ж, пане...

— «Але ж, але ж»... Їдь, вашмосьть, назад і хоч одного ребелізанта приведи у залізах.

— Приведу, Півкожуха першого!— аж підхопився Станішевський з крісла.— Уже пана за грудки бере хам. Обох... і бондаря ще! Того тільки на палю!

— Відберіть пістолі...

— Відберу!.. Але прошу пана,— і він скривився так, ніби його враз запекла печія,— тільки туди вже треба посилати цілу хоругву, бо й село, певне...

— Що певне? — витріщився на нього підстароста. Вузьенька, як кукурудзяне волоття, борідка збентежено тіпалась па впалих грудях.— Що певне?

— Певне, вашмосьть, і село теж... Гайдуків половину перекалічили.

— Шкода, що не вас!.. Не піду я до князя, сьогодні він приймає посла під кримського хана. Саме час йому про хлопські заколоти слухати...

— Але тут уже не лише хлопи, вашмосьть.

— Тобто?

— Уже й хазяї, і бояри навіть...

— А тим чого треба?

— То, певне, все через пана посесора, досі хазяї платили по п'ять талярів, а мельники по два червоних злоти чиншу, а посесор пан Замоїський казав надбавити по таляру.

— А чого вони досі мовчали?

— Не наважувались... Треба було зразу на шибеницю того хлопа негодзівого — Півкожуха і бондаря. Це вони зачали... а той гевал, Лисенко, верховодить. Я вашмості казав уже про нього: бунтар, давно проситься на шибеницю, вашмосьть.

— То чому ви цього раніше не зробили?

— То вашність не знає, як я позбиткував на цих хлопах.

Розмова ще не дійшла кінця, як до покою упав один, потім другий шляхтич, а потім і посесор Куценко. Вони прискакали до Лубен теж на змилених конях аж із Дригалола, рятуючись від повстанців.

— Наче сірника в соломі кинули...— казав один.

— Але, прошу, що сталося з хлопами, вже на горло наступають. «То все наше»,— кричать,— додав другий.

— А ви дивитесь та слухаєте!

— Пан підстароста, мабуть, не знає, хто їх навчає?

— І ви, може, скажете, що бондар?

— Броварники, грубники теж галасують, то є правда, але їх запорожці підбурюють.

— Чортові душі! — прохрипів Куценко.— Пане Суфчинський, ваша милість, чим же я буду тепер посесію платити? Спалили збіжжя, та ще й пограбували. Гадав, у Замку, в цекавзі переховую щемаття, перестріли і всі вісім скринь розколупали, потрощили й заграбили. Подумайте, чим же я тепер заплачу князеві оренду?

— Подумайте вже ви, вашність, самі, не князь же заграбив ваші скрині.

— За його світлість, нашого милостивого князя, ми бога молимо. Нас він не зобиджає...

— А ваші земляки бачите, як шанують вас і нас.

Куценко був один українець серед поляків, він бачив їхні педоброзичливі лупання очима, з серцем стукнув кулаком по круглому коліну.

— Не я буду, як не спуцу з них шкуру. Ще й сіллю посипатиму.

— А по-вашому, хто їх збурює?

— Я чув, уже скаржились князеві на мене. Брехня все, що вони кажуть. Я лише один день панщини накинув та сіно забрав... А з чого я мушу посесію платити? Я тут не винен!

— Прошу пана,— вибіг наперед балакучий шляхтич,— я ж кажу — запорожці!

— Реєстрові козаки? — витріщив очі Суфчинський.

— Реєстрових взяли в такі шори, що й голови не витикають,— сказав Куценко і знову стукнув кулаком:— Братчики із Низу!

— Січовики? — Від переляку у підстарости обличчя перекривилось і слово вийшло з таким свистом, ніби йому хто здавив горлянку.— Де січовики?

— Швендяють тут, пане Суфчинський! Навіть Кривоноса, кажуть, бачили. А то ви знаєте, що за один? Для нього і шибениці мало.

Підстароста все більше перегинався наперед, ніби хотів угризтися в балакучого шляхтича, а після останніх його слів аж зірвався на ноги:

— Звідки у вас такі відомості, пане Купенку, пане Кукольський? Чорт батька зна, що вигадусте,— запорожці! А то б ми не зловили їх зразу. Хай ще почує про це князь...

— Бо то є правда! Я зловив одного, пристав до них, на дибі все розповів.

— Каже, січовики?

— Так є, пане підстаросто!

— Стережи, пане боже! Ви привезли цього хлопа? Князь захоче сам почути.

— Уже не почує: хлоп сконав на дибі.

Після таких відомостей не можна було гаятись, і Суфчинський почав поспішно збиратися до палацу.

III

Князь Єремія Вишневецький походив із старовинного роду литовських князів, які в п'ятнадцятому сторіччі породичалися з українською шляхтою. Цей рід зажив слави на Україні і доброї, і злої: Єремійн прадід Дмитро Вишневецький заклав на острові Хортиці перший замок для боротьби проти татар і турків. В турецькому полоні він знайшов і смерть. Від того часу козаки стали твердою ногою на Низу і поволі опанували незаймані степи по обидва боки Дніпра.

Дмитро Вишневецький, спираючись на живу козацьку силу, віддалений не знати як далеко від Варшави несходимими степами, входить, незалежно від польської політики, в безпосередні зносини з Московщиною і Туреччиною, втручається у справи Волощини. Козакуючи на Низу, він здобуває любов і шану товариства і стає вже Байдою Вишневецьким. Такий, в уяві народу, не міг загинути звичайною смертю, і народ у пісні визначив йому казкову долю: коли потрапив Байда до полону, цар турецький почав намовляти його зрадити своєму народові і стати до нього на службу, а за це обіцяв віддати за нього свою доньку царівну. Але Байда Вишневецький залишився вірним своєму народові,

тоді розгніваний цар наказав гайдукам зачепити його гаком за ребра. Байда, навіть висячи на гаку, не перестав мститися на невірних і, взявши від джури лук із стрілами, першою забиває царя, другою — царицю, а третьою — їх доньку царівну.

Досі рід Вишневецьких був православним, і сам Єремія замолоду був православним, аж доки не віддали його вчитися до Львівської єзуїтської колегії. З того часу він стає католиком. Боячись, щоб його католицтво не викликало сумнівів у уродzonych поляків, Єремія став у всьому підкреслювати зненависть до православних, до схизматів і збиткуватися на них за всякої нагоди. Така ревність хутко впала в очі шляхті, і авторитет князя Єремії Вишневецького почав зростати з кожним днем.

Він був невисокий на зріст, рудий і нестатурний, але жилавий. Хрящуватий ніс, глибоко посаджені очі і топки сині губи великого рта робили його обличчя злим і видавали упертий і гонористий характер. Нестачу вроди князь намагався поповнити пихатою ходою, владним голосом і безмежною жорстокістю.

Володіючи майже трьомастами тисячами душ селян і міщан на Лівобережній Україні, князь Єремія почував себе, як його прадід на острові Хортиці, дужчим за безправних королів Речі Посполитої. Він міг тут робити все, що заманеться, без страху кари, а це значить бути царем. Залишалося тільки до кінця скористатись з науки розумного предка і зав'язати самостійні відносини з сусідніми державами, тоді не буде дужчих за нього претендентів на польський престол. От чому Єремія так зрадив, коли довідався, що кримський хан прислав до нього посланця.

Князеві хотілось, щоб це був не звичайний посланець, а посол, тому він інакше його й не називав, а щоб ще більше було схоже на офіціальний прийом послів, він наказав оселити татарина в Солониці, за п'ять миль од Лубен, і там чекати на день прийому.

Аудієнцію хановому посланцеві князь Єремія призначив тільки через тиждень. Чекаючи на цей день, він прикидав на всі боки причину відвідин. Після довгих роздумів вирішив не тішити себе надією на загравання з ним кримського хана, а припустити найбільш можливу причину — десь набігли його козаки на татарські улуси.

Це теж лоскотало його самолюбство: кримський хан не скаржиться на нього королеві, а хоче вести безпосередні переговори, як рівний з рівним.

Коли, нарешті, татарам дозволено було прибути до палацу Вишневецького, вони в'їхали на подвір'я на двадцяти конях та стількох вели в поводу. Попереду їхав у гостроверхій шапці косоокий татарин з сивою рідкою бородою. Це був Чаус-мурза. За ним вели гнідого коня арабського плоду, під сідлом з подушкою із турецької повсті.

Єремія Вишневецький дивився на подвір'я із-за порт'єри і зразу визначив, що і кінь був уже немолодий, і сідло на ньому теж мало убогий вигляд, і він кисло усміхнувся: його двірська шляхта мала кращик коней, кращі сідла. Ублажили князя татари, коли витріщили очі на палац. Певне, це була для них несподіванка: серед безмежного степу, на горі, мов у казці, здіймався дивовижний палац з баштами, з балконами, з терасами, з неприступними валами і мурами, а попід горою плавно текла в зелених берегах, мов кинутий блакитний пояс на килим, повновода Сула.

Ще більше враження справив на Чаус-мурзу золотий зал, до якого ввели його з особливою церемонією якісь шляхтичі, що й самі аж сяяли від золотих гудзиків, застіжок, ланцюжків та перснів. Такі ж шляхтичі штовхались уже і в залі, хіба в одних були менші, у других більші вуса та іншого кольору жупани. Оздоба залу була витримана в золотистих тонах. Біля дверей стояло дванадцять драбачків з алебардами.

Чаус-мурза розгубився: він був звичайний слуга при дворі кримського хана і доручення мав дуже дрібненьке, а йому влаштували прийом, що й хан не завжди здатний був такого зробити навіть послам, і вирішив, що це із страху перед його ханом. Нарешті вглибині колихнулася важка порт'єра, і до залу увійшов шляхтич з пишними вусами. Інші шляхтичі послужливо витягли шиї. Чаус-мурза і собі прибрав сановитого вигляду і хотів уже ступити до господаря, коли ж той став збоку дверей і собі послужливо повернув до них голову. Значить, і цей був тільки слугою. Про те, що князь Вишневецький годує біля себе силу-силенну зубожілої шляхти, з якої утворив надвірне військо і надвірну шляхту, мурза чув і не дивувався. То було за звичай у польських магнатів, але не кожен із них мав спроможність так пишно зодягати своїх слуг, і мурза подумав, що злиденний ханський подарунок може зіпсувати всю справу.

Князь Єремія увійшов до залу швидкими, заклопотаними кроками. На ньому був кунтуш, ніби окований золотими квітами, жовті сап'янці і вицяцькована золотими бляшками

португея, але без шаблі. Не звертаючи уваги не десятки зігнутих у поклоні спин, князь запитливо зупинився перед хановим посланцем, який придивлявся до нього ослизлими старечими очима.

— До вашої княжої милості,— почав Чаус-мурза, намагаючись триматися незалежно, хоч уся ця обстановка мимохіть лякала його.

— Чи в доброму здоров'ї його ханська величність милостивий хан Іслам-Гірей? — перебив його Вишневецький.

— Його милість ясний хан кримський Іслам-Гірей, хвала аллахові, здоровий і вашій світлості, князяті на Вишневці і на Лубнах, чолом б'є: аргамакон під сідлом та луком турським. До ваших рук...

— Чи не вчинили якої прикрості слугам його милості хана мої люди?

— Зараз усе гаразд, князю... Нас супроводили аж до Лубен заповорожці, а от з посольства до Москви ваші пірвали аж трьох татар.

— Значить, вони не додержували посольської регули,— поморщився князь.

— Нема на те доказів...

Мурза все більше випадав із ролі посла, і князь уже роздратовано сказав:

— Моє слово є тому доказ!

Від пересердя обличчя йому взялось червоними плямами. Мурза, почувавши, що так може не виконати своєї місії, поспішно приклав руку до серця і заговорив уже солідними словами:

— Хай дарує ваша княжа світлість, що слуга високого Порога наслідюється його турбувати. Увесь Крим знає безмежну шляхетність ясновельможного князя і його дружні почуття до найяснішого хана кримського, хай же ваша милість, світлий князю, не відмовиться відпустити трьох бранців.

Єремія Вишневецький аж ніяк не сподівався на таку мізерну місію Чаус-мурзи, але хутко зметукував, що для початку зносиш з кримським хапом і це добре. Він поблажливо посміхнувся:

— Для його величності хана кримського, нашого друга, ми раді зробити цю послугу.

Аудієнція на цьому закінчувалась, і він лягнув у долоні. Із бокових дверей вийшов дворецький, несучи поперед себе на срібній таці сувій саету і кашук з червінцями.

— А слугам видати хліба, м'яса і вина на дорогу, — проказав князь, повернувшись, щоб іти, але в цей час, розштовхуючи шляхту, продерся довгий і ніби розгвинчений підстароста і облапив князеві коліна. Переляканий вигляд підстарости примусив князя зупинитись.

— Що таке, пане? — спитав він холодно.

— Ваша світлосте, у Лукомлі заколот... вигнали зборщиків, ніхто не хоче коритись, уже за грудки дозорців хапають... Управитель...

— Скільки посадовив на палі? — роздратовано спитав князь.

— Заледве здоровий од рук їхніх утік...

— Відшмагати всіх хлопів, а з ними і управителя... Щоб знав, як поводитись із непокірними хамами. Цо? Пошліть у Лукомль волоську хоругву, і най зразу ж посадить на палі вздовж шляху п'ятдесят бунтарів!..

— Ваша світлість... — Підстароста відчув, як огидно затрусилась йому руки, а язик став ніби поперек горла, і він ледь вимовив: — Кажуть, січовики...

— Що січовики?

— Це вони підбурюють посполитих.

— Завтра щоб ці ребелізанти сиділи в мене в глибці. Ви, пане Суфчинський, за це відповідаєте своєю головою. Цо?

IV

Був задушливий вечір, пахло полином і збитим порохом, над левадками сходив червоний місяць. Його прикривали галузки дерев, і здавалось, що вони жевріли на жару. Чорні тіні простягались через двір, через вулицю, а над ними стояли купці, як черниці. Галя сіла на перелаз і задивилась у кінець вулиці: завжди в цей час там з'являлася знайома постать, від чого у неї робилось солодко на серці. Коли Саливон уже наближався, Галя робила вигляд, що не помічає, а він підкрадався стиха й затуляв їй очі гарячими долонями. Вона скрикувала: «Хто це?», — а сама дужче притискувала руками його долоні до очей.

Сьогодні вона не побачить Саливона, бо Петро казав, що від канчуків у нього прикинулася лихоманка і парубок зліг. У Галі щеміло на серці, вона боялася, що не уникнути Саливонів карі: нарobili такого, що з містечка повтікали до Лубен усі пани-ляхи, усі шинкарі й орендари, хто ж це подарує. Батько розповідав, що в тридцятому році

стражник коронний тільки за те, що виявили непослух, вирізав до ноги село Лисянку.

Майже біля кожних воріт збирались люди і про щось радились. Було ще добре, що тільки прогнали гайдуків, а нікого не забили, бо тоді б уже напевно довелося б комусь розплачуватись головою. Їй не хотілось думати, що першим був би її батько, потім Петро, а потім і Саливон. Вона пригадала той день, коли розлючений пан Станішевський грозив їм карою. І враз їй стало аж моторошно: виходить, що всьому цьому була вона причиною? Від такої думки їй аж пересохло в роті: тепер Саливон, може, й зовсім не прийде.

Позадю почувши тріск хмизу, вона сполохано озирнулась і скрикнула разом і від радості, і від болю:

— Саливоне!..

Парубок криво усміхнувся неслухняними губами. Через усе обличчя червонів свіжий рубець, одне око припухло.

— Любий, — кинулась до нього Галя, але оглянувшись на купку людей біля сусідніх воріт і опустила руки. — Ти прикладав подорожник?

— Де Петро? — спитав Саливон збентежено.

Галя зразу відчула в його голосі якусь небезпеку і мовчки вставилась на парубка.

— Петро дома? — знову спитав Саливон, озираючись на хату.

— Що, що трапилось, Саливоне?

— І батька треба попередити.

— Ну, кажи, що трапилось?

— Управителя оце щойно знайшли в лісі забитого.

— Рятуй, божа мати! Хто?

— Знайшли закопанам біля стежки. Певне, з Лубен повертав, — відказав Саливон і відвернувся.

Галя пополотніла і з силою смикнула його за лікоть. Саливон аж обкрутився на місці. Вона глянула йому в очі. Парубок знову відвернувся, але глухо сказав:

— Хто б не забив, подумають на нас... Доки не довідались у Лубнах, є ще час...

Тепер Галі було байдуже, що їх можуть побачити, вона припала головою до грудей Саливона і заговорила крізь сльози:

— Любий, а може ж... Ой матінко... Це ж шибениця... Чим же батько винен? Я... я... все! Ой господи.

— Що — ти?

— Я у всьому винна...

— Пани винні, а не ми...

— Хто ж його знайшов?

— Люди повертали з дальнього лану, а з ними була собака. Вона й нанюхала... Хоч і ялинка зверху була посаджена... Так в одязі й закопаний... Мабуть, обухом по голові...

— Де ж це Петро? Вони ж обоє на панськiм току... Не дам тебе, Саливоне, не дам їм нізащо!..— і вона обхопила його руками за шию.

Це було вперше, жаль і ласка розлилися по тілу, і Саливон, перемагаючи біль від канчуків, палко притиснув дівчину до серця.

Від самого Хоролу і аж до Миргорода тяглися ліси. Дуби в п'ять обхватів, лици, як величезні шатра, сплітались у верхів'ях гіллям, і сонце рідко зазірало всередину, а ще рідше люди, і то тільки коли треба було сховатися від панської кари. Де-не-де були пробиті стежки звіриною до води; над головами без угаву кричало гайвороння. Цієї осені люди з'являлися на стежках все частіше й частіше. По двох, по трьох, спотикаючись об коріння, на повалені стовбури, вони простували в нетрі лісу, і тільки голодні вовки могли нанюхати їхні сліди. Зійшовшись до купи, ці люди почали копати велику яму. В лісі було душно, збиралося на грозу. Один зморено підніс руку, витер рукавом піт з обличчя й спитав на гурт:

— Чи він тут буде жити?

— Хто?

— Та Максим же.

— Пан отаман чи буде жити, чи ні, а нам декому, певне, доведеться,— відказав другий, що виглядав старішим за інших.— Уже тим, що повтікали з Лукомля, назад не повертатись, коли не хочуть сидіти на палі.

— Кажуть, трьох посадовили.

— Та вчора ще двох.

— Кого?

— З броварні.

— Ну, вже більше не буде садовити, чорти десь, мабуть, уже в пекло тягнуть.

— Знайдуться інші на нашу голову.

— Але одчаюги запорожці — волохів ціла сотня, а їх назустріч трое: «Це ти,— каже,— там людей православних віпашє?» Хорунжий напридився: «Що то є?» А Кривоніс йому: «Маєш, вацьпане!» — та просто межі очі — бах, бах! Доки отямилися гайдуки, а запорожців і слід простиг.

— Князь Єремія, переказують, як почув, як затупотить

ногами, — додав другий парубок, — у підстаросту пошпурив підсвічник, на всіх кричить: «Зараз мені дістати січовиків!»

— А вони б дурні чекати.

— Атож, обшарили містечко, перетрусили села, а все-таки повернули ні з чим до Лубен.

— Коли хто за народ, так народ не видасть.

— Князь, кажуть, мало не луснув спересердя, — вставив третій, зовсім ще молодий хлопець, який на все винувато посміхався. — На хорунжому палицю перебив. «Я тебе, — каже, — зашмагаю!»

— А де ж Кривоніс тоді був? — допитувався парубок, який все ще витирив піт.

— Гречку косив під байраком.

— Може, з тобою?

— Та то однаково з ким.

— А що ж далі буде? Ти там, Григоре, більше з ними, з січовиками, балакаєш...

Парубок, якого назвали Григором, був стрижений у кружок, мав крупні риси обличчя, очі блищали, як сливи. Кремезний і натоптуватий, він заступом ворочав у ямі, як ложкою у мисці. До слів Григор ще й блимав очима так, що робилось моторошно навіть людям і не з полохливого десятка. Казав, не підводячи голови:

— Буде те, що буде: тяга вовк, потягнуть і вовка... Панів жменька, а нас тисячі на одного. Люди — називається, чекають, як віл обуха! Що кажуть? Різати треба! — і він ударив заступом по живому кореню, що той тільки хряснув.

— Різати не тяжко, — озвався із кутка ями весь у латках парубок, — тяжко злапати панів.

V

Єремія Вишневецький ще з малих років снів славою свого предка Байди Вишневецького і хотів бути до нього подібним, особливо на людях. Для цього він намагався споживати простий харч, не впиватись винами, не палити тютюну, навіть іподі називав себе козаком. Коли на це нарешті звернула увагу вельможна шляхта і почала вважати князя за оригінала, за справжнього воїна, він став наполягати на своїй примхи ще більше. От і сьогодні, за обідом, навіть заради поважних гостей випив тільки склянку старого меду, а закусив тільки канапкою з сиром, хоч стіл був уставлений найделікатнішими стравами і до-

рогими винами: на срібних блюдах лежали рожеві окороки з білими вінчиками, барапччі ніжки, вуджені вугри, вушка із зеленню в оцті, смажені голуби всередині з маслом, хлібною м'якушкою, тертим мускатом і гвоздикою... В кришталевих чарках іскрилися гданьські горілки, а в золотих келихах — вина лувенські, льежські, рейнські, іспанські, вина із Бюле.

За довгим столом, крім князя Єремії, сиділа його дружина Грізельда, ніби викапаний Хома Замойський, колишній канцлер коронний, така ж суха, довга і розсудлива; по один бік від неї сидів пан Бодзінський, підскарбій чернігівський, з вихрестим чубом і такими ж вусами шляхтич, а по другий — пан Лясота, прилизаний, з пісним обличчям ксьондз. Обидва вони прибули до Лубен сватати князеву небогу Анну Збаражську, яка була під його опікою, за лещицького воєводича. Вона сиділа поруч Єремії, манірно опустивши очі в тарілку з соусом із півнячих гребінців і курячих задків.

Решта була рукодайна шляхта із зубожілих родів, яка годувалась біля князя, хоч нічогосінько не робила. Тут були і сиві вже, і ще молоді шляхтичі, але вони намагалися показати перед гостями свою незалежність, родовитість, себе — обранцями вікторії і що за цим столом опинились тільки з своєї ласки. Всі вони багато їли, ще більше пили і голосно розмовляли, перебиваючи один одного. Їхні слуги, доїдаючи страви із перемінених блюд тут же попід стінами їдальні, теж сперечались, сварились, витирали масні руки об шовкові шпалери і теж хлебтали вина, які щастило вихопити з столу.

Гості уміло лестили господарям, особливо Бодзінський. Він розповідав, як при королівському дворі і досі захоплюються славним походом князя Єремії на Московію, як його наслідують молодь, а князівські бенкети викликають заздощі у багатьох і багатьох магнатів.

— Може, що більш цікавого чути у Варшаві? — перебив Єремія з таким виглядом, ніби думки великого панства його мало обходили, хоч од улещеного самолюбства йому аж заблищали очі. — Певне ж, пан Лащ знову щось утнув.

— Що там пан Лащ, про пана Тарновського чув, ваш-мосьть?

— Як він рідного дядька на той світ відправив?

— Ну, так він після того ще кращій фортель викинув.

— Висвятився в пощи? Чув, чув...

— І ще краще, панове. В своєму маєтку він тримав

парафіяльного ксьондза. На великдень Тарновський приїхав у маєток і покликав цього ксьондза розговоритися з ним. Ксьондз, звичайно, починає з молитви.— «Ти,— каже йому Тарновський,— кинь ці дурниці, я сам висвятився на ксьондза, так що не витрачай задаремно часу. Пий!» Ксьондз був уже немолодий, далі хрестить страви. Тарновський його по руках. Ксьондз образився, залишив стіл і пішов. Тарновський і собі розгнівався і послав сказати ксьондзові, щоб той чекав його в костьолі на вечерню, не починав без нього правити. Кажуть, що він мав на думці разом з ксьондзом правити службу, але ксьондз, так і не дочекавшись Тарновського, відслужив сам. А коли він закінчив, приходить у костьол Тарновський і наказує сторожам лупити ксьондза палицями, ксьондз вирвався — і тікати, Тарновський вихопив шаблю — і за ним. Нагнав і проштрикнув його наскрізь, ще й повернув кілька разів клинок, доки ксьондз витягся.

— Ну, це анекдотично! — прохопився збуджений Єремія.

— Віват Тарновському! — викрикнула шляхта.

— Але це ж ще не все! — задоволений із зробленого ефекту, сказав Бодзінський.— Слухайте, що далі було. Тарновський повернув до костьолу, надів ризи і відправив над забитим ксьондзом заупокійну службу.

— Чи не ба! Чи не ба! — зарепетував шляхтич невиразного віку і масті з чудернацьким прізвиськом — Цяця.— Я аж трьох схизматів забив, розірвав, пошматував і підсмажив. Навіть їхнього єпископа, а й то не хвалюсь! — Але його слова жодного враження ні на кого не справили. Певне, до його брехень тут давно вже звикли.

Єремія Вишневецький хоч і давно не почував себе так весело, як сьогодні, але не хотів, щоб гості думали, що він нудьгує за придворним життям, і тому намагався не показувати свого настрою. Не зміг Єремія приховати тільки вогника задрощів, який схоплювався йому в очах.

Ще більшу увагу викликала звістка про якусь пані Гелену, дружину Чаплінського, підстарости чигиринського.

— Така гарна? — недовірливо запитав Вишневецький.

— О, прошу, князю, то рожева квітка, то вранішня зоря на білому снігу, то тополя серед поля, то, даруйте, ваша ясновельможність, і ви, моя кохана панно,— уклонився він до дам,— Афродіта серед наших варшав'янок.

— Звідки ж така взялася?

— Так це не менш цікава історія, ніж з паном Тарнов-

ським. Підстароста Чаплінський, чигирипського староства, зробив наїзд на хутір Суботів сотника Хмельницького, забрав у нього все збіжжя, а з ним і його коханку. І вже обвінчався з нею.

— У Варшаві?

— До Варшави він приїхав з панею Геленою зовсім у іншій справі. Цей сотник Хмельницький виявився не з по-лохливих, почав допоминатися своїх прав на хутір. Звернувся до старости, до коронного хорунжого Конецпольського, а той тільки плечима низав: «Шукай,— каже,— сотнику, своїх прав у трибуналі!» Оце нещодавній був суд.

— Відсудив?

— Ну, то було б справді знущання над шляхтою,— пхекнув Бодзінський.— Якийсь простий козак, схизмат, та щоб застояв свої права. Тоді більш нічого б не залишилось, як усім панам лицарського стану, шляхетського уродження звільнити Україну. Звичайно, ні, не відсудив. Ще якби хоч староста чигиринський підтвердив.

— Мабуть, і не подумав?

— Але ж він давно цей хутір віддав своєму підстарості, тепер куди йому підтверджувати!

Єремія Вишневецький нахмурився і роздільно сказав:

— Всі ці сотники начинені порохом, а ми кидаємо в них гарячі головешки.

— Ну, так найбільшу головешку кинув король, ваш-ності. Сотник, схопивши облизня в трибуналі, поліз скаржитись королеві.

— Яке нахабство! — закричало кілька чоловік із двірської шляхти.

— А король замість того, щоб провчити такого хама, ніби якісь клейноди повернув.

— То король підбурює козаків проти Речі Посполитої!..

— Натурально! — аж підстрибнув Бодзінський, апелюючи вже до шляхти,— бо король, попри здоровий розум, хоче зняти війну проти Туреччини. Крутить ним венецький посол, як заманеться. А послом — папа римський. Чужими руками жар загібати легко: Венеція із Середземного моря, Польща з суші, а козаків на Чорне море. Воюйте, а тоді найсвятіший папіж з хрестом. Сейм, звичайно, заборонив королеві й думати про війну. Чи нам спокій набрид, щоб робити розмир з турками, але...

— Але не треба робити й таких дурниць,— перебив його князь,— як робить Олександр Конецпольський.

— Про похід гетьманича на Кучугури, князю, говорить із захопленням уся Варшава.

— Справді? — криво посміхнувся Єремія і звів очі на Бодзінського.

— Справді, ваша світлосте, мені переказував князь Домінік Заславський про це з захопленням.

— О, ці пани вміють видавати бажане за дійсне. Уявляю, як Олександр Конецпольський розгорнув рейментарський прапор і поскакав показувати свою відвагу в Дикому полі.

— Кажуть, гетьманич бився, як лев,— вставив Лясота з нотками образи за зневагу шляхетного уродженого гетьманича.— Батьківська вдача.

За кожним словом Лясоти князь Єремія все більше кусав собі губи і викручував виделку, нарешті, попираючи етикет, на півслові перебив гостя:

— Татари, напевне, аж до Туреччини повтікали, як побачили Олександра з гетьманською булавою?

— Але то правда, князю, гетьманич таки завдав татарам...

Єремія рвучко встав з-за столу і, кинувши «гаразд», вийшов із їдальні. Пані Грізельда густо почервоніла, а в її небоги Анни навіть виступили на очах сльози, але під гострим поглядом княгині вона знову винувато опустила їх у тарілку. Лясота запитливо вставився на Бодзінського, який збентежено морщив чоло, а кілька наблизених шляхтичів, що найбільше намагалися підкреслити свою незалежність, почали голосно пхекати, але так, що не можна було розібрати, чи з Конецпольського, чи з Вишневецького.

— Панове,— сказала Грізельда з короткою посмішкою,— князь має звичку в цей час бути присутнім на розводі варти в палаці... Але хай вас це не турбує. Анно, моя кохана, попроси князя, щоб не барився, і піди відпочинь, тобі, мабуть, болить голова.

Гості, звиклі до гульбищ, зуміли хутко відтворити за столом веселу атмосферу, і золоті келихи почали знову кружляти по столу.

Князь Єремія не повернувся до кінця обіду, а тому, опинившись наодинці з Лясотою, Бодзінський гостро сказав:

— Чого це ви, пане Стах, надумали тут вихваляти Конецпольського?

— Але, прошу, він же доводиться йому швагром.

— А ваша мосьт не бачить, як його від заздрощів аж на корчі бере? Цей швагер Ромни у Конецпольського забрав, Гадяч заїхав...

— Щось чув...

— Це ж розбирав сейм. Мало до бійки не дійшло. Король віддав гадяцьке староство ще Олександровому батькові, а Єремія нещодавно спалив усе містечко, побив посполитих, панський двір звелів навіть заорати і повернув під свою руку староство.

— Єремія таки справді зарозумілий став, розіпхався собі на пів-України... Що то за костьол на горі? Хлопе, ходь сюди! — покликав він пахолка. — Що то є на горі?

— Прошу пана, то Мгарський монастир, — відказав слуга, зігнувшись у поклоні.

— Уніатський?

— Ні, прошу пана, православний.

— Дивно, князь і досі не вигнав схизматів?

— Не можу знати, пане. Монахи самі тікали до Московії, а їх милість чомусь вернули їх назад.

— Ще більш дивно!

— Так єсть, пане! — в тон Лясоті відказав слуга.

Бодзінський, який слухав ці балачки досі байдуже, враз нахмурився і ногою відкинув пахолка.

— Не твого розуму справа, хаме. Геть ступай!

— Пшепрашам, пане Людвіг, — знизав плечима Лясота, — а все-таки я не розумію.

— Хач панові, як історику, і належить розуміти. Князеві треба, щоб на його ґрунтах робили хлопи, а хлопи тут ще схизмати.

В цей час почувся барабанний дріб, а слідом військова команда. Бодзінський і Лясота підійшли до вікна й були вражені побаченим: серед плацу, на баскому коні, який за-грібав копитом землю, сидів князь Вишневецький, а повз нього проходили частини надвірного війська: попереду на вгодованих конях летіли, мов херувими, хоругви народо-вої кавалерії із крилами за плечима і з списками в руках, за ними гусари, панцерні в залізних кольчугах, місюрках на головах. Все це була худородна шляхта. Далі їхали роти іноземного строю: драгуни, рейтари, хоругви козацькі, татарські, волоські. Позаду йшла піхота із рослих хлопів.

Гостей дивувало, що навіть королеві Владиславу IV сейм дозволив утримувати не більше тисячі двохсот чоловік надвірного війська, а тут вони нарахували вже більше трьох тисяч, а жовніри все ще продовжували йти. До того ж військо вражало коштовною амуніцією, злагодженою дисципліною, тоді як у походах навіть королівські полки скорше нагадували ярмарок, ніж військо. Слава, слава князеві!

Таким військом небагато магнатів могло повеличатися в Польщі.

— Ну, пане Стах, що тепер залишилося у вас від глорії Конецпольського?

— То є правда! Яка пишнота, яке багатство, сила!.. Я стаю просто гордий з того, що естем поляк! — в екстазі закіпчив Лясота і гонорово підвів голову.

Бодзінський криво посміхнувся:

— То пан Стах не є вимогливий: що ж, крім пишноти, має Польща? П'ємо французькі вина із келихів грецьких майстрів, їмо пімецьких каплунів на англійських олов'яних тарілках і витираємось серветками фламандського полотна. Хоч і образливо, але правдиво кажуть: що француз вимислі, то німець зробі, а поляк глупі зараз то купі...

Лясота недоумкувато кліпав очима, не знаючи, чи йому весело засміятись, чи гірко зітхнути, нарешті в голову йому прийшла рятівна думка, і він переможно відказав:

— Шляхетство! Правда, ми погані господарі, але завдяки привілеям ми завжди матимемо що їсти й пити. А що нам більше треба? Мастки наші — то є речі випадкові і зрадливі, але шляхетство — вічне. Оце найбільше наше багатство, пане Людвіг!

— На ваш погляд, а мій візниця, він теж шляхетно уродзаний, каже: «Краще б мене мама породила з волокою ґрунту». Вся біда в тому, пане Стах, що ми краще чуємо себе в безладді, ніж за ладу, і Єремія Вишневецький, здається, це розуміє.

Гості здогадувалися, що князь Вишневецький навмисне влаштував цей парад війська, але в цьому була тільки частка правди. Вишневецький, зачеплений за живе Лясотою, тут же за столом надумав вчинити експедицію, яка б могла затьмарити забавку Олександра Конецпольського. А що в поході коронного хорунжого не було чогось серйозного, то вже видно з того, що Чаус-мурза не згадав і словом про якусь сутичку татар із поляками цього літа. Надуманою експедицією князь Вишневецький міг, крім того, зробити ще й кориспу і важливу справу, і йому заманулось зразу ж перевірити стан свого війська. А коли воно вже пройшло, князь наказав грати збір начальників. Дочекавшись останнього, він сказав їм тільки такі слова:

— Панове, готуйтеся до походу!

: Дав коневі остроги й поскакав на внутрішній двір.

Петро й Саливон молотили ціпами жито у багачківського попа. Ось уже два тижні, як вони втекли із Лукомля і переховувалися по ближчих селах в надії пристати до січовиків, але кого не питали, ніхто не знав, де вони перебувають. А що січовики були десь тут поблизу, це видно хоч би з того, що не минало дня, щоб не трапилось у них якоїсь сутички з надвірним військом Вишневецького. А бувало й так, що сутички відбувались одночасно в різних місцях. Це вже викликало сумніви, чи справді тут діють січовики? Одні кажуть, що прибуло їх на Посулля тільки троє чи четверо, а інші запевняють, що і в сотню не вбереш, хоч разом стільки ще ніхто їх не бачив.

Про Максима Кривоноса говорили тепер у кожній хаті. Одні ним зацятькували дітей, інші втихомирювали надто собачних дозорців, і ті при згадці про Кривоноса мимоволі втягали голову в плечі. Здається, всіх охопило одне бажання: покласти-таки край панам. Досі надіялися на реєстрових, тепер годі: їм своє болить, чого їм клопотатись трударями? А броварник чи грубник і плугатаря зрозуміє, і дворового, бо не шаблею, а мозолями хліб заробляє. Кривоніс теж радить купи триматись. Тепер вони вже й самі бачать, що офіціалісти та церковники навмисне їх нацьковують одне на одного, наче польські хлопці не однаково, як і українські, наживають на панських ланах та дворах мозолі. Коли б усі взялися за вила в Лукомлі, то хіба б князеві посіпаки насмілилися посадовити на палю Панька Півкожуха, а з ним іще четверо? А не втечи Саливон та Петро, було б і шестеро.

Саливон за останні дні помітно схуд, став кістистий, жилавий, хоч від цього ніби ще більш статурний і дужий. Як і в інших, у нього теж русяве волосся на голові було підстрижене під макітру і за кожним ударом ціпа підстрибувало й м'яко било по засмаглому лобі. Петро проти нього видавався кволим. Він був мовчазний, наче прибитий. Батькову смерть пережив, як і належить чоловікам, не обронивши жодної слізозинки, але від цього йому ще більше пекло в грудях. Тепер він боявся за сестру, Галя з того дня стала мов причинна, а мати, стара Гюрпина, і зовсім злягла. Шкода йому було й Саливона: певне, і зараз думає про Галю, бо гунає ціпом як попало.

— Та облич ти, Саливоне, той спіч, на цурки вже побив його! — сказав Петро з кривою посмішкою.

Саливон відкинув набік солону й тяжко зітхнув:

— Невже-таки Галю забрали до палацу, Петре?

— Я й сам про це думаю.

— А як він тобі сказав?

— Бачив, каже, як везли на бричці до Лубен. І все!

— А чому ти гадаєш, що її до палацу взяли? Може...

— Що, може?

— Є ж килимарня, броварня... Але ні, красива, алюрна... до покоїв заберуть, — і Саливон оскаженіло вдарив по снопу. — Краще б уже за ґрати її кинули.

— У дворі теж як за ґратами: ні вийти, ні ввійти без дозволу.

— А вона ж, мабуть, надіється... Голову закладу, а дістану! Мені Григор допоможе.

— Який Григор? Лисенко? Хіба й він утік?

— А то мав чекати, доки і його настромлять?

— А хіба він що?

— Бачив, які кулаки в нього. Люди гадають, що управителеві довбнею голову провалили...

— Сам?..

— Чому сам? На пана Станішевського багацько охотників було.

В цей час до току підійшло через городи двоє чи то козаків, чи то селян. Одягнуті були в свитки, а підголені по козацькому, один високий, другий трохи нижчий, у обох довгі вуса і високі шапки.

— Помагай біг! — гукнув вищий з пронизливими очима.

— А може б, самі помогли! — відказав Саливон, розглядаючи спідлоба невідомих. Вони були обоє завітрені, аж чорні, чисто підголені і, мабуть, не дуже часто приневолювали себе до роботи. Вищому сподобалась Саливонова відповідь, він коротко зирнув на нижчого і посміхнувся:

— Добрий козак! А що ж, коли приймаєте до гурту, ми не від того, правда, Мартине?

Нижчий, мабуть, був не з балакучих, він тільки мовчки кивнув головою, а вищий вів далі:

— Ось тільки до попа навідаємось. Дома папотець?

— Здається, що нікуди не пішов, а зранку з нами вимахував ціпом.

Незнайомі попростували до хати, а молотники запитливо видивилися один на одного. До попа ходять різні люди, але чому ці прийшли через огороди і весь час озираються? І балачки якісь не такі...

— Може, пограбувати надумали? — сказав Петро.

— Старий підрясник? Ти нічого не помітив? — спитав Саливон.

— Чогось вони ніби ховаються.

— Значить, він!

— Хто? — уже злякано вигукнув Петро.

— Він! Максим Кривоніс!.. Слово честі, він! Ти диви, другий залишився на подвір'ї. Мабуть, джура... Стереже...

— Вигадуєш... — сказав Петро, все ще збентежений, але вже готовий повірити.

— Такий самий! Мені ж казали: високий, гострі очі, ніс кривий, підборіддя як підкова. А джуру його Мартином звати.

— І цього він Мартином назвав... Справді вони!

Від такої несподіванки хлопці покинули молотити і, схвильовані, вставилися на Мартина, який, певне, стояв назирці, хоч і робив вигляд, що прицінюється до попової гарби.

Тим часом Максим Кривоніс, який про чуже око одягся в свиту, зайшов до хати. Маленька хата з хатиною були чистенько побілені крейдою, долівка змащена глиною і висипана, мов зеленими пожами, аїром, який лопався під ногами і сповнював хату гострим, свіжим духом. Кривенький стіл, вичовгані лави попід стінами, піл, прикритий перебраним рядном, та якесь шмаття на жердці над полом склали все убранство хати. Піп світив лисиною біля віконця. Він сидів на круглому дзиглику і лагодив верзуні.

— Здоров був, панотче!

Коли б не заплетене в тоненьку косичку волосся, перев'язане засаленою поворозкою, та не такий же засмальцьований підрясник із сирового полотна, можна б було подумати, що над постоломи сидить панський служка. Він був сухий, на дрібному, мов спеченому, обличчі росла кущиками борода, ніс був гострий, як гузка, крізь рідкий волос просвічували тонкі губи, а на худих ногах були великі верзуні.

Панотця звали Серафим, цим церковним ім'ям він тільки і відрізнявся від посполитих, бо, як і вони, не вмів ні читати, ні писати, а всі церковні треби завчив напам'ять ще від батька, який теж був попом.

— Здоров, пане отаман! — відказав Серафим тоненьким голоском. — А я мислю — не заходить, значить, уже поїхав собі на Січ.

— Потрусись, попе, ще кілька тижнів. Не приходив Стась?

— Ні... Доведе тебе цей католик до гріха!

— І католики не однакові, попе. А що то за молотники?

— Прийшли, як тать у ноці. Розпитував — криються.

— Мабуть, із Лукомля. До Григора їх...

— З балачок урозумів — до тебе хочуть пристати.

— Ото й буде — до мене.

Панотець запитливо заблимав очима:

— А хіба й Лисенків Григор теж?.. Отой вовгуряка?

— Менше, попе, будеш знати, менше доведеться брати.

— Чи зело, чи толіко, а шибениці, бачу, мені не мивувати, то вже токмо.

— Радій отче, — не кожен заслужить такої честі!

— За католика, Максиме, не застоюю, того вбити — богові догодити.

— А такого, як посесор пан Куценко?

Серафим аж підвівся з стільця:

— Хай бог милує, то ж наш пан, православний!

— Православний? А шлях утикав головами своїх же православних мужиків!

— Йому бог суддя. Сказано: «Наущу беззаконні путем твоїм, і нечестивії ко тебе обратяться!»

— Щось дуже мудро, попе! Ой висітимеш ти у пеклі вниз головою разом з куценками... Ну, гаразд! Твоє діло піддивати масла в огонь та направляти невдоволених до Григора... Оце буде праведна путь.

Через поріг переступив, пригинаючись, жовнір надвірного війська князя Вишневецького. Після сонця він довго кліпав очима і, мабуть, все-таки нікого не розглядивши, навмання кинув:

— Слава Ісусу...

— Здоров, Стасю! — відказав Кривоніс.

А панотець тільки буркнув:

— Скинь шапку — святі образи висять! — Встав і, як вишколений слуга, вийшов надвір.

— Чекай, Стасю, — сказав Кривоніс, перевібивши у віконце, де Мартип. Він уже балакав з панотцем під повіткою. — Ну, кажи, з чого це у палаці метушня зчинилась?

— Завтра усе військо виступає у похід, вашмосьт.

— В похід? — здивувався Кривоніс. — Адже не чути, щоб була якась причина. Куди?

— Ще не знаю, а харчового припасу наказано брати аж на місяць.

— А хоч приблизно?

— Ніби на Низ.

Максим Кривоніс довго кліпав очима: татари, як пішли з Інгульця ще повесні, то більше й не з'являлися. Біля Кучугурів тільки випасали табуни коней. Може, за кіньми? Але на це хіба що дикі ватаги здатні. Нападати на Січ? Так далеко, і в Січі, крім Черкаського полку реєстрових, які наглядають за січовиками, майже немає запорожців. Про всякий випадок треба буде застерегти братчиків, бо цим крулев'ятам може всього замагнутись. Їм аби тільки возвеличитись один перед одним. Тільки князь Вишневецький, хоч і був гонористий не в міру, проте й не позбавлений розуму, і коли надумав похід, то в тому була якась причина. І враз Кривоніс аж ляпнув себе по лобу: «Ну, звичайно ж, для цього!» Попри всі вигадки про Низ, Єремія хоче показати по селах свою міць і силу і цим утихомирити край. І, певне, тут же накаже відібрати у селян останню зброю. Згадавши про зброю, Кривоніс поспішно запитав у Стася:

— А скільки князь залишає війська дома?

Стась і цього докладно не знав. Його рота залишиться в Лубнах, це він знав і був незадоволений: молодому хлопцеві кортіло побачити світу, українські степи, про які в Польщі розповідають справжні казки. А в Лубнах сиди за валами, як у в'язниці. Іншої думки був Кривоніс:

— Це добре, дуже добре, що ти, Стасю, залишаєшся дома.

— Чому добре? — відказав ображено Стась.

— Потрібний будеш! Завтра, коли сонце стане на пружі, приходь до трьох дубів. Мені треба знати, куди вирушить князь, скільки люду залишить у кесарнях, хто й коли буде вартувати біля брами і біля комор. Зрозумів, хлопче?

— Зрозумів, пане отаман, але...

— Що, страшно?

— Як довідаються...

— Повісять, Стасю, і тільки! Може, іще знайдуться чесні, побалакай... обережно... Я тобі минулого разу обіцяв...

— Ніц, прошу пана, не треба,— поспішно відказав Стась і навіть руку виставив уперед.

Максим Кривоніс узяв його за руку, довго дивився у прозорі очі, потім притяг до себе й притис до грудей.

— Іди! Народ скаже спасибі матері, що народила такого сина.

Стась глибоко зітхнув:

— Уже давно померла... Теж такий управитель був, як у Лукомлі.

Мартин уже був на току і вимахував разом з хлопцями ціпом. Певне, він за весь час не обронив жодного слова, бо молотники гупали механічно і позирали на нього скося. Побачивши Максима Кривоноса, вони навіть опустили ціпи.

— І четвертий знайдеться? — гукнув Кривоніс.

Четвертого ціпа не знайшлося, тоді він підійшов до Саливона і сказав:

— Ану, перепочинь трохи й послухай, як ми будемо вигравати.

Ціпи загупали влад, але видно було, що Кривоніс не задля розваги взявся за ціп. За якусь хвилину він справді наморщив чоло й, глянувши по черзі на хлопців, спитав:

— Григора Лисенка знаєте?

— А чому ж ні? З нашого містечка!

— А що за один?

— Той, що треба! — відказав Саливон. — Разом на броварні працювали, тільки він біля печей...

— Чи він сире м'ясо їсть, ваш Лисенко, чи що? Чого такий лютий?

— І ви б були люті, коли б вас посадили на цец, як собаку. І тільки за те, що шапки не зняв перед паном. Цяця яка...

Кривоніс пильно глянув на нього і, відставляючи ціп набік, сказав до Мартина:

— Одведи цих хлопців до Григора та скажеш йому, щоб послав по селах попередити людей: буде проходити надвірне військо князя Вишневецького, нехай дальше ховають зброю і про себе подумують. Бувай здоров, поне! — Повернувся і пішов знову на левадки.

VII

На річці Пслі князь Вишневецький наказав розкинути табір. Третій день уже, як він посувається з своїм надвірним військом на південь у безмежні степи, у Дике поле. Надумавши похід, Єремія Вишневецький гадав затемнити славу коронного хорунжого Олександра Конец-

польського, так легко здобути на Ігульці. Думав і про те, що один вигляд його крилатих гусарів, важких драгунів і рейтарів, артилерії і піхоти надовго відіб'є у вишнях і посполитих думку про будь-яке повстання. У Вишнях ніякого повстання не було, хоч посполиті й скаржились на управителя, проте князь не управителя покарав, а наказав кинути до в'язнення тих, що надумали скаржитись. А коли військо пішло далі, чернь вночі забила орендаря, вирізала всю родину ксьондза і спалила панський тік. Навіть у Дуброві, де стояла рота коронного війська, забито хорунжого. За військом їхало вже кілька ридванів і буд з родинами шляхти і шинкарів, які повтікали із містечок.

Князь Вишневецький ще в походах на московські окраїни уславився як нещадний палій. Він цілі села і міста з людьми обертав у попіл, дбаючи тільки про одне: щоб грізна слава про нього досягла й до Варшави. Коли його повідомили про сваволю черні у князівських володіннях, він і тепер викрикнув найперше:

— На шибеницю всіх... Спалити всіх!.. Щоб і сліду не залишилось! — Але у Вишнях, закладених ще його батьком, було вже більше ста дворів, які вросли в землю, стали його власністю, а спалиш цих, доведеться закликати на ґрунти інших і чекати двадцять років, доки закінчаться для них слободи. «Ні, Єреміє,— сказав він до себе,— чинь мондре, а патш коньца»,— зарипів зубами й завернув гінця.— На цей раз я помилую хлопів... Але призвідців — на палі!.. На палі!..— вже закричав він, увесь почервонівши.

— Може, ваша світлість хоче їх допитати? — спитав гонець з Вишників.— Я пригнав.

— Приведи, вашмосьт!

Князь Вишневецький сидів перед наметом, розкинутим на березі річки, звідки видно було містечко Голтву на горбі, оперезане з одного боку Пслон, з другого — Хоролом. Видно було і вал, насипаний коронним військом від одної річки до другої. Хоч минуло вже десять років і на валу уже виростили кущі, але картина бою з обложеними в Голтві повстанцями на чолі з Остриянином стояла йому перед очима і зроджувала тривогу. Тоді теж заколоти скипали найчастіше в його володіннях і замках. Вишневецький як не морщив чоло, але іншого пояснення не міг знайти, як тільки те, що землі в його володіннях на Лівобережній Україні заселені найпізніше. Людей закликали

на слободи на двадцять років, слободи вже кінчаються, а селяни не хочуть втрачати волі: і одні пробують тікати, а інші мстяться й пристають до козаків. Не хочуть утрачати волі й реєстрові козаки, від яких остання сеймова постанова забрала всі привілеї. А поставлене на зимові квартири кварцяне військо в селах понад Дніпром і зовсім роздратувало козаків і посполитих: одні боялися, що поляки розвідають усі шляхи, тільки їм відомі, а другі — за своїх жінок і дочок, які мусили догоджати жовнірам.

Що довше думав Єремія Вишневецький про ганебний і суворий початок війни, то більше про себе нарікав на польську шляхту. Були б на її місці козаки... Але такого висновку, хоч і ніхто не чув, він і сам злякався. Проте протест усередині не переставав вередити серце, бо лише в перший день бою он у тому лісі полягло понад дев'ять тисяч товариства — обидва німецькі полки, та ще польського рицарства з три тисячі у шанцях. Сором за бездарність польських полководців і досі пік його. Замість того, щоб до поги вишицяти обложеного в містечку ворога, який не мав жодного уродзеного командира, ціла армія ганебно відступила, втекла!..

Думки його урвав тушіт кінських конит і лопотіння босих ніг по сухій землі. Роз'ярений спогадами, князь обернувся на шум. Перед ним зупинилося чоловік десять пов'язаних селян з налігачами на шиї, за кінці яких тримали верхівці. Селяни були чорні від пороху і катування, крізь розпанахані сорочки виднілось таке ж пошмагане, зранене тіло, але князь не побачив у їхніх очах хоч би натяку на страх перед ним, на розкаяння чи покору. Князя опанувала враз така лють, що він аж затінався. Підскочивши до переднього, Вишневецький уже підніс руку, але парубок з великими очима, над якими зійшлися чорні брови, не зіщулювся і не здригнувся, а тільки глузливо примружив очі, і князь опустил руку.

— Повішу... четвертую!.. Ти палив? — закричав він так голосно, що аж захлинувся.

Парубок ледь посміхнувся.

— Не встиг, князю!

— Що?..

— Ходив, кажу, з хурою у ту ніч.— Руки йому були зв'язані за спиною, і це ще більше підкреслювало м'язи на грудях. Вишневецький видавався проти нього ще меншим, ніж був справді. Може, це й надало сміливості й іншим.

— А доки ж терпіти? — озвався другий, з синцем па всю щоку.— Дерете з мертвого і живого...

— Сам здихай, а панові дай!..— викрикнув третій.

За ним загомоніли й інші, сердито блимаючи на папа і памагаючись підступити ближче.

— Загарбали наші землі та й нас хочете в бидло обернути. Ще не раз, пане, будеш горіти.

— Ще й не те побачиш...

— Ми були вільні...

Гайдуки все частіше смикали людей назад за налігачі, а князь, який аж ніяк не сподівався на таку розмову, від сказу й страху тільки бігав перед ними з перекривленим лицем і виряченими очима. Отакі були і у війську Остринина... А може, це Кривоніс уже збирає нові ватаги... па нову Голтву? — і князь уже істерично закричав:

— Четвертувати! Всіх па шибеницю! На палі!..

Серед пов'язаних був один уже з сивиною в чубі і з довгими вусами, він похитав головою і сказав:

— Ну, спасибі, Яремку! Після тебе нам і пекло за виграшку здається, а тільки ж обидно, хоч би довідався, недоляшку ти проклятий, чи ж оці люди винні в чомусь!

Гайдук смикнув селянина з такою силою, що той упав навзнаки, а отаман над гайдуками почав шмагати усіх підряд по обличчю.

Нагадування князеві, що він перевертень, було для нього найбільшою образою, він ставав тоді несамовитий. Так і тепер: не встиг селянин закінчити, як князь кинувся на зв'язаного і почав бити, топтати ногами. Збоку сидів на коні, певне, чекаючи на князя, ротмістр надвірної хоругви Ташицький. Він одвернувся з огидливою гримасою.

Збитий з ніг селянин памагався тільки відвернути обличчя від оскраженілого князя. Парубок з чорними бровами підступив ближче, націлився і вдарив Єремію ногою у пах з такою силою, що той тільки ойкнув і, мов спл, відкотився коням під ноги, а парубок зразу ж обернувся і вже головою вдарив коня, що той аж став цапа. Гайдук не втримався у сідлі і брязнув на землю, випустивши повідки і налігач.

До води було не більше десяти кроків, і доки гайдуки отямилися, парубок плив уже на той бік річки. Навіть коли опам'яталися, ніхто не міг кинутися за ним слідом, бо кожен гайдук мусив тримати кінець налігача, отаман допомагав князеві, зігнутому в три погібелі, зайти до

намету, а скинутий гайдук скімлив на траві з переламаною рукою. Тільки ротмістр Ташицький підскочив до води. Парубок, який спочатку плив, працюючи самими ногами, уже почав загібати воду й руками, на яких метляли обривки вірьовки, але його ще можна було нагнати, проте ротмістр не наважився стрибати у воду: він був у повній похідній формі, яка б потягла його на дно: тіло прикривала кольчуга, зверху була надіта шабля, на голові — шолом із залізним пишаком, поли шолома закривали голову з обох боків, потилицю й плечі. До пояса було підвішено шило, кресало, ніж, шість срібних ложок, укладених у футляр із червоного сап'яну. За поясом — пістоль, парадний платок, мішок із м'якої шкіри для води на кварту, шабельтас із червоного сукна, в якому зберігалися листи, папір, гребінець і гроші, нагайка, три пучки шовкового шпагату для в'язання бранців. Все це висіло в нього на поясі з правого боку, крім того, ріг для прочистки рота коняці. Ще й до сідла було прив'язане дерев'яне відерце для води і ремінні пуга, карабін, лядунка для патронів, ключ заводити карабін і порохівниця.

Ротмістр смикнувся було роздягатись, але парубок уже зник за очеретом, тоді він вихопив пістоль і стрельнув у очерет. По березі заgrimіли ще постріли, але кулі не долітали й до середини річки.

Парубок це помітив і, вистрибнувши на берег, радісно й голосно зареготав:

— Ну, князю, ще зустрінемося!.. Всі ви ще пригадаєте Нестора Морозенка.— Повернувся й пішов у ліс, якому не було кінця й краю.

VIII

Київський збройний майстер Братиця не збрехав, коли казав, що у князя Вишневецького повні комори пістолів. Були там ще і криві шаблі, і турецькі ятагани, мушкети і новенькі карабіни. Вишневецький вважав, що та кількість надвірного війська, яку він має зараз, — то є тільки початок. Якщо батько, щоб захистити свої маєтки й посполитих від татарських набігів, щедро озброював селян, то Єремія вже робив навпаки: за всякої нагоди він намагався відібрати у селян і міщан зброю, навіть придбану ними в походах. З одного боку — це поповнювало його арсенал, з другого — безпечніше мати безоружну чернь.

Стась розвідав до дрібниць: вся зброя була зібрана в амбарі на господарському дворі, майже біля касарень. Охороняв амбар один сторож, старий пан Гамалик, на дубових дверях висіла колодка завбільшки з дитячу голову. Була ще постійна варта в баштах біля головної брами, а також на валах походжало чотири жовпіри, кожен з свого боку. У касарнях залишалася тільки одна рота з волоської хоругви.

Все це він розповів Кривоносові, хоч і не знав ще, для чого це йому потрібно.

— А що ти про Галю довідався?

— Що з Лукомля?

— Півкожухова.

— Приставили її до покоїв княгині,— відказав він, ураз оживши.— Слічна дівчина!

— То ти вже знаєш і яка вона?

Стась соромливо опустил очі, Кривоніс вдоволено посміхнувся: щоб здійснити надуманий план, йому потрібно було виманити командира роти за вали. Кривоніс уже довідався, що поручик Биховець залицяється до дружини капітана козацької хоругви, пані Зосі, з якою зустрічається в Лубнах у домі підстарости.

— То гарна дівчина, Галя,— сказав він.— Ти передай, що брат її тут і Саливон тут.

— А Саливон, хто то є? — ревниво спитав Стась.

— Нехай уже краще тобі дівчина сама скаже. Треба, щоб вона нам допомогла. Одю записку щоб вона в суботу передала поручикові Биховцеві... Заховай!

— То я сам можу...

— Від пані Зосі?

Стась закліпав очима, потім широко посміхнувся.

— Тепер я розумію.

Ще довго Кривоніс розповідав йому, що треба зробити до суботи, а потім поклав Стасеві руку на плече і зовсім іншим тоном спитав:

— Так як ти вирішив?

— Служитиму й далі в князя, тут я більше зроблю.

— Гарзд, Стасю, а коли помітиш хоч маленьку небезпеку, тікай до Григора, він буде у цих краях. І бережи Галю, вона ще стане нам у пригоді.

Через кілька днів по тому, коли вже зовсім стемніло, в Лубни в'їхала валка вершників. У вікнах ще де-не-де світилися вогники, але більшість їх уже чорніли, як западнини очей. Від Замкової гори долітало протяжне і

монотонне «Вердо!»¹. Йому відповідав інший голос: «Не спи твердо!»

Вершники тяглися черідкою попід хатами, ніхто не палив і не розмовляв, і хіба тільки зблизька можна було у передньому візнати Максима Кривоноса. За ним їхав Мартин і позаду ще троє — Мартинів брат, кривий на око, і Онисько, що проміняв підрясник послушника на козацький жупан. Останнім був Петро Півкожуха, який знав тут кожную стежку.

Біля бернардинського монастиря, що чорнів вище за інші двори, вони завернули в завулок і зупинилися під густим кущем берестків. Максим Кривонос первово жував кіньчик вуса: приїхати сюди вони приїхали, а чи передала Галя записку поручикові Биховцеві, чи повірив він, що то йому писала пані Зося, чи наважився він поїхати до підстарости на вигадане Кривоносом побачення, — залишалося невиясненим. На справу поручик помітно вже не вплине, але це був єдиний засіб уберегти йому життя. Биховець був із значних козаків, православний, і ще може стати в пригоді, коли доведеться вирішувати, хто за кого.

— Вердо! — долітало із валів, якими обкопав Вишневецький свій палац. Крізь гілля дерев блимав вогник у будинку Суфчинського.

Козаки злізли з коней і, поклавши руки на сідла, відпочивали. Петро стояв поруч Ониська, і той стиха спитав:

— Коли ж вона померла?

— Мати? Два дні тому поховали сусіди...

— З горя?

— Горе горем, і їсти вже нічого було.

В темноті почулось глухе бурмотіння.

— Ну, а як же ти довідався?

— Люди переказали. Хотіли й батька разом поховати, а ляхи не дають. Ну, ми й пішли з Саливоном... Вночі...

— Упросили?

— Я знав, що батько був другий від краю, коли ж дивимося, щось дуже молодий, а воно вже аж четвертий... Нехай тепер на його місці лях посидить.

Уже встиг розповісти і Онисько про блудливого отця скарбника, а вікна в будинку підстарости все ще світились, і на валах монотонно перегукувалась варта.

¹ Wer da? — Хто там? (Нім.)

Кривоніс вивчив, як часто перегуки повторювались, і з задоволенням помітив, як один голос уже не обізвався, потім другий, не стало чути й інших, але більш ніщо не порушувало тиші. «Вправно орудує Григор!» — подумав Кривоніс і в цей час почув стукіт копит кількох коней. Вони скакали від двору підстарости.

— Ну, хлопці, дивіться, щоб жодного не випустили, а я беру на себе команду! — сказав він, вискакуючи в сідло.

Коли верхівці наблизились, Мартин гукнув:

— Стій! Розбігались!..

— Свої! — відказав Биховець і збив коня на крок. — Завертай за нами!

— В темноті важко впізнати, а по голосу чую, що пан Биховець, — сказав урівноваженим голосом Максим Кривоніс. — Краще за нами їдьте!

В цей час хлопці обскочили інших двох вершників і вихопили у них із рук пістолі.

— Хто тут? — уже злякано крикнув Биховець.

— Свої, свої, пане поручик, Максима ще не забув, Кривоноса? Дай сюди пістоль. І за шаблю не хапайся...

Биховець ніби вдавився, потім з притиском і докором сказав:

— Що ти надумав, пане отаман?

— Від'їймо трохи вперед.

Коли козаки й волохи залишилися позаду, Максим Кривоніс сказав:

— Ти, пане поручик, маєш на плечах голову і розумієш, до чого воно йдеться, — польській адміністрації наступає край. Але, як кажуть, без нігтя і блохи не вб'єш — для черні, та й для козаків, потрібна зброя. От і все!

— Це розбій!

— Ким журишся, пане Биховець?

— Я на службі.

— Щоб допомагати панам шибеницями шлях на Україну значить?

— Ну, я дізнаюся, хто тобі допомагав. Я йому добру шибеницю змайструю.

— Пане Биховець, нам усі допомагають, хто дбає не тільки про себе, і тобі треба так робити! А не хочеш — не заважай. Від моїх козаків оце врятував я тебе, а від Зосиного мужа рятувати вже не буду.

В темноті не видно було Биховцевого обличчя, але що його вразили ці слова, показував кінь, який враз, затятий

трензелями, аж присів на задні ноги. По паузі Биховець пригніченим голосом сказав:

— Ти зганьбив мене перед князем Вишневецьким. Він не повірить моему слову. Він накаже стягти голову.

— Не вірив і не повірить і без цього! Чи пани-ляхи нам не кричали у вічі, що брехня єсть постійна властивість хлопів? Ми для Польщі, як волосся на тілі, мало — захищають, багато — стрижуть... А такі, як ти, — допомагають... Лях з татариним рахується, перед турком запобіга, а буде русин хоч би якого шляхетного роду, для нього тільки хам. За те, що його потом і кров'ю живе. Подивимось, як запанують самі, а вже нам гірше не буде...

— Безголові... А турки? — все ще роздратовано кинув поручик.

— А ми з Московщиною об'єднаємось. Кажу не для того, щоб князеві переказував. Такою кісткою і султан удавиться. На допомогу Острянину прийшло п'ятсот дончаків, а попросимо дужче — прийдуть і всі п'ять тисяч.

Попереду почувся тупіт, Мартин засвистів на манір маленької пташки-волосянки, у відповідь почувся такий же свист.

— Довідайся! — коротко наказав Кривоніс.

Вершники зблизились і заговорили збуджено. Тепер під'їхав і Кривоніс із поручиком. Пригнічений усім, що трапилось, а найбільше тим, що ніби навмисне залишив на цей час касарні, Биховець втратив здатність мислити і їхав поруч Кривоноса, як неживий. Його становище добре розумів Кривоніс і тому не боявся, що він утече або зважиться на щось подібне. Мартин обернувся:

— Скінчили вже, пане отаман... П'ять возів...

— Хто це приїхав?

— Саливон, пане отаман, — збуджено відказав вершник із темноти.

— Щось ти дуже веселий?

— Еге... Хоч одним оком, а побачив...

— Про діло кажи.

— Григор прислав передати, що все гаразд: людей замкнули в касарнях, варта, може, аж уранці прочуняться, а зброю вже відправив... Сторож біля інбарів було наробив репету, ну, його довелось...

— Забили Гамалика? — поспішно запитав Биховець.

— Стали б ми руки каляти. Він і сам чуть не вмер од страху. Кляпа йому засунули в рот...

— А хтось догляда? — спитав Кривоніс.

— Григор з хлопцями буде до ранку. То вже не ворухнуться.

— Гаразд. Доведеться, панове, і вам посидіти з ними до ранку,— сказав він до поляків.— Завертайте, хлопці, до панського двору.

IX

Осінь була така ж суха, як і літо: трави в степу вигоріли, земля почорніла, порепалась, і слідом за військом здіймалася курява, крізь яку важко було розглядіти людей, але легко всіх виявити. На степу стирчало скрізь бадилля від пересохлих бур'янів, які ранили коням ноги, військо посувалось повільно і трималось берегів Дніпра, де у вибалках ще зеленіла трава. Попереду, на мильо, а то й більше, їхала розвідка, а з боків — сторожова охорона.

Вони вже переїхали річку Сулу, переїхали річку Псел, переїхали річку Ворсклу, але все це ще тяглися володіння князя Вишневецького, і тільки близько річки Орелі була їх межа. Якщо досі ще траплялись де-не-де села, то за Оріллю був уже голий степ, на якому тільки біля води тулились зимівники, розкидані один від одного на цілі милі. Це були глиняні хати, криті очеретом, обнесені частоколом або закопом, густо порослим колючим терном.

Степ кишив гадюччям, ужами, навіть величезними полозами, в небі кружляли коршуни, на могилах, мов скіпці, сиділи орли. Не видно було тільки людських слідів.

На десятий день передовий роз'їзд побачив у степу двох вершників; вони ніби їхали назустріч, але, певно, злякались і закружляли на місці. Що за люди, здаля визначити було неможливо, тоді двоє розвідників пришпорили коней і, повні відваги, поскакали вперед, решта загамувала рись і чекала, кого притягнуть передні. Але трапилось зовсім інше: не встигли розвідники доскакати, як над головою одного засвистів аркан, і його потягли, мов сповиту дитину, в степ. Другий обернувся і щодуху поскакав назад, репетуючи на все горло. Роз'їзд зупинився, дехто вже обернув своїх коней, але ротмістр, хоч і пополотнів, а вирішив дочекатися розвідника.

— Хто? — нетерпляче крикнув він назустріч.

— Татари! — розвідник загубив шолом, очі мало не випадали з орбіт.— Там ще далі цілий кіш їх! І шатро... Коли б я злякався, потягли б і мене.

Роз'їзд поскакав назад, на кожному кроці ризкуючи поламати коням ноги на байбакових норах, якими густо був поритий степ.

Щодалі розвідник усе з більшим задоволенням розповідав подробиці свого двобою з татарами, але ротмістр, якого аж ніяк не тішила зустріч з князем, почав уповільняти біг, нарешті й зовсім зупинився. Він же не тільки не спробував відбити товариша, а то був шляхтич Слива, а й не може хоч приблизно сказати князеві, з якими силами зіткнулись.

— Що в пих на головах було? — перепитав він ще раз.

— То пан Ташицький не йме віри? Такі самі шоломи, як і в нас!

Команда без особливого бажання повернула знову в степ і не проїхала, може, й двісті кроків, як побачила знову двох вершників. Тепер вони скакали сміливо, ніби надумали вихопити вже самого начальника. Ротмістр наказав жовнірам розсипатись і взяти верхівців у кільце. Коли вже поляки зняли крик, щоб посилити в собі відвагу, один із верхівців зірвав з голови шолом і заметляв ним у повітрі. Голова в нього була біла, як сметана. По ній найбільше й пізнали пана Сливу. Другий був жовнір із кодацької залоги.

Із сторожової вежі, що була винесена в степ за півтори милі від фортеці, вже давно помітили хмару пилуogi на півночі і, щоб вчасно виявити, хто суне до Кодака, вислали вершників схопити «язика».

— А ти ж що казав? — грізно спитав ротмістр розвідника, що вчинив паніку.

— На рани боскі! Я ж своїми очима бачив шатро... Не вірте їм, пане Ташицький!

— Он те ти бачив! Вежу ти бачив!

Тепер і інші переконались, що то вежа, а куці вигорілої трави справді скидалися на отару овець чи густо збиту кінноту.

Табір розкинули за милю до фортеці, де впадала Самара у Дніпро. Князь наказав стрільнути з гармат, комендант фортеці теж привітав князя салютом з усіх гармат.

Вранці Єремія Вишневецький на байдаку поплив до фортеці. Ріка була широка і глибока, брупатна вода здавалася холодною. Об борт билися великі хвилі і розсівали густі бризки. Чи прохолода, чи широчінь і могутність Дніпра зробили Вишневецького враз ніби дужчим, відважнішим, готовим перемогти будь-які перешкоди. Певне, ріка так само впливала і на козаків, тому вони й звуть Дніпро своїм

батьком Славутою і найдужчими почуваються на воді. Віддалить козаків від Дніпра — і ви позбавите їх сили. Вишневецький набрів на цю думку саме зараз, відчув її значимість, але домислити до кінця не мав змоги, бо байдак уже причалив до берега, на якому чекав комендант фортеці Гродзіцький з офіцерами.

Кодак був сторожовим цербером над козацьким Дніпром: він закривав втікачам доступ на Низ, на запороги до Січі, а запорожцям — можливість вигрібатися на волость.

— Розумний був коронний гетьман Конєцпольський, розумний! — сказав Єремія Вишневецький, оглядаючи захопленими очима темну споруду, що сиділа на високому березі, як чорний трюк на могилі.

Комендант приготував для зустрічі цілу промову про благородну місію Речі Посполитої в цьому дикому краї, населеному варварами, про кращого із кращих її синів, що не в перинах збуває свій вік, а в марсових походах, про... але, виявилось, усе це було задаремне: Вишневецький тільки після того, як намиливався фортецею, байдуже тицьнув руку Гродзіцькому і, не давши йому відкрити рота, знову сказав:

— Чогось кращого і грізнішого щось важко придумати!

— То є правда, ваша світлість,— вставив нарешті комендант.

— Скільки залогі?

— Шістсот чоловік!

— Пан комендант не боїться, що і його запорожці сколухнуть у воду?

Єремія Вишневецький нагадував про гетьмана Сулиму, який, повертаючись із морського походу водою, побачив нову фортецю, оволодів нею, перебив більше двохсот німецьких солдатів, а коменданта, французького капітана Маріона, який забороняв продавати для запорожців порох і зброю, навіть рибалити на Дніпрі, бив їх, катував,— Сулима наказав розстріляти. У Гродзіцького від нагадування війнуло поза шкірою холодком, але він гонорово відказав:

— Тепер най хоч сто тисяч облягає, і то не страшно, ваша милість!

Фортеця була обнесена валами сажнів десять завширшки, з бастіонами на чотирьох рогах і з глибоким ровом довкола. Полонені татари ці вали підсипали щороку на один лікоть. До валів зокола тулилася слобідка хат на шістде-

сят. Жили в ній зайти, які торгували шкурами, ливтва-
рями, овочами і горілкою.

За валами ховався будинок коменданта, касарні, майдан
для муштри, а понід стінами валів тулилися глиняні хат-
ки ремісників, деякі такі маленькі, що тільки рачки можна
було до них забратися.

— Татари часто тривожать вашу мость? — спитав Виш-
невецький в надії почути десь близько ворога.

— Цього року вони не наважуються потикатись у Дике
поле, князю!

— Може, коропного хорунжого бояться, Конецполь-
ського?

Гродзіцький помітив у його примружених очах іскри
сміху і, в угоду йому, не без іронії відказав:

— Татарам такі забавки не страшні, князю, їм посуха
у степу страшніша.

Від його слів Вишневецький враз повеселішав, почав
жартувати, сипати дотепами, а коли на столі у цьому ди-
кому степу з'явилося угорське вино, він навіть порушив
свій зарік і залюбки випив келих вина до щасливої вкрай
пані Гродзіцької. За стінами фортеці без угаву шуміли Ко-
дацькі пороги.

Вишневецький чув про пороги на Дніпрі, які, мов при-
ступки, то стерті, то пощерблені, у дванадцяти місцях
перетинали річку і краще за найгрізніші фортеці стерегли
Низ від охочих посягти на його волю, тепер захотів їх по-
бачити на очі; він забрав кінноту і переправився через
Самару.

За кілька миль розвідка натрапила на невелику тясьму.
Не менше як десятеро вершників ще недавно пробігло у бік
Криму. У передньому загоні розвідки теж було тільки де-
сятеро разом з слугами і ротмістром Ташицьким, і тому во-
ни хоч і погналися по сліду, але без особливого запалу.

Розвідка проїхала день, минула пороги — Кодацький,
Сурський, Лоханський, Воронову Забору, Княжий, Стріль-
чий,— а слід усе вів далі, і по деяких ознаках було от-от
тільки не видно вершників. Надвечір у степу почувся
якийсь шум, піби попереду періщив дощ, хоч на небі не
було жодної хмаринки. Шум з кожним кроком посилював-
ся. Всі були в цих краях уперше і помітно перестрашились;
враження було таке, що вода прорвала десь греблю і от-от
залле увесь степ і їх змис у Дніпро. З могили, яка стояла
осторонь можна було проглянути далі, і ротмістр Таши-
цький повів на неї свою команду.

Сонце вже зайшло, але небо ще палало, як вогнище, його відблиски падали на воду, і вона стала червоною, як кров. В повітрі з'явилися рухомі стовпи мошки, вона забивала ніздрі, лізла в очі і немилосердно кусала людей, а па коней напали великі й меткі, мов кулі, і такі ж сірі гедзі, від укусів яких коні аж підстрибували. Попереду на воді здіймалися ніби снігові замети, які так само й курилися, розсипалися і спливали по воді. Саме звідти й долітав рев, шум, шипіння. Це був Ненаситець, який аж у сім рядів вишкірив зуби.

— А запорожці все-таки вигрібаються на волость, — з захопленням сказав ротмістрів джура.

Серед поляків він був один українець, і вони подивилися на нього з недовірою: через таке пекло хіба що душа може продертися. А козак пояснював:

— Проти води, звичайно, не вигребеш, треба човен перетягати волоком, а за водою я б і сам пішов хоч і через усі пороги.

У декого блиснули в очах вогники заздрощів: тут тільки дивитися, і то мороз ходить поза шкірою, а як опинитися на воді, яка, мов скажена, кидається на скелі, б'є на три сажні вгору, на сажень спадає вниз, крутиться між скелями, вирує, шипить, знову падає вниз і знову натикається на гострі зуби, розбивається на бризки, шукає проходу, реве, шумує, мов кипить. Поминувши всі перепони, вона ще довго й далеко спалахує, піниться, відпльовується, аж доки не приведе до ладу розхристані, пошматовані шати і скуйовджену зачіску. Ні, щоб на углій душолюбці чи на дубку пробитися крізь опшкірені зуби Дніпра, то треба наперед із світом прощатися, а цей хлопець негідний просто насміхається над ними!

— То ти завтра будеш там купатися! — сказав Слива, найбільше почувуючи себе зачепленим.

На заході ще жевріло небо, а в степу заходила ніч. Вирішили заночувати біля цієї могили, з неї було видно на кілька миль навкруги і можна заховатися від пронизливого вітру.

Вуха поступово звикали до шуму порогів, а більше жодних звуків у степу не було. Здавалось, що ти лежиш на велетенському возі під велетенським шатром, розшитим золотими зірками, і більше нічого на світі не існує. Спокій обгортає усе тіло, лінки навіть поворухнути пальцем, навіть подумати, чому так часто падають зірки. От зірвалася одна, на півнеба залишила золоту смугу і десь розтанула.

Друга пролетіла майже впоперек. Кажуть, що це душі померлих. Де ж вони тут узялися в степу? А може, попереду... Ротмістрові Ташицькому ліньки думати, мигнув ще без будь-якого зв'язку з попереднім образ парубка, що зв'язаний бився у Пслі... «Отакий, мабуть, і мій Семен... Усі вони такі на наше безголов'я!..» Зірки почали мерехтіти, промінитись, танцювати по небу, а потім і зовсім погасли.

Ташицькому почало вже спитись, що він ніби перебив цілий кіш татар і взяв до полону вродливу татарку. Тепер він міг робити з нею, що хотів... але нагодився жовнір. Ротмістр і очима, і всім виразом показував, щоб він забирався геть, а жовнір настирливо тяг його за рукав: «Що пан хце?» — викрикнув він з серцем.

— Пане ротмістр, пане!..

Ташицький лупнув очима: золоті павучки знову заврушилися перед ним, потім вони обернулися у зірки. Частину зірок заступив якийсь чорний силует, який нахилився до нього і тривожно сказав:

— Пане ротмістр, видно дим!

Солодкий образ татарки ще пурхав перед очима ротмістра, але вже тільки мов тінь, а ротмістрові хотілось утримати його ще хоч на мить! Він повільно повів очима на силует: над ним схилився жовнір, який ніс варту.

— Чого тобі? — роздратовано спитав Ташицький.

— З могили видно у степу вогнище! Дим видно!..

Ротмістр знав, що в степу переможцем виходить той, хто перший виявить ворога. Він хутко схопився на ноги і подерся на могилу. Справді, попереду, серед темної ночі, уцяцькованої зірками, в одному місці проступала рожева куля, яка мінилася: то яснішала, то майже зовсім зникала. Так буває над вогнищем із бадилля, яке хутко береться вогнем, але хутко й пригасає. А що не видно було вогню, то, певне, його заступала друга могила. Не було сумніву, що там закінчувалися сліди, по яких ішла розвідка.

Звістка про ворога хутко підняла всіх на ноги. Стрижені коні ще не встигли відійти далеко, і розвідка невдовзі була готова рушати, але ротмістр послав уперед двох пластунів, а решта, просунувшись трохи, зупинилась, щоб коні, зачувши кобил, не видали себе іржанням.

Вітер був із сходу, і пластуни зайшли від Дніпра, так можна було не боятися ні тріску сухого бадилля, ні гострого духу, яким тхнули їхні жупани. Спочатку вони почули пирекання коней, потім вирисувалися і їхні силуети. Те-

пер видно було вже й вогонь, навіть чути, як тріщало бадилля і синало довкола гарячими іскрами. Враз ніби хтось заплакав. Вчулось? Ні, таки плакало. Пластуни здивовано перезирнулись, хоч у темряві вони більше чули один одного, ніж бачили. Стогнав на могилі, певне, пугач. Це в степу скрізь почувеш. Але чому пугач не боявся вогнища, людей? Розвідники знову обернулись один до одного і стали прислухатися: пугачі так не кричать, плакала жінка, тоскно і безнадійно. У обох розвідників волосся на головах взялося дротом. Вони проповзли ще трохи вперед і виразно почули татарську мову. Голоси були збуджені, веселі. Тепер уже їх кинуло і в холод і в жар.

Розвідники не стали дошукуватися причини, чому тут опинилась жінка серед татар і хто вона така. Їм треба було довідатись, які сили в противника. Вони підповзли ще ближче, татарська мова чулась ще виразніше, і коли один із розвідників підвів голову, він виразно побачив і самих татар. Їх було троє, вони щось жваво розповідали і час від часу озиралися на плач, але тієї, що плакала, не було видно, певне, вона лежала на землі. Маячив ще силует людини з яничаркою чи з ратищем на маківці могили, куди вже не досягало світло від вогнища. Коні розбрелися по степу. Розвідники нарахували шестеро, але, певне, ще частина була за могилою. Час від часу один кінь підкидав голову, наставляв проти півночі вуха і стиха форкав м'якими ніздрями. Це могло стривожити татар, і розвідники хутко поповзли назад.

Ротмістр повів своїх жовнірів попід самим берегом, повз Ненаситець, рев якого глушив пирскання коней. Коли стало видно вогнище і біля нього справді силуети двох чи трьох татар, Ташицький погнав свій загін уже без обережності. Татари, що сиділи біля вогню, щойно почули войовничий крик, хутко попадали на землю і ще хутчіше засипали піском вогонь. Стало зовсім темно. Ті, що спали, схопилися на ноги, тільки коли між ними затупотіли копитами коні. Чути було, як кричали татари, але чи ті, що сиділи біля вогню, чи інші, в темряві розібрати вже було неможливо. Хтось стрельнув із пістоля, але клинок шаблі в ту ж хвилину опустився йому на голову. Ще раз стрельнув, і ще раз блиснув клинок, хтось розпачливо закричав: «Матка боска!»

— Ага, і матку нашу згадав, бісурман!.. — Ротмістр махнув ще раз клинком і знову почув крізь стогін: «Ой, рятуйте!»

— Семене!

— Я тут, пане ротмістр.

— Чого ти кричиш?

— Це не я, пане. Тут щось не розбереш... ніби наші!
А ось жінка...

— Стій!—крикнув ошелешений ротмістр.—Ви хто такі?

— Ой, пане, за що ж ви убили мене? — стогнав один на землі.— Ми ж пана Лаща... Стражника коронного...

— Хто старший?

— Пан хорунжий... І його вже...

— Ось татари, пане ротмістр! — гукнув один жовнір.

— А-а... такі ви лащівці! — зрадів Ташицький, який уже мало не втрачав розум з того, що накоїв. Після цього й на очі не можна було б показатися князеві.— Скільки їх?

— Ось уже трьох спіймали!

Татари стояли ні живі ні мертві, але Ташицького не вони зараз цікавили. Проти вогню, який знову роздмухали, стояла дівчина, коси, що здавалися темними, лежали вінком на голові, довгасте обличчя і тонкий ніс були засмагли від вітру, пашіли здоров'ям, а з-під тонких брів дивилися на нього не то перелякано, не то розгублено великі очі. В них ще стояли сльози, і від того проти вогню з них ніби було проміння. Дівчина була струнка й висока. Ротмістр Ташицький розумівся на вроді і від здивування витріщив очі: у степу, за тисячу миль від Варшави, серед ночі, біля вогнища, серед трупів побачити таке... Ні, ні... Це якась мана... Йому аж волосся заворушилось на голові: може, він утрачає уже розум? І тому істерично вигукнув:

— Що то є?

— Козачка, пане,— відказав джура.

— Козачка? — Ротмістр враз ніби витверезів і вже заговорив тоном, як говорив до всіх схизматів: — Звідкіля ти?

— З-під Чигирина, пане,— сказала дівчина тужливо.— Верижина дочка.— Але це прізвище ні на кого з поляків не справило враження, тільки Семен звів брови, щось пригадуючи.

— То чому ти тут опинилась?

— У пана Лаща спитайте.

— Що спитати?

— Навіщо стражник коронний послав мене до Перекопу.

— Ти брешеш! — скипів ротмістр, холонучи від згадки про стражника коронного.

Але його розвідники вже встигли роздивитися, що тут трапилось, і хоч ще не розуміли цілком, але вже голосно

нарікали на ротмістра: порубали на смерть трьох жовнірів надвірного війська стражника коронного Лаща, а четвертий, певне, слуга, теж конав уже. Залишились в живих троє татар та якась дівчина.

Семен трохи розумівся на татарській мові і, побалакавши з ними, тільки закрутив головою:

— Заварили кашу! Пан стражник коронний послав цих татар перекопському мурзі, щоб обміняти на свого родича, який потрапив у полон. І дівчину теж...

Від його слів у ротмістра витяглось обличчя, а булькати очі мало не вилізли з орбіт:

— Але ж...

— Але ж, пане ротмістр,— безцеремонно перебив його розвідник Слива,— ви мусили дивитися, що то за одні!

— А пан Слива дивився, як махав шаблею? — визвірився ротмістр.

— Ну, то кожен знає, який з мене рубака,— і він від'їхав набік.

— У мене теж шабля суха,— сказав другий і собі відступив до Сливи.

За ним і інші, хто виправдуючись, хто мовчки, стали на бік Сливи. Біля ротмістра залишився тільки його джура Семен. Ташицький дивився на них якимись невидючими очима, уявляючи собі розмову з князем, а може, і з самим стражником коронним, і холодний піт виступав йому на тілі. Слива тим часом перегиркувався з розвідниками, на решті виперся з гурту й крикнув:

— А нехай пан Ташицький не сушить собі голову: то є Семенова робота, це кожен пан ствердить. Йому й шию утнуть.

Семен тільки криво посміхнувся й докірливо похитав головою. Але ротмістр устиг уже обдумати справу і несподівано заявив:

— Жодного лацівця тут не було, а були самі татари, які захопили десь дівку. Частина татар я перебив, а цих забрав до полону. Тепер репрезентую князеві.

Розвідники бачили, що вони опинилися в дурнях, і зчинили крик, але ротмістр уже почував себе знову начальником.

— І попереджаю,— додав він холодно,— кому, може, привиділися лацівці, той не мине шибениці, а довідається пан стражник, то й четвертує. Те саме перекажи й татарам, Семене.

Не придумав ротмістр тільки, як примусити мовчати дів-

чпну, але він ще сьогодні почне залицятися до неї, бо дівчина вродлива, хоч і козачка, а в цьому він ще ніколи не зазнавав поразки.

Всі гадали, що вранці ротмістр відішле полонених до князя, але він вирішив інакше: за Самарою почалися землі Запорозжя, і треба було гадати, що князь далі останнього порога не піде, а тому краще буде сказати, що татар перехопили аж біля Кічкаса, а то ще й далі, щоб не стали допитуватись, де закопані побиті, а може, ще хто захоче й перевірити. Таке рішення мусило б звеселити ротмістра, але він був похмурий: козачка виявилась якась дика, на всі його залицяння відповідала одним тільки словом: «Не підходь!» А сама, як рись, мало очей не видряпала. І ще й поклялась, що все розповідь князеві, коли її хто посміє хоч пальцем торкнути! Майте, тепер він мусить ще й від інших стерегти цю хлопку. А надалі хто може поручитись, що вона не розповідь про цю ніч. Краще все-таки, як менше свідків...

Семен їхав позаду і бачив, які погляди кидав його пан ротмістр на дівчину, що їхала разом з татарами на конях, для безпеки прив'язаних до сідел розвідників. Дівчина, певне, впізнала в ньому козака, бо коли на інших позирала сердито, неприязно, то в нього піби шукала захисту. Семен ще не знав навіть, як її звати, хто вона, що скоїлося з нею, а що це так, він був певний і шкодував дівчину. Вона сказала, що Верижина дочка, може, того знаного козака? Пробував забалакати, вона тільки зводила на нього благально очі, але не відповідала. Семен здогадався, дівчина не хотіла, щоб про неї узнали поляки. Тоді він сказав їй по-татарському: «Я тобі хочу допомогти!» Але й на це вона нічого не відповіла. Значить, ще не була в татарсько-му полоні, інакше б зрозуміла.

Розвідка поминула ще шість порогів, хоч і менших за Ненаситець, але теж грізних: Будило, Званець, Таволожний, Лишний і останній — Вільний. Так їх називав ротмістр, який мав при собі карту. В цьому місці Дніпро був, мабуть, найвужчий, а далі, посередині річки, тягся на цілу милю острів з високими скелястими берегами кольору води, вкритий дубовим лісом. Це був острів Хортиця, на якому Байда Вишневецький заклав перший замок проти татар. Тут же була закладена й перша Січ, згодом вона посунулася аж за пороги, а на Хортиці козаки випасали коней. Зараз розвідники з берега нікого й нічого не помітили і розташувались проти острова почувати.

Разом із Семеном цю ніч сторожив ! Слива, якого він найбільше не любив; товстий, з слинявими губами, похотливий, але, без краю хвастливий, він був ще й похитливий. Ще не встигли поснути розвідники, як він уже почав брутально чіплятися до дівчини. Ротмістр ревниво прикрикнув на нього, але Слива і далі не переставав чіплятися. Семен зняв із-за плечей бульдинок і сів біля дівчини. Слива зрозумів його колючий погляд і з лайкою відсунувся.

— Не бійся їх, доки я тут,— сказав Семен тихо, ніби до себе.

Дівчина зирнула на нього, і може, їй когось нагадав бистроокий, чорнявий Семен, що вона глибоко зітхнула і ніби обласкала його вологими очима. Тоді він ще тихше додав:

— Гляди не надумай тікати, ротмістр радий буде, як тебе пристрелять...— і, помітивши, що Слива наставив вухо, замуликав пісню:

Не плач, не плач, Марусенько, візьмем тя з собою...

Але дівчина враз гірко заплакала.

— Чого ти? Адже додому повертаєш... Князь Ярема, певне, на панський двір кудись віддасть,— і по паузі додав:— Якщо Максим Кривоніс не попалив ще там усього!

Дівчина рвучко підвела голову і великими очима вставилась на Семена. В них були і радість, і страждання, і благогання, але Семен зрозумів це по-своєму і, відвернувшись, щоб не почув Слива, сказав:

— Кривоніс такий, той не любить панів!

— Ти його бачив? — вперше звернулась сама з запитанням дівчина.

— Еге, дякую красенько: наших троє оце нещодавно пострічались з ним біля Лубен, і всі на місці лягли. То такий Максим, усе Посулля збаламутив...

Дівчина не могла заховати радості, вона проступала і в очах, і на губах, і в маленьких ямочках, які почали вибігати на щоки.

— А тобі чого весело?.. Воно, звісно, я й сам би усіх панів передувив, особливо унітів... але він нашого брата, кажуть, недолюблює... Каже: «блюдолизи!» А що, як у реєстр не беруть, а війни немає... Де ти заробиш?

У дівчини вже зникла з обличчя та довіра, з якою вона ще хвилину тому дивилася на хлопця, вона стала сувора і замкнута, а Семен глибоко зітхнув і знову замуликав:

Ой бог знає, бог відає, чи я повернуся:
Кінь вороний по подвір'ю чогось іспіткувся!

Князь Єремія Вишневецький дійшов до урочища Кічкас і наказав класти з каменю високий курган на вічну пам'ять потомкам, бо ніхто з поляків ще так далеко не заходив у степ. На одному камені вибили герб князів Вишневецьких. Тут і застав князя Єремію ротмістр Ташицький, якому було наказано повернутися з розвідкою назад. Він знайшов Вишневецького у похідному наметі із грубого полотна, викладеного золотою лиштвою по краях. Долівка була вистелена попонами, а зверху перським килимом. Єремія, певне, був невдоволений із своєї експедиції — нічого він не успів у степу, жодного татарина не зустрів, хіба що привчив трохи своє військо до походу, а тому сидів, мов сич, надутий; тим більша була його радість, коли ротмістр Ташицький, якимось збиваючись і давлячись словами, доповів, що розвідка нагнала татарський чамбул, який вчинив набіг на зимівник, всіх перебив, а дівчину взяв до полону. Чамбул він розбив, п'ятьох порубав, трьох полонив і відбив ясир.

— Я буду щасливий, коли ясновельможний князь прийме від мене цей трофей! — закінчив Ташицький, витираючи рясний піт з обличчя.

— Пан ротмістр мене вельми порадував. Нехай приведуть сюди полонених.

В шатро зайшло троє татар. Вони з острахом дивилися на господаря й помітно дрижали. Четверта була дівчина. Вона як ротмістра, так само й князя вразила і своєю поставою, і поведінкою: не падала в ноги, не благала милостей, а, навпаки, почувала себе ображеною і сунула тонкі брови.

— Чия ти така? — спитав князь здивовано.

— Верижина, ваша світлість, козакова дочка. Мусите відпустити мене!

— Та ти, бачу, не без розуму. Вигадати все можна. Будь вдячна, що тебе звільнили від татар. Куди хочеш, на килимарню, на броварню чи...?

— Не маєте права, я козачка!

Князь найжачився.

— Он ти яка. В покоївки! — і відвернувся до Ташицького. — Ну, дякую пана ротмістра. Всі трофейні коні дарую панові.

Ташицький хутко облявив князеві коліна і ще не встиг розігнути спини, як почув далі:

— А татар ми пошлемо в подарунок стражникові коронному панові Лацу... За допомогу в наїзді на Гадяч.

Ротмістр зблід, мов мрець, і почав осідати на килим.

Здивований князь не встиг навіть поцікавитися такою поведінкою ротмістра, як до шатра вбіг комендант.

— Гонець із Лубен! Милостивий князю, просить негайно вислухати! — вигукнув він збентежено.

— Хай увійде!

Закурений, аж чорний від пороху, гонець ступив до середини шатра і теж голосно вигукнув:

— Алярм, князю!

— Що таке? — обличчя йому витяглось, брови підскочили, а під ними застигли перелякані очі.

— Максим Кривоніс напав на двір і побрав усю зброю.

— Що, що... побрав зброю?

— Усю доценту.

— А жовніри, ціла рота... Ти брешеш!

— Ось лист від поручика Биховця.

— Він ще наслідюється писати?..

У князя ще дужче посиніли губи.

— Може, й палац... може, й княгиня?.. Ну, кажи?..

— Живі, здорові, ваша світлосте: не дали в обиду!

— Не дали, не дали!.. — ще дужче закричав князь, шмабуючи листа. — П'ять тисяч мушкетів... Де зброя, я тебе питаю?

Гонець позадкував до виходу.

— Шукають, ваша... Десь, мабуть, у лісі...

Вишневецький закружляв по килиму, від люті не знаючи місця і грубо штовхаючи всіх, на кого натикався. У присутніх витяглися обличчя, тільки у Верижівни, яка й досі була тут, на губах заграла лукава посмішка. Але Вишневецький нічого не помічав, він крутився, опустивши голову, а руками то хапав себе за волосся, то стискував кулаки і рипів зубами:

— Лежебоки, дармоїди... — Потім різко зупинився перед гінцем. — Скільки їх було?

— Кого, ваша світлосте?

— Запорожців, запорожців!

— Прошу ласки, запорожців, може, трос, може, четверо...

— І вони осилили...

— До них пристали хлопці, може, сто, може, двісті.

— Беззбройна голота, а ви з гарматами, з мушкетами, за валами. Я ж вас провчу. Ви ще будете шкодувати, що Кривоніс залишив живими. Негайно вирушати!

Труби заграли до повороту, і за якусь годину все військо у хмарах куряви посунуло назад на Посулля.

ЗАБІЛІЛИ СНІГИ

Ей, соколя моє бездолне, безродне!
Лучче ми будемо по полю літати
Та собі живності доставати,
Аніж у тяжкій неволі у панів проживати!

Підстароста Чаплінський з кожним днем усе більше докладав сил і хитрощів, щоб збутися чигиринського сотника Богдана Хмельницького. Для цього в нього було дві причини: заволодіти сотниковим хутором Суботовим, а друга — боязнь відплати Хмельницького за все йому заподіяне. Гадав, що принесена ним звістка про те, що чигиринський сотник продає свого коня, з яким ходив у походи, хоч насторожить пана коронного хорунжого, але й на це він не звернув уваги. Чи то байдуже, чи з недовірою поставився і до заяви полковника Пешти, що Богдан Хмельницький бунтує козаків — скликав нараду, а на нараді таке говорилось, що він своїм вухам не повірив.

Олександр Конецпольський був невдоволений з надуманої ним самим експедиції на татар. Доки він збирав військо, орда відійшла з Криму, довелось воювати з отарами овець та з пастухами. Довідаються у Варшаві — знімуть на глум. Настрій коронного хорунжого не заховався від Чаплінського, і він вирішив іще спробувати щастя. На цей раз підстароста вклав у вуха Конецпольському, що Богдан Хмельницький намовив козаків знести табір, коли військо прибуде до Крилова. Коли б це справді трапилось, коронного хорунжого зовсім би засміяли, а найбільше Єремія Вишневецький, якому теж кортить гетьманська булава, і Олександр Конецпольський на цей раз не викривив скептично губи, як робив раніше, а наморщив чоло, пильно глянув на свого слугу — з очей Чаплінського бив непідроблений страх — і вже погрозливо сказав:

— Гаразд! Покличте, вашність, криловського намісника, пана Радлінського.

На радощах Чаплінський не вийшов, а вибіг із покоїв Конецпольського. Треба тільки ще намісника наломити!

Намісник Крилова, теж рудий, як і Чаплінський, шляхтич, зайшов до покою гетьманича і врочисто сказав, прикладаючи руки до серця:

— Вітаю, ваша вельможність, з вікторією, з щасливим поверненням із переможного походу!

Конецпольський слухав його із стиснутими губами, від чого на сухому обличчі проступали гострі вилиці.

— Я теж буду радий вітати вашність, коли візьмете під варту чигиринського сотника, — відказав він сухо.

— Пана Хмельницького? — здивовано запитав Радлінський.

— То є ребелізант, а не пан! — вкинув Чаплінський. — Віп бунтує козаків. Його треба зараз же заарештувати. Тепер зрозуміло, чому він відпросився з походу. Заслаб! Бачите, вашності, на що він заслаб!

— Доки я повернуся з Кодака, — вже нетерпляче сказав Конецпольський, — Хмельницький мусить бути в залізах. Щоб привели його сюди!

— Наказ! — відповів за Радлінського Чаплінський і лунко пристукнув каблуками.

В Польщі ніхто і в думці не припускав, що саме цей день, нічим не примітне шосте грудня тисяча шістсот сорок сьомого року, почне нову криваву сторінку історії Речі Посполитої, що події з кожним днем розгортатимуться все більш невблаганно, аж доки не покладуть край не тільки солодкому відпочинкові, що тягся аж десять років, а й пануванню польської шляхти на Україні. В цей день із Чигирина утік сотник Богдан Хмельницький. А трапилось це так.

Чаплінському навіть не вірилось, що коронний хорунжий нарешті виконав його волю: за кілька днів Хмельницький буде за ґратами, а там уже підстароста постарасться, щоб йому утяли й шию, і тому він підганяв Адама Радлінського, аж доки той не виїхав до Чигирина. Чаплінський навіть дав йому в допомогу трьох своїх драбів. Виявилось, що сотник Хмельницький саме поїхав ярмаркувати до Бужина. В Бужині його й заарештував криловський намісник. Найвищий із трьох драбів, Стецько, вишкірив зуби і вдоволено сказав:

— Піймався, пане? Тепер і панові нашому буде спокій, і нам, а то ходиш та й оглядаєшся! А ми таки добре показували у тебе, пане, на хуторі: таких медів я ще ніде не пив.

Два інших, ще молоді хлопці, один з більмом на оці, почували себе ніяково за свого приятеля перед паном сотником і винувато посміхались. Інші гайдуки були з Крилова і мало знали Хмельницького, а тому робили свою справу байдуже.

Богдана Хмельницького привезли до Крилова саме в той день, коли коронний хорунжий повернув із Кодака, де він оглядав фортецю. Довідавшись про те, що Хмельницький уже сидить за ґратами, Конецпольський вирішив назавжди покінчити з цією справою і тут же наказав ще цісі ж почі утяти сотникові шию. Він знав, що пан краківський буде тільки вдоволений з такого рішення. Саме в цей час нагодився полковник переяславський Кречовський, уродзаний шляхтич, до якого коронний хорунжий почував прихильність і за його розум, і за його чесноти. Кречовський був збентежений.

— Це правда, вашмосьт, що чигиринського сотника Хмельницького взяли до в'язнення? — спитав він зразу ж, тільки привітавшись.

— Пан полковник невдоволений з мого наказу?

— На шкоду собі робимо, пане коронний хорунжий.

Конецпольський зразу ж злякався своїх розпоряджень і вже іншим тоном сказав:

— Вирішимо, пане полковник, на раді, що з ним робити, а ви, здається, приятелювали з сотником?..

— Пан Хмельницький навіть кумом мені доводиться, пане хорунжий коронний, але справа зовсім не в цьому...

— Що вирішать... — ще більш примирливо сказав Конецпольський.

На раду зійшлася полкова старшина, але тільки поляки, коли не лічити Барабаша і Караїмовича, які ходили в зичливцях короля. Конецпольський після розмови з Кречовським почував себе трохи розгубленим, а тому й сказав:

— Вирішуйте, вашмості, що робити з цим сотником Хмельницьким? Доки що я наказав узяти його під варту, бо вже ходять такі чутки...

— Все це Чаплінський... — сердито вкинув Кречовський.

— Панове, — заволав Чаплінський, — на рани боскі...

— А вас не питають! — розгнівався Конецпольський разом і на Кречовського, і на свого підстаросту, що перервали йому мову.

— Милостивий пане, — закрутився Чаплінський, — я тільки...

— Не застуй, пане, сядь! — гримнув на нього Кречовський. — Я, панове, одне знаю, що цей паршивець, — і він ткнув пальцем у Чаплінського, — ні за що ні про що скривдив пана Хмельницького, який стільки користі робив Речі Посполитій. Треба випустити пана сотника і не дражнити ос!

— Але, прошу,— сказав комісар Шемберг,— жало теж не шкодить виривати осам. Надто панькаємося з цими хамами.

— Треба ще знати, пане Шемберг, хто хам, а хто безкорисливо вам служить!

— А хто поручиться за цього сотника?

— Його судити треба,— додав Шемберг.

— Пан Хмельницький сам просить розв'язати судом його справу, а до суду я ручуся за сотника,— сказав Кречовський.

— Гарзд,— погодився Конецпольський,— але кав'єант консулес¹, пане полковник!

— Нам усім треба бути на сторожі законів Речі Посполитої, тоді такого не траплятиметься.

Чаплінський сидів, як на жаринах, і перово кусав губи, а злим поглядом ніби хотів проткнути наскрізь переяславського полковника.

Опинившись на волі, Богдан Хмельницький не гаяв часу, він розумів, що кум Кречовський вирвав його з лап пляхти тільки на кілька днів, а тому зразу ж відправив дітей до баби в Переяслав, дещо потай спродав, так само потай послав гінців до своїх приятелів і родичів запросити їх ніби на свої іменини, що справді припадали на цей день, а на кухні тим часом сушили сухарі, Марко готував пшоно, сало, тараню, пиво, щоб вистачило чоловік на тридцять, і то не менше, як на півроку. За цей час сотник потай побував і в переяславського полковника Кречовського.

— В трудне становище ви мене поставили, пане полковник,— сказав він по розмові про великі морози.

— А що саме, пане сотник?

— Був би я за ґратами, не став би чекати тут на петлю.

— Я взяв вас, приятелю мій, на поруки до суду.

— Хто там захоче чинити суд? Щоб Чаплінського викрити!

— То й гуляйте собі!

— Доки шибеницю зіб'ють?

— Це б поламало поруку, пане сотник,— сказав Кречовський і виразно подивився у вічі Хмельницькому.

— І я так гадаю, пане полковник! — Потім проникливим голосом сказав:— Про правду йдеться, приятелю мій! Не в мені тепер справа.

¹ Будьте на сторожі.

— І я так гадаю, а правда не питає ні віри, ні роду. За неї і життя не шкода.— Потім глянув у вікно і сказав:— Сьогодні у нас вівторок, чи воно пересядуться морози? Хочу в суботу вдосвіта поїхати в Черкаси, днів на два, приятеля провідати.

Хмельницький посміхнувся собі під вус і, встаючи, сказав:

— Гарно надумали, вашмосьт. Я теж, з вашого дозволу, поїду в суботу до приятелів моїх і ваших, пане полковник! — На слові «ваших» він притиснув голос.— І пан коронний хорунжий теж десь поїхав?

— Далеко, аж у Броди! А пан Потоцький має в Бар приїхати.

Вони ще раз виразно подивилися один одному у вічі й попрощалися.

У суботу, про яку згадував пан Кречовський, саме шостою грудня, рано-вранці по сонних вулицях Чигирина проскакала валка вершників, за якими сунуло кілька саней, завернула на південь і зникла в морозному тумані. Потривожені собаки погавкали й замовкли, і в містечку знову запанувала тиша. Того ж дня з Чигирина виїхав полковник переяславський Михайло Кречовський, взявши з собою харчів аж на цілих два тижні. А ще за кілька годин по тому до полковника Кречовського приїхав слуга сотника Хмельницького і привіз цидулу. Дворецький, який співчував панові Хмельницькому, зашкріб у потилиці.

— Що б вам на годину раніше... Нема пана полковника, певне, аж у Черкасах уже,— але цидулу забрав.

Щойно відїхав слуга Хмельницького, як прибіг з цілим загоном драбів підстароста Чаплінський. Він був збентежений, переляканий і розгублений. Довідавшись, що полковника Кречовського немає в Чигирині, Чаплінський з свистом випустив ніби увесь із себе дух і безсило опустив руки.

— А то що за один тут був?

— Від пана Хмельницького цидулу привозив.

Чаплінський підстрибнув, як ошпарений.

— Але ж Хмельницький утік!

— Або я знаю.

— Де цидула?

— Це ж не до вашої мості, пане Чаплінський!

— Давай скоріше!

— То ви хочете, щоб я дав вам читати папери пана полковника?

— Візьміть його! — крикнув до драбів Чаплінський. — Видеріть цидулу!

— Читайте! — сказав дворецький, коли до нього смикнулися драби. — Тільки я вам не давав. — Він настовбурчив вуса, брови і так продовжував стояти, уважно вслухаючись у слова, доки Чаплінський читав уголос цидулу:

— «Вельможний наш пане полковник, а приятелю мій! Зичу вам, вацьпане, пане полковник, доброго здоров'я і всяких милостей від бога! Прочули ми, що пан краковський великий коронний гетьман Микола Потоцький видав наказ скарати мене без суду на горло. Я дав вам, вашність, слово гонору терпеливо чекати на суд. В тому була й ваша порука, а вже коли пан краковський наступає на моє здоров'я, то ні ви, пане полковник, ні я не є у відповіді за дані слова, які топче пан гетьман коронний. Мушу шукати, де б міг врятувати життя...»

— Військо, військо давайте! — закричав Чаплінський, ніби це залежало від дворецького.

На цей час надійшов до хати осавул Переяславського полку.

— Для чого це вам військо знадобилось, пане Чаплінський? — спитав він глузливо.

— Хмельницький утік!.. Споряджайте роту...

— Може, увесь полк? Десь хтось там побіг, а за ним буде ганятися військо? У вас є старостинський ескадрон, ото й робота для нього, пане підстароста.

Ескадрон старостинських драгунів вибрався із Чигирина тільки по обіді, але вже надвечір повернув назад. Ротмістр запевняв, що він пробіг аж до Табурища, але ні Хмельницького, ні взагалі будь-кого живого в степу не знайшов, а хуртовина замела не тільки сліди, а й дороги. Не сказав тільки ротмістр того, що драгуни доїхали тільки до Черкаського шляху, від зустрічного селянина, який віз із лісу дрова, довідався, що по шляху на Каруків поскакало чоловіка тридцять-сорок вершників, а за ними стільки ж саней з кладдю, і драгуни, пересидівши до вечора в корчмі, повернулися в Чигирин.

II

Валка, що рано-вранці виїхала з Чигирина, усе далі заглиблювалася в степ. За день вершники лише на півгодини зупинилися біля криниці, щоб напоїти коней

і собі перекусити таранею, і знову поскакали далі. З того, що окремі верхівці ледь мріли з боків і попереду, видно було, що загін їхав з великою обережністю. В голові загону на сильних бахматах, черкаючись стременами, їхало троє в однакових чорних киреях і в однакових високих шапках, на чверть низу обшитих смушком. Різнилися вони тільки віком, і хоч підв'язані коміри затуляли їм до половини обличчя, не важко було у вусатому, огрядному впізнати Богдана Хмельницького, сотника чигиринського, а в молодшому, з подзьобаним вісною червоним обличчям,— його сина Тимоша. Третій був з косими очима татарчук. Час від часу він скоса позирав на Тимоша й дражливо посміхався. Тиміш штовхнув його коліном.

— Чого радієш, Ахмете?

— Крим їхала! — весело відказав Ахмет.

Тиміш думав про покинутий Суботів, якого, може, більше не побачить, і час від часу важко зітхав.

Позаду їхали родичі або приятелі Хмельницького. Не треба було навіть зазирати в обличчя, щоб сказати, що стрункий, на голову вищий за інших, був брат першої дружини з Переяслава Яким Сомко, а поруч — сват Лаврін Капуста, такий же круглий, як головка капусти, а в білому кожусі і зовсім схожий на капусту. Третім у цьому ряду їхав значний козак Золотаренко, з яким Хмельницький хотів породичатись через його сестру Ганну.

Яким Сомко, блакитноокий, усміхнений, увесь час жартував або співав, йому підтягували інші, тільки Золотаренко їхав мовчки, навіть сунув брови, ніби був невдоволений, що облишив сотникування у Ніжині і пустився на Низ ловити журавля в небі.

Сам собі їхав козак Ганджа. Він був схожий на суху тараню, мав глибоко запалі очі, говорив, як черкав залізом об черепок, і якимсь полохливо втягав голову в плечі, хоч більш хороброго в бою було важко знайти. Ганджа давно вже надумав податись на Січ і тому залюбки пристав на підмову Хмельницького. З рештою Хмельницький вів розмову ще зразу, як повернувся із Варшави. Ще тоді він остаточно вирішив, що нема іншого виходу, як тільки братися до шаблі. Всі вони стали на тому і разом рушили за пороги. Забрав Хмельницький із собою і Тимоша, не лише щоб урятувати його, але і як найдорожчий скарб, яким він міг розпорядитись у скрутну для батьківщини годину. Таким же скарбом у його планах був і Ахметка,

татарчук, який дістався йому рік тому, коли паювали здобич після наскоку на татар.

Решта були дворові слуги й почет Хмельницького. Частина їхала на конях, частина за погоничів на саних. Між ними був і вірний дворецький Марко.

Марко їхав позаду верхи на коні. Хоч йому давно вже було за п'ятдесят років, але сідати на сани він не захотів. На коні Марко знову відчув себе козаком, а сьогоднішній день був для нього найбільшим святом у житті: думав уже, так і помре біля чужого господарства, у запічку, а хіба така смерть личить козакові? І от він знову їде назустріч, може, славі, може, багатству, а може, смерті на палі чи в мідному бичу. Чи так, чи так, а знову, як замолоду, надивиться на козацьке сонце, спатиме просто неба, наслухається гомону дніпрових хвиль, погуляє наостанку з шаблюкою по козацькому степу! Він аж помолодшав, і в кульбаці сидів так, що не глянь в обличчя, приймеш за молодика. Коли б тільки не наздогнала погоня. І Марко тривожно озирався назад.

За Табурищем у степу валка зустріла трьох верхівців. Певно, вони повертали до Крилова, а там їх обов'язково запитають, де вони зустріли валку, скільки люду у валці, а цього поки що їй не треба їм знати. Богдан Хмельницький оглянувся на Капусту.

— Затримати? — спитав Капуста.

— Подивися, що воно?

Тим часом вершники, не знаючи, що за валка, а в степу можна було зустріти і левенців, і татар, почали забирати вбік, намагаючись об'їхати. Капуста моргнув на козаків, і за ним поскакало чоловік п'ять. Вершники зупинились, дочекалися козаків Хмельницького, щось відповіли і разом поїхали назустріч валці.

Наблизившись, вони, певне, впізнали чигиринського сотника, бо враз переглянулись, збентежились і поопускали очі, намагаючись заховати обличчя.

Богдан Хмельницький зразу помітив їхню непевну поведінку і став придивлятися. Йому теж видалось щось знайоме в цих хлопцях, нарешті він помітив у одного більмо на оці.

— Ге-ге, та це, як бачу, мої янголи-хранителі, драби Чаплінського!

Вершники ще більше опустили голови.

— Пов'яжіть їх, нехай покатаються з нами на саних, а то ще Чаплінського наведуть.

Гайдуків замотувували, пов'язали їм руки, зав'язали очі й поклали в солому на передні сани.

Коли стало вечоріти, загін наблизився до Дівочого Поля. Лаврін Капуста ще три дні тому посилав свого козака розвідати цей хутір. Виявилось, що в ньому зупинилась ціла рота кварцяного війська, яке йшло на Січ замінити частину залогів. Яри і балки, що тяглися в бік Дніпра, густо позаростали тернами, можна було проїхати зовсім не поміченим, хоч і під самим селом, але Капуста, якому цей шлях був добре знайомий, ще далеко до Дівочого Поля гукнув:

— Пане Богдане, мене ще малога вчила нянька: хто простує, той дома не ночує. Бери ліворуч.

Богдан Хмельницький весь день мовчав, всі розуміли його настрій і не лізли з своїми балачками. Він і зараз настільки замислився, що зрозумів Лавріна Капусту тільки вже, як кінь сам повернув за іншими. Його настрої підсилював і краєвид: на білій пелені з-під снігу то там, то там витикався бур'ян і, мов сухотний, дрижав на вітрі. Кущі терну чорніли, як розкидані отари овець, яких застала в степу хуртовина, якимсь зловісним видавалось каркання ворон, де-не-де зривалися з-під копит посмітюхи, такі ж сірі й безрадісні, як і день. Сніг на обрії зливався з сірим небом, і здавалось, що загін рухався в молочному тумані.

Далеко за Дівочим Полем, коли вже на небі рясно висіялися зірки, вирішили отаборитися на ніч на березі маленької річечки. Хмельницький підійшов до пов'язаних гайдуків і спитав:

— Ну, що, хлопці-молодці, може, і далі з нами? Ви вже не маленькі, розумієте, що діється на Україні і куди ми їдемо.

— Куди ж, як не на Січ, хіба не видно! — буркнув один, викривившись, мабуть, від потерплених рук.

— А ви хочете назад повернутись?

— А хіба з вами не можна? — спитав наймолодший. — Ваша милість, скажіть, щоб нас розв'язали.

— За праве діло хіба хто може заборонити постояти?

— Всі поїдемо! — знову буркнув гайдук, силкуючись висмикнути руки. — Правда ж, хлопці?

Хлопці відповіли не тільки дружно, а й з задоволенням, так ніби їм пообіцяли влаштувати гулі.

— Оце в нас уже і старший є. Згоден, Стецько?

— Ну а чого ж! — уже веселіше відказав драб. — І пока-
зайнувати, і покомандувати вміємо. Самі знаєте!

— А хочете, завтра можете повернутися назад, — казав
далі Хмельницький. — Розв'яжіть їм очі.

Його перестрів Марко.

— Я вам, пане сотник, помостив сіна на сапях.

Але Хмельницький, хоч ноги аж гули і все тіло ніби
опускалось до землі, спочатку обійшов галяву, перевірів
виставлених на чати козаків, заглянув у шаньки з вівсом,
надіті на морди коням, спитав, чи поїли хлопці, і тільки
тоді важко опустився на сани. На ніч небо визірчилось
і мороз поміцнішав, але в балці було затишно. Притишений
гомін чувся на всіх санях.

— Товариство, не тратьте часу, завтра рано вставати, —
казав Хмельницький стомлено і сам теж приліг на сіно.

Враз стало тихо, аж задзвеніло у вухах, тільки чути було,
як коні хрумкали овес або від лоскоту пирскали м'якими
піздрями в шаньки.

Хмельницький витягся з насолодою, що аж затріщали
кості, і склепив обважнілі повіки. Проте сон не йшов.
Стало душно під кобеняком, він відкинув його з обличчя,
і прохолода приємно освіжила щоки. Хмельницький стру-
нув головою, хоч у такий спосіб намагаючись відігнати
думки, які обсіли йому голову, але вони-таки насідали,
ятрили серце, і хотілось комусь поскаржитись.

«Маленький який, — саркастично посміхнувся він про
себе. — Взяв чорт батіг, нехай бере й пужално». Коли ще
місяць-два тому Хмельницькому боліло перш за все хазяй-
нування Чаплінського на його хуторі, то зараз він уже
тільки одним краєм торкався хутора, тепер Хмельницький,
як ніколи, побачив, що і вся Україна була в такому стапі,
як його хутір. А що на його заклик прийшли на раду, знаю-
чи, що таємна, навіть такі козаки, що раніше до жодного
заколоту не приставали, це вже само говорить, як наболіла
усім шляхетська сваволя.

Хмельницький пригадує, як відбувався останній надзви-
чайний сейм, і серце закипає йому злістю. На цей
сейм він поїхав скаржитися на підстаросту Чаплінського
за самоуправство, але кому скаржитись, коли на першо-
му ж засіданні Гнівош, біскуп куявський, так паплюжив
короля Владислава, що той встав з трону і збентежений
залишив залу засідань. А потім цілих п'ятнадцять днів
витратили на дурне обвинувачення каноніком польного
гетьмана Януша Радзівілла, який ніби наказав поламати

католицькі хрести у своїх селах. Канонік і уламки витяг на трибуну, і тільки аж в кінці другого тижня пробоц посвідчив, що старі хрести повалав вітер. Або взяти ганебну сварку Олександра Конецпольського з Єремією Вишневецьким за Гадяч. Зчепилися, як півні, шаблею попід ніс королеві вимахують, а ви милуйтеся. Спробуй розсудити їх по закону, коли Вишневецький не менше як чотири тисячі жовнів приволік до Варшави, щоб довести своє право. Що той може король? Він не міг навіть стягти позичені королевою вісімсот тисяч злотих на утримання війська.

«Військо набирали у противність пактам! — почав вигукувати підстароста слонімський. — Король про це знав, і все ж таки зробив: боронь боже, щоб ми за це платили!» А все тільки спересердя, що король не дав йому писарства новогрудського. І Остророг туди ж, бо його, бачите, обминули, коли заміщали вакансію польного гетьмана.

Скаргу чигиринського сотника зустріли як образу: якийсь Хмельницький насмілюється скаржитися на шляхтича — і не тільки на Чаплінського, а й на Конецпольського. Один навіть вигукнув: «Честь на собі кладу, коли цей схизмат вийде звідси живим!»

Хмельницький тоді зирнув на миршавого шляхотку й спокійно відказав: «Видобувай, вашець, шаблю, коли такий запопадливий!» — і сам поклав руку на головню своєї.

Шляхтич заховався за плечі інших і вже звідти вигукнув: «А то б я став витрачати час на якогось гевала».

Хмельницький, усе це згадуючи, важко зітхнув: коли так шанують короля, то що їм грамота на мій хутір, підписана тим же королем. «Не кожен володілець речі її пан!» Є такий закон, і підсунули його під ніс йому. А трибунал своєї: «Не брати до уваги свідоцтво за приватним підписом, нехай хоч і короля, коли грамота не записана в гродські книги». Виходить, що й вони праві, а що на Суботів минула вже не один раз давність, на те закрили очі.

Хмельницький був певен, що в цій справі допоможе йому король за всі його послуги, але де там: «Ми гарні, коли потрібні, а тут і порога королівського не можна було переступити. А канцлер гадає, що козаки такі вже прості, не розуміють, куди вони гнуть з королем». — «На силу треба відповідати силою. Хто вам забороняє постояти за себе!» Хмельницький саркастично посміхнувся: «Гаразд, пане Осолінський, гаразд, ваша королівська милість, на цей раз козаки зуміють постояти за себе! Вам потрібно було полякати магнатів? Ну, так ви всі перелякаєтесь аж

до десятого коліна! Лякаю? Послухали б самі, що на останній раді говорили пани старшини. А чи, може, пане Осолінський, і тобі вже донесли? Хтось же викрив раду... Невже-таки Пешта? — питав себе Хмельницький, бо саме це й було причиною його арешту. — Справді, як Роман попав на раду? Я його не кликав, питав і інших, теж ніхто не переказував... Та ні, хіба-таки Пешті менше сидять пани-ляхи в печінках, ніж комусь іншому? Бойовий полковник!..»

Доки він думав про нього, увесь час перед очима крутилося обличчя з прямим лобом, як затула, з блудливим поглядом зеленкуватих очей, хрящуватим носом і тонкими губами, над якими, мов у моржа, стирчали руді вуса. На цій раді Роман Пешта перший подав думку про татар, які можуть допомогти проти Польщі. Хмельницькому аж холодом повіяло поза спиною при згадці про татар, які чи то нападали на Польщу, чи то йшли на допомогу Польщі, все одно грабували Україну, тисячами тягали ясир. «Чаплінський казав, що мене заарештували за наказом пана краковського Миколи Потоцького, що Потоцький ніби й на життя моє важить. Та тільки бреше Чаплінський, самому кортить побачити мене на шибениці. Але буде воно, пане Чаплінський, мабуть, навпаки!.. Хотів би я знати, що він робив, як довідався про втечу?..»

Поступово сон таки зміг Хмельницького. Вже засинаючи, він побачив на заході ніби заграву і подумав: «Сходить місяць». Десь у кущах терну почувся тріск, може, підкрадається якась звірина? Ні, це тріщав, гудів і лопотів, мов вітрила, вогонь. Горів маєток Олександра Конецпольського, повен двір був посполитих, які збуджено гули, а хорунжий коронний, босий і голий, тікав верхи на якійсь шкапині чи на корові. Слідом біг підстароста Чаплінський, теж у одній білизні, і тяг за руку Гелену, яка ніби огиналась і кричала до нього, до Хмельницького: «Пане мій, пане!..»

Двічі вже гукнув «пане» над самим вухом збентежений Марко. Хмельницький відкрив очі і повернув до нього голову, за нею потягся і кобеняк, до якого примерзли вуса.

— Що таке?

— Нещастя...

Хмельницький рвучко скинув ноги на землю.

— Що трапилось?

— Утік драб?

— Хай тобі всячина, я вже подумав... Який?

— Стецьком звали. Лайте мене, пане, бийте, я винен. Попросив послабити вірьовки... Ну ж, думаю, дали згоду з нами їхати, а він, бач...

— А інші?

— Нічого не чули! А, може, прикидаються. Не міг він сам розв'язати за спиною вірьовки, хтось допоміг.

Хмельницький, не зводячи очей з Марка, як привид, підвівся з саней — дворецький аж позадкував.

— Хтось із наших допоміг? — за одним видихом спитав він. — Хто? Ти це розумієш?

— Розумію, пане сотник, біда!

— Куди слід?

— На Дівоче Поле.

— Негайно піднімай людей! Давно зник?! Може, ще можна догнати?

— Коли б у чистім полі. Кругом терни.

Хмельницький згадав, що саме на тому боці він чув тріск у кущах. Це було, коли тільки сходив місяць, зараз він уже підбився аж у небо; зирнув ще у рептухи, в яких коні доїдали сіно, і вирішив, що минуло більше години. До Дівочого Поля було миль зо три. Встиг уже добігти, тепер поляки могли з'явитися кожної хвилини, а при місяці не заховасься. Місяць був прозорий, аж синій, як кружало льоду, і такий же холодний. Сніг вигравав, переблискував, мов посипаний самоцвітами, туго рипів під ногами, а мороз як голками колов у носі, забивав дух.

Коли вже від'їхали миль десять, стихили рись. Всі полегшено зітхнули: тепер їх важко наздогнати, та, певне, ніхто й не наслідився будити капітана роти серед ночі, а вранці на місці привалу паморозь і кізяки присипле. Обвинуватять тоді Стецька, що він навмисне мовчав до ранку, і буде його щастя, коли скінчиться тільки тим, що заб'ють його в колоду і кинуть у глибку.

— Розв'яжіть хлопців! — сказав Хмельницький, під'їхавши до саней. — Можете йти за своїм Стецьком.

Звільнені від пут хлопці підхопилися па саях і зняли догори руки:

— Пане сотник, ваша милість, візьміть нас із собою! Ми будемо чесно...

— І Стецько казав.

— Він боявся, що ви утнете йому ший за те, що глузував із вас у острозі. Хочете, я його голову принесу! — з запалом сказав молодший. — Зламав слово...

— Йому панци-ляхи й без тебе ребра полічать, а коли ти такий, то скажи, хто з вас розв'язав на ньому віршовки.

Хлопці били себе в груди, клялися, що спали, як забиті, бо, спасибі, якийсь пан підніс усім їм по келишку оковитої, щоб не замерзли. Зробив це Марко, але з дозволу самого сотника, і він пропустив їхні слова повз вуха.

— А хто звечора до вас підходив, балакав?

Виявилось, що за день майже всі старшини й козаки з ними перекидалися словами.

— Ні разу не забалакав тільки отой пан, ваша милость, — сказав наймолодший козак, указуючи на Ганджу.

— Гаразд! Ідьте! — і Хмельницький знову виїхав наперед.

Чим більше він думав над тим, що трапилось, тим прикріше ставало на душі, і прикро саме тому, що ні про кого він не міг би так погано подумати, а виходить — хтось є.

Він почав у думках перебирати бойове життя усіх, хто їхав поруч, і тільки саркастично посміхнувся: взяти хоч би Ганджу. Подивившись збоку — укусить, і свого, і чужого укусить, а коли гетьман Павло Міхнович Бут, або, як називав його народ, Павлюк, підняв повстання голоти проти шляхти й старшини, якій польський гетьман Жолкевський давав обіди, вечері й бенкети, щоб тільки тримати у покорі, Ганджа першим пристав на заклик. Переяславський козак Ілляш Караїмович, який боявся і за свої статки, доніс про це гетьману коронному і тут же видав Ганджу і ще одного козака. Їх обох взяли на дибу й почали допитуватись, чи правда, що повстанці мають з'єднатися з донськими козаками. Чи правда, що повстанці мають визнати владу московського царя? Чи правда, що повстанці мають намір напасти на турецьке царство і вже ніби вготували п'ятдесят човнів? Так доніс Ілляш Караїмович. Козак, сердега, не витримав тортур і сконав на дибі, Ганджа мучився, а не сказав ні слова. Його залишили, щоб допитувати ще й ще на другий день, а він упочі втік. Перебив сторожу і втік. А взяти Золотаренка. Це був статечний козак, у повстаннях, правда, досі не брав участі, але й не любив панів-ляхів, що так зневажали українську старшину, хоч би й значного роду. Особливо з того часу, як у поході на Крим узяв до полону чотирьох татар, а полковник, пан Хосенський, презентував їх гетьманові коронному від себе.

Коли б кожному з них не треба було застояти свої права, чи захотіли б вони ризикувати головою заради його

особистої обиди? І примусити їх ніхто не міг... А гадюка, попри всі думки, в'юнилась біля серця. Лаврін Капуста в таких справах завжди знаходив кінці краще за інших, і Хмельницький вирішив доручити йому цю справу.

Думка про майбутнє не тільки України, а і його самого, була не менш темна і тяжка, Хмельницький розумів, що без грошей і без зброї воювати неможливо.

— Пане Василю,— звернувся він до Золотаренка,— вже забув, скільки ти казав треба харчів на одну тисячу війська?

— На тиждень п'ять хур хліба, чотири хури сала й солі, п'ять хур пива...

— Тільки на один тиждень?

— Атож... Все думаєш, пане Богдане?

— Комусь же треба! — важко зітхнув Хмельницький.

III

На третій день дороги упала нова тривога: вдарив мороз, такий, як був минулого року, коли польська армія ходила аж на річку Мерлю на Слобожанщині переймати татар, щоб відбити ясир, який вони тягли із Московії. Від лютого морозу тоді загинуло тисячі дві жовнівів, частина замерзла на смерть, а частина залишилася навіки каліками: обморозила собі руки, ноги, носи, а кавалеристам навіть животи змерзалися, а тоді чорніло все всередині, і людина гинула в страшних муках.

Від таких морозів можна було рятуватися перш за все добрим одягом та теплим взуттям. Хто їхав на санях, клали в ноги собак і вкривали їх вовчими шкурами, лице, руки натирали спиртом, а на ноги надівали намочені в спирті шкарпетки. Найстрашніший мороз був для тих, хто в дорозі користався тільки холодною їжею.

В цей день сонце зійшло червоне, як розрізаний буряк, і зразу ж над ним встали на все небо ясні стовпи. Все, що витикалось із землі, взялося іскристою памороззю, із побілілих кіпських піздрів клубами виривалась пара і зразу ж оберталась у блискотливі сніжинки. Клуби пари висіли також і над людьми. Памороззю були опушені люди, коні, сани, солома на санях, яка аж дзвеніла. Вершники було спробували їхати, але, відчувши, як холод почав охоплювати поперек, добиратися до крижів, злізли з коней і тепер, зігнувшись у три погібелі, вели їх у повідку. Сніг рипів

під ногами і верещав під полозками саней на весь степ, ніби сотні поросят під ножами.

Мороз посилював ще й східний вітер, який обпікав шкіру на лиці, забивав дух, витискував з очей сльози, видував залишки тепла з-під кожухів, а по полю гнав і гнав поземку, як шумовиння з-під греблі.

Тепер треба було пильно стежити, щоб ніхто не заснув на саях, бо замерзання людини саме і починалося з того, що спочатку клякли руки, ноги, потім опановував сон, і коли тільки дати людині заснути, то вона вже більше не прокинеться.

Першим почав підозріло позіхати найбільш сухий Ганджа. Це помітив Хмельницький і стурбовано сказав:

— Ганджо, на тебе, бачу, ліньки напали, ану, з Марком візьміть сани і гайда он до тієї могили, що попереду. Доки доїдемо, щоб ви зварили пиво. Бігом!

— А як? — запитав він зовсім задер'янілими губами.

— Марко знає. Додасте трохи масла, перцю і накришите хліба... Тільки на сани не сідай!

Хура з мідними казанами обминула валку і попростувала в степ. Видно було, як Ганджа, хоч і біг слідом, але ніби не своїми ногами.

Тиміш Хмельницький з Ахметкою, затушкані по самі очі, весь час пританцьовували або час від часу стукали нога об ногу, але вітер дошкуляв їм, здавалось, найбільше: вони засовували руки в рукава, підставляли вітрові спину, згиналися і давно вже перестали перекидатися словами, проте, коли батько запитав стурбовано, чи не замерзли, хлопці навіть образились. Але Хмельницького нагнав дворовий козак і сказав:

— Паня змерзне зовсім.

— Усі мерзнуть! — відказав суворо Хмельницький, але за якусь хвилину підкреслено заклопотано гукнув:

— Тимко, нажени Марка, забув сказати, щоб хліб розпарив у казанах.

Тиміш спробував вилізти на коня, але вже не міг навіть до стремена підняти ноги. Батько знав, що так буде, і сказав, щоб не засоромити сина:

— Отакий тобі мороз. Устигнеш і пішки, біжіть удвох!

Вони задоволено презирнулися, зігнулися ще дужче і потягли за собою коней. Маркові сани вже були майже біля самої могили.

Незабаром біля могили знявся в небо стрімкий стовп диму, хтось видерся на маківку могили і, видно, був чимсь

вражений, бо забігав, замахав руками, певне, кликав. Знизу до нього видерся другий і теж замахав руками; тепер подерся на могилу, певне, й сам Марко, бо ліз надто повільно. Богдан Хмельницький помітив, що й Тиміш з Ахметкою прискорили кроки.

«Що там їх сполохало?» — запитав себе Хмельницький. Третій день вони уже їдуть землями Запорожжя, тут тільки де-не-де ховалися по балках зимівники, а ще рідше — паланки. Загін наближався до Тавільжана, і Хмельницький не пам'ятав, щоб поблизу була якась паланка чи хоч би хутір козацький. Правда, цим шляхом він уже давно не їздив. «А може?..» У Хмельницького від цієї думки аж волосся заворушилось під шапкою. Для татар була тепер переправа не тільки між Будилівським і Тавільжанським порогами, мороз уготував переправи де завгодно. Він оглянув своїх козаків: вони човпали біля коней і так замерзли, що, здається, підійди, штовхни, попадають, як колоди, і, певне, ніхто й не встане сам, а щоб добути шаблю, то про це навіть і думати не можна було. Серце йому стиснулось, і, може, через це він вигукнув голосніше і більш тривожно, ніж хотів:

— На коней!.. Пильнуй!

Його голос справив магічний вплив: за якусь хвилину всі верхівці не тільки були вже в сідлах, а й намацували руків'я шабель.

— Ганджа, Ганджа подає знаки; — ану, в лаву... Риссю!

Вогнище палахкотіло, але біля казанів ніхто не заходжував, бо й кухар теж уже видерся на маківку. Коли під'їхав Хмельницький, Ганджа закричав йому з могили:

— Пане сотник, видно хутір, мабуть, там уже поснідаємо!

— На піч заманулось? А ти ж чого, Марку, вуха розвішав? Вари пиво! Пане Лавріне, пошли двох козаків довідатися, що за хутір? Та обережно. А вас хто вчив стирчати на самій маківці? — гукнув він на гору. Присоромлені козакі зійшли до вогню. — Далеко?

— Мабуть, з милою буде, — відказав Тиміш, який встиг уже зігрітися, бо і рухався жвавіше, і говорив веселіше: — Хутора самого не видно, а видно тільки дим аж у трьох місцях.

— А може ж, то татари вогнища розклали?

У всіх розширилися очі, видно було, що про будь-яку небезпеку вони в цей час зовсім не думали, тільки Ахметка спокійно відказав:

— Від вогнища дим клубами буде, а цей рівно сучиться.

— Дозорців наших видно? — Хмельницький виткнувся із-за могили, в обличчя вдарив, мов потовченим склом, вітер, що аж на очах виступили сльози.

— Ми не бачили, там балка далі.

Попереду видно було чорні глибокі яри, що спускалися, певно, в таку ж глибоку балку. В одному місці зривалась ніби віхола і, розметана вітром у різні боки, танула в повітрі. Це й був той дим, з якого зраділи козаки.

Коли вже вони почали грітися теплою юшкою з пива, затертого перцем, від якого ніби полум'я палало в роті, повернулась розвідка. З нею їздив сам Капуста. Кругле його обличчя сяяло.

— Братці! — кричав він, але тому, що трохи картавив, виходило: «бгатці». — Не напивайтесь і не наїдайтесь, Вешняк уже ріже багана! — Але, побачивши готовий сніданок, сам пожадливо заходився сьорбати пиво, аж доки не показалося дно казана.

Федора Вешняка називали в Січі восьмим гласом за те, що він любив співати церковних тропарів, знався добре на церковній службі, міг бути й сам попом, бо вчився в Київській колегії Петра Могили, але якось на Подолі гуляли запорожці, студіозуси дивилися на них заздрими очима крізь зачинену браму Братства, а коли пішли до трапези на обід, не дорахувалися Вешняка.

На Січі Федір Вешняк не раз ходив у походи, став значним козаком, а за гетьмана Томиленка був уже військовим писарем, а потім і осавулом. Високий, ставний, з крупними рисами обличчя, зухвалими очима і густим басом, він користався серед січового товариства пошаною.

Хутір Вешняк заклав, мабуть, не так давно, бо і хата, крита гонтом, і надвірні будівлі, і високий частокіл ще не встигли покритися мохом. На дубових дверях до хати було намальовано дерево, на дереві витрішкувата сова, а під малюнком напис: «Того дому сова бережить».

Сова вважалася втіленням померлих попередників, носієм мудрості, захисником від зла, тому вона була намальована і на комині, а довкола неї барвінок, курячі лапки і сосонка. Між вікнами з шибками в олов'яних облонокках на шпалерах були намальовані краєвиди.

На порозі гостей радо зустрів сам господар:

— Вітайте, вітайте, пане сотник, і ви, панове козаки! Дякую, що не минули мого хутора, а що радий, то самі бачите.

— Здорові були, пане мій і приятелю мій! — відказав Хмельницький. З морозу він був червоний і свіжий, як щойно скупаний.

Так само виглядали й інші: їх радувало і хатнє тепло, і можливість хоч на час звільнитися від верхнього одягу. Вешняк хитро посміхався, а коли почало вже спадати перше збудження, намагаючись, щоб воно тривало далі сказав:

— А тут теж збираються на Січ люди.

— Люди? Що за люди? — здивовано перепитав Хмельницький.

— Різні. Є козаки, є й посполиті. Кажуть, хочемо пристати до Хмельницького, — і він примружив свої очі.

Хмельницький аж здригнувся, його обдало спочатку холодом, потім кинуло в жар. Повертаючись із Варшави, він заїздив до багатьох приятелів і знайомих, вів з ними довгі розмови, але щоб це набрало вже такого розголосу, ніяк не сподівався. Звідки вони могли довідатися? Вешняк, помітивши його здивування, сказав:

— Чекали, чекали, пане сотник. Переказував Кривоніс.

— А я сам бачив Максима тільки влітку, — відказав ще більш здивований Хмельницький.

— Виходить, пане сотник, у всіх одно на думці.

— А що ж їх пориває з місця?

— Кожному своє болить, пане Богдане! Треба тільки подумати, як звести людські забаганки до одного гасла, та й орудувати! Гадаю, більш слушного часу не дочекаємось.

Тривога, пережита за останні дні, знесилила Хмельницького, ніби позбавила кмітливості, навіть гонору, це драгувало його, проте думка Вешняка про потребу звести людські забаганки до одного кличу, який би годився кожному до рани, його вразила, і тут же він запитав себе: «А чого бажає народ? Волі! Щоб не робити на пана, щоб не ходити в лядському ярмі, бажає єднатися з московським народом, молитися по-своєму. До цього кожен пристане!» А вголос сказав:

— Час, справді, слушний, вашність, та запорожці щось уже Січі не тримаються.

— Сталось! Що ж, панове, коли вже й над запорожцями лях каверзує. Насадити й нам лядських комісарів. Ото, хто зіпхне, тому й слава!

Хмельницький вдоволено кивнув головою. Не один він так думає. Низове товариство теж так думає, та тільки чомусь заледачіло.

— Хіба з хутора видніше?

— Тебе ж побачив, пане сотник! — відказав Вешняк, багатозначно глянувши на інших гостей.

— То й ти, пане Федоре? — стримуючи радість, сказав Хмельницький.

— Справа спільна, пане сотник! А ось і братчики...

— А хто?

— Пізнавай, вашмості!

Інші теж схопилися на ноги.

До світлиці зайшли тільки старіші козаки. Більшість із них колись були втікачами. Погулявши на Січі якийсь час, вони знову поверталися на Гетьманщину, але вже козаками, а тому не хотіли тепер ходити в послушних. Старости королівських маєтків не бажали з цим миритися, виганяли їх із сіл або примушували працювати, як і інших посполитих. Такі першими бралися за шаблю, а не було шаблі, то й за дрюка. Переступивши поріг, вони зразу загукали на всі голоси:

— Пугу, пугу!..

— Чолом, пане сотник! Чолом, вашмості!

— Вітай, пане Богдане!.. І Гайджа? Який же пузатий став! — Всі голосно зареготали.

— А це що за кружало? Чи це Лаврін? — І знову знявся регіт.

— Доброго здоров'я, вашим милостям, славному товариству! — уклонився Хмельницький, стримуючи вдоволення.

— Тричі, тричі кланяйся, собачий сину! — гукнув схожий на ведмедя козак, такий же товстий і такий же вайлуватий.

— Невже Мітла?

— Го-го-го! Пізнав, собачий син? А пригадуєш, як Мітла варив кашу у дерев'янім відрі? «Не зварив!» — «Зварю!» — «Не зварив!» — «Зварю!» Го-го-го... Зварив-таки! Розпик камінців, накидав у кашу — і закипіла.

— А Півня і не пізнаєш, пане сотник? — перебив його пописаний рубцями козак з маленькою, облізлою, як товкач, головою на поморщеній шії. — Пам'ятаєш, як на Кумейках приварив тобі муху? — і він захихикав беззубим ротом. — Значить, з нами на Низ?

Хмельницький хоч і бився тоді з ним, як з противником,

тепер по-приятельському посміхнувся, а Півень довгими руками заляпав його по спині. Вигляд у козаків був убогий, здичавілий, на плечах мотіялися вже потерті жупани, на ногах — стоптані чоботи або постолі з сириці. І тільки окремі речі — то шалевий пояс, то турецька шабля з срібною насічкою, то пістоль з костяною колодкою в арабських візерунках — говорили про те, що вони не раз бували в походах і знали кращі часи.

Проте запорожці були чисто поголені, з підголеними потилицями і довгими чубами на маківці голови, які дехто закладав за одне й за друге вухо. Видно було й без слів, що козаки нудьгували за Січчю і зараз раділи зустрічі, як діти. Вони ще не знали ні планів Богдана Хмельницького, ні навіть його настрою, але добре розуміли, що коли реєстровий козак біжить на Низ, за пороги, то вже не задля того, щоб забути про своїх обидчиків. А на Низу теж хазяйнували польські комісари. Отут і почнеться. І запорожці потирали руки від задоволення, що така справа малюю баталією не обійдеться. Дехто так одверто і спитав: «Значить, дочекаємось?» Але Богдан Хмельницький з козаками повівся ще більш обережно, ніж з Вешняком, відповідав ухильно, навздогад, проте його хитрощі не обдурили козаків. Один підморгнув до Хмельницького і сказав:

— Чув од старих людей: посуха ходить — війну водить.

— Є ще й така прикмета у козаків: як пожувати шрот у роті, а потім цим шротом вистрілити, увесь попаде в серце. Отак і я думаю, братчики, засиділись ми, зледащили. Треба починати із залоги на Січі.

Мігла пихнув люлькою і напустив повну кімнату диму, Вешняк закашлявся й замахав руками:

— Ну й тютюн у тебе, тільки гадюк труїти.

— Еге, міцненький: до одного гніздюка, такого, як ти оце, зайшов, тільки запалив люльку, а він як дихнув, та таю головою двері й відчинив, а були ж на клямці.

Тиміш і Ахметка встигли вже познайомитися з Вешняковим сином, молодим ще хлопцем, і пішли з ним оглядати оселю. Хутір із чотирьох садиб лежав на самому дні глибокої балки. Схили її були вкриті густим чагарником, дикими грушами й кислицями. Кожна садиба ховалася за гострим частоколом. Ворота й башти біля воріт були дебели, неприступні. Крім хати під гонтом, в якій жила родина господаря, в другому кінці двору тяглася довга землянка. Це була челядницька. Вешняченкові треба було комусь щось

сказати, і він забіг до землянки, а звідти вийшов на той час один із дворових Хмельницького. Побачивши Тимоша, він, як від чаду, закрутив головою:

— Ото щоб так люди жили, то не дай бог!

Тиміш і Ахметка й собі зайшли до землянки. Це була довга, вогка яма, маленькі віконця з бичачого пузиря ледь пропускали денне світло, товсті розсохи підтримували балки, на яких трималася покрівля з очерету. Посередині горіло багаття, а дим виходив просто у дірку над головою. В землянці, серед прибулих козаків, вешталосся кілька дворових Вешняка — вони були зарослі, нечесані, чорні від сажі, в чорних сорочках на такому ж чорному тілі, а в декого на плечах були тільки вовчі шкури. Сперте повітря, болото під ногами, паморозь на стінах неприємно вразили Тимоша, тільки Ахметці було байдуже, певне, його батько теж так тримав невільників. Він не здивувався і тоді, коли довідався, що це були не невільники і не хлопи, а козаки із Січі.

— Ну, а коли татари набігають,— запитав Тиміш,— як ви рятуєтесь, отим частоколом?

— Частокіл більш від звіра,— відказав Вешняченко,— а від татар...— він зирнув на Ахмета і запнувся,— а потім сказав: — Ї такі ходи... Аж у байраці вийдете, а там урвища...

Козак з почту Хмельницького, надихавшись диму й смороду, з обуренням сказав:

— І ви ото на нього робите?

Кремезний парубок у посіченій сорочці боязко озирнувся на хазяйського сина, але, переконавшись, що той не почує, тихо відказав:

— Це ж наш отаман. А коли б я й утік, а де в мене сіті, а де в мене порох? Вовки б роздерли або татарин зааркавив... На Січі я буду собі пан, тільки не пускає чортяка,— і він знову торопко озирнувся на Вешняченка.

— Що ж ви тут робите? Що ото ще за двори?

— Лихом торгуємо. А в отих дворах живуть тяглі козаки. Теж лихом торгують.

— Та чого там лихом. Рибалимо, на звіра заліза ставимо, мед по бортях збираємо.

— І де діваєте?

— То пан отаман знає...

— Їдьмо з нами, дурні!

У наймитів заблищали очі, і вони закивали вже один до одного по-змовницькому.

В ті часи Січ постійного місця не мала, а пересувалася в залежності від обставин. В тисяча шістсот сорок сьомому році вона містилася на Микитиному Розі. Тут Дніпро розливався на кілька рукавів і творив кілька великих і малих островів, які давали пристановище козакам-запорозжцям при лихій годині. Найбільший з них, укритий лісом, називався Томаківка, або Бучки, як називали його ще за старих часів. На острів Бучки і прибув Богдан Хмельницький із своїми людьми одинадцятого грудня, за день до Спиридона.

Чим уславився Спиридон перед богом, козаки не могли б сказати, але вони знали, що саме на Спиридона сонце підвищується на горобиний скік, повертає на літо. Про це з особливим задоволенням говорили ті, на кому був благенський одяг, а таких на острів Бучки зібралось вже немало. Це була, здебільшого, сірома, що утікала від шляхти, а то й від заможних козаків, які ще гірше за панів вганяли в піт своїх наймитів. Були серед них і козаки, які в однаковій мірі шукали можливостей полегшити свою долю.

Коли сотник Хмельницький подався за пороги, усі, хто теж хотів помститися за свої кривди, посунули шукати Хмельницького. З кожним кроком загін його зростав, а коли прибули на острів, він уже нараховував більше трьохсот чоловік.

За кілька днів у нижній частині острова, яка відділялася від горішньої вузькою протокою, вирости землянки, курені, обставлені очеретом, а то й намети, обкидані снігом. Саме в такому наметі оселився Богдан Хмельницький, а в сусідньому — Тиміш з Ахметом. Із снігу виклали стайні для коней, загороди для худоби, яка вже з'явилась у господарстві Марка.

Богдан Хмельницький обрав для свого пристановища острів Бучки не випадково: послана наперед розвідка вивідала, що на Микитиному Розі у Січі розташувався Черкаський полк, який наглядав за Січчю. В ньому було чоловік триста польських жовнірів та до п'ятисот реєстрових козаків. Нижня частина острова була гола і давала можливість вжити перестороги, коли б реєстрові надумали й тут переслідувати сотника. Але полкова старшина довгий час не знала, з якою метою прибув сюди чигиринський сотник, і тільки скоса позирала за Дніпро, на новий табір, який

розростався з кожним днем. Здивовано поглядала на острів Бучки і старшина запорозького коша, яка тулилася по зимівниках на островах. І вже зовсім лихими очима зустріли чигиринського сотника левенці, які переховувалися у горішній частині острова Бучки.

Ватага левенців складалася з утікачів від кріпаччини. Серед них були не тільки українські селяни, а й московські з-під Путивля, з-під Брянська, білоруси з-під Гомеля, литвини. Вони нікому, крім свого отамана, не корилися, переховувалися в плавнях, тому ніхто не знав, скільки їх у ватазі, знали тільки, що, замість убитого Левенця, тепер за отамана у них був Гречка. Той самий Гречка, якого на Січі били киями за скакання в гречку. З того часу він і став Гречкою прозиватися. Польські комісари війська Запорозького, писарем якого був Хмельницький, не шкодували для левенців шибениць, коли вони ловилися на розправі з панами, а тепер довелося мати їх сусідами. Левенці не довіряли козацькій старшині, і Хмельницький мав підстави стерегтися їх.

Другого дня Мітла з Півнем, підголивши туби, попростували до Січі. Від хвилювання їм обом лоскотало під серцем. Січ нагадувала велике городище, обведене частоколом, а від річки до річки тягся ще й глибокий рів. Через частокіл визирали в чотирьох кінцях дула гармат, а по боках дубової брами стояли рублені башти з бійницями. Важка брама зачинялася тільки на ніч, а вдень її стерегли двоє козаків з мушкетами. Час від часу то один, то другий вартовий виходили за браму й простували грітися до корчми, яка притулилася до частоколу. Тут же або з санчат, або просто з землі торгували бубликами, ячниками, коржами, рибою, тютюном, кресалами, порохом, поясами, шапками й дерев'яними хрестиками.

Півень ласо поглядав на гарячі бублики й тільки надсадно крєктав, а Мітла, учувши дух сивухи, весь час навертав голову до корчми.

— А мабуть би, когось зустріли! — сказав він, ніби дражнячи Півня.

Півень зітхнув.

— Може, і Нетудихата там гуляє, мій курінний.

— Так пошукай, пошукай!

— Кажу ж, загубив, — плаксиво вже відказав Півень, машинально тикаючи рукою в кишеню, хоч добре знав, що там давно вже перестали дзвеніти мідні. Лице йому скривилось, як від хріну. — Немає!

— А хвалився, погуляємо на всю губу, — розчаровано махнув рукою Мітла і вже повернув до брами, як на поріг вийшов гладкий і розпарений шинкар з товстими губами.

— Чи й погрітися ваші мості вже не хочуть, — гукнув він глузливо, — а чи гроші перевелися в козаків? Наборг можна!

Мітла зирнув спідлоба й засопів, а Півень ще більше взявся зморшками і почав підштовхувати до корчми свого приятеля.

— Хоч заглянемо, хоч заглянемо!

В цей час перед ними з гуркотом відчинилися двері, і з них не вийшов, а випав на сніг козак, але в останню хвилину ловко змахнув руками й випростався, як лозина з-під колеса. На ньому була шапка-кабардинка, золотим позументом перехрещена, на плечах, поверх жупана, чорна кирея, на ногах сап'янці. Стрункий, гнучкий, з глузливими очима й чорним вусом, чисто поголений, козак був як намальований.

— Ха-ха! — чи то засміявся, чи то гукнув він, мабуть, здивований із своєї спритності й сили.

Шинкар застережливо поступився за двері, а Мітла з Півнем від захоплення аж роззявили роти. Такого вони на Січі не пам'ятали, але саме такими їм уявлялися в розлуці січовики. Він рушив було йти, але заточився і знову мало не впав. Мітла з Півнем поштиво взяли його під руки, але козак глянув на них спочатку здивовано, потім грізно, нарешті поблажливо осміхнувся й розвів руки. Мітла й Півень полетіли сторч головами в сніг.

Перший підвівся з снігу Мітла, йому не сподобалося таке з ним поводження. Виставивши кулаки, він почав підступати до козака. А козак стояв і похитувався, як щогла на човні.

— Ха-ха! — знову гукнув він і п'яно осміхнувся. — Гуля козак, гуля... Гинь, душа, без кунтуша! — відкинув поли киреї і почав розв'язувати шалевий пояс. — Давай, шинкарю, ще... А ви чого баньками лунаєте? Грай, море... — Він знову заточився, але Мітла вже пересердився і підставив йому плече, а з другого боку підбіг Півень. Козак закинув їм руки на плечі і придавив їх усією вагою обм'яклого тіла. Обережно ступаючи, вони потягли його назад до корчми. По снігу волочився позолочений кінець шалевого пояса, на який настував козак.

На небі вже висіялися зорі, коли Мітла з Півнем з підбитими очима вивалилися з корчми. Горбоносий козак

облишив їх ще завидна, але натомість підсіло аж двоє. Потворчені, вони залишилися у корчмі під столами. Мітла проривався повернутися назад і ще їм додати, щоб не ображали батька Хмельницького, але Півень був не певний, хто кого побив, і застережливо притримував товариша. Мітла повертався без пістоля, якого він власноручно видер із рук татарського мурзи, а Півень, замість шапки, уже обв'язав вуха якоюсь ганчіркою. Проте обидва були цілком задоволені.

Не потрапили на Січ Мітла з Півнем і на третій, і на четвертий день, а десь тільки аж через тиждень, коли в обох на ногах уже були замість чобіт — постолы, а на плечах, замість жупанів, драпі свитки.

В Січі, як і на попередньому місці, довкола великого майдану розташувалися курені, побудовані всі на один копил: довгі хати, укриті очеретом. Серед майдану був укопаний стовп, біля якого карали козаків, тут же купою лежали й кий і стояла доверху дном бочка, на яку виставлялася горілка і коржі. Козак вип'є кухоль горілки, закусить, а тоді бере в руки кий і витягає ним по плечах свого ж товариша, коли він чим завинив. А хто робить це тільки для видимості, сам може опинитися біля стовпа. Ватажок левенців Гречка, коли згадує кий, і досі щулилися.

Тут же стояла гармата, до якої приковували засудженого козака або садовили на гармату, що було не меншою карою. З неї ж стріляли, коли вмирав на Січі козак. Але ще страшніша була шибениця. Її завжди ставили на шляху далі від двору. Приреченого до страти підвозили на коні, накидали петлю на ший і гнали коня. Зляканий кінь мчав у степ, а козак зависав на шибениці і висів, аж доки не розсипалися кістки.

Біля стовпа стояли ще казани, схожі на дві половинки величезного кавуна, в які бив довбиш, коли треба було скликати козацьку раду. Рада регулярно скликала двічі на рік — на перше січня, на якій переобирали отамана кошового і іншу старшину і ділили річки і рибні угіддя між куренями, і на великдень, — на якій ділили луки.

В Січі був такий звичай, що кожен мусив коритися волі старшого, жити в братерстві один з одним і поводитися добродібно, заборонялася сварка, будь-яке насильство і розбій у мирних християнських селах. До січового товариства вступали і жонаті, і нежонаті, але доступ жінкам на Січ гостро заборонявся, так само заборонялося козакам

баламутити заміжніх жінок, що й звалося — скакати в гречку. За порушення цих звичаїв накладалася та чи інша кара, але найгостріша — за крадіжку. В Січі вішали навіть за украдене путо.

В кожному курені містилися козаки, переважно з одної місцевості, по якій він і називався, — разом чоловік сто п'ятдесят. Вони ділилися на десятки, які обирали собі отамана, а над усіма був курінний отаман. За стіл сідали по старшинству, хто раніше вписався до куреня. Правував отаман, а коли його не було, — заступав кухар, але йому до столу сідати не дозволялось, хоч би й було вільне місце. Саламаха й тетеря були постійною їжею козаків, тільки по неділях та на свята кухар варив щербу із свіжої риби. За свою роботу він отримував із курінних прибутків два карбованці та ще по 5 копійок з кожного козака.

В Січі завжди бувало так людно, як на ярмарку, козаки снували майданом, збиралися біля куренів, чулися співи, регіт, перегукування, брязкіт шабель, перестук ковальських молотків, а то й п'яне варякання. Сьогодні Мітла й Півень були здивовані тишею, що панувала в Січі: через майдан проходили поодинокі постаті, і то мовчазні, убогі, так що нашим козакам їхні свитки видалися тут не такими вже й злиденними. Було ще рано, саме коли кухарі готували обід, але дим здіймався тільки над двома-трьома куренями. Під дверима інших куренів сніг лежав непорушений. Біля крайніх куренів походжав вартовий із ресстрових.

Мітла й Півень були обидва Корсунського куреня і добре пам'ятали, що він стояв десятим від брами, зараз же за Канівським. В Канівському курені топилося, а Корсунський курінь стояв занесений снігом, і жодної стежки ніхто не протоптав до його дверей. Курені жили у великій дружбі, Мітла й Півень були певні, що й серед канівців знайдуть знайомих, і завернули до їхнього куреня. Переступивши поріг, вони хвацько вигукнули один хрипким басом, другий бабським голосом:

— Чолом, добрі молодці!

В курені вешталася або сиділо над роботою не більше десяти козаків. Вони, мабуть, по голосу відчули, що завітали заблукані братчики, і з цікавістю озирнулися.

— Раді вітати гостей, — відказав один. — Просимо до нашого куреня, панове козаки!

— Хоч би й не хотіли, — з удаваною грубістю перебив

його Мітла, — так нашого, бачимо, вже чортма! Усі корсунці перевелися, чи що?

— І двері снігом замело! — докинув Півень.

— Замело, — підтакнув канівський козак і сумовито зітхнув. — Так ви сусіди? Будьте гостями, а місце для вас знайдеться.

— Та воно і вас щось мало. Де ж подівалися, на турка пішли, чи що? — Мітла скинув уже свиту і, як дома, присів до столу, вкопаного в землю. З одного погляду він зразу побачив, що в курені було чисто — стіни вибілені, долівка підмазана й посипана жовтим піском. У грубці горіли дрова, і вогонь аж гуготів. Півень аж зіщулився, — значить, знову буде мороз. Козаки були зайняті своїми справами: один біля вікна лагодив чоботи, другий латав жулан, третій чистив кінську зброю, четвертий гострив шаблю, п'ятий аж у дальньому кутку прав сорочку, а ще двоє принесли знадвору великі оберемки очерету й кинули біля груби.

Не зайнятий нічим в цей час був один тільки курінний отаман, козак з білими вусами і такими ж бровами над гострими очима; на голові стирчав, як кущик тирси, чуб, потилиця теж була підголена за запорозьким звичаєм. Раніше такого козака серед канівців не було, не знайшов Мітла знайомих і серед решти козаків. Йому враз стало сумно, ніби втратив щось безповоротно, і тому теж тяжко зітхнув. Курінний отаман, певне, подумав, що козак зітхав, що мало залишилося січовиків, і сказав:

— Питаєш, де поділися братчики? Туляються в плавнях, а тут хазяйнують пани-ляхи. Це тільки що ми рибалимо, тому нас пустили сюди, а іншим не можна й очей казати. Кошовий отаман і той у зимівнику сидить. Біля нього й Січ тулиться, і то потай. Чоловіка двісті, а мо', триста залишилось. На море ходило цього літа тільки шість чайок. Гомоніли, що будуть відбудовувати човни, щоб на турську віру стати, вже й гроші ніби Ілляц отримав від короля, та щось знову затихли. А козаки вже овсі стеряли терпіння, хотіли самі починати, так натикали комісарів, уже і в скарбницю дорогу вивідали: «не позваляю» — і все! Зовсім ограбували душею і тілом. Подалися козаки хто куди, хто має хутір, поїхали в зимівники, дехто з ними поїхав, інші пішли на Дон, на Кубань... А воно, мабуть, краще там, де нас немає. Ну, а ви де пробували, що видали?

— Хе-хе, братці-молодці! — вигукнув Півень, який вже вовсім обжився: свиту він кинув на піл, рукавиці на ослин,

но кінець столу розчистив місце для ліктів.— Де були, що видали, те вже позабували, а з ким сюди прибули, спитайте!

— А може, будете такі ласкаві, самі скажете?

— Звичайно, скажемо. Про чигиринського сотника, про пана Хмельницького чули?

Всі козаки підвели голови, наставивши вуха, а дехто підійшов до столу.

— Чували! Кажуть, утік на запороги,— сказав отаман.

— Побоявся, кажуть, і побіг,— додав другий.

— Ніби на Томаківці отаборився! — ствердив третій.

— Я чув, що реєстрові мають його злапачь,— з співчуттям додав отаман.

— Його? Пана сотника? — Півень беззвучно засміявся беззубим ротом.— Та ми й Польщу всю повоюємо, за ним стане уся Україна. І січове товариство допоможе. Хіба ні?

— Оце вам двом? — з осміхом сказав отаман.

— Хе-хе-хе, пане отаман, ходи подивися на острів, там уже і вся тисяча набереться!

Козаки здивовано переглянулися:

— А ти, казав, бреше кобзар. Тут один кобзар був.

— Не Кирило, бува, Кладинога? — спитав Мітла.— Такий високий?.. От, от...

— Той вам усе розкаже,— перебив Півень,— і як римські католики нас в унію заганяють, і хто хоче назовсім стерти козаке імено, і хто кривцю п'є з люду робочого. Скаже, й на кого треба гострити шаблі. З ним сам Хмельницький балакає.

— Справді, може, щось...— кинув до своїх курінний отаман.

— Ще й як може! — закінчив за нього Півень, побачивши, що кухар несе вже до столу велику миску, над якою здіймалася пара.

V

З кожним днем галявина на острові Бучки все більше скидалася на військовий табір. На білому снігу вже зачорнів закіп, яким оперезався табір, з'явилося ще кілька землянок, бо побільшало людей. Поки що це були козаки із Запорозжя, яким набридло витирати лежанки по зимівниках, хотілося погарцювати на марсовому полі, а на Січі було тихо й безлюдно, як у вдовиній хаті.

Богдан Хмельницький все ще жив у шатрі, довкола якого стояла варта. За день до різдвяних свят в намет зайшов Лаврін Капуста і привітався тихше, ніж завжди, а потім почав кашляти в кулак. Це була перша ознака, що Капуста чимсь стурбований, тому Хмельницький і спитав:

— Що тебе розтривожило, пане Лавріне?

— Біда, пане сотник!

— Знову Мітла з Півнем?

— Мітла п'є, та розуму не пропиває, а наші ж брати реєстрові і тверезі, а з глузду з'їхали.

— Ти про яких реєстрових?

— З Черкаського полку, що тут у залозі стоїть. Збираються тебе, пане сотник, ловити.

— А чому ти гадаєш, що вони?

— Самі поляки не насміляться.

Хмельницький увесь зібгався. В Черкаському полку хоч і було кілька його приятелів, яким не байдужа була доля України, але ж не вони командують українськими козаками, а польський шляхтич Вадовський. Потаї хтось із приятелів уже попередив Хмельницького, щоб він стерігся тут ще більше, ніж на Україні. Хмельницький тільки не знав, про що йшла мова, може, й Капуста не більше знає.

— Ти про що?

— Пан краковський прислав наказ Вадовському упіймати тебе, пане сотник, й скарати на горло.

Хмельницький довгим поглядом перейшов через Капустине обличчя й глухо сказав:

— Он воно що! Значить, Конецпольський не спав. Ну що ж, радіти треба, пане Лавріне! — В очах йому справді блиснули веселі вогники.

— Нехай мене вовки з'їдять, як я щось розумію, — замотав круглою головою Капуста.

— А ти це певно знаєш?

— Не люблю я таких запитань, ось тобі список із листа начальника залоги.

Богдан Хмельницький розширив очі і від здивування тільки похитав головою. По тону наказу він побачив, що коронний гетьман здогадується про справжні наміри Хмельницького більше, ніж хтось інший, от чому його вимога була така категорична. Це було небезпечно для всієї справи, а не тільки для його життя. Треба було будь-що приспати гетьманову пильність, але перед цим поставити і пана Потоцького в таке становище, щоб він захотів з ним розмовляти, а ще краще — мусив розмовляти.

— Сядь, пане Капусто. Доки ми не виженемо цієї залози із Січі, доти ми тільки ребелізанти, втікачі, і все. Розумієш!

— Здається, розумію!

— Але ж, коли ми наступимо на Черкаський полк, проти нас будуть битися не тільки жовніри, яких у полку тільки триста чоловік, а й козаки, яких аж п'ятсот. А коли залога сама нападе на нас, то, може, її залишиться тільки триста чоловік.

— Тепер уже й зовсім розумію.

— Отож нехай частіше навідуються у Черкаський полк наші кобзарі, а довкола табору ще сьогодні поставити палісад, дерева вистачить, та посилити варту.

— Ніби вже й від серця відлягло.

— Рано, пане Лавріне. Ми ще не говорили з паном кошовим.

— З Тягнирядном? Чи ти його не знаєш?

— Тоді він був простим козаком.

— Тільки більше черево стало.

— А нехай би в гості завітав. Можна так зробити, що й знати ніхто не буде.

— Розумію, пане Богдане. А коли до нас прибудуть непрошені гості?

— Дивлячись скільки і з чим, а головне — хто. У мене немає бажання перед ними каятись, навіть перед самим королем Владиславом. Сталось!

До січового товариства приймали тільки після того, як людина прочитає «Отче наш» і «Вірую» і ще й перехреститься по-православному. За благочестиву віру християнську козаки йшли на муки, але церква в Січі і досі містилася в бараці, заплетеному хворостом і вкритому очеретом. Біля нього стояла маленька дзвіниця, хоч дзвін, подарований ще гетьманом Петром Сагайдачним, був великий і гучний: як задзвонять, чути і на всіх островах, і по всьому Великому Лугу. У вікна дзвіниці визирали гармати, з яких не тільки відбивалися від татар, а також салютували на великдень і різдво, богоявлення, храмовий празник святої покрови, коли приїздили послы і коли треба було загадати на раду.

Піп у церкві був уже старий, тихий, зате дякон мав такий бас, що коли читав євангеліє, можна й не приходити до церкви: чути було по всіх куренях. Примітний був також підпономарій, такий довгий, що діставав погасити свічки, як би високо вони не горіли. На його ж обов'язку було

будити до утрені суддю, писаря, осавула і всіх курінних отаманів, коли вони перебували на Січі.

Ще більше за пошів шанували козаки кобзарів, від яких можна було почути і сумної, і веселої, до чого в людини лежала душа.

Кирило Кладиного нещодавно теж придибав на острів Бучки. Він уже навідався в Канівський курінь, а на святвечір попростував до Черкаського полку. Біля дверей стояв на варті поляк, із тих, якими після ординацій стали поповнювати українські полки замість вибулих реєстрових. Побачивши кобзаря, він пихато гукнув:

— Куди преш?

— Де люди, туди і я! — відказав Кладиного, витягнувши вперед руки, щоб намацати двері.

— Иди до своїх семенів, собача кров! — уже крикнув жовнір і вдарив мушкетом по витягнутих руках, ще й штовхнув у плечі.

Кобзар утратив рівновагу і впав у сніг. На цей час у присінки вийшло покурити кілька реєстрових козаків. Вони бачили й чули, як трактують їх поляки. Один козак оскаженів, підбіг до жовніра і зацідив його в ухо з такою силою, що той перелетів через кобзаря й теж ляпнув у сніг, але тут же підхопився на ноги і націлився на козака. Вистрілити він не встиг, бо підбіг іще один козак і, вихопивши у нього мушкет, огрів ним жовніра по голові. Жовнір ойкнув і поволі осів. В цей час підбіг жовнір від другого куреня і так само огрів мушкетом козака. Козак заточився і теж упав у сніг. А ще за хвилину на снігу лежав і другий жовнір. Крик зчинився вже у всіх куренях залоги. Поляки почали тікати й ховатися по інших куренях, але їх знаходили й там. Занепокоєна полкова старшина почала стріляти і тільки тим припинила розправу над поляками.

Кобзаря підняли з снігу рибалки й повели до свого куреня. Досі реєстрові не насмілювалися заходити до канівців, вони розуміли, що були б небажаними гостями. Про це без слів говорили погляди, якими їх при зустрічі обдаровували січовики. Після баталії з польськими жовнірами частина реєстрових вперше переступила поріг Канівського куреня. Кобзар довго прислухався до збудженої розмови, нарешті й собі сказав з хитрою усмішкою:

— Ішов до своїх святвечір возвістити, а трапив до панів-ляхів. Мабуть, старий уже став Кирило, коли не знайшов дороги на Січ.

Було зрозуміло для кожного, що кобзар глузує із січо-

виків, і запорожці мовчки опустили чубаті голови. А кобзар потяг кобзу, притулився до неї, як козак до коханої, і перебрав пальцями струни. Вони задзвеніли, загомоніли ніжно, мов весняні струмочки, потім споважніли, стали глузливі, а Кладиного додав ще словами:

Тільки мені не чується на лаві вмирати, бо ще ж мене тягне охота з ляхом погуляти...

Еге, добре наші хлопці-молодці вміють зачинати, хоч би й сьогодні, та не вміють так само кінчати...— І знову побіг пальцями по струнах:

Траплялося мені не раз в степу варити пиво, пив турчин, пив татарин, пив лях на диво...

А що б було й сьогодні не почастувати мостивих панів-ляхів, як уміли частувати славні лицарі Павлюк, Острияниця або Гуня...— І знову рокочуть струни:

Багацько лежить їх тепер з похмілля, мерлих голів і кісток з того весілля...

— То ж Гуня був або Острияниця, а де тепер такі? — сказав з гурту один козак.

— Хто вуха має, голубе, той чує,— відказав загадково кобзар.— Може, хоч він заступиться за потоптану віру нашу благочестиву, за шарпанину церков наших, за знущання над звитяжством лицарства запорозького. Натикали коронних комісарів, що й продихнути не можна!

— А правда, натикали, продихнути не можна!

— На кого ти, чоловіче божий, натякаєш? — спитав отаман куреня. Його жилаве тіло прикривала тільки сорочка з товстого полотна, зав'язана зеленим шнурком. Він уважно слухав кобзаря і майже на кожне слово то стискав п'ястукки, то супив кошлаті брови, то аж рипів зубами.— Ми б такого, чоловіче божий, прапором накрили! Тут, кажуть, сотник Хмельницький об'явився на острові, чули, й він щось думає-гадає.

— Козацьке серце має пан Хмельницький: побрав йому підстароста усі вигоди і живність усю, сина зашмагав, а пан сотник Україною журиється.

Певне, гадаючи, що для запорожців і цього досить, щоб у їхніх головах залишився слід по Хмельницькому, Кладиного ніби знехотя заворушив пальцями на струнах, прокашлявся і густим басом заспівав:

Ой наступала та чорна хмара, став дощ накрапати...

Через усі обличчя, мов тепла хвиля, перекотилася по-смішка, губи самі повторювали про себе слова за кобзарем: любили козаки пісню і коли їм весело було, і коли тужливо, як зараз.

— Оцю наш пан кошовий полюбляє, от би зрадів, почувши.

Кошовий отаман Тягнирядно в цей час сидів на острові Бучки у шатрі Богдана Хмельницького. Довго вони згадували молоді літа, коли козакували разом, проте Богдан Хмельницький не забував, задля чого закликав кошового, і поступово викладав перед ним усі кривди, які чинили не тільки польські й свої магнати, а й худородна шляхта над козаками, над усією Україною. Тягнирядно важко зітхнув. Він тільки зараз второпав, що Хмельницький перевів балачку з веселих спогадів на людські кривди, бо його вже взяло за серце.

— Анахтемські душі! — аж блиснув він очима, але, мабуть, пригадавши, що він не тільки козак, що він і кошовий і має додержуватися такту, словажнів хоч зовні.

Тягнирядно був уже сивий, огрядний козак, проте ще вороткий, з молодими очима. Виростав він на Січі, побував і на морі, і на степу, був і на турецькій галері, від заліза і досі чорніли на зап'ястях глибокі смужки, мов бронзолети. Зрозумівши, що пан сотник буде зараз говорити про політику, він поморщився: козаки аж увесь жупан обнесли на ньому, доки примусили взяти палицю кошового; йому кінь та шабля, гони та січа були до душі, а не кошування. Тягнирядно крикнув. Від Богдана Хмельницького не заховалося його збентеження, але чигиринський сотник був не з сентиментальних.

— Або зараз, пане кошовий, або ніколи,— сказав він твердо.— Коли пани-ляхи змоглися вже уставити свою залогу й на Січі, то надалі, із страху перед турецьким султаном, вони знесуть козаків і овсі.

— Пане сотник, адже ти знаєш, що Польща не сама: за нею стоїть Австрія і Франція. Йй при потребі і татари допоможуть.

Від такого охопту міжнародних відносин у кошового аж піт виступив на лобі:

— А ми татар перехопимо.

— Як то перехопимо? — завертів очима кошовий.— Щоб з бісурманами разом?

— Не до церкви збираємось, а на війну, пане кошовий.

А коли тил буде забезпечений, то будемо знати одне — пробиватися вперед. А Польщі надіятися зараз на допомогу важко. Міркуй, пане кошовий: в Англії, чути, іде колотнеча, у Франції не тихо теж. У самих, сказати б, пожег у хаті. А візьмемо Німеччину — все ще воює з Швецією, а Туреччина з Венецією. Не до Польщі султанові зараз. В Криму голод, а Польща й досі не заплатила татарам данини. Іслам-Гірей — хан з головою.

Кошовий зітхнув і знову витер піт:

— Вам видніше, пане сотник, а тільки краще з Москвою трактувати.

— Краще! — кивнув Хмельницький і теж глибоко зітхнув. — Двадцять років про це думаю.

— Ото наша правильна путь, пане добродію.

— Тоді вже Туреччина й Крим полізуть на нас обов'язково, а московському цареві ніколи буде боронити: у самого Швеція в тилу. Будемо просити, пане кошовий, і не тільки про допомогу, а й щоб цар московський прийняв нас під свою руку. Нехай не сьогодні, нехай завтра, інакше нас різні турки заклюють. Трудно, але будемо домагатися.

— З цього б і починали. Кажіть, що робити, ми згодні.

— Доки польська залога на Січі, пусте балакати!

— Самі знаєте, пане сотник, скільки залишилося товариства на кошев'ї. Побалакаємо, може, щось придумаємо. І з реєстровими поведемо розмову.

— Треба! Мудрі люди кажуть: і дальня сосна до бору шумить. Тоді їх ніхто й пальцем не торкне.

— Ще й як зашумить, — уже весело сказав кошовий, по-своєму зрозумівши прислів'я. — Зараз же гукнемо на зимівники, нехай кулі б'ють, порох роблять, самі вертають і харчовий припас везуть. Скажемо, й старшого бог посилає.

— А ми пошлемо зазивні листи на Україну, нехай піднімають людей, — додав Хмельницький, як про вирішену справу.

— Пишіть, пане добродій, а наша справа — рубати!

VI

Минули різдвяні свята, минуло вже й водохреще, реєстровики все ще не турбували Богдана Хмельницького. Може, Капусті підсунули підроблений, мальований наказ гетьмана коронного, щоб пожартувати? Каленик Прокопович, осавул Черкаського полку, радий завжди поглузува-

ти, й батька рідного не пошкодує. Такі ж підібралися там і сотники: пришелепуватий Мусій Опара, хитрий і запопадливий Данило Городченя і такий же Ючук Савич. А Онисько хоч і Зайцем прозивається, а справжній тобі вовк. Якщо і є з них хоч трохи порядні, то хіба Себастьян Богуславський та Прокіп Лазаренко. Був ще Богдан Толичка, але того щось і в полку вже не чути.

Богдан Хмельницький почав уже губитися в здогадах, коли на третій тиждень по новому році на острів заявилось двоє старшин Черкаського полку в супроводі чотирьох козаків. Високий частокіл з бійницями, варта на брамі, цілий табір за частоколом вразили прибулих. Із-за такого палісаду нелегко здобути втікача. Доки козак когось викликав, вони пильно роздивлялися навколо: у двох землянках, певне, було повно людей, бо вони товпилися не тільки біля дверей, а й на майдані. В одному кутку хтось навчав молодиків битися на шаблях, а в іншому місці вовтузилися біля чогось на снігу, таке, як гармата чи порося! А коней під повітками стояло багатенько, не одна сотня. Сотник Мусій Опара від здивування відкрив навіть рота й запитливо вставився на Городченю.

— От тобі й ребелізант!

— Від того, що багато, нічого не міняється,— відказав роздратовано Городченя.— Через таких і нам, чесним, не ймуть віри поляки.

— Не ймуть! Хоч і до цього не йняли, пане Даниле. І ніколи. Вони гадають, що це вже в нас у крові, щоб панові не коритись.

— Ми служимо його королівській милості, пане сотник,— польській Короні, а не ляхам!

— А для мене ото однаково,— зневажливо махнув рукою Опара, але, зиркнувши на козаків, згадав, що двоє з них переодягнені в козацьку форму поляки, і неоковирно закінчив: — Чи польська Корона, чи його милость король, аби чесно, бо то все є маєстат.

До воріт вийшов якийсь козак, а коли ближче підійшов, вони впізнали в ньому Якіма Сомка з Переяслава, бо ж іншого такого і на зріст, і на вроду на Україні не було. За Сомком виступало шестеро козаків з мушкетами.

— Вітайте, вашмості!

Прибулі старшини розгубилися: на такий прийом вони не сподівались, гадали побачити Хмельницького десь під кущем, оточеного десятком-другим сіроми, а що далі робити з утікачем, було зрозуміло, для того й козаків узяли

з собою. А як трактувати Якіма Сомка, що теж опинився тут, ніякої інструкції вони не мали, а тому відповіли на привітання зовсім розгублено. Сомко аж посміхнувся, правда, тільки кутиками губ.

— Що маєте сказати?

— Ми до Богдана Хмельницького, — насупився Данило Городчєня. — Маємо потребу побалакати.

— Заходьте, вашмості! — і пішов попереду.

Мусій Опара, опинившись на майдані, збентежено озирнувся на браму, там уже стояла варта і, напевне, не випустила б їх, коли б захотіли повернути назад. Він тривожно штовхнув Городчєню.

— Ти не дуже той... а то дивн... — Помітивши, що Яким Сомко обернувся, Опара улєсливо до нього посміхнувся.

Прибулих завєли до шатра, але й тут вони побачили перед собою не Богдана Хмельницького, а Лавріна Капусту й Ганджу. Така зустріч знову здивувала їх і збавила пихи.

Мусій Опара, боячись, що Городчєня своїм поводженням стягне на себе й на нього біду, запобігливо, з фальшивою радістю, вигукнув:

— Гора з горою... З добрим здоров'ям, панове козаки!

— Здоров'я, дякувати долі, не бракує, — відказав Капуста з постійною усмішкою на круглому обличчі. — Чогось іншого бракує... Усім нам, панове!

— Себто? — затримав руку Опара на вусах, з яких знімав льодові бурульки.

— Бачив частокіл?.. Отак і всі ми за частоколом...

— А де ж той... Богдан Хмельницький? — перебив їх Данило Городчєня.

— Пана Хмельницького нема зараз. Коли погостюєте в нас, то, може, завтра на ніч повернеться.

— Звідки?

— Подався на Низ, до Базавлука. Кажуть, там кращі місця є. Захотів сам подивитися. А ви, панове, що хотіли?

— Та так... — зам'явся Опара. — Ніби сусіди.

— Нічого не хотіли, — знову перебив Городчєня. Він, коли почув, що немає Хмельницького, було насупився, але зараз піби чомусь зрадів: жвавніше забалакав і навіть спробував посміхнутися. — Живемо поруч більше трьох тижнів, а й досі не знаємо, що за причина, чому пан сотник на Томаківці опинився, що думає-гадає надалі робити?

— А тобі яке діло? — почувся рипучий голос Ганджі, який досі копірсає патичком жарини у пічурці. Він під-

вів голову і вже сердито додав: — Вислужуєшся, Даниле, гадаєш, пани-ляхи дозволять ручку цілувати? Були вже такі, що цілували, а їм обіди справляли, та тільки на палі кінчали. Може, забув, нагадаю: отак і полковник Сава прислужувався панам, доки гетьман Павлюк голови не відрубав.

Городченя найжачився, зціпив зуби і злими очима вставився на Ганджу. Він знав, як б'ється цей козак на шаблях, не кожен наважиться стати з ним на герць, але й він учився не в когось, а в Богуна. Коли Ганджа нагадав про Саву, Городченя аж підстрибнув і схопився за руків'я шаблі.

— Спробуй, моя голова ось. Виходь! — і рушив надвір. Але Ганджа спокійно сказав:

— Я ще не скінчив. Голову ще встигнеш загубити, а зараз слухай.

— Не тільки до вас, панове сотники, — повів далі слово уже Лаврін Капуста, який враз споважнів, — не тільки до вас, а й до всіх реєстрових козаків. Де ваше місце: з панами-ляхами чи з рідними братами? Облиш шаблю, пане сотник, не Ганджина, а твоя голова мусила б покотитися на сніг: Богдан Хмельницький шляхтою принижений до хлопа, обібраний до витки, а гетьман коронний ще й на життя його важиться, не знає, де голову прихилити, а ти, пане сотник, прийшов допитувати! Вертайте собі назад, панове, а хочете правді служити, приходьте самі і козаків приводьте!

Обидва сотники повернули до воріт. Мусій Опара розгублено й винувато посміхнувся, а Данило Городченя стискував тонкі губи і аж мінився з лиця. Він ішов так швидко, що товстий Опара мусив навіть підбігати, щоб не відстати.

Коли їхні коні зацокали підковами, до патра увійшов Богдан Хмельницький. Він був зосереджений і рішучий, як людина, яка на щось зважилась:

— Бачили, як Городченя погнав коня? Поспішає. Нам теж треба поспішати. Вони гадають перестріти мене одного біля Базавлука, а ми їх перестрінемо в плавнях.

— Щоб у чистім полі? — оторопіло спитав Капуста. — А чи не краще тут їх зустріти?

— Пусте! Тоді ми матимемо спереду черкасців, а з тилу, може, ще й левенців. Як на мене, поки що одних досить.

— І то правда. Хоч левенці напитують уже згоди.

Опівночі в таборі залишалася тільки худоба та біля неї кілька козаків, які сиділи за міцно зачиненими ворітьми. Увесь загін, майже десять сотень, з Богданом Хмельницьким рушив на південь, тільки козак Півень на цей раз сам почимчикував на Микитин Ріг.

За Микитиним Рогом миль за сім починалися плавні, вкриті густим і високим, як ліщина, очеретом, які тяглися аж до Базавлука. Безліч рукавів, на які ділився Дніпро, утворили в цьому місці більше десяти тисяч великих і малих островів, тільки одним козакам відомих. Протоки в густих очеретах служили найкращою системою оборони. Тут уже загинуло немало турецьких галер, які, переслідуючи козаків, що повертали з морських походів, заплутувались між островами, не могли знайти дороги, а з очеретів їх розстрілювали невидимі козаки. З того часу турецькі галери не заходять більше в Дніпро далі як на чотири, на п'ять миль від гирла. Саме тому тут козаки утворили свою військову скарбницю: тут переховували всю армату, чайки й гроші. Відняті у турків гармати й фальконети теж ховали в протоках під водою, а дехто ховав у тайничках і здобуті в походах скарби, які не псувалися під водою. Тут же будувалися козацькі човни. Зараз усі протоки скував мороз, а сніг присипав лід і пухнастими білими кетягами зависав на очереті.

Частина козаків Хмельницький залишив на першому рукаві, куди вела стьожка від усього загону, а решту, заглибившись у плавні, розбив на дві частини і послав на крила, наказавши замаскуватись, щоб уранці і птахі не могли примітити серед очеретів коней і людей.

Тепер у Богдана Хмельницького була одна турбота, щоб полковник Вадовський погнався за ним усім полком, щоб у Січі не залишилось і сліду по них, саме тому ніхто не дбав, щоб приховати сліди: хай бачать, що Богдан Хмельницький, наляканий допитуванням сотників, тікає із своєю сірою ще далі на південь.

Ранок настав рожевий і такий прозорий, що до самого Микитиноного Рогу можна було розглядіти кожную людину. Щойно над сніжною пеленою викотилося сонце, як від Микитиноного Рогу відділилася групка вершників, видно було, що вони скакали по свіжому сліду. Слідом за передовим загonom виповзла чорна й довга валка. Богдан Хмельницький мав добрі очі, він зразу визначив і розмір валки, і кількість сотень у ній, але щоб ще більше відчутти задоволення, спитав у Тетері:

— Що ти бачиш, Павле?

— Таке, як увесь полк суне, батьку.

— Правда, увесь полк,— і Хмельницький коротко усміхнувся: — Виходить, що з Півня користь буде!

Вдоволення, що полкова старшина піддалася на його хитрість і вивела за ворота Січі увесь полк, панувало над Хмельницьким тільки якусь мить і зразу ж перетворилось на турботу: тепер цей полк добре озброєних, вимуштруваних козаків треба було перемогти збродом, тільки наполювину оружним. Хмельницький покладав надію найбільше на реєстрових козаків, частина з яких, певно, не захоче битися з своїми, надіявся також і на те, що нестачу зброї замінить почуття помсти, чого не мали реєстровики, коли не лічити поляків.

За милою валка зупинилась і стала розгортатись у бойові порядки, а розвідка заглибилась в очерет.

Передні не проїхали очеретом і двохсот кроків, як їх оточили з усіх боків. Чути було вигуки і в інших місцях.

— Ех, ви, г... з вас, а не козаки! — лаявся Мітла.— Ідуть як на ярмарок. Злазьте, собачі душі!

Один із вершників побілів як крейда. двоє інших тільки мовчки сушили брови. Мітла здогадався і тут же гукнув:

— Відведіть цього глиста до пана сотника, мабуть, шляхта, душа аж у п'ятки вскочила.— Коли за польським жовніром затихли кроки, Мітла аж затупотів од злості.— Ви що ж, собача кров, на своїх ідете? Мітла вам життя не дає?.. Заставляє на папу римського молитись?

— Та чого там на своїх,— озвався один вершник.— За нами вся сотня перейде. Так домовилися, коли приймете.

— А то ж як,— тим же тоном вів своєї Мітла.— Собачий син, ще й питає! Коли ж та сотня буде переходити? А чи ти брешеш, панський лакуза?

— Дайте мені очеретину! І не дуже лайтесь!

— Ова!

— От вам і ова!

На очеретину вершник прив'язав ганчірку, підніс догори й замотиляв над головою. Білу стьожку, що в'юнилась, як прищикнута гадюка, помітили в полку, і рух збільшився. Мітла виліз на спину другому козакові і все це бачив.

— Так ти їм знаки подаєш, анахтема! — закричав він.

— А до кого ж вони будуть переходити, коли вас тут немає?

Мітла наставив на розвідника лоба: правий розвідник! Він знову зиркнув через очерет. Полк уже наблизився до

очеретів. В одному місці враз відокремився гурт людей і побіг.

— Яка твоя сотня, бісів сину?

— Та не з полохливих!

— Пана Лозенка,— відказав уже другий, що й собі почав хвилюватись.

— Ану, глянь... ото... чекай, сам уже бачу. Прокіп скаче. А може...— А в цей час передній вершник вихопив білу хустку й замахав нею над головою. Позаду почулось кілька пострілів, тоді з лави вибігла ще одна сотня і теж замахала білими хустками. За цими сотнями навздогін кинулися інші сотні і почали стріляти.

— Давай запалимо люльку: почали чубаритись,— сказав Мітла.— А Хміль — диви, диви, уже кіннотою обскакує. Оце вояка. Гати, гати їх!

В цей час із очеретів вискочило десятків п'ять вершників на степових конях.

— Це ще хто? — здивувався Мітла.— Йй же ти богу, таке як левенці. Ну да, Гречка попереду!

Левенці скакали врозріз між двох таборів, і визначити зразу, на кого вдарять, було неможливо.

— Розбійники! — закричав Мітла.— Чи вам пани вже такі рідні стали! — Але левенці повернули і вдарили в бік полякам.— Я ж казав... Слава левенцям!.. Хлопці, вперед!

— Вперед! — почувалась команда й Золотаренка, який був призначений старшим на сотню.

Козаки рушили разом і піші, і кінні, очерет заметляв волоттю, мов під бурею, і затріщав, як на вогні. До плавнів бігла тільки частина реєстрових, а решта, обернувшись, уже стріляла по своїх.

Перший повернув коня полковник Вадовський, за ним осавул Прокопович, але коли він нагнав полковника, той враз вишкірився і потягся до пістоля. Осавул на бігу відвернув коня, зробив півкола, зупинився й, ошелешений, почав витирати рясний піт. Повз нього пробіг у тил, тримаючись за бік, сотник Данило Городченя, потім сотник Савич. Коли вони почали віддалятися від лави своїх козаків, хтось гукнув водночас і з розпачем, і з гнівом:

— Тікають, старшини тікають!

Тепер уже всім видно було, як степом скакали назад до Січі троє вершників, а осавул усе ще стояв на місці, мов прибитий громом, і машинально вже витирав хусткою бліде обличчя.

Спочатку побігли окремі жовніри, а коли почали вже

деякі падати від куль, побігли назад усі поляки, а реєстрові козаки, які ще не встигли чи не бажали переходити, покидали на сніг зброю.

Кошовий отаман опинився в скрутному становищі. Він щиро хотів допомогти Хмельницькому, але ситуація ще не дозволяла одверто взяти його руку. Треба було робити так, щоб на випадок поганих наслідків не можна було звинуватити Січ у допомозі приреченому до страти сотникові. Полковник Черкаського полку, пан Вадовський, давно вже вирішив послати на ватагу Хмельницького одну, від сили дві сотні. Відомості, принесені перекинчиком Півнем про численність загону, перевернули всі його плани: виходило, що з двома сотнями виступати було ризиковано, ризиковано було і Січ залишати без надійної охорони. Проте, крім рибалок, він давно вже не бачив більше січовиків і вирішив рушити всім полком. На це тільки й чекали січовики, причаївшись в очеретах. Щойно залога зникла в морозяному тумані, вони вдерлися на Січ.

— А тепер беріть на засуви усі брами! — наказав кошовий.

— Мудре рішення, пане кошовий, хрестібіг, мудре! — аж крикнув від задоволення осавул.

З першими променями сонця січовики повилазили на пагорки, на дахи, на все, звідки можна було побачити шлях на південь. Козак Півень теж видряпався на зруб під гарматою. Він хвилювався більше за всіх: то ж через нього на Хмельницького рушив Вадовський усією силою, а як не витримає пан Хмельницький? Від хвилювання й холоду Півень увесь тіпався, але дерся все вище. Звідси добре було видно через частокіл, як полк зупинився, як почав розгортатись до бою, видно було і як почали схоплюватися перші димки від пострілів, потім побігла одна сотня, друга... Але серце йому йокнуло радістю, тільки коли він побачив, як з обох боків забігала в тил Черкаському полкові кіннота. Півень ще не міг розглядіти так далеко, але вирішив, що полковник уже мусить рятуватись, і закричав на все горло:

— Тікає!.. Йй же ти богу, тікає!

Січовики замотали головами, витягали шії, але нічого ще не могли розглядіти.

— Тікають, тікають, лакузи! — репетував Півень.

— Справді тікають! — гукнули вже й інші. — Диви, диви, забігають...

— **Переймай, хлопці, переймай!** — викрикували січовики, так ніби їх могли почути козаки Хмельницького за сім миль.

— **А цей скаче, а цей скаче,**— кричав на пагорку старий козак.— **Пустіть мене, я йому і без шаблі випущу дух!** — але й далі крутився на пагорку.

Відстань з кожною хвилиною зменшувалась. У передньому вже можна було упізнати полковника Вадовського, за ним скакали джури, далі трюхикав полковий писар, а ще далі вже купка козацьких старшин. Півень на зрубі реготав на весь рот, від сміху сльози заросили йому посиніле з холоду, зморщене обличчя, і він тільки блимав маленькими очима, як немовля на світ.

— **От як воля б'ється! Паночку Вадочку, візьми й Півня до садочку!..**

— **Гуляйте аж до Варшави, васць, а то пізно буде!..**

— **О, і піхтура біжить уже!.. От ноги!..**— гукали січовики.

— **Та пустіть же мене!..**— знову викрикнув старий козак, хоч його ніхто й не тримав.

Тим часом вершники прискакали до січової брами і, на своє здивування, побачили її зачиненою. Погоня Хмельницького могла настигнути кожної хвилини. Вершники нерпляче почали гукати:

— **Гей, хто там! Відчиняй браму!..**

За брамою було тихо.

— **Та відчиняй, чуеш!**

— **А ви хто такі?** — запитав по довгій паузі сонний голос.

— **Відчиняй, собача кров!** — уже істерично закричав полковник.

— **А чого це вам так приспичило, що й відказати не можете!**

— **Що ти, не бачиш чи не знаєш, хто ми, хаме? Відчиняй!**

— **О, тепер зразу видно, що лицарі. Тільки без дозволу пана кошового нікого не можу впустити. Почекайте, яснесенцове панство, я хутко: одна нога тут, друга там. Коли на Кумейках треба було підвезти заряд, пан сотник каже: «Каленику, скакай верхи», а я тільки батіжок узяв...**

— **Я тобі голову зніму, відчиняй!** — репетував полковник, переполошено озираючись назад.

Голос ще більш спокійно відказав:

— Каленикові двічі не треба казати, одна нога тут, друга там, то тільки на Солониці...

Полковник вихопив пістоль і стрельнув просто в башту.

— Диви, ще й відповіді не приніс, а вже сердяться папи,— сказав той же голос.

За частоколом чулися вигуки:

— Скоріше, скоріше!

Кого вони стосувалися, чи тих, що були під ворітьми, чи тих, хто гнався за ними, полковник Вадовський не міг бачити і не міг зрозуміти, а страх бути настигнутим уже тяг з нього жили. Він спочатку затарабанив у дошки, потім натиснув плечем, допомогли й інші, але дубова брама не піддавалася, полковник с оскаженілим виразом почав стріляти вже в браму. Той же голос байдуже сказав:

— І чого б ото я ренетував? Сказав же — зараз, тільки люльку запалю...

А за частоколом ще дужче кричали:

— Скоріше, скоріше!..— ніби комусь надаючи сили.

Погоні ще не видно було, але вона могла виринути кожної хвилини із-за рогу палісаду, а тоді вже рятуватися буде пізно, і тому, коли здаля почувся кінський тупіт, полковник Вадовський повернув коня і щосили погнав на північ. За ним поскакали й інші. А коли вони зникли з очей, до брами прискакали ще кілька верхівців і теж затарабанили в дубові дошки.

— Відчиняй! Отверай! — кричали вони на різні голоси.

— А ви хто такі? — так само байдуже, як і вперше, питав сонний голос.— Може, ті, що тут по островах туляються?

— Відчиняй, собачий сину, а то як потягну шаблюкою по плечах, так ти будеш мені знати, хто по островах туляється, а хто для порядку поставлений.

— Так це ви? А я гадав, що це не ви. Що ж ви хотіли, панове порядні?

— Чи ти не чуєш, гевале?..

— Чому не чую! Почекайте, он ще хтось тупотить.

Вершники не стали більше витрачати часу на суперечку з січовиками, повернули коней і погнали теж на північ. Згодом з-за рогу вимахнуло кілька вершників, зодягнутих у що хто мав. Вони прискакали до зачиненої брами і, не побачивши нікого, з досадою зашкребли в потилицях.

— Чого зажурились, братці запорожці? — уже весело гукнув січовик із башти.

— Поховались?

— А чого б там ми їх ховали. Он дивіться, хвостами крутять! Поскакали на Каруків.

— Так то пани? — зраділи вершники. — Може, й не здоженемо, а попужати треба, — і вони поскакали навздогін.

Опівдні поле було вже очищене від противника, валялися тільки погублені шапки, мушкети, підбиті коні, поранені й забиті поляки і реєстровики. Козаки Хмельницького встигли вже підібрати й перев'язати поранених, поховати мертвих і з гордовитим виглядом зайняли свої місця в сотнях. Лише кілька вершників, з якими був і Богдан Хмельницький, ще кінчали бій далеко в степу, і то там, то там видно було, як між шаблями сипались на сніг іскри, потім падав вершник, а кінь уже біг сам. Виладнане в колону військо з полоненими позаду чекало на свого отамана, але прискакав джура й наказав Золотаренкові вести всіх на острів Бучки. Золотаренко зрозумів, що Богдан Хмельницький і досі гасав степом не заради показу своєї відваги, а щоб вгамувати хвилювання, яке охопило його після першої перемоги. Хай вона була ще незначна, але саме від цієї перемоги залежало, чи всі, хто звірився на нього, будуть рятувати інших, чи рятуватимуться самі.

Уже майже біля Січі Золотаренко помітив, що їх доганяє Хмельницький, за ним їхали левенці. Він зупинив козаків, став чекати. Богдан Хмельницький під'їхав на галопі. Він був блідий, але очі горіли, вся постава видавалась рішучою й сановитою. Може, саме це вплинуло на людей, бо вони враз радісно, збуджено загукали: «Слава, слава нашому отаманові Хмельницькому! Слава нашому батькові!» Догори полетіли шапки, коні загарцювали, ставали дибки, споборники частували один одного стусанами і знову гукали кожен своє.

Богдан Хмельницький намагався бути спокійним, але коли підніс догори руку з шапкою, вона затремтіла.

— Лицарі, славні молодці, кланяюсь вам до сирої землі. Спасибі. Сьогодні була перша, але не остання битва. Кладу на собі честь битися до кінця за нашу віру православну, за козацькі вольності, доки буде в моїх жилах текти кров. Мені багато не треба, але хочу по силі постояти за скривджену долю нашої неньки, за Дніпро-Славу, за сонце у небі, яке затуляє нам шляхта... — Шапкою він змахнув сльозу, і цей рух знову викликав бурю вигуків.

Богдан Хмельницький розумів, що січова старшина охоче прийме його до свого товариства, але справа була не лише

в старшині, потрібно було, щоб його прийняли козаки. В голові снували різні думки, можуть згадати, як він підписував акт покори від реєстрових козаків на Боровиці, а що він тоді ще підмовляв старшин на повстання, чи багато про це знає? Для козаків він був тільки писарем війська Запорозького, а серед січовиків, певне, жодного нема, який би не мав на тілі позначок від повстань. Він тяжко зітхнув: сталось! А тепер він мусить не показом сили, а покорою прихилити до себе січове товариство.

Козаки Хмельницького з загонами піснями наближались до Січі. Вже видно було через частокіл не тільки голови, а й заздрісні очі запорожців, які вітали переможців вигуками. Порівнявшись із січовиками, Богдан Хмельницький збудженим голосом гукнув:

— Шаблі! Позір, направо з очей!

Кіннотники витягли клинки на третину з піхов, як робили це в церкві, слухаючи євангеліє, а старшина свої вихопила і поставила перед очі, як свічки. Піші випростили плечі, натиснули на ноги.

Пройти перед січовиками парадом спало Богданові Хмельницькому на думку в останню хвилину. Було це несподіванкою для всіх його споборників, але їй бажане: козаки-запорожці видавались лицарями для всіх, хто болів не тільки своєю долею, а й долею батьківщини, і вони раді були, хоч ще не знали, як виявити перед запорожцями свої почуття. Команда Хмельницького запалила їх, як іскра, кинута на порох.

— Слава запорожцям! — гукнув хтось із гурту, і його зразу підхопила тисяча горлянок.

Січовики вийшли глянути на бойовище, глянути на переможців і аж ніяк не готувалися приймати парад. Учта, яку виявили Хмельницького споборники, зворушила запорожців. На якийсь час вони споважніли, розправили плечі, розгладили вуса і уклякли, мов на молитві, але всю урочистість порушив козак Півень. Він уже видерся на гармату і враз замахав руками, як півень крилами, й закричав:

— Мітла!.. Братку, а я вже плачу: гадав, там тебе чорти хопили...

Тепер і інші загукали, закричали, хто що надумав.

Богдан Хмельницький уже знав, якої тактики вжив кошовий отаман, і з напругою придивлявся до січової брами. Коли вона буде зачинена, то це визначатиме, що січове товариство не бажає мати справи з чигиринським сотником,

хоч і переможцем. Від хвилювання шабля почала дрижати в його руці, а очі аж засльозилися від напруги.

Брама була зачинена.

Богдана Хмельницького обдало холодом, і саме в цей час зарипіли ворітниця, і брама повільно відчинилась. Богдан Хмельницький полегшено передихнув, випростався і ще більш упевнено повів своїх споборників на острів Бучки.

У Чигиринському курені було людно і гамірно.

— А чого це ви поминули нас? — загукали січовики, пізнавши в Маркові слугу чигиринського сотника, щойно він переступив поріг. — Чи вже ми такі лежебоки, що й знатися з нами не хочете?

Сюди зійшлися козаки різних куренів провідати порізаного товарища, який лежав на печі і скрипів зубами, тамуючи крик. Трапилось нечуване на Січі: козак Канівського куреня Остап завів з ним сварку, бійку і ще й покарбував ножем.

— А такий же козарлюга! — похитав головою один. — З п'яних очей.

— Чи з п'яних, чи з тверезих, — сказав другий, — а за сварку чи за крадіжку на Січі одна кара.

— Невже повісять? Та це ж Остап, виріс на Січі! Хто не пам'ятає, як він бився з десятьма татарами? Максимові за побратима був.

— Може, той Остап, що з Кривоносом заїздив якомсь до пана Хмельницького на Суботів?

— Коли з Кривоносом, значить той. Син небіжчика Бужинського.

— Шляхетська кров заграла.

— Досі не оказувалася, сумирний був.

— Чаплінський, підстароста черкаський, теж був сумирний, навіть кумом доводився панові Хмельницькому, а сам тільки дивився, як би заграбастати сотників хутір.

— І заграбастав?

— Побрав усе до цурки, ідол проклятий.

Між козаками знявся гоміл, почали згадувати й інші здирства і збиткування панів над простим людом.

— Ви питаєте, чому пан Хмельницький не заїхав із бойовища до Січі? — гукнув Марко. — А чи прийме його січове товариство? Почнете згадувати та пригадувати.

— Чи хто знайдеться тут, щоб не знав чигиринського сотника, пана на Суботіві. Добрий пан і козарлюга неабиякий.

— А пани-ляхи що вчинили з ним? — І Марко почав розповідати і про наїзд Чаплінського, і про знуцання коронного хорунжого Конецпольського, розповів, як Хмельницький марно шукав права в трибуналі і на сеймі, згадав, як повівся з ним король.

Гомін збільшувався, почулися вже погрози, і в цей час на порозі став Богдан Хмельницький. Він був збентежений, обличчя витяглося, плечі опустилися: видно було, що людину давив важкий тягар. В курені враз запала тиша. Чигиринський сотник ступив до куреня, низько вклонився і приглушеним голосом сказав:

— Дивіться на мене, на козака старого: служив сотником, служив писарем його королівської милості війська Запорозького, а до чого дослужився? За те, що ставав проти турка, не тікав від татарина, захищав батьківщину, мене тепер, на старості літ, гонять, переслідують, що я тільки невисокого роду; сина мені скалічили, усі пожитки побрали та ще й засудили на смерть. Отака нам плата від панів за кров нашу, розлиту за Корону, за наші рани! Прошу вас, братчики, захойте мене, старого товариша, та подумайте й про себе. Річ Посполита дбає тільки, щоб з козаків найбільше настригти вовни, щоб і над вами теє вчинити.

Вражені козаки довго мовчали, лише чути було, як то тут, то там виривалося сердите бурмотіння. Тільки один козак бісом позирав скося на Хмельницького і сам з собою щось гарикав. Богдан Хмельницький повів на нього оком і зразу впізнав Панька з чигиринської сотні, який ще давно покинув жінку, покинув дітей, погиркався із сусідами і подався на Низ. Зустрівшись очима з Хмельницьким, він відвів свої і рипучим голосом промовив:

— Себе винувать, пане сотник, а до нас не в'яжись!

Богдан Хмельницький зблід, плечі йому опустилися ще більше, опустив і голову. Тоді вигукнув інший козак:

— Ху ти, ідол. Гірше скаженої собаки. Нема, щоб подякувати панові сотнику... Чи він про себе тільки думає? А тобі однаково!..

— Панька й хлібом не годуй, дай тільки погиркати,— сказав курінний отаман.— Ви як, панове козаки Чигиринського куреня, пан Хмельницький до нас прийшов?

— А, що там! Звісно...— вигукнув якийсь козак і тим висловив думку всіх, бо курінний потакнув головою і вже до Хмельницького сказав:

— Приймаємо тебе, Хмельницький-пане, хлібом-сіллю і ширим серцем!

Богдан Хмельницький щиро уклонився на три сторони, тоді козаки й інших куренів закричали:

— Приймаємо, приймаємо, усі приймаємо!

Кров поступово почала приливати сотникові до обличчя, в очах замиготіли промінчики, і на соковитих губах під чорними вусами, може, вперше за багато днів пробігла усмішка полегшення: він відчув під ногами твердий ґрунт, на якому вже можна було будувати реальні плани.

VII

Важкі думи обсіли голову Богдана Хмельницького, він добре розумів, що злегковаж зараз справу — і накладає головою, як і його попередники. Треба збивати силу, а до кого вдатися? Московський цар, утративши у війні з поляками кілька міст і, нарешті, склавши договір на вічне докончання, не стане його ламати на прохання якогось там невідомого козака. Вічне докончання учинено з Річчю Посполитою не з великої любові до гонорової польської шляхти, — буде слухна нагода, цар московський погодиться прийняти під свою руку український народ і перестане вимушено посміхатися до польських послів. Але доки що ми тільки хлопи цих послів, а без допомоги не можна й думати про перемогу над польською армією. До кого ж ще можна звернутися за допомогою? Залишається — тільки до татар, а лучитися з кримськими татарами — значить накликати на себе гнів Московщини, яка мала воєнний договір з Польщею проти Криму, значить своїми руками руйнувати шляхи до порозуміння з московським царем.

— І з цього боку пече, і з цього гаряче! — криво посміхнувся своїм гірким думам Богдан Хмельницький. А, не вирішивши основного питання, не можна було зачинати й справи. Він знову прикинув у думках ситуацію: в Польщі найбільша в Європі армія, хай свавільна, але коли буде потреба, стане до зброї і сто тисяч. До Польщі додайте ще Австрію, і Францію, з Московією має воєнний договір, а Московська земля... — він заплющив очі і навіть так не уявив її меж. — А Україна? Притулилася до Дніпра, як ластівчине гніздо до гмаху!

Від зіставлення цих величин Хмельницькому аж мороз пройшов поза шкірою. Пробирав радитись з приятелями, все гаразд, доки не заговорить про татар; а згадає цих по-

ганців, у приятелів витягаються обличчя, і вони або, не вдумуючись, заперечують, або відмовчуються. І видно, що починають утрачати віру і в усю справу.

— Пече! — Богдан Хмельницький важко зітхнув. — От Максим Кривоніс — той вірить, вірить, що ніяка сила не вистоїть проти народного гніву, а це вже половина перемоги. Хоч би вже скорше прибував: треба гуртувати народ. Щоб закликати татар, треба попереду самим мати армію, а то з такими спільниками легко стати їхніми полоненими. Кошовий отаман уже дав гасло, щоб запорожці повертали на Січ, набереться тисячі три. Прибуває народ і з волості. Треба і їм давати лад, а в нього доки що досвідчених старшин один-два, та й край. Спасибі, прибув Данило Нечай, козак сміливий, на війні обізнаний. Прибув і Яків Петренко, який знався на артилерії. Уже витяг із скарбниці і гармати. Взяв із Січі й одного з писарів — Зорку. Добре розуміється на слов'янській і польській мовах. Знає й латину. Тепер буде кому писати листи, а зараз це найбільше потрібно: треба хоч на деякий час приспати увагу польських урядовців. І ще одна думка уперто пхалась до голови: хто він у всій цій справі? Чи тільки скривджений сотник, який надумав мститися за потоптану честь, чи старший над повсталими козаками? Коли тільки скривджений, то про більші сили нема що й думати, а на старшого ніхто його досі не обирав. Клейноди мусить вручити перш за все Січ, проте кошовий чомусь зволікає скликання ради.

Богдан Хмельницький сидів у кімнаті з маленьким віконцем, яке виходило на майдан Січі. От уже кілька тижнів, як він перейшов із своїм почтом і слугами до Чигиринського куреня, але військо його залишилося на острові, та й не могло воно вже тут вміститися. Хмельницький підвів голову і тільки зараз помітив за правим плечем свого секретаря Зорку. Він нещодавно закінчив Київську колегію, і тому козацький жупан усе ще сидів на ньому, як бурсацька свитка. Зорка був ще молодий, з худим довгастим обличчям і довгими руками, які він не знав куди подіти, від чого рухи його були ламані, різкі.

Він сподобався Хмельницькому своєю розсудливістю і спокійною вдачею.

— Вітай, пане писар!

— Ви кликали мене, пане сотник? — спитав Зорка.

— Сідай, козаче, до столу та будемо писати. Прибігли вчора двоє козаків з Брацлавщини, кажуть, гетьман коронний збирає вже на нас кварцяне військо.

— На це треба було сподіватись.

— Рано, козаче. Король мусить думати, що козаки мають намір, як того він хоче, рушити на море. Отож пиши до пана київського, до Миколи Потоцького. Титла потім допишеш. «Я сподівався, що доживу свого віку спокійно і щасливо, осипаний благодіяннями його милості короля і Речі Посполитої, аж де не взявся ворог мого щастя Чаплінський, литовський зайда, польський п'яниця, український розбишака, який, перебуваючи вісім років на дозорстві у пана Конецпольського, многих із братій наших до загибелі призвів наклепницькими доносами, який, коли зустріне де панотця, не мине, щоб не вирвати волосся або бороди і добре не полічити києм або обушком ребер. А що я мав аж за пороги утікати, то лише для безпеченства нашого, доки делегація випросить у його королівської милості привілеї на козацькі старожитні права...» Прочитав і підписав: «Писар Його Королівської Милості війська Запорозького Богдан-Зіновій Хмельницький рукою своєю».

Такого ж листа напишеш і до хорунжого коронного Конецпольського, і до комісара Шемберга та додай ще прохання, щоб за садибою на Суботові догляд мали, бо то усе зажере Чаплінський. А зараз напишемо до старого дурня, до Барабаша, хай покажеться. «Хоч вашу милость за наші кривди ляхи оголосили наставним гетьманом війська Запорозького, та вас, вашмость, військо Запорозьке вважає гідним бути більше начальником над свинями або над вівцями. Чули-сьмо, що ви, вашмость, переховуєте між жінчиними плахтами якийсь королівський привілей, то матимете подяку і від його милості короля Владислава Четвертого, і від війська Запорозького, що єсть лише собі розумний. А буде що трапиться з моєю садибою на Суботові, то і ти, пане Барабаше, і недоляшок Чаплінський — обидва рівно своїм майном мені заставите».

Зорка посміхнувся.

— Чого ти? — спитав Хмельницький, затримуючи в руці перо.

— Таку заковину поставили Барабашеві, хоч за сторожа сідай на Суботові. А що Чаплінського зненавидить, то вже певно!

— А попри все буде спішити утяти мені голову. А там, де спішать, там і недобачають.

Не встиг Богдан Хмельницький присипати піском атрамент на листі, як за стінами куреня почулися гомін, тупіт

кінських копит і вигуки. Він звів очі на вікно, але і без того мутні шибки були ще й засніжені, тоді запитливо глянув на Зорку.

— Я зараз! — Зорка від цікавості аж витягся до дверей, але вийшов без поспішки.

Яскравий відблиск сонця, переломлений у кожній сніжинці, боляче різонує по очах. Через майдан до брами їхав на коні Остап у червоному жупані, і в черкесці, і в шапці-кабардинці, і в червоних сап'янях. Він був чисто поголений, вуса вигнуті, як лук, а примружені очі зухвало поглядали на козаків, які попадались назустріч. Спереду, позаду і з боків їхало четверо конвоїрів: вони супроводили його до шибениці. Майдан вірував: козаки бігли від куреня до куреня, ганьбили Остапа за зневажені січові звичаї і... не могли ніяк примиритися з думкою, що такий козак повисне на шибениці. Проте на суд ніхто не нарікав: іншого рішення бути не могло, хоч і поранений ним уже видужав.

Січовики валом посунули на шлях до Кизи-Кермена. Слідом за ними побіг Зорка, відпросившись у Хмельницького. За мелю від Січі виднівся стовп з перекладиною, з якої звисала петля. На драбині, приставленій до стовпа, стояв уже кат, з рябим від віспи плескатим обличчям, коротким приплюснутим носом і косо поставленими маленькими очима. Коли під шибеницю під'їде верхи на коні засуджений, кат мусить спритно накинути йому на шию петлю. В нагороду за цю ганяльну роботу кат мав право на коня й зброю своєї жертви і тому завжди намагався не промахнутися, бо коли засуджений опинився за шибеницею, тоді вже доля його залежала тільки від спритності. Під Остапом був гарний кінь, хоч і непоказний, але широкогрудий, і в ката пожадливо заблищали очі.

Остап спокійно наближався до шибениці, біля якої було вже повно козаків і з Січі, і з острова. Зорка побачив серед них і Мітлу з Півнем. Вони, певне, прийшли сюди давно вже, бо були аж сині від пронизливого вітру. Враз Мітла смикнувся, витяг вперед голову і закликав від здивування: на коні їхав до шибениці той самий козак, якого вони в перший день зустріли біля корчми, але так досі і не могли узнати його ім'я, бо більше не зустрічались.

— Ти бачиш? — штовхнув він Півня.

Від вітру у Півня сльозилися очі, і він бачив козака на коні, як крізь сито.

— Холодно, хай йому біс.

— Та ти глянь на козака!

— Може, плаче? Тоді гайно́, а не козак: як ламати старожитні звичаї, так куди тобі, який хоробрий...

— Та це ж той, що ти з ним цілувався у корчмі.

— Що ото гукав на вигоні? Так це ж золото, а не козак: він же вип'є квартиру з одним огірочком... Я ж негодай проти нього... Мітла, та отаких людей щоб на шибеницю?..

— Не квокчи, пробивайся наперед, диви, Мустафа вже цілиться!

Вузькі очиці ката зробилися хижі й гострі, мов голки. Чи від холоду, чи від хвилювання руки йому дрижали, і петля шибениці в'юнилась, як гадюка. Видно було, як він гамував себе, щоб не накинати петлі раніше, бо козаки тоді повісять його самого на цій же шибениці.

Тисячі пар очей вп'ялися в Остапа, ще крок — і він буде під шибеницею. Чи від цієї думки, чи від хижого погляду Мустафи Остап враз пополотнів. Мустафа завищав, підкинув петлю і... із сотень, а може, й тисячі горлянок розлігся дикий крик, свист, тюкання. Козак Мітла видобув із себе такий утробний крик, що навіть Півень, який теж щось кричав,嚇хнувся від нього. Одночасно кінч під Остапом відчув, як його щось боляче штрикнуло ззаду, він щосили стрибнув вперед і поніс вершника в степ. На землі під шибеницею залишилася тільки Остапова шапка-кабардинка, збита петлею.

Натовп козаків, який і далі собі збуджено вигукував, сміявся, вистрибував, затер конвоїрів, і коли вони нарешті виїхали на дорогу, Остап уже тільки мрів. Кат Мустафа, все ще з петлею в руках, стояв на драбині і люто вертів злими очима, а біля шибениці ніяково переступав з ноги на ногу з вироком у руках судовий писар і кошовий отаман з палицею. Дивлячись на них, козаки весело реготали, навіть підколотий Остапом козак, що й досі ходив з рукою на перев'язці, і той усміхався добродушно.

Кат нарешті зіз із драбини, підняв Остапову шапку із землі, надів на свою голову, круглу й чорну, як чавуп, і кривими ногами покульгав геть під улюлюкання козаків.

VIII

Наближалася весна, почав танути сніг, біля берега з'явилася вода, лід почорнів, а за кілька днів на Дніпрі і зовсім скресла крига. Тепер із острова Бучки до Січі треба було пливати водою аж цілих дві милі. Січ уже вирувала по-весняному: посеред майдану виник базар, на якому

торгували козаки печеним хлібом, горілкою, медком, брагою, порохом, протом. На березі почали вже будувати нові й смолити старі човни, по шляху на Кизи-Кермен улаштували перегопи на конях, об'їздили лошачків. У кузні чувся веселий передзвін молотків, козак із сергою у нусі щось лудив, інші гострили шаблі, чистили мушкети.

Козаки вже не вміщалися в Січі і цілими куренями ставали обозом за палісадом. Тут теж ніхто не байдикував: одні перековували коней, лагодили вози, мазали дьогтем мажари, інші мережили ярма, люшні і задники на гарбах або билися на шаблях для вправи. На пагорках витикалася зелена трава, земля дихала теплом, у небі розсипали пісні жайворонки, в очеретах дерчали деркачі, з степу повівав лагідний вітерець і приносив дражливі пахощі; а настане ніч, місяць обіллє Січ і острови, як сріблом, забринять кобзи біля вогню, залунають пісні. Козаки дивляться на місяць, на зорі, дивляться на вогнища, вдихають припах диму, і то тут, то там виривається з грудей важке зітхання.

Ахмед сидів над самою водою, дивився на срібну стежку на воді, і йому здавалось, що вона біжить аж до його Криму, де тужить по ньому мати і, може, теж зараз дивиться на цей самий місяць і питає, чи не бачить віп десь Ахмета. А може, вона гадає, що її Ахмет загинув разом із старшим братом на Кінських Водах, бо віп і досі не спромігся словистити батьків, що у чигиринського сотника йому живеться не гірше, ніж дома, хоч батько його був теж бапі, начальник сотні. До нього підійшов Тиміш і теж присів над водою.

— Все виглядаєш? — спитав ревниво.

— Ти казала, сніг нема, казала, Ахмет буде їхать Крим,— і він з надією в очах і з полохливою усмішкою вставився на Тимоша.

— Встигнеш! Мені самому кортить. Батько згодні і мене взяти,— і вже по-змовницькому додав: — Мабуть, позабром поїдемо: уже п'ятеро коней споряджають.

Татарчук повеселішав і від припливу подяки сказав:

— Тобі Крима гарна бута, тобі я бута робила гарна.

— А ти хіба що в них, мурза який, чи що? — зневажливо сказав Тиміш.

Ахмет, ображений тоном Тимоша, найжачився і вигукнув:

— Я... я...— але враз схаменувся і вже з винуватим виглядом закінчив: — Будеш бачила — Ахметові гарно, Тимокові гарно.

— Ладно, мені скрізь гарно! Ходімо спати.

— Я буду ще дивитися Дніпро.

Не спалося і Богдану Хмельницькому, уже більше години він сидів у обозі Полтавського куреня і розпитував козаків, які лише сьогодні прибули, що діється на волості. Відомості йому майже щодня приносив Лаврін Капуста, який наладив розвідку, і він знав уже, що на Україні почали схоплюватися селянські заколоти, але тут він почув ще й багато нового, що порадувало його. Особливо про Кривоноса.

— А як простий люд ставиться до Максима? — допитувався Хмельницький.

— У нас такі люди, пане сотник,— відказав один із козаків,— хто за них, за того й вони. У Лукомлі так усі піднялися. А з чого зайшло? Була в покоях князя Вишневецького дівчина, до княгині приставлена, кажуть, такої вроди, що хоч воду з лица пий. Звали ту дівчину Галяку. Почав до неї підсипатися один шляхтич, сказати б, одружений, а в неї наречений у повстанцях ходив. У того ж князя служив у надвірному війську ще один поляк, і він закохався у дівчину, а тільки не в'яз із своїм коханням. Кажуть, ходив біля неї, як брат.

— А що ж, може бути,— вкинув другий козак.— У Петра Сагайдачного, у гетьмана...

Але чорний козак вів своєї:

— От одної ночі шляхтич надумав, паскуда, хоч силоміць, а домогтися свого. Другий вислідив, і собі туди. Може, хотів вивірити дівчину? Тільки, казав потім, ішов, щоб убезпечити. Одним словом, коли на крик прибігли гайдуки, то обох їх застали у дівчини: у шляхтича увесь писок у крові, а на жовнірові подерта сорочка. Яремка й розсудив: відрубати голови усім трьом — шляхотці й жовнірові за те, що наробили бешкету у князівських покоях, княгиню, бач, перелякали, а дівчині, щоб не принаджувала парубків. А насправді, кажуть, сам князь облизня спіймав. Галя ця була з Лукомля, таке містечко у нас є. Батько її помер стовповою смертю, а мати померла з горя. У Лукомлі теж пани саме тоді зацькували одного парубка собаками за торішнє повстання. Отут і з'явився Галин брат з кумпанією. Ну, першого його? Спіймали ксьондза й повісили за ноги. А зараз уже по всій Вишневецьчині тікають пани, аж курить. «Рятуйте,— кричать,— Максим Кривоніс іде!» Скрізь їм ввижається Максим.

— Кажуть, у нього з повстанців уже ціла армія,— вкинув другий козак.— Князь Ярема, кажуть, аж пальці собі обгриз, а взяти не може.

— Дужчої за народ немає армії. Він уже, кажуть, десь на руський берег перебрався, а в нас усе ще то тут, то там спалахне. Б'ють панів і на насіння не залишають, хіба де наш Сусиком прикинеться.

— А я чув,— спробував знову вставити і своє слово другий козак,— кажу, чув, що вже й на правому березі почалось. Проти Переяслава водить повстанців якийсь Морозенко.

— Чи не Нестір, бува, з Вишняків? То такий!

— А на Смілянщині ніби Гайчура, той більше ксьондзів і унітів...

— Ну, а в нас на Посуллі Лисенко якийсь. Кажуть, за праву руку у Максима. Ух же ж і отаман, цей Лисенко! Прийма тільки таких, як сам: обнесеш довкола хати жорна — приставай, слаба жила — іди шукай деінде. Тільки, мабуть, вигадки. А це правда, кажуть, Микола Потоцький крутиться з коронним військом, як муха в окоші; звідусіль кричать «пробі!» — та в замки тікають, скрині везуть, а їх луплять.

— А тепер ніби загадав усім полкам до Бара сходитись.

З кожним новим словом Богдан Хмельницький все глибше усвідомлював, що діється на волості і як треба буде повернути справу, щоб народні рухи спрямувати в загальне річище боротьби. Максим Кривоніс був би дуже потрібний зараз на Січі, але коли він з повстанцями скує сили польської армії, не дасть виступити проти запорожців усією силою, це буде, може, вирішальною справою в боротьбі. Хай так і робить!

Повертався до свого куреня Хмельницький, окрилений надією. Уже й тут, на Січі, коли полічити, набереться тисяч на п'ять люду, а з кожним днем і ще прибувають, навіть писарів довелося збільшити, щоб завести всіх до реєстру. Тепер важливо угадати час, який би помножив його сили. Але сам він ходив і досі ніким не признаним отаманом. Далі з цим зволікати було неможливо, і Хмельницький з рішучим виглядом повернув до кошового отамана.

На раду зібралися, крім прибулих на Січ значних козаків, усі курінні отамани і кошовий, хоч послів до кримського хана посилав ніби особисто від себе Богдан Хмель-

ницький. Посли теж сиділи за столом, їх було четверо, а очолював старий козак Михайло Книш. Він мав сиву голову, але обличчя таке рожеве і гладке, як яблуко. Такі ж молоді були йому й очі, хитрі і лукаві. Тут же був і Тиміш, який мав їхати до Криму разом з посольством. Їм уже вручили писану пам'ятку, показали й розказали, кому і які дарунки дати. Вони горою лежали на столі: тут були і ковані сріблом сідла, і срібний набір вуздечок з золотими бляшками, і заткані золотом попони, і колтрини роботи Лукашевича. Його пейзажі прикрашували світлиці магнатів і в Варшаві, і в Парижі. Були й дуті ведмедики, і розмальовані куманці. Тепер давали інструкції на словах. Богдан Хмельницький сам їздив послом і до короля Франції, і до короля Речі Посполитої, тому вже добре був обізнаний на етикеті і обов'язках послів.

— Саме головне, — казав він, — весь час думайте, що не ви їх, а вони нас будуть просити. А прийдете до царського палацу, не кажіть виду, що ви здивовані з розкоші, думайте як воно є — усе то руками невільників, наших братів, зроблено, татарва ні на що не здатна, крім воювати. З того й живуть.

— А ти хочеш з тими бісурманами спілку закладати? — сердито буркнув курійний Білоцерківського куреня, пописаний шрамами.

— Трудно. Було б у нас доста кінноти, хіба б з цими поганцями ставав до розмови.

— Кіннота є і в руського царя.

— Орел у небі, — сказав Лаврін Капуста. — У Москві знають, що ми є піддані Речі Посполитої, а з нею у них договор стояти заодно.

— Уже пробували просити й до нас.

— І у волохів є кіннота, — не вгамовувався курійний.

— У них теж рахунки з турками.

— А хто про це не знає? — обізвався з потками нетерпіння козак Книш. — Кажі, пане Богдане, що нам далі робити.

— Зайдете до ханської світлиці, уклонитесь поштиво, але не плазуйте, як його раби, тримайтеся так, щоб ці собаки відчули, що за нами стоїть увесь народ руський. Ну, а далі у пам'ятці написано. А як спитає, хто ви єсте, скажете, ми руські, а посідаємо Україну Руську, Київську, Волинську, Подольську й Брацлавську. А буде вас називати поляками, скажіть, що то є інший народ, а ми козаки, і споконвіку в Подніпров'ї жили, жили ще рязанські коза-

ки, далі, те ми чули, чули-сьмо і про чорні клобуки, а щоб хоч колись жили тут поляки, того ніхто не чув і не знав. Тепер польські пани налізли сюди і хочуть панувати не тільки над черню, а й над козаками. Тому й повстали ми. А подаючи листа, кажете: «До стоп вашої ханської милості складаємо».

— А як питає, коли це козаки в приятелі татарам обернулись? — хтось вигукнув з іронією.

— Еге, еге! — загукали й інші старшини.

— Тьху, аж гидко, як подумаєш, — сплюнув курінний Білоцерківського куреня.

— Хрестібіг, рубати буду, як побачу... — гукнув запально кошовий, але, мабуть, вчасно згадав, що він не тільки козак, і вже розважно закінчив: — А раз будуть допомагати, інша справа.

Богдан Хмельницький терпеливо чекав, доки вони вибалакаються. Його урівноваженість впливала й на інших; вигукнувши, що серце підказувало, вони зиркали на Хмельницького і собі втихомирювались. Коли балачки пригасли, Богдан Хмельницький вів далі:

— А щодо приятелювання скажете: «До цього часу ми були ворогами вашими, а виною тому є шляхта, яка нас водила в ярмі. Знай, мовляв, що козаки воювали поневолі, а завжди були і будуть друзями підлеглого тобі народу. Так от тепер, мовляв, ми вирішили скинути ганебне для нас панське ярмо, порвати з Польщею, запропонувати вам дружбу й допомогу на випадок потреби. Польські магнати, скажете, нам вороги і вам вороги, вони, мовляв, зневажають твою силу ханську, чули-сьмо — не хочуть і упоминків платити, щорічний гараж, та ще й нас нацьковують на мусульман. Але знай, мовляв, хане, що ми щиро ставимося до кримського народу і пропонуємо...»

— От-от, не просимо, а пропонуємо, — підхопив кошовий отаман і ткнув пальцем у списаний напірець. — Пропонуємо, чувте, щоб не сплутали!

— Пропонуємо допомагати нам проти зрадників і клятвопорушників наших і ваших! — закінчив Богдан Хмельницький.

Від єдиного маленького слова «пропонуємо», яке ніби знімало з них приниження, усім зразу стало легше дихати, і вони почали жартувати з послами, сипати дотепами про ханські гареми.

— У цього хапа, кажуть, аж триста жінок! — вигукнув з жадібними очима наймолодший курінний.

В Криму в цей час царював Іслам-Гірей. Це був хан, який на собі відчув неволю: перед тим він був аж сім років у полоні в поляків, і вже Владислав Четвертий відпустив його на волю. Потім брат його, хан Мухаммед-Гірей, боячись за свій престол, заслав Іслама аж на острів Родос, але через кілька років сам Мухаммед-Гірей був засланий на Родос, а Іслам-Гірея турецький султан посадовив на Кримське царство. Але політика Криму від цього не мінялася: Крим був зацікавлений у постійній боротьбі між шляхетською Польщею й українським народом, щоб обидві сторони знесилювались. Хмельницький розумів таку політику і надіявся на успіх свого посольства.

— Оце й усе? — запитав Кнись, якому хотілося скорше вже вибратися в дорогу.

— Ні, не все, панове! — відказав Хмельницький. — Хан може подумати, що вас підіслав король польський, щоб виманити орду в поле, а тут на неї десь чекатиме військо, тоді скажете, що ви готові на тому присягу вчинити.

— Я вже напам'ять вивчив, — сказав Кнись, — гарна присяга, як молитва.

— Ану, ану, прокажи! — загукали старшини.

— Я вам сам прочитаю, — сказав Хмельницький, поклавши перед собою сірий аркуш паперу: «Боже, всієї видимої і невидимої тварі содітелю! Ти, що відаєш людські думки! Заприсягаємось перед тобою, що все, що думаємо, говоримо і чинимо, то є щира правда, і клятви цієї не порушимо ніколи. Хай нам бог буде в поміч!»

Старшини споважніли, а один навіть перехрестився, і ніхто з цього не засміявся.

— А коли й присязі не повірять, тоді що? — по паузі спитав Кнись.

— Скажеш, Ахмета повертаю батькові без всякого викупу. Знають, скільки б я міг вимагати від баші.

— Ну, а як і цього буде мало?

Богдан Хмельницький враз посмутнів, повільно оглянув усіх і ще повільніше сказав, повертаючись до Тимоша:

— Тоді... тоді сина мого Тимка віддайте у заставу.

Тиміш аж підвівся від несподіванки і, блідий, остовпів з широко відкритими очима.

— Трудно, сину, а так треба! — закінчив Богдан Хмельницький. — Час вам збиратись у дорогу! — і перший підвівся з-за столу.

Щойно за Дніпром виткнулося сонце, в Січі раз, і вдруге, і втретє стрельнула гармата, так само як і вчора при заході сонця. Козаки були вже на ногах, і коли тумани проковтнули гук пострілів, по куренях знявся гомін. Більшість не знала ще до пуття, для чого їх скликали до Січі, та ще й з таким наказом: везти сухарі, везти порох і свинець, бити кулі, а біля возів мати візників. Багато гадало, що на турка будуть рушати, в Чорне море вийдуть, але де човни? Як попалили комісари після ординації, так і досі хіба що дуба хто злагодив. Постріли з гармати сповіщали, що сьогодні буде вальна рада, певне, вже на раді про все довідаються. Козаки підголювали чуби, діставали з кайстрів чисті сорочки, дьогтем мастили чоботи, а скінчивши з цим, сідали в коло свідати.

Зразу ж після сніданку хорунжі повиносили на майдан курінні значки й повтикали в землю. Біля значків почали виладновуватися козаки, одягнуті по-святчному. Під сонцем замайоріли червоні жупани, шалеві пояси, то червоні, то сині шлички, черкеські шаблі з срібними окладами, пістолі з насічками, вуздечки, зацяцьковані блискучими бляшками, розшиті попони.

Деся опівдні до литавр, які стояли біля стовпа на майдані, підійшов довбиш з палицями і почав барабанити. В той же час задзвонили у всі дзвони на дзвіниці. Курені рушили барвистими стьожками до середини майдану, який уже захряс сіромою, що ще не була розписана по куренях. Посередині кола, утвореного козаками, стояв стіл, накритий квітчастим килимом, такий же килим лежав на землі. На столі сяяло євангеліє в товстих, кованих золотом палітурках і велика скриня, теж кована срібними пасами.

Коли дзвони загули ще веселіше, з притвору церкви вийшов у блакитних ризах отець начальник, старий піп з двома дияконами і хором півчих із хлопчиків, одягнутих у сині жупани і підстрижених по-канівському, бо що не курінь, то й по-іншому голив голови. Панотець підніс кипарисовий хрест у золотій оздобі і троєкрат благословив січове товариство, перед ним розступилися, і він пройшов до столу, накритого килимом. За ним несли січову корогву — на малиновому полі сріблом тканий архістратиг Михайло з племенистим мечем у руці, а вже за корогвою виступала січова старшина.

Кошовий отаман ішов повагом, виставляючи наперед високу палицю, як пастирський посох, попереду бунчужний піс бунчук, а слідом з шапками під пахвою ішли полковники, курінні отамани і сотенні з перначами чи значками в руках, кому було що по стану положено. Старшина вийшла на середину майдану, і майдан ніби зацвів маком. Біля панотця попереду стали кошовий і військовий осавул, біля нього військовий писар з гусячим пером за вухом і каламарем у руці, військовий суддя, а за ними і всі полковники. Серед полковників стояв і Федір Вешняк, який тільки перед днем прибув із свого хутора.

Щойно встигла старшина уставитись на місці, як у браму в'їхала валка вершників. Попереду на білому коні їхав Богдан Хмельницький, з правої руки Яким Сомко, з лівої Василь Золотаренко, позаду почет у три ряди. Серед них був і Марко, на обличчі якого сьогодні особливо помітно відбивалося переживання його пана.

Верхівці були в жупанах малинового кольору з срібними гудзиками, в оксамитових шапках, сап'янових чоботях. Все було просто, але до смаку прибрано і справляло гарне враження хазайповитості. Коні йшли тихою ступою. Це теж підкреслювало статечність того, хто вів перед. Він сидів твердо, голову тримав високо, очі дивилися ясно, але мимохіть у них проступало збентеження.

З появою на майдані чигиринського сотника в колі дужих, в поставі красивих козаків над куреннями хвилику пройшло захоплення: очі січовикам заблищали, посмішки заграли, і слава Хмельницького сама по собі помножилась.

Стременний Хмельницького допоміг сотникові злізти з коня. Зійшли й інші козаки. Все це робилось вправно, і в той же час урочисто, як виглядав сьогодні увесь майдан.

Кошовий отаман підніс догори свою палицю і ступив крок уперед.

— Братчики! Панове козаки! Дякувати панові Хмельницькому та його славному товариству, ми вже позбулися польської залоги на Січі. Але дійшли до нас вісті: великий гетьман коронний пан Потоцький зібрав уже чимале військо й рушив його до Дніпра. Хоче пан краковський напасті на Січ і знову поставити залогу, знову наставити нам коронних комісарів. То як січове товариство гадає — битись чи миритись?

— Битись, битись! — загукали навколо.

— Хай з ними мириться той, що в болоті сидить, а ми вже знаємо їхній мир!

— Ти йому здрастуй, а він тобі — не застуй!
— Ти до нього з книшем, а він тобі з ножем!
— Починає братом, а кінчає катом!
— До біса таких! Нехай нас шабля розмире!
— Об'являй похід, кошовий! Об'являй, чого перемина-
ється, як засватана дівка?

— А кому ж бути в нас за старшого?

На майдані знявся гомін: січовики вже давно намітили старшого, тільки сірома, не обізнана ще на січових звича-
ях, мовчки переступала з ноги на ногу.

— А більш нікому, як не сотникові Хмельницькому. Хмельницького просимо! — вигукнув першим Федір Вещ-
няк.

В Січі все ще не згасала слава його перемоги над поль-
ською залогою. А хто ще мав таку саповиту поставу, як
він?.. І всі куреші загукали разом:

— Хмельницького! Хмельницького!

— Хай буде старшим!

— На гетьмана настановляємо! — знову вигукнув Вещ-
няк. — Доки нам ходити сиротами?

Ще десять років тому поляки позбавили військо Запє-
розьке права обирати собі старшого, і з того часу на Січі
вже не було гетьмана. Козаки послали цю образу, як камінь
на серці, і враз, виявляється, знову можна обирати собі
кого хочеш за гетьмана, а це значило повернути Січі силу,
а це значило повернути шану. Козаків, як дітей, опанува-
ла радість: вони й закричали, засміялись, загукали, зама-
хали шапками:

— На гетьмана! На гетьмана волимо Хмельницького,
Хмельницького!

Збентежений Хмельницький підніс руки:

— Панове козаки, лицарі запорозькі! Недостоєн єсть
бути вашим гетьманом!

— Нехай буде нам головою! — не слухаючи його, кри-
чали козаки.

— І вдруге даруйте, панове козаки, є старші за мене,
з більшим розумом! — знову вигукнув Хмельницький.

— А ти, ледащо, не хочеш послужити народові? — гук-
нув із задніх рядів козак Мітла. — Нехай Богдан веде!

— Усі за тебе! Усі просимо на старшого, на гетьмана!

Панотець почекав, чи не вигукне ще хто інше ім'я, але
козаки все кричали: «Хмельницького! Хай живе Хмель-
ницький! Слава гетьманові!»

— Благослови його, отче!

Панотець більше не зволікав, підніс хрест і урочисто благословив ним Хмельницького, ще більше збентеженого. І ніби по команді заgrimіли гармати, заграли дзвони, а козаки ще дужче закричали:

— Слава, слава гетьманові Хмельницькому!

Старшини відкрили скриньку, панотець вийняв із неї булаву, обсажену червоними самоцвітами, уклонився і з словами: «Хай береже тебе бог, яснowelьможний пане гетьман!» — святобливо вручив її Богданові Хмельницькому. Старечі очі були повні радісних сліз. Писар так само уклонився й передав Хмельницькому срібну печатку війська Запорозького. А за плечима Хмельницького став бунчужний з гетьманським бунчуком, слуги подали шапку з соболя з білим султаном попереду, а на плечі накинули кирею із золотими гудзиками. В цей час підбіг козак Півень і ляпнув йому просто на голову жменю грязюки.

— Щоб пам'ятав, що із землі вийшов, як і всі ми... Не зазнавайся!..— Від беззвучного сміху беззубий рот йому розтягся аж до вух, маленький носик зморщився, а очі блищали між дрібних зморщок. Сьогодні одна нога його була в сап'янці, а друга в постолі, такому великому, що в ньому, здавалось, можна було перепливти Дніпро.

Ще дужче заgrimіли гармати, дзвони аж захлинались, а голуби знялися до самого сонця.

Щойно в руці Богдана Хмельницького опинилася булава, як обличчя його враз видовжилось, очі розширились, губи стиснулись, плечі розправились, і вся постава випросталась, стала сановитою, рішучою, величавою. Богдан Хмельницький владним рухом підніс булаву, і враз усе завмерло; можна було чути навіть, як під берегом дзюрчить вода, як шелестить торіпній очерет, як на острові Бучки схоплюється чи луна, чи вигуки: «Слава, слава!»

— Слухайте, панове старшини і все православне військо Запорозьке, тут суцє і на всій Україні,— урочисто почав Хмельницький.— Слухайте, усе духовенство чорне і біле, сановите міщанство з бурмістрами і райцями, чесний народ посполитий всієї України, от цим ознаменуємо, що в дні нинішньому булаву гетьманську з рук старшини і товариства преславного війська Запорозького приймасмо!

— Слава, слава! — завихрили шапками козаки.

Богдан Хмельницький повів по майдану очима: біля столу стояла дужа опатна старшина, вигуляна по зимівниках, по хуторах, одягнена в златоглави, підперезана персидськими

поясами, далі сиділи на конях і стояли в пісцях лавах козаки з засмаглими від степових вітрів обличчями, в злинятих, припорошених жупанах і кунтушах, а вже за ними юрмилася сірома, чорна, як мурина, давно не стрижена, обшарпана, у вовчих шкурах, боса, а то й гола. Все це були втікачі від панської сваволі з волості, які рятувалися в Запорозжжі по лісах, по лугах, з надією чекаючи на кращу долю. Це був народ, над яким щодень більше збиткували папи по всій Україні, по всій Польщі. Богдана Хмельницького взяло за серце, і він сказав проникливо:

— Сповнилася чаща горя, скінчилися дні терпіння народу нашого стану шляхетного, лицарського, духовного й посполитого! Віднині панами тіл і душ наших самі будемо довіку; турбувати домів наших, святинь господніх і гробів дідівських не допустимо! Хто з людей добрих і чесних сільхліб з нами мирно поживати бажає, хто з народів сусідських приязні з нами шукає, того за старими нашими правами, звичаями прабатьківськими, щиро вітаємо й місця в домах і серцях наших не відмовимо...

Одвіку народ український з народом московським жити вкупі бажає і під царя московського, царя православного волить. За це боротися, ні сил, ні життя нашого не шкодуючи, обіцяємо!

По Січі ніби пробіг вітер і сколихнув козацькі голови. Вони запитливо видивилися один на одного, потім по обличчях їм пробігла радісна усмішка, і козаки, не шкодуючи горлянок, загукали:

— Правильно, правильно, гетьмане! Щоб з Москвою разом жити!

А Богдан Хмельницький все підвищував голос, він говорив уже, що хто замишляє в нашу хату підступно і зрадливо закрастися й господарів покривдити, хто з обличчям облесним ніж за пазухою на нашу згубу ховає, хто силою і гвалтом на тіла наші й добро наше настає, той хай бережеться й тямить, що як господь терпеливий, але справедливий, так і наш народ більш уже не стерпить кривди й зневаги не подарує...

«Широкою дорогою простує Хміль!» — казали козаки.

А гетьман казав, що він не для привати і розкоші тіла, не для власного добра прийняв з рук народу булаву:

— Час такий, що, крім хворих, калік, старців, жіноцтва слабого і дітей, нікому без діла лицарського залипатись не годиться! Час такий, що в кого є рушниця, чи шабля, або рогатина батьківська, той хай зразу за них ханає й

спішним маршем до шатер наших мандрює! Кому ж батьки зброї не залишили, в кого вона, без діла лежачи, поіржавіла й попсувалась, той нехай косу на рогатину настромить і біжить до нас!.. Час такий, що нікому лежнем лежати не годиться!..

Усім, хто слів наших слухає тут і кому їх чути доведеться, ознаменуємо: Україна, мати наша рідна, кличе в потребі синів своїх усіх станів на рятунок. Нікому вона прислуги не забуде, за кров, за неї пролиту, нагородить, за голову, за неї положену, дітям і онукам віддячить, щирим словом спогадає, від ганьби й непам'яті імена героїв своїх спасе. Хто часу грізного не проспить, не прозіває, той частку свою в нашої перемоги пожне. Вільним обивателем Речі Посполитої козацької кожний стане, на своєму й для себе працюватиме, нікому не кланяючись, нікому не потураючи. Сан духовний в шані і повазі житиме, стан лицарський честі і слави військової заживатиме, міщанам їх право магдебурзьке гарантуємо, а народові посполитому землі скільки треба за чинші господарські й податі на оборону забезпечимо! — Потім Богдан Хмельницький упав на одне коліно, поклав пальці правої руки на євангеліє і з натхненням почав проказувати за панотцем:

— Я, Богдан-Зіновій, двох імен Хмельницький, лицар, писар і сотник, пан на Суботові, а віднині гетьман усього війська Запорозького, присягаю богові, в трійці єдиному, вірно а невідступно при справі батьківщини нашої України до скончання віку стояти, з ворогами аж до перемоги прапорів наших битись, ні життя, ні майна свого не жалючі...

В цей час у браму влетів на змиленому коні верхівець, запорошений, обвітрений, блищали тільки очі та білі зуби. Біля старшин він круто осадив коня і завмер. Хмельницький упізнав у ньому козака з посольства до Криму, на обличчя гетьманові набігла тінь, проте він і далі тим же рівноважним голосом проказував за панотцем:

— Скрізь, у кожному часі й на кожному місці границь її, добра й честі імені її боронити, після закону божого й сумління християнського народом лицарським, духовним і посполитим правити, добрих нагороджати, а злих карати, одно тільки добро народу нашого руського на оці і в серці маючи. Так мені, боже, в трійці єдиний, допоможи!..

Богдан Хмельницький приклався до хреста, надів шапку, випростався і тільки тоді звернув очі до гінця. Гонець пертерпляче рвонувся вперед і голосно гукнув:

— Ясновельможий пане гетьман, посли до Криму наказали мені повідомити вашу милость — хан кримський згодний допомагати нам проти Польщі! Велика потуга з перекопським мурзою Тугай-беєм уже рушила на Базавлук!

Січове товариство зачалось і вставилось на гетьмана. Богдан Хмельницький набрав повні груди весняного повітря і шумно видихнув.

— За добру звістку дякую, козаче. А Тим?..— Він не договорив і питав уже лише очима.

Гонець опустил голову: Тимоша довелося залишити в заставу. Коли підвів голову, гетьман уже стояв скупчений і тільки нижня губа йому зрадливо дрижала, але він твердо спитав:

— Що за людей привів?

У розчищену браму видно було великий загін кінноти, не схожої на запорозьку. Гонець оглянувся і вдоволено посміхнувся:

— Вони самі прийшли, пане гетьман. Козаки з Дону! Вислухай їхнього отамана, ось він.

Перед Хмельницьким стояв русявий козак з круглою бородою, кучерявим чубом збоку і білою сережкою у вусі. За московським звичаєм, він торкнувся шапкою землі і співучим голосом сказав:

— Батюшка, гетьман козацької! На Дон прийшла чутка, що запорожці надумали війну з панами і підсобки шукають. За віру старожитню, за вольності і ми допоможемо. Вели, батюшка, нас до свого війська вписати, а слідом іде ще більша компанія.

Хмельницький ступив крок вперед, обняв і тричі поцілував дончака навхрест:

— Спасибі нашим браттям на Дону! Кожному раді, хто за правду стане на прю. Приймаємо донських козаків хлібом-сіллю й щирим серцем! В кого ще є бажання гаразд постояти за віру православну і вольності козацькі проти гнобителів наших, панів лядських, нехай без зволікання прибуває до компанії нашої козацької. А буде потреба, і вам, браття, допоможемо!

В цей час знову задзвонили дзвони і від усіх сотень і куренів рушили прапороносці. Було таке враження, піби на гетьмана вітер жене язики полум'я, а наблизившись, вони перед вогнем гетьманових очей припали до землі і на якусь хвилю упокоїлись, скам'яніли, але в цей час знову гримнули гармати, козаки закричали: «Хай живе гетьман! Слава! Слава!» — і прапори знову злетіли догори.

Прапороносці стали за спиною гетьмана, і вся старшина за панотцем рушила до церкви. Прапори, які несли за гетьманом, мінілись, переливалися на сонці всіма барвами райдуги, прозоре повітря лопотіло від пострілів, дзвони захлинались у святковому передзвоні, а голуби все кружляли й кружляли у небі. Під ясным сонцем ніжився Дніпро. Богдан Хмельницький зирнув на його повні води і широко відкрив очі — від острова Бучки і аж до берега вода вкрита була човнами: козаки з острова пливли вітати свого полководця.

Дума восьма

ЖИВА ВОДА

Гей, друзі-молодці,
Браття козаки-запорожці!
Добре дбайте, борзо гадайте,
Із ляхами пиво варити зачинайте...

Шляхом до Гощі їхали вершники, трое було в каптанах московських стрільців, а четвертий у козацькому жупані. В руках він тримав пернач. Це був провідник від сотницького уряду, а шар із пір'я на лакованій палиці визначав, що він супроводить офіціальних осіб, які мають право на захист. Стрільці були поважні і небалакучі, мали закучерявлені бороди і пронизливі очі: певне, путивльський воєвода наказав їм пильно придивлятися до всього у литовській стороні, у черкаських запорожців.

По обидва боки шляху лежали незаймані землі, які чергувалися з перелісками, а далі синіла смуга лісу. У вибалках сталлю виблискувала вода, звідти долітало гелготання диких гусей, крякання качок, писк пташок, радих теплій весні, повним водам. Деревя стояли ще голі, хоч на пагорках уже зеленіла трава, а під кущами, мов розлита лазур, синіли проліски, які пробивалися навіть крізь залишки снігу.

В байраці голосно висвистували дзяблики, а над головами то вище, то нижче дрібно співали жайворонки.

Іхати було легко і приємно, та стрільці мовчали. Провідникові теж було наказано тримати язика за зубами, але його розпирала цікавість. Він уже кілька разів пробував

розпочати розмову, і все надаремно: стрілець відкаже «так» або «ні» і знову мовчить. Проте провідник не вгамовувався:

— Ви, мабуть, їдете до пана Киселя? Раз у Гощу. Це ж його місто. І замок його. І монастир збудував, і школу. Дука! По інших містах давно забрали православні церкви під уніатські, а його не займають. Хоч і православний, а сепатором у них, у поляків. Виходить, коли гроші, так і віра це заважа.

— А чи пан Кисіль такий заможний? — спитав нарешті старший стрілець.

— Чи заможний пан Кисіль? — з готовністю відказав провідник. — Та з вами, мабуть, ще потягається. Гадаєте, у нього тільки Гоща? А ще Фастів, Брацлавщина, місто Новосілки, місто Кубижці. Та, можна сказати, не поступиться і перед польськими магнатами, хоч і руський. Оці ліси теж його, а ще, кажуть, і у вашого царя випросив дозвіл палити поташ у Трубчівському лісі.

— А як до людей?

— Я ж кажу, пан православний, наш, значить, українець.

— У нас теж усі пани православні, — вкинув з іронією другий стрілець.

Провідник радів, що нарешті витяг стрільців на розмову, і тепер став розповідати все докладно.

— У вас він панський, бог, а в нас мужицький, бо хіба ото Кисіль та ще там кілька визнають його, а то вже до панського, до католицького потяглися. Справді, яка користь їм із нашого бога? А там і служба, і шана. І пан Кисіль, мабуть, тільки для годиться по-нашому хреститься, бо як прийшлося до діла, так заступився не за православних, а за католиків.

— Це коли?

— А тоді, як ксьондзи почали стягати з православних десятину на костьоли. Хоч ти й не їхньої віри, а пан примушує відробляти панщину й на костьол. Інші б збунтувались, а наш народ тихий, плохий, тільки спалили до біса їхній костьол та ксьондза вбили, — і все. Тепер пан Кисіль рубає голови приводителям, а найстаршого наказав повісити. Ну, тільки не встиг: кажуть, щось уночі виламало у стіні хвіртку, розбило на в'язниці колодку, побило і зв'язало привратників і звільнило приводителя. Був приводитель — і нема. І привратників не стало. Обшукали всю Гощу, у втікачі їх уже записали, а вони, сердешні, за градами лежать. На своє місце вкинув їх приводитель.

— А куди б вони втекли?

— Як куди? Хоч би й до Кривоноса, до Максима. Такий отаман є, кажуть, гуртує втікачів.

— Ти сам його бачив?

— Став би він кожному казатись, щоб зланили його урядники. З людьми балакав. У кожному селі такого зустрінеш, а на ярмарку, то вже й поготів. То милостиню просить, то з кобзою, а то й звичайний собі козак.

— Що ж вони говорять? — допитувався стрілець.

І ця настирливість, певне, налякала козака: він, мабуть, пригадав наказ сотницького писаря, бо враз заблимав очима.

— Наша справа — служити...

— А на Запорозжя тікають? — не вгамовувався стрілець.

Але провідник уже втратив інтерес до балачок і відказав ще з більшою неохотою:

— Та то хто куди втрапить.

— Мил чоловік, — сказав поблажливо стрілець. — Чого спужався? З Московщини теж бігуть до вашого Хмельцького. Кажуть, собирає армію на панів. Багато вже зібрав?

Козак остаточно переконався, що його випитують. Але він не такий простак, щоб датись на підмову.

— Ми реєстрові його королівської милості козаки, а запорожці — то собі вільні, то... усякі... еге... которі з Хмельницьким, а наша справа служити.

В цей час вершники виїхали з переліска; на широкій галявині чорніли свіжі борозни. Кілька пар волів тягало плуги в різних кінцях. Стрільці за цілий день не зустріли на шляху жодної живої душі, і тому, щойно забачили людей, повернули до них коней, але в той же час від плугів і старі й малі кинулися в кущі. Лановий, який сидів доти на горбі, побіг було й собі, але, певне, побачив у провідника перпач за поясом, вихопив канчук і почав завертати орачів. Люди бігли далі, залишився тільки дідок, збитий з ніг лановим, але й той хоч рачки, а намагався добратися до кущів. Біля гарби з ярмом вершники зішли з коней і здивовано всталися одне на одного:

— Чого це вони?

— Злякались!

— Нас?

— А ось лановий скаже.

Від кущів повертав захеканий дозорець з товстими вусами на облесливій фізіономії. Нагайку він соромливо засунув за халяву і закричав ще здалеку:

— Далеко не забіжать: я їх собаками зацькую, коли не повернуться!

— А чого вони? — спитав козак по-польському.

— Трохи пошмагали їх, так вони тепер як забачать верхівця, і навтіки... А може, тільки зачіпки шукали.

— Щось трапилось? Кажки, стрільці все єдно не зрозуміють.

— Нічого не трапилось, — відказав польською мовою лановий, з цікавістю оглядаючи московських людей. — Утекло двоє, ходять тут, підбурюють, щоб до Хмельницького... ну, пан Кисіль, щоб іншим не кортіло, наказав усіх хлопів відшмагати... До нашого? — і він кинув на стрільців.

— Моя справа до Гоці приставити.

II

Від хвилювання у Адама Киселя навіть червоні плями виступили на гладких щоках. Мало того, що посполиті виявили непослух з цим податком на костьоли, мало того, що втік із в'язнення їхній призвідця і тепер щодня, щогодини треба чекати якоїсь халепи, так і двірські ще зняли колотнечу. Кисіль кинув злий погляд у вікно: не подобається, що дозорці виганяють їх на роботу, не подобається, що й на них накладають дрова, сіно й рибу для двору. А то ж як! Живете у мене, то й коріться! І сторожів поставчайте! Чи нехай палять пана! Може, ще й раді будете? — Він знову зирнув у вікно і когось перекривив: «Не дамось обернути нас у хлопів...» А то я когось боявся. Ще й шмагати буду!

В цей час слуга доповів про посланців від путивльського воєводи. Кисіль збентежився.

— Скажи дворецькому, щоб випроводили за ворота дворян, усіх до одного!

В листі путивльській воєвода писав перш за все про те, що цар і великий князь Олексій Михайлович вся Русії дарує право Адамові Киселю, крім Трубчівського лісу, попіл палити і робити поташ також на старих будах і в дикому чорнолісі, в Недригайлові.

Кисіль від задоволення аж потер руки, але з кожним новим словом йому все більше ширилися очі, бо воєвода далі словіщав, що в 156 році¹, квітня в 10 день, писали

¹ 7156 р. за старим літочисленням, що дорівнює 1648 р. за тепершнім.

до великого государя, до його царської величності із Криму й. п. в. посланники: березня в 5 день казав їм полоняник, що приїхали в Крим до царя з Дніпра запорозьких черкас чотири чоловіка, а прислали їх черкаси кримському царю бити чолом, що вони стоять на Дніпрі, а в зборі їх п'ять тисяч; і просили у кримського царя людей, щоб їм іти на королівській величності Польську землю війною за свою черкаську обиду; і кримський, мов, цар тих чотирьох чоловіка черкас обдарував каптанами і тримав їх біля себе в Бахчисараях тиждень і, давши їм по коневі, відпустив назад; а кримським людям і чорним татарам наказав годувати коней і готуватися на королівській величності землю, а в Перекоп до Тогая, князя Щиринського, писав, щоб ногайські люди також готувалися на королівській величності землю війною... А в Криму, мов, голод великий і торік хліб не родився, а нині худоба і корови вимерли і чорні татаров'я війні раді, і без війни, мов, цього літа аж ніяк пробути їм не зуміти... І буде та орда в землю королівської величності піде, то ми повинні бути заодно з вами...

Адам Кисіль упав у фотель, опустив руку з листом на стіл і так, вилупивши баньки, закам'янів. Він увесь час писав і до путивльського воєводи, і до короля Владислава, що запорожці збираються тільки вийти в море, турського царя воювати, а насправді виходить щось зовсім іншого! І великого коронного гетьмана Потоцького він так само переконував, що козаки мають намір погуляти по Чорному морю. Хай собі накладають головами, аби на Україні було тихо, а перед турським царем дипломати зуміють відбрехатись. Коли ж стали руські магнати кричати, що по всіх селах голода вже підводить голову, веде такі балачки, що ось-ось запалають панські маєтки, коронний гетьман рушив з кварцяним військом на Україну. Але й після цього Адам Кисіль стояв на своєму. Десь із глибини виринула йому думка: «А що, коли коронний гетьман подумає, що і його, і короля навмисне так інформували, що в Киселя заговорила руська кров?» Від такої думки йому аж похололо усе тіло.

Треба було негайно щось робити, щоб розвіяти навіть можливість виникнення таких думок. Листа путивльського воєводи він ще сьогодні відішле до короля і повідомить про нього Миколу Потоцького. При згадці про Потоцького йому знову затьмарився світ: коронний гетьман ще на початку року сповіщав руських магнатів про небезпеку повстання і присолашав їх збирати надвірні команди і посні-

шати до нього на з'єднання. Кисіль і цього не виконав... Але тепер він пошле не команду, а цілий полк.

Кисіль прикинув в умі, звідки він може настягати таку кількість збройних людей, і схопився за голову: «Сто дяблів!» В знеможі він одхилився од спинки фотеля. Як він може зібрати полк чи хоч би хоругву, коли у Гощі і досі сам користується командою коронного війська для приборкання черні?

Але посланці чекали на відповідь, і треба було щось відписувати путивльському воєводі. Писар давно вже тримав у руках гусяче перо і тільки чекав на знак. Адам Кисіль розплющив очі і знеможеним голосом сказав:

— Пиши! Спочатку до путивльського воєводи!

«Найяснішого і великого господаря Владислава Четвертого божою милостю короля Польського і великого князя Литовського і інших, його королівської величності пан радний Корони Польської Адам Свентольдич Кисіль, воєвода Брацлавський, староста Носівський божою милостю великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, всея Русії самодержця і багатьох государств государя і владателя, його царської пресвітлої величності стольникові і воєводі Путивльському панові і князю Юрію Олександровичу Долгорукому мир і дружелюбіє!

Нині тільки про те пишу, що все військо Черкаське Запорозьке єсть вірне, точію єдин змінник Хмельницький, простих хлопів прибравши до себе, на Запорозжя збіг; і всі козаки черкаські вірні, хрест цілувавши, пішли Дніпром діставати змінника того. А найясніший великий господар мій єсть у Вільні, звідтіль аж до Прусс повернеть, у Кгданську, і в Торуні буде; у Варшаві, дасть біг, у юні м-ці величністю своєю постановитьсє. На мене ж покладено дошукатися, з чого б це черкаські деякі на Запорозжя забігли і з ясновельможним паном краковським, як будуть кримці думати, промишляти про все... Притому здрастуй, о господі!»

III

Після смерті Станіслава Конецпольського булава великого коронного гетьмана перейшла до Миколи Потоцького. Обидва вони ненавиділи козаків в однаковій мірі, але Конецпольський розумів вагу і значення їх для спокою Речі Посполитої і поводився з козаками дипломатично. Микола ж Потоцький вважав, що козаків треба тримати весь час

у страху. Для нього не було більшого задоволення, як побачити на палях руських хлопів. Після придушення повстання в тридцятому році він поїхав у своє ніжинське староство, тільки щоб подивитися, як через усю дорогу, мов віхи, сидять на палях покарані за бунт його хлопів.

І Єремія Вишневецький, і Олександр Конецпольський — кожен вважав про себе, що більш гідного за нього претендента на булаву польного гетьмана немає у Речі Посполитій. Але з ласки великого канцлера Осолінського дісталась вона Мартину Калиновському. Такий вибір не тільки здивував шляхту, а й насмішив: Калиновський був хоробрий офіцер і шляхетно уродзовий, але досі він не відзначився нічим на марсовому полі, до того ж був короткозорий, уже через волицю не міг впізнати людини. Де ж йому було керувати воєнними операціями в полі! Це було далеко складніше за його уміння розповідати, особливо у зимові вечори перед каміном, старовинних саг: про римських імператорів і Карломана, про Роланда і принца Артура, про Гормунда і Ізембару або про Трістана й Ізольду, а то ще про землю Єрусалимську і облогу Антіохії. За це його любили придворні дами і навіть їхні чоловіки, не любив тільки пан краківський, великий гетьман Микола Потоцький, якому колола очі його освіченість. Сам він був людиною малокультурною, брутальною, а суміш побожності, розпусти і гордині робили його й зовсім одворотним. Гладкий, як бурдюк з вином, з виряченими очима на червоному обличчі, з розкуйовдженими вусами, він завжди виглядав п'яним. Потоцький ще більше зненавидів Калиновського після того, як він став йому підлеглим польним гетьманом. Калиновський відповідав Потоцькому тим самим тому, коли один казав «так», другий, на зло, казав «ні».

В березні місяці кварцяне військо пересунулось до Дніпра: польний гетьман розташувався у Корсуні, а великий коронний з головними силами — у Черкасах.

З появою війська на Україні життя знову ніби увійшло в свою колію, Микола Потоцький навіть подумав, що магнати даремне зчинили паніку з заколотами селян. А щоб ще більше заспокоїти шляхту, він видав гострого універсала до посполитих.

Калиновський удень вирішив зробити прогулянку верхи на конях далеко в поле; весна була тепла: парувала земля, від перших листочків ішов тонкий аромат, і в полі дихалось на повні груди. До тонкого аромату приєднувалися такі ж тонкі і ніжні переливи жайворонків. Коли вже сонце схи-

лилось на ліс, Калиновський, розніжений ласкою весни, у мрійному настрої повертав до замку. Не доїжджаючи до майдану, він почув якийсь шум, як морський прибій, а далі й крики, плач. Тому що далеко не міг побачити, спитав ад'ютапта:

— Що таке?

— Когось повісили! — байдуже, як про справу звичну, відказав ад'ютапт.

Тільки під'їхавши до самої шибениці, Калиновський розглядів у петлі парубка, а довкола устовпили посполиті і дворова челядь. Тут же стояла, в оточенні челяді, княгиня Козечина, володарка палат на острові. Калиновський спішився і підійшов до старої пані.

Коли б не такий прекрасний вечір, він би й сам був задоволений, що в петлі теліпається хлоп, але сьогодні шибениця зіпсувала йому настрій. До того ж за короткий час це вже третій, так неважко озлити і смирних хлопів.

— Даруйте, княгине, це з вашого наказу повісили?

Княгиня не відчула в його голосі захоплення з її вчинку і враз роздратовалась:

— Миколай Потоцький, пан краковський, дозволяє... О, Миколай знає, як з ними поводитись... А веліла я його повісити... Він мій хлоп. Тепер я нікому із них не довіряю: підпалить і втече до Хмельницького... Мені не шкода грошей, я його казала умучити, я його й заплачу... Учність, пане Калиновський, у коронного гетьмана... — Повернулась і пішла, збиваючи старечими ногами порох на дорозі.

Прилюдно ображений Калиновський, прийшовши роздратований до кімнати, зразу ж викликав військового писаря:

— Які там дозволи видає великий гетьман? Людей вішають...

— Вельможний пане гетьман, про дозволи не чув, а пан краковський видав універсал.

— Де, який? — Зметикувавши, що писар з його поведінки може зрозуміти, що Потоцький зробив це без погодження з ним, Калиновський густо почервонів і, намагаючись відгадати, сказав: — А-а, про той... про причини пересування кварцяного війська... гаразд, залишіть, я ще раз перечитаю...

Коли військовий писар з маскою непроникливості на сухому обличчі вийшов, Калиновський підніс до самих очей папірець і почав читати:

«Сповідасємо всім і наказуємо, щоб ті, що втекли з Хмельницьким, як і ті, що пішли до нього після, поверну-

лися до своїх жител, надіючись на дарування своїх проступків; а коли хто насмілиться тікати на Запорозжя, той за свою провину відповідає маєтністю, життям дружини і дітей».

«Може, ото й на шибениці такий? — спитав уголос Калиновський. — А коли все, це тільки настрашена уява княгині?» В ньому закипіло обурення проти дурної тактики великого гетьмана — тримати всіх у страху.

— Ми ж самі розпалюємо заколоти! — знову голосно вигукнув він, хоч у кімнаті більше нікого не було.

Цілу ніч Калиновський майже не спав і все сперечався з ув'язленим Потоцьким. Він так само, як і король, як і капітлер Осолінський, був проти дратування козаків і радив Потоцькому не заважати сотникові Хмельницькому готуватися до походу на Чорне море. Останній універсал був складений явно наперекір королівській групі. Треба було спробувати повернути Потоцького на розум. Вранці Калиновський виїхав до Черкас.

Великий гетьман коронний, видавши універсал, вирішив, що тим самим достатньо настрашив хлопство і можна вже збувати час на далекій окраїні більш весело. Можновладна шляхта, яка прибула на берег Дніпра з своїми загонами, теж подбала, щоб у поході не було нудно: ковані вози в обозі Сенявського, Замоїського, Одживольського були вивершені не стільки кулями й порохом, як золотим і срібним посудом, столовою білизною, бочками вин і горілок, окороками шинки і ковбас. В Черкасах почалися бенкети, яких тут ще не бачили.

За день до приїзду Калиновського поручик сторожової команди привів до коронного гетьмана двох козаків, затриманих останніми днями у Смілі.

Микола Потоцький був уже по обіді і далеко червоніший, ніж завжди.

— Веди, мосці, одного, — сонливо сказав він.

До кімнати із зв'язаними за спиною руками увійшов Остап. На ньому був все той же червоний жупан, підперезаний перським поясом, червоні чоботи, так само хвацько сиділа на голові вже нова кабардинка, тільки обличчя козакові помітно змарніло. Потоцький звів на нього каламутні очі і закричав:

— Одного!.. Сказано — по одному!

Остап озирнувся: біля дверей, крім нього, більш нікого не було. Він ще раз глянув на коронного гетьмана і широко посміхнувся.

— Уже випровадив, ясновельможний пане гетьман!

— Щоб по одному... Ну що, проси!

— Розв'яжи, пане, руки!— і повернувся до гетьмана спиною.

Потоцький, спершись на стіл, підвівся з фотеля, закліпав очима, вони поступово почали прояснюватись. Остап не бачив цієї відміни і з поблажливою посмішкою на обличчі повернувся до гетьмана. В цей же час гетьман схопив його за грудки і затряс з такою силою, що в Остапа мало не відірвалася голова. Шапка відлетіла аж до стіни.

— Хлоп? Шизмат?

Остап, обдираючи обличчя об гаплики й гудзики гетьманового жупана, опустився на коліна.

— Упадам до нуг, ясновельможний пане... Я естем поляк, уродзоний шляхтич! — З обличчя не видно було, що він дуже наполохався.

Потоцький відпустив грудки й уставився на козака, як віл на жабу...

— Але... брешеш... а козацькі шати?

— Я все розповім, ясновельможний...

— Хмельницького знаєш?

— Як вашу милость... На ваше здоров'я наступає...

Потоцький відійшов до столу, Остап поколінкував слідом.

— Встань.— І гукнув уже до дверей:— Пане поручик!

До кімнати зайшов офіцер, який привів сюди Остапа. На лобі йому перехрестилися два рубці від шаблі.

— Розв'яжи... панові руки!

— Цалуєм ноги панське! — і Остап облапив гетьманові коліна.

За півгодини він вийшов із замку з незалежним виглядом і хитрою посмішкою на губах.

Другого затриманого гетьман не став навіть допитувати, а, зустрівшись з його упертим поглядом, сказав:

— Візьміть на дибу! Знаю таких.

Це був теж знайомий нам дрібненький, сухий чоловічок з бистрими очима, одягнутий у свитку, озутий у постолі. З ним було ще двоє, але вони встигли втекти до лісу, а його схопили. Повстанський загін Сави Гайчури проходив повз Смілу вперше, і тому ніхто не впізнав у ньому Гаврила Прілого. Стали питати хто — мовчить, куди і звідки йшов — не каже. Почали тягти жили — він і на кобилі нічого не сказав. Селяни, яких теж пригнали до замку, настрашені гострою палею, вкопаною серед майдану, розповіли, що

якийсь козак у цей день дійсно читав на панському току молотникам слова Хмельницького, підбивав кидати пана, іти до козаків, щоб прогнати панів-ляхів, але тут же селяни в один голос заявили, що це не той козак. У того були довгі вуса, покарбоване рубцями лице, та й будови міцнішої, і вищий за всіх. Проте Гаврила і після цього взяли на тортури, але він і далі мовчав, тільки кусав собі губи. Кат уже почав дивуватись такій силі.

— Сто дяблів!— викрикнув розлючений Потоцький,— він німий!

Гаврило викривив покусані до крові губи і вперше проказав:

— Брешеш, пане, як собака.

В цей час на Дніпрі рушила крига. Потоцький махнув рукою до майдану, де біліла свіжа паля, і пішов ро річки.

IV

Повінь на Дніпрі цього року була грізна: багато снігу і дружна весна. Води рантovo сповнили ріку і розламали кригу, закрутили й понесли паниз, до моря. Крига лізла на кригу, на береги, зрізала товстелезні верби, ламала гаї, зносила млини, і від того над Дніпром стояв невгамовний шум, схожий на ревище величезного стада стривоженої худоби. На таке видовище до Черкас з'їхались офіцери з усіх хоругов, а діядчі із своїх маєтків з друзинами й дочками.

Калиновський приїхав уже надвечір і застав у коронного гетьмана повно гостей. Серед них він побачив двох комісарів, присланих від руки його королівської милості, полковника Андрія Хоєнського, який командував загоном князя Острожського, і полковників Бжозовського і Гжизовського, гусарів пана краківського. Певне, вони нещодавно прибули, бо Калиновський побачив їх тут уперше.

Були тут і власники хоругов і полків, прибулих раніше,— князь Любомирський, воевода, сандомірський Дибовський, львівський староста Адам Сенявський, чернігівський каштелян Ян Одживольський, теребовельський староста Балабан, обидва Сапіги; командири загонів краківського воеводи Замойського, козацьких хоругов пана Островського, драгунів пана Жарновецького, загону пані канцлерші коронної, ксьондза єзуїта Петронія Ласки, надвірного війська панів Калужського, Корецького, Немирича; ротмістр коронної артилерії. Була тут і маєткова шляхта на-

віть із далеких сіл. Вона вирізнялась наполоханим і розгубленим виглядом. По всьому видно було, що їй зараз не до красот повені і не до бенкетів.

Калиновський в умі прикинув чисельність армії: кварцяного війська і реєстрових козаків було тисяч дванадцять. Десь підходили з своїми загонами ще коронний стражник Самуїл Лаш, поручик воєводи руського Степан Чарнецький, воєвода київський Тишкевич. Разом набиралось до тридцяти тисяч. Такого війська, щоб упокорити всю Україну, коли знову вибухне, було мало. З перших же слів він і сказав про це коронному гетьманові, і цього було досить, щоб Потоцький роздратовано відказав:

— Вистачить! Козаки ще пальцем не ворухнули, а наш польний уже...— за столом сиділи дами і молоді пані, Потоцький поперхнувся і, не закінчивши фрази, зневажливо махнув рукою.

Де кілька командирів догідливо посміхнулись на слова пана краківського. Калиновський вів далі спокійно:

— Тоді й поготів буде мало, як козаки справді заворушаться.

— Не заворушаться. Я їх раніше восковими пороблю!

— Воруються, ваша ясновельможність!— сказав шляхтич, з якого не сходив переляк.— Воруються! Три дні тому проїхав через моє село якийсь загін, кажуть, Максима Кривоноса. Хлопи покидали в борозні плуги й борони, побігли за Кривоносом. Посилаю услід своїх драбантів— уже й слід простиг, захопили іншого. Приводять. Сам допитував: ребелізант, хоч і не признається! Привіз його сюди. Вам, ваша милость, дарую. А нам без коронного війська неможливо... Хоч одну хоругву... Сусіду вже замордували і заграбили доценту...

— Ми теж просимо, хоч по сотні!— загукали інші.

— Не вистачить, панове, хоч би й хотів!— сказав польний гетьман.

— Вистачить!— перебив його коронний гетьман.— Треба обивательські хоругви організувати. Треба більше вішати хлопів.

— Дякуємо вашу ясновельможність за універсал, вішасмо, рубаємо голови, а вони ще вище піднімають їх.

— Де ваш полонений? Ведіть його сюди, питаємо!

Калиновський покрутив головою і сказав:

— Мені теж здається, що універсал тільки роз'ятрює посполитих.

— А мені не здається.

— Ви, ваша мосьть, хочете тримати всіх у страху, його королівська милость,— при згадці короля всі встали,— найясніший король не поділяє таких заходів: ви, пане гетьман, можете зірвати наміри козаків вийти в море і тим роздратувати...

— Я попередю їх у баранячий ріг зігну, а тоді хоч і під три чорти. Їх не драгувати, їх нищити треба до ноги, ваших козаків.

— А я згодний з паном польним гетьманом,— сказав один із комісарів,— згодний, що задаремно ми драгуємо козаків. Ясновельможний пане коронний, ви хочете знищити їх? Безчесно це, некорисно і неможливо. Чому, питаєте? Я поясню! Безчесно, бо це б значило виконати вимогу турків винищити християн, тоді як козацтво вважається при європейських дворах єдиною оградою християнства. Некорисно тому, що краще мати сусідами козаків, аніж турків і татар, а неможливо тому, що вже пробував Стефан Баторій, а тоді козаків було значно менше, тільки нічого з цього не вийшло. Згадайте, що з німецькими лицарями Польща боролась двісті років, доки їх знищила, а ви, ваша мосьць, хочете цілу козацьку республіку знищити одним махом. Давайте дивитись правді у вічі: козаки знають свою силу.

— То пан хоче цілуватися з хлопами?— викрикнув Потоцький, обернувся і лягнув себе по товстому задку.— Ось їм моя дупа!

Дами загомоніли між собою голосніше, ніж треба, в той же час намагаючись затулити дочок від гетьманового задку, Галиновський докірливо хитав головою, а комісар, уже наспившись, стояв на своєму:

— Є спосіб розумніший, як розв'язати проблему з козаками...

Потоцький почервонів по самі вуха, але змовчав.

— Рубати голови!— викрикнув десь із кутка молодий хорунжий.

— І саджати на палі!— підтримав його син Потоцького Стефан, який сидів поруч батька.

— Ні, вашмості, треба ви́кликати між старшиною й козаками антагонізм.

— Антагонізм, це ще що?— озвався коронний гетьман, нервуючись із витримки комісара.

— Я б підвищив козацьку старшину і урівняв їх з шляхтою.

— А дзуськи!.. Дулю їм!— закричали вже в різних кінцях зали.

— І, урівнявшись у правах з шляхтою, кажу,— вів далі,— повірте, така старшина не піде вже з козаками заодно.

— Не годиться, не годиться, пане комісар!

— Де це видано, щоб усі мали однакові права, кожному своє.

Не гукав тільки польний гетьман, він нахилився до комісара і потиснув йому руку:

— Статіс константес ет генеросі! ¹

— Є один спосіб ще більш радикальний,— озвався шляхтич, що приїхав просити жовнірів для охорони його маєтку.

— Цікаво, цікаво який. Слухаємо, вашмисть!

— До реєстру заведено шість тисяч козаків, для Польщі це краля в морі. Зробити їх усіх шляхтою, най їх шляк трафить, і спить тоді, панове, спокійно.

Коронний гетьман враз зробився червоний, як буряк.

— Що? Шляхтою — бидло? Шляхетство — це багатство і сила наших земель. Стефан, де моя шабля? Зарубаю!..

Але Стефан схопив батька за попереk і посадовив назад.

На цей раз в залі знявся справжній гамір: військові бряжчали шаблями, невійськові кричали, навіть заверещали дами.

— Коли б я не знала, що пан Ловчицький є ревний католик, я б сказала, що він шизмат!— дужче за всіх залящала дружина підстарости черкаського.

— Може, вас, пане Ловчицький, купили? — з іронічним смішком спитала друга і застигла у запитливій позі, як розфарбована лялька на полиці.

Ловчицький сидів, спершись головою на руку, і видно було, що його не лякав ні галас, зчинений шляхтою, ні шабля коронного гетьмана. Тільки коли пані з круглими, як у ляльки, очима і з гадючою посмішкою витяглась до нього через стіл, він підвів голову і сказав:

— Про користь кожному думати належить, а мене налили тут уже п'ять разів. Кому болить, панове, той не чекає, а шукає.

Пані з ляльковими очима стулила губи і вже з дурною посмішкою сіла на своє місце, а до Ловчицького підійшов старий шляхтич, певне, його сусіда, і докірливо похитав головою.

¹ Ви послідовні і шляхетні! (Лат.)

— За те, що ото покалічили? М'яке у вас серце, пане Ловчицький!

В цей час гайдуки ввели полоненого. Він був з довгим волоссям, на сухому обличчі тіпалась ріденька борідка. На плечах метлявся довгий підрясник із сірого полотна. Всі здивовано Perezирнулись, тільки шляхтич, що презентував його коронному гетьманові, голосно вигукнув:

— Бачите, як вирядився? Шпигун, шпигун!

— Ти хто такий? — спитав Потоцький.

— Слуга божий, піп, ваша милість, — коротко відказав полонений.

— І в ребелізанти пішов?

— Такої місцевості не чув, ваша милість. Я їхав із святими дарами до Яцка на хутір Ворогий, щоб запричастити хворого. Біля села Костянтинівки мене перестріли гайдуки папа Пржижембського, заграбили коня, хоч він панський, а мене потягли до папа.

В цей час підвівся один шляхтич і, втягнувши голову в плечі, прошипів:

— Так це ви, пане Пржижембський, заграбили мого коня та ще й хлопа. А мені казали, що сном-духом не віддасте, а тепер хлопа даруєте панові гетьманові? На рани боскі, я його... — шляхтич схопився за шаблю, Пржижембський теж, але їх обох і попа з ними випхали за двері.

На обличчях тих, хто залишився, грала дурна посмішка. Нарешті комісар сказав:

— Так нам довго доведеться упокорювати козаків.

Полковник Андрій Хосєвський спочатку мовчки знизав плечима, а потім роздратовано сказав:

— Прошу, панове, що ж це є? Чого ми трудили себе по болоту, їдучи до Дніпра... Коли не треба дратувати козаків, то, значить, треба розпустити військо... А тоді придуть козаки... Або я вже нічого не розумію, або...

— Пан Хосєвський правильно розуміє, — підтримали його полковники Бжозовський і Гжизовський.

— Ми мусимо боронити Україну!

— Коли правда, що татари заодно з запорожцями, — продовжував Хосєвський, — треба вислати під'їзд, розвідати наміри противника і тоді приймати рішення.

— Ми дочекаємось, доки татари в Черкаси забіжать, — сказав Калиновський.

— Як буду мав слухати всіх, то й забіжать, — дратувався Потоцький. — На вас, бачу, вже дрижки напали? Татари, татари. Купка ребелізантив зібралась у плавнях та, мабуть,

чамбул татар, а ви вже ладні оголосити посполите рушення. На них не пристало лицарям навіть шаблю оголяти! Поїде один-два загони і канчуками розженуть гультяїв.

— Але ж прошу, ясновельможний пане гетьман, ці гультяї вже рушили із Січі,— продовжував Хоєнський.— Вони вже на волость прямують.

— Вам приснилось, пане полковник. Звідки? У вас що, розвідка своя?

— Але ж пан стражник військовий...

Військовий стражник підхопився і, не бажаючи перед гостями поставити гетьмана в дурне становище, хутко зата-рабанив:

— То є можливе, вашмосьть, але чи можливо... На під'їзді вловили козака... Я... ви, вашмосьть, ми обговорили це...

— Що пан стражник верзе? Хто, коли? Чому знає мій полковник, а не знає його гетьман?

— Може, вашмосьть... я доповідав...

— А ми, як водиться, забули!— з іронічною посмішкою сказав Калиновський.

— Нічого не забули,—огризнувся Потоцький.— Якогось свинопаса, нас... його мамі, шпешрашам, затримали, він щось набалакав, а гетьман мусить пам'ятати.

Панночки зненацька чмихнули, але під гострими поглядами матерів опустили очі в тарілки і причаїлись. Одна пані поспішніше, ніж слід, проговорила:

— Душно... Надворі так гарно... І кавалерів присоглашайте.

Коли в кімнаті залишилися тільки мужчини, Потоцький повторив:

— ...а гетьман мусить пам'ятати. Казав якусь нісенітницю! Пане стражник, нагадай!

— Казав, вапа милость, що Хмельницький уже вийшов із Січі, щоб зустріти нас між річками Тясмином і Жовтими Водами.

Звістка ця не справила великого враження на присутніх, і Потоцького це стурбувало не дуже, його більше зацікавила тактика Хмельницького.

— Між Тясмином і Жовтими Водами? А хто б йому дав стати там табором! Може, ще на Чигиринську гору захоче вийти? Так от що, панове, я відпишу його королівській милості, що заколотників ще не виявлено, але чутка є, що вони збираються на Низу. Я вже послав просити короля, щоб його королівська милость видав формальний наказ виступати в похід війську, призначеному боронити Україну.

А нам, панове, треба стягти частини до одного місця й чекати. Краще в Чигирині.

— Гаразд, — сказав Калиновський, — згоден.

— А я нічєї згоди не питаю.

— То, може, ми взагалі тут зайві, вашмосьть?

Потоцький шумно засопів носом і мовчав.

— Коли вже вирішили і далі ятрити козаків, тоді треба не чекати, доки король надішле військо, а зараз же всіма силами, які є, рушити на Запорозжя і не дати Хмельницькому усилитись: розбити й розігнати його ватаги.

— А я кажу, що на гультаїв і одної хоругви досить. Щоб таке пропонувати, треба хлопів за рівних собі вважати. Даруйте!.. Менше сил — більше слави!

— Ну, і вшосте мене спалять, — приреченим голосом сказав Ловчицький.

Потоцький глянув на нього, як на річ, кимсь забуту, і повернувся до вікна, за яким чувся веселий гамір.

— Кличуть когось? Здається, вас, мосьпане!

Шляхтич зробив вигляд, що повірив, але попростував до дверей не поспішаючи. Він припадав на одну ногу. Потоцький запитливо видивився на полковника Хоєнського.

— Це його козаки пригостили. Каже ж, що п'ять разів палили.

— А чому вшосте?

— Певне, гадає, ваша вельможність, що одною хоругою не приборкають гультаїв, а вірність тутешнього населення сумнівна. Тільки почують, враз почнуть.

— Що вашмосьть радить: дві, три тисячі послати? Де я їх візьму: там горить, там пече... Дві тисячі...

— Мало!

— Мало? — вирячив очі Потоцький. — А скільки ж?

— Щоб народ тутешній не подумав, що нам бракує сили, ми мусимо послати в степ великий загін, добре озброєний, під надійною командою.

Гетьман уставився лобом у землю й, мабуть, з трудом переживував почуте.

— А загонові наказати, — говорив далі полковник, — не повертатися, доки не розвідає все до нитки й не захопить полонених. Від них ваша милость довідається і про сили противника, і про наміри.

— Правду мовить пан полковник, — сказав нарешті гетьман. — А чому тільки полонених? Знищити на місці гультаїв — і край! Полонені. На біса мені полонені? Підлих хлопів треба нищити. Стэфан мій так і зробить. Я гадаю,

папове, булаву рейментаря вручити синові. Згода, папове?

Така пропозиція була несподіваною, і тому кілька хвилин панувала ніякова мовчанка, потім частина голосно, частина тихше закричали: «Згода, згода!» Калиновський, видно, хотів заперечити, але тільки махнув рукою і нічого не сказав.

— Стефан, звичайно, впорається і сам з цим бидлом, але не зашкочить і радника послати. Пане Шемберг, призначай вас, вашмость, радником до рейментаря.

Сухий, жиливий Шемберг приклав руку до серця і вклонився, хоч не видно було, щоб він був з цього задоволений.

Тут же годиною пізніше відбулась рада начальників військових частин і старост. Вирішили послати на Запорозжя тисяч п'ять кварцяного війська та шість тисяч реєстрових козаків, забравши їх із королівських мастків.

Кожен із молодих шляхтичів мріяв якнайскоріше зажити слави на марсовому полі. Зараз траплялася нагода примітно послужити батьківщині і повернутися з вікторією: хлопи Хмельницького, певне ж, розбіжаться, як вівці, від одного тільки вигляду польських лицарів. Рубай, скільки хочеш і кого хочеш. Слава сама буде бігти до рук! А година чудова: було тепло, зелено і поруч — повноводий Дніпро.

— Мене теж залучайте до експедиції! — заявив молодший Сапіга.

— І мене! — став поруч воевода подільський, менший брат великого гетьмана коронного — Станіслав Потоцький.

— І нас з сином! — загукав каштелян чернігівський. — Треба вчити сина, як у чистім полі втинати шиї схизматам. Набридло вже рубати безоружне бидло.

Загукали й інші. На воєнних справах вони мало що розумілися, задля цього у полках були поручики, а в них намісники, яким вони охоче поступалися соромом за поразки, не поступалися тільки славою. Цим ніколи не ділилася ні велика, ні мала шляхта. Таким був і Стефан Потоцький.

Гетьманич мав уже за двадцять п'ять років. Він був тонкий, високий, славний, з видовженим білявим обличчям, блакитними очима і шовковими локонами, які спадали аж на плечі. В панцирі і з мечем у руці він нагадував не грізного Марса, а плохенького архістратига Михайла, яким малюють його сільські богомази. Стефан досі не відходив від батька і, почувши про булаву рейментаря, більше злякався, ніж зрадів, хоч і намагався цього не показувати.

— Ось тобі, сину, нагода,— сказав гетьман до збентеженого Стефана,— злетіти так високо, як літає орел, ось тобі, сину, можливість уславитись так широко, як широко розливається Дніпро. Лети ж, сину, назустріч глорії, щоб і через тебе вона вінчала славний рід Потоцьких!— І по паузі додав:— Але без Хмельницького, без цього ребезизанта, і не думай повертатись!

— Я його в ликах приведу, батьку!— як молодий півень, надломленим голосом викрикнув Стефан.

— Зроби твоєму батькові задоволення зашмагати його батогами!— а повернувшись до Сапіги і Станіслава Потоцького, сказав:— Там для всіх буде відкрито поле честі і слави, мої лицарі! А доб'єтесь до Січі, зігніть шиї підлих хлопів вашою зброєю, розбийте, спаліть і попіл розвійте по степену, щоб і сліду по ній не залишилось...

— Не залишиться. На тому цілую шаблю!— і Стефан приклався до вихопленого клинка.

— Віват гетьманичу Стефану! Віват рейментареві!— загорлала шляхта, зворушена таким видовищем.

— Вина, підчайшій! Для всієї шляхти вина!— загукав гетьман.

У вікна вже зазирає місяць, біля греблі гули хрущі, а над Дніпром наростав шум від повені.

V

Православний великдень цього року припав на середину квітня, зеленіли вже верби, цвіли терни. Дні стояли теплі і погожі, не хотілось навіть заходити до хати, і тому, коли весело задзвонили в Мгарському монастирі, возвіщаючи, що в цей час «Христос воскрес», Ярина, як і інші з челяді, попросилась у княгині до церкви. Княгиня мовчки закрутила головою. Ярина впала навколішки.

— Найясніша пані, Христом-богом благаю, пустіть... Тільки до церкви й назад... Я ж вам у всьому годила... Не набридала з проханням... А тепер хоч одним оком дайте глянути на людей. Не можу далі... О господи... Галя, моя подружка Галя... Сьогодні ж сорок днів... Я хоч помолюся за її праведну душечку... Пустіть, золотенька пані...

Княгиня Грізельда слухала байдуже, аж доки не почула останніх слів, очі їй стали враз крижаними, вона випросталась і відвернулась.

— Скільки разів я тобі казала: не нагадуй мені про це розбещене дівчисько!

Тепер холодно блиснули Ярипині очі, вона підвелась на рівні ноги й з упертістю сказала:

— Неправда, пані...

— Що? Ти смієш... — визвірилась княгиня.

— Не була Галя розбещеною. А що залиціались...

— Геть! Геть з моїх очей!

Ярина повернула до дверей. Очі й обличчя пашіли гнівом.

— Хто залицявся? — кинула навздогін княгиня і навіть ступила крок слідом. Досі вона дивилася поблажливо на залиціянця князя Єремії до її фрейлін чи двірських панночок, але залиціянця до простої дівчини з Лукомля, до Галі, не тільки зачепило її шляхетське самолюбство, а й викликало тривогу: Єремія віддав перевагу цьому дівчиськові перед уродзаними шляхтянками, перед вродливими двірськими дівчатами. Що це, заговорила кров? Невже він міг по-справжньому закохатися? Ревнощі і боязнь душили княгиню, але свого настрою вона не показувала навіть перед покоївками. Бажання довідатися, що знають про це покоївки, може, вона задаремне підозривала князя, вивело її з рівноваги. — Хто залицявся?

Ярина зупинилась.

— В тому Галя була не винна.

— Я тебе питаю — хто?

— Мало їх було? І поручик Мавка, і осоружний Казимир... Це він у всьому винец, а Стась тільки забезпечити хотів. Він як подружку любив Галю, знав, що вона одного-однісінького кохала у всьому світі.

Княгиня навіть руки простягла вперед і зачяїлась, але Ярина мовчала.

— Кого, кого?

— Вона думала тільки про нього, про одного говорила... — ніби про себе сказала Ярина.

— Ну, кажи ж! — аж прикрикнула княгиня. — Про кого?

— А, ви його не знаєте, пані, може, визнаєте — про Саливона.

— Саливон, то є двірський хлопець?

— Був хлопом.

Княгиня одночасно і зраділа, що жодним словом не згадала Ярина її князя, навіть стало образливо за нього: адже він не такий уже поганий, і в той же час злякалась, що тут, у цих покоях, поруч неї перебувала кохана якогось ребелізанта. Через них доводиться тримати посилену залогу у замку, через них шляхта на Посуллі не може спати

спокійно. Разом з цим їй видалася тепер небезпечною, навіть страшною, і Ярина. Справді, які в неї уперті губи, які іскристі очі, яке тверде підборіддя, а яка зненависть в її погляді. «Пан Бзус, як же я раніше цього не помічала!»

— Геть, геть звідси!

Ярина прийшла в людську, упала на піл, застелений ряденцем, і в такій позі зацімилася. З того часу, як привезли її до замку, вона ще не ступала за ворота внутрішнього двору. За нею скрізь зорили косі очі Гасана, мовби в гаремі. З перших же днів Ярину призначили до покоїв княгині.

— Оце ти така? — спитала її стара жінка в чорній керсетці й білій намітці, теж приставлена до пані.— Вишивати вмійш?

Досі Ярина була відлюдна, відповідала короткими словами, без усмішки на змарнілому обличчі. Стара служниця забалакала до неї її рідною мовою, і враз перед її очима, як рожеві хмарки, пропливли образи батька, тітки Христі, Максима... Вона аж здригнулась, серце ніби опустилось у літепло. Ця жінка видалась такою ж рідною, як і вони, і Ярина поспішно відказала:

— Умію, тіточко, тільки я по-простому.

— Пани теж кохаються в наших вишивках. Будеш приходити сюди зранку. Ось біля цього вікна сидатимеш.

— А біля того вікна хто?

— Біля того — Галя.

— Яка Галя?

— Така дівчина з Лукомля. А ти звідки сама будеш?

— Ой тіточко,— враз заплакала Ярина.— Коли скажу вам, не повірите.

— А ти скажи, дочко. Сама перетерпіла замолоду і горя і лиха, як у тій пісні співається: «На єднов ручці синочка тримала, а другов рученьков камені довбала».

— Такого лиха, як я, мабуть, ніхто не зазнав,— і вона почала розповідати про Стеблів, про хутір П'ятигори, про те, як покохала козака, тільки не назвала його імені, як обивчалась. «А тепер ні мужня жона, ні біла голова»,— гірко сказала Ярина. І знову розповідала, як її викрали у Чигирині, як пан стражник тримав її, мов бранку, чотири роки і хотів проміняти татарам...

В цей час до кімнати зайшло троє дівчат. Двоє з них оглянули Ярину якимсь ворожим поглядом, як привабливу дівчину, що може відбити їхніх коханців, тільки третя,

білява; дивилась добрими і співчутливими очима, синіми; як волошки. Ніби лащились до серця. І зразу ж спитала:

— Де ти сидітимеш, біля цього вікна? Я поруч. А там княгиня. Як тебе звати? Мене — Галею!

Не минуло й дня, як вони вже стали нерозлучними подругами, а одного зимового вечора, коли Максим не виходив з голови, Ярина відкрилась перед Галею, чия вона дружина.

— Максим! — радісно вигукнула Галя і сама злякалась, втягла голову в плечі й озирнулась по кімнаті, але, крім старої служниці, яка куняла біля грубки, нікого не було. — Вона не почувала... Максим! Йй же ти богу?

Ярина не могла зрозуміти радісного вибуху подруги і тільки запитливо кліпала очима.

— Та він же тут, Максим!

Ярина пополотніла і, щоб не впасти, схопилась рукою за бильце.

— Голубонько, ні, не тут, — розгубилась Галя, — не в замку, а був десь тут, на Посуллі. — І вже на саме вухо: — Це ж він напав на замок. Я ж бачила тоді у вікно мого Саливона. Ну, посміхнись, Яриночко, ну, ну... От і добре! Хочеш, я у Саливона довідаюсь?.. Я самого Саливона не побачу, але тут є... Ні, це я так... Тільки ти мовчи... Навіть тітці Теклі не кажи. Ну, ти дивись, як вийшло. Мій же Саливон з ним! Тепер ти мені ще рідніша стала, — і вона враз поцілувала Ярину. — Сьогодні я побачу Стася... Ой, що я... Про це нікому, нікому не можна говорити... А він красивий, твій Максим? Ти б знала, як його пани бояться! А мій Саливон красивий, орел! Тобі б зразу сподобався. Яриночко, сестрочко... — Галині очі враз стали як озерця, і сині сльози закапали на оголені руки, — ти знаєш, як я його кохаю. Нехай мені що завгодно доручають, зроблю, я ж знаю, що Саливон буде задоволений. З ним і наш Петро. Тепер вони як побратими... Він зовсім до мене не подібний, чорнявий, вродливий. А ти б могла воювати? По-справжньому? Я як утечу звідси, буду козакувати. Усіх би панів побила... У-у, ненавиджу! — Очі їй спалахнули ніби полум'ям, аж Ярина посміхнулась, пригорнула до себе і, як малу, поцілувала кілька разів. Від задоволення Галя аж заплющила очі і прошепотіла: — Я думаю про Саливона.

Минув тиждень, і місяць, і другий, а від Саливона жодної звістки не надходило. Галя нудилась світом, очі стали вирізнятися на схудлому личку ще більше, і це ніби маг-

нітом притягадо до неї парубків і жонатих. «Хоч у воду сторч головою через них... Гадає, як князь, так йому вже все можна», — поскаржилась вона Ярині. Того ж вечора знахабнілий шляхотка-писарчук почав домагатись свого, Галя не стерпіла. Десь узявся й Стась...

Ярина заплющилась, і перед нею, мов жива, стала розлючена Галя із синіми очима, в яких ніби спалахувало полум'я.

Казали, що після того, як відрубали Галі голову, щопочі став з'являтися під стінами замку якийсь вершник. В нього стріляють вартові — кулі не беруть, роблять засідки — проходить понід руками, як тінь, а на ранок знаходять то одного, то другого із падвірного війська без голови.

З того часу, як Ярину привезли до замку, вона жила в постійній тривозі, що князь пошле до короного стражника Лаща в подарунок трьох татар, а тоді викриється брехня ротмістра Ташицького, і пан Лащ знову забере її назад, знову пошле до Криму в обмін на якогось родича. Треба було стерегтись і Ташицького, якому було краще мати менше свідків. На щастя, віп з переляку заслаб, а князь саме з ним хоче послати презент Лащеві, надіючись, що коронний стражник чимсь винагородить ротмістра.

Доки жива була Галя, Ярина не так відчувала свою гірку долю, вона хоч і не мала можливості переступати замкові вали, але знала, що діється по селах, навіть про те, що сотник Хмельницький утік на Січ. Знала про Максима Кривоноса, якщо не про те, де зараз, то хоч про те, де був і що робив після того, як розлучились. Може, він заради неї і на Посулля прибув. Довідався. Почув. Ця думка зігріла її, як весняне сонце. Вона схопила подушку і почала її в безтямі цілувати. Але друга думка, думка, що і на цей раз зла доля обірвала можливість подати йому про себе звістку, обдала її холодом. І знову перед очима стала Галя, смілива, до всього цікава: вона знала і що князь посилав листа до воеводи путивльського про те, що орда вже стоїть на Кічкасі, і що до Лисенка зійшло уже з тисячу втікачів. Усі вони переховуються по лісах і держаться купи: Петро раз ходив аж у Лебединський ліс, там ще більше насходилося людей. Коли вони всі рушать на панів, тоді почнеться війна, а зараз ходять по селах і розказують, що Хмельницький збирає козаків на війну проти панів, щоб підіймались усі, хто хоче битись за віру. Галя знала і про те, що князь посилав уже свого хорунжого до коронного гетьмана спитати, куди йому виступа-

ти. А про це ж ніхто більше з дівчат не знав. Може, її Саливон переказував, а може... І враз Ярина аж підвелася від здогадки — Галя допомагала повстанцям, допомагала Максимові Кривоносу, усьому народові!

Від такої думки Галин образ почав рости, дужчати. Вона вже видавалася не маленькою дівчинкою, а мужньою, відважною, хороброю, яка не знала страху, не мучилася своєю долею, а топтала панські збиткування і горіла, як свічка. Ярина відчула себе проти неї маленькою і винуватою. Але залишалась самолюбивою. Очі їй враз висхли, вона вже не скаржилась, не плакала, а, зціпивши зуби, дивилась на стелю з ясним кружалом від каганця і думала, думала, аж доки в сінцях не почувлись голоси: челядь поверталась із церкви. Ярина встала, але це вже була інша дівчина: і в погляді її очей, і в ході з'явилась рішучість, відважність, які зробили її ще більш привабливою.

Дівчата принесли якусь новину, довго переморгувались, підштовхували одна одну, аж пареніті заджерготіли всі разом:

— Сказати, сказати?

— Ми думали...

— От вам свята та божа, а хлопці перепитують.

— Хто перепитує? — з надією спитала Ярина і відчула, що серце тіль не вистрибне.

— Як там, каже, моя бранка пожива? Хіба він тебе в полон узяв?

— Не знаю, про кого ви балакаєте, дівоньки.

— О, Семена забула, що в хоругві ротмістра Ташицького.

У Ярини опали плечі:

— Козак пожартував, а ви й повірили.

— Пожартував, а сама почервоніла-почервоніла. Значить, полонив, полонив. От зрадіє Семен: така краля! Чи ти б кращого не знайшла. Уже ж недарма став князь знову зазірати до вишивальниць.

Ярина наморщила лоба й твердо сказала:

— Не базікайте по-дурному!

Дівчата враз прикусили язика, може, згадали, що так само жартували і з Галею. Мовчанку порушила Текля:

— А я насилу до замку дійшла, все тіло тремтить.

— А вам чого, тітко?

— Мабуть, тітка наслухалася балачок. А в байраці ще якийсь козак перестрів, і мені аж поги затрусилась.

— Еге, наслухалась. Ви ще молоді, а я вже знаю, що це значить, коли вже й біля церкви люди починають на панів казати.

— А що ж буде?

— Війна буде. Уже пані надаремно не стала б наказувати всю білизну перебрати, що плохеньке — відкласти, а краще в скриню...

— А для чого в скриню? — спитала одна.

— Сідайте краще до столу та будемо розговлятися.

— А чому в скриню? — допитувалася дівчина.

— Дурна, тікати готуються пані, — відказала друга.

VI

На річці Трубіж, за два дні їзди від Переяслава, між мочарами, на острові стояла хата з гострою стріхою, криною очеретом, біля хати рублена комора, плетені хліви і обори, теж під очеретом. Вся садиба була обнесена високим палісадом. До оселі вела вузька гребля, на якій стояв водяний млин, а за двором пасіка.

Одного дня, восени, на греблі з'явилося кілька вершників, які розглядалися на всі боки, як люди, що попали сюди вперше. Перед вів Максим Кривоніс. На плечах йому був накинтий не кунтуш, а звичайний подільський кобеняк. За ним їхали Мартин з своїм братом, кривим на одне око, Онисифор, якого давно вже звали Ониськом, і Саливон для зв'язку із загоном Лисенка. Вони теж одежею мало нагадували козаків.

Коли Кривоніс постукав у дубові ворота, під якими вже ріс високий бур'ян, ніхто не озвався. Навіть собаки не загавкали, хоч увити на Україні хутір без кудлатих собак так же важко, як в'язницю без драбів. Козаки подумали, що на хуторі, певне, всі вимерли, і стали пильніше розглядатись — справді, двері до млина давно заросли лободою, у воді крикали дикі качки, але за палісадом ніби щось човпало по подвір'ю. Тепер постукав Мартин, нарешті, десь тоненько задзвякав один собака, за ним обізвався хрипким басом другий, потім разом кілька, і всі клубком покотили до воріт, але ще довго довелося чекати, доки обізвався людський голос, такий же хрипкий, як і в старого кудлая. За звичкою, Кривоніс гукнув:

— Пугу, пугу!

На козацьке привітання ніхто не відповів, потім зсередини хтось подряпався на ворота, і козаки побачили голо-

ву, схожу на перекинуту макітру — таку ж круглу і таку ж звужену догори. Очі з-під припухлих повік дивилися і злякано, і з цікавістю. Нічого не сказавши, голова зникла, і чути було, як від воріт залопотіли босі ноги до садка. На сторбжі залишилися лише собаки, які ляцали на всі голоси. Довелося ще довго чекати, доки з'явився господар хутора. Це був сивий дідуган, з вицвілими вже очима, але ще дебелий і метушливий. Побачивши козаків, він широко усміхнувся беззубим ротом:

- Пугу, пугу! З якого Лугу?
- З Великого! Чи не Оридорога? Щось ніби схоже.
- Де ж ти мене бачив?
- А на Січі, коли ти з полону агарянського повертав.
- Може, Кривоніс? Ну да! Отакі гості! Оверку, відчиняй!
- Проганяти, пане? — зрадів Оверку.
- Глуха тетеря, — відчиняй, кажу, ворота!

На хуторі Осики козак Оридорога оселився після повернення з турецької неволі, з якої викупили його січові братчики. Коли піросла Мотря, дорога не заростала до хутора, але потім дочку висватали аж на Брацлавщину, і Оридорога залишився на хуторі удвох з дружиною, тихою і дбайливою Марією, та ще з глухим Оверком, який був і за мірошника, і за стайничого, і за сторожа. Хутір поступово вкривався мохом і лободою, як і його пожильці. Своїм життям вони вже мало чим відрізнялись від бур'яну, що глушив хутір, — земля їх годувала і напувала, а більше нічого їм і не треба було.

Появі козаків в однаковій мірі зраділи і Оридорога, і його дружина Марія, хоч і з різних причин. Коли перший надіявся почути новини про Січ, про турка, то Марія була певна, що козаки переїздили через Брацлав і неодмінно бачили її Мотрю. Вона ж замужем не за простим козаком, а за сотником Кривулькою. Ну, коли й не бачили, то хоч буде кому розповісти, яка в неї вродлива дочка. Таких слухачів вона знайшла в козаках і не випускала їх із кухні, а Оридорога цілі дні сидів з Максимом Кривоносом у світлиці, і згадував, і міркував і про те, і про се. Це було ще восени, а зараз надворі квітувала вже весна.

Оридорогів не можна було впізнати — вони ніби віджили, навіть помолодшали. Помолодшав і хутір Осики, козаки перекрили новим очеретом хату й комору, полагодили оботи, розчистили зарості осичняка, а головне, що до хутора знову простяглися стежки-доріжки, на хутір знову їздили козаки, але тепер уже не до дівчини, а до Максима

Кривоноса. Звідси одна стежка вела на Посулля, друга до Лебединського лісу, а третя на Низ, на острів Бучки.

Останній раз Саливон привіз відомості, переказані Стасем, про те, що Вишневецький вирішив не посилати свого війська на допомогу Потоцькому, бо боїться заколоту у своїх містах. Кривоніс вдоволено посміхнувся: значить, недарма він сидів на Посуллі, але сказане Саливоном далі заставило його здригнутись. Стась розповів Саливоні, що в замку з'явилася дівчина, звати Яриною, князь привіз її з походу, називає себе козачкою і здружилася з Галею. Стась питав, може, вона навмисне приставлена до Галі, так як йому бути? «Ярина, Ярина! — повторював про себе, може, всоте Кривоніс.— Може, це моя Ярина?» І перед ним у сяйві сонячного дня вимальовується дівчина на баскому коні, вона говорить, а очі палають, гнівом нашить лице. Козачка! — і серце йому тоскно стискується в грудях. Може б, легше стало, коли б розповів комусь, вижалься, але навіть від думки такої йому аж вуха червоніли. Кривоніс думав і не міг прикласти розуму, де б дістав її Єремія в поході? Та й чи жива вона? А Галю могли запідозрити, тоді цю Ярину треба негайно прибрати! Але це можна було зробити тільки через Саливона, що єдиний тримав зв'язок із Стасем, а Саливон як приїхав, так і зліг. Ось уже місяць, як трясє його лихоманка і зовсім знесилила козака. Максим Кривоніс не знаходив собі місця. Марія вирішила, що й він уже ослаб, і почала його теж напувати якимсь огидним зіллям. В цей час привезли листа від Гайчури. Гайчура сам був неписьменний і досі все передавав на словах, тому Кривоноса це немало здивувало, але в папері, перев'язаному осокою, виявився лист гетьмана Потоцького, який він посилав до Канева, а Гайчура, певне, перехопив.

Пан гетьман писав:

«До його милості пана полковника канівського, милого нам і шановного! Тому, що на вашності лежить резиденція запорозька, послішай, вашність, чимборжій на Запорозжя, аби вашність того бунтівника погромити міг. Ін соціос¹ той праці придаю вашці панів чигиринського й переяславського полковників, приказуючи, аби всі вашності душно старалися, аби той бунтівник був живцем пійманий або живцем знищений. Тут маєте виявити свою чесноту й зичливість до Речі Посполитої. Ні на що вам

¹ В допомогу (лат.).

не слід оглядатися, впень усіх рубати... Матимете там, вашності, двіста драгунів з Кодака, з якими того зрадника зносити масте...»

Кривоніс опустил руку з листом на стіл і затарабанив пальцями. «Живцем пійманий або живцем знищений...», т-а-ак, буде, значить, з пива добре диво.

— Ну що там, козаче, ще чувати?

Парубок виявився балакучий: розповів про Гаврила, якого гетьман Потоцький посадовив на палю, і про те, як вони за це замучили усю родину діди́ча.

— Ми з ними не панькаємось, як Лисенко.

— А що Лисенко?

— Коли б князь Вишневецький відрубав комусь із наших хлопів голову, ми б йому самому відрубали.

— А кому ж він відрубав?

— Кажуть якійсь дівчині і ще комусь. Аж трьом.

— Кому? — розігнувся, як туга пружина, Кривоніс і озирнувся на кімнату, де лежав Саливон, але Саливон уже стояв на дверях і ловив кожне слово.

— Дівчина, в покоях служила.

— Як звали? — викрикнув він збентежено.

— Не знаю. Чув, що наша. А хлопці обидва ляхи. Один, кажуть, жовнір, а другий був канцеляристом.

Тепер парубка закидав запитаннями уже Максим Кривоніс: може, дівчину Галею звали? Може, жовніра Стасем, а може, все через Ярину? Останнє слово він проказав з таким притиском, що парубок аж поступився назад. Нічого він більше не знав! Кривоніс і Саливон запитливо видивилися один на одного.

— Я поїду! — сказав нарешті Саливон. — Не доїду, долізу.

— Коли утяли голови Галі й Стасеві, то знати, хто їх видав, — сказав, пасунивши брови, Кривоніс.

— Я її своїми руками задушу, оту Ярину.

— Спішити тепер нема чого, видавати більше нікого, а ти на себе у воду глянь, мов з хреста знятий. Поїде Мартин і перекаже Лисенкові.

Кривонісові хотілось не затримувати, а навпаки, підняти Саливона: може б, він довідався, що це за Ярина така з'явилася в замку, але Саливон ще хилився від вітру.

Другого дня Кривоніс ще раз перепитав Мартина:

— Ти ж добре зрозумів про Ярину?

— А що тут розуміти — на осіку, і все!

— Але ж попереду треба розвідати, поспитати.

— Як захоче.

Щоб не викликати глузливої посмішки, Кривоніс не сказав Мартинові, що його мучить невідомість з цією дівчиною, і, знаючи люту Мартинову вдачу, пошкодував. Проте завертати було вже пізно. Але ще того вечора Мартин сам повернувся назад і привів із собою другого верхівця. Перестрів він його на шляху: чудний такий, питає, де Кривовоса знайти?

— Так, хлопче, легко наптити дорогу і на шибеницю.

— А звідки ти, козаче? — спитав Максим.

— Там уже нема.

— А хто тебе послав?

— Морозенко. А ти справді Кривоніс?

— Не подібний?

— Та ніби такий, як наш отаман казав: ніс кривий, очі страшні... Три дні шукаю. Ось вам лист, хотів на Низ, до самого Хмельницького, так далеко, і дороги не знаю. Та й перехопити б могли: ми ж перехопили. А божився, що путній боярин, листоноша, мовляв, пошту везу. А воно, бачите, яка пошта. Читайте. Це таке, що й вам треба знати.

Лист був написаний польською мовою 2 квітня і починався досить мінорно: «Тяжка та нещасна козацька війна». Далі писалось, що Хмельницький заявив посланцям пана краківського, що на волость не вийде, доки першим не піде геть з України пан краківський з полковниками. І що кварцяному війську вже заборгували триста тисяч, жовніри можуть розійтись... Кривоніс все це тільки перебігав очима, нарешті уповільнив читання:

«...Полки розташовані на Наддніпрянщині: полк імці п. краковського в Черкасах, п. гетьмана польного в Корсуні; в Мигрочизні по всіх дідицьких маєтках п. коронного хорунжого; п. Черніховського у Каневі і Богуславі. Зараз же після свят ідемо на Запорозжя суходолом, а козацьке військо човнами по Дніпру. Того гультайства є на тім острові не більше 1500, бо їм позаступали всі шляхи, аби не сходились докупи».

Кривоніс наморщив чоло:

— Який у нас сьогодні день?

— Вівторок, — озвалась із кухні Марія.

— Уже вівторок? Дійсно, як бідному женитися, то й ніч коротка. До кого цей лист? Він без підпису і без звернення. Але парубок не знав.

— Ну, то розповідай, що це за отаман такий Морозенко? Скільки вас, чому досі не мав про вас звістки?

— Бо далеко. Ми аж у Чорному лісі. Зимою в сотню можна було вбрати, а зараз і в тисячу не вбереш. Хіба ви не знаєте нашого отамана? Він же з цих країв, з Вишньків. Вас він знає.

— Це той, що зв'язаний утік через Псло?

— Чули! Він такий. Наш отаман. Але бідних не зобиджає, як ви тут.

— Що ти верзеш, козаче? Кого ми зобиджаємо?

— Це ж ваші хлопці? Учора мені розповідали: тут недалеко в селі, на вулиці, перестріли мірошника, зняли з нього кожух, шапку, а самого вкинули в річку. Але мірошник зачепився за кущ терну і завис, їхній отаман, кажуть, молодий, побачив і вистрілив, тільки не попав, а мірошник не дурний — прикинувся, що куля вбила його. Так і врятувався... А через них чуть і мене не вбили. Такий там став люд лихий на козаків.

Щодалі міцніше стискував губи Кривоніс. Із його козаків ніхто не їздив днями у той бік. Не могли бути і лисенківці, бо доскочили б до хутора довідатися за Саливона. Хто ж тоді міг бути?

— Кажеш, козаки?

— Один так напевно, а інші, може, й ні. Тільки називаються запорожцями.

— Завтра сам перевірю, тут щось непевне, а ти, козаче, передай своєму отаманові, нехай зараз же виходить з лісу на села і громить панів усіх підряд чи то римокатоликів, чи то православних. Всі вони не нашої віри, як каже Гайчура. Чим більше нажене страху, тим дужче скує частини коронного війська, а саме це й потрібно буде Хмельницькому, доки згуртує народ.

— Наш отаман уміє залити сала за шкуру панам. Все хоче з Вишневецьким, з князем, зустрітись.

— Гадаю, що незабаром зустрітеться. Подякуй пана отамана за листа, — дуже важливий. Завтра, Мартине, повезеш листа до Хмельницького.

— А на Лубні?

— Поїде твій брат, а ти, Ониську, готуйсь до Гайчури. І до сіл заїздить. Досить, кажіть, лугів потирати, досить комарів годувати! Підемо, кажіть, батькові Хмельницькому допомагати панів виганяти, з Москвою єднатись! Нехай кожен підіймається за віру православну і золоті вольності наші, яких ми кров'ю заслужили! А Хміль такий, що до пуття доведе!

Оридорога слухав, затаївши дух, в старечих очах стояли сльози, але він посміхався, а коли замовк Кривоніс, Оридорога закрутив сивою головою і з захопленням сказав:

— І я піду! Піду від села до села з кобзою. Буду людей піднімати. На волі в неволі ще тяжче, ніж у кайданах... Спасибі тобі, Максиме, може, і мені ще пощастить зустріти костомаху по-козацькому: чи то на палі, чи на перекладніні.

VII

Семена вікликали до князя в палац і наказали зачекати в челядницькій. Несподівано для себе він застав у кімнаті Ярину. З того часу, як вона в степу, біля могили, ніби обласкала його вологими очима, він не переставав думати про дівчину, але, як не намагався, досі не міг зустрітись. Від такої несподіванки йому аж захопило дух, очі налялялись радістю, губи мимохіть заграли усмішкою, такою полохливою, що, здавалось, перед дівчиною стояв не козак, який дивився не раз смерті в очі, а несміливий хлопчик.

Ярина не зразу пригадала козака із хоругви Ташицького і була байдужа до його вигляду, а пригадавши, привітно посміхнулась. Ще раніше вона думала, що Семен єдиний, хто міг би допомогти їй зв'язатися з волею. Те ж подумала й тепер.

— Чи куди їдеш, козаче?

— Еге, ніби до Горошина посилають, до хрещениці княгині.

— А це далеко?

— Не дуже, а що хіба?

— Чула — неспокійно на дорогах.

Семен поклінав очима і потім увесь розцвів:

— А тобі хіба шкода буде, коли мене вб'ють?

Ярина промовчала, і Семен витлумачив це собі на користь. Мова його стала ще більш проникливою.

— Це буде так, як до Лукомля, та ще стільки.

— Ти будеш їхати через Лукомль?

— Іншої дороги нема.

— Ти знаєш, що Галя була з Лукомля. Та що... — У Ярини навернулися сльози.

— Цього не знаю, а що голову втяли дівчині, — він озирнувся, — то все, кажуть, пані зробила. То вона все, княгиня, напосідала на князя. Не злюбила дівчини. А мо', що яка примха.

— Семене, голубе,— Ярина навіть поклала на його кулак свою маленьку руку, від чого він аж возсіяв,— у Галі ж брат Петро живе у Лукомлі, завези йому клуночок, усе, що залишилося. Завезеш?

Семен хотів притиснути теплу Яринину руку своєю другою долонею, але вона встигла її забрати, проте й за цю хвилину тепла Семен ладен був зробити для неї вдсятеро більше, ніж просила.

— Завезу, завезу, Яриночко,— він назвав її так уперше і почервонів.

— Ти ж знав, бачив Галю, яка вона була гарна.

— Кажали, а я тільки здалеку бачив.

— Слухай, Семене,— вона знову торкнулася його за рукав,— ти чуєш, що робиться на Україні?

Семен байдуже махнув рукою.

— Що ти хотіла передати в Лукомль, давай!

— Спідничка ось її... А Петрові, чи хто там буде, скажи: нам усім шкода Галі, але нехай не побиваються дуже...

Семен наморщив лоба, нарешті підозріло глянув і спитав з деякою опаскою:

— А Петро цей, не... той, не з Лисенком?

— За віру кожен може стати,— відказала вона ухильно,— а ти хіба не став би за віру, коли б довелось? — і ще раз глянула на козака так само, як у степу біля могили.

Семен опустил мовчки голову, потім розгубленими очима глянув на Ярину і важко зітхнув.

За якусь годину він уже скакав на південь із зашитим у шапці листом, а на словах князь наказав йому супроводити до Лубен дружину пана намісника містечка Горошина з дочкою. «Схоже на те, що збираються тікати,— думав Семен, ритмічно підскакуючи в сідлі.— А ми ж тоді як?» Він почав перебирати в умі слова про Ярину, але зараз усе видавалося таким гарним, що слухав би без кінця. Він не добирав змісту, для нього кожне слово було тільки музикою. Почав приходити до тями тільки в селі, що трапилося в дорозі, коли побачив, яким бісом на нього позирають люди. А це ж були князеві хлопці, які ще вчора і в думці не насмілилися б так себе тримати.

В Лукомлі було ще гірше: у кого він не питав, де живе Петро Півкожуха, усі, неначе змовилися, попереду зиркали на нього спідлоба, а потім відвертались і вже через плече кидали: «Не знаю. Це, мабуть, на тому кутку». Він їхав на другий куток і чув те ж саме. Коли б це було не Яри-

нипе доручення, він би давно махнув рукою, але для Ярини Семен тепер ладен був пригнути й небо.

— Може, ви, бабусю, знаєте, де живе Півкожуха? — спитав він чи не двадцятє.

Баба сумно глянула через вулицю на обдерту хату з чорними дірками на місці вікон, з поваленим плотом, але, мабуть, чогось злякавшись, сказала:

— Не чую, синку, глуха стала.

Тут же діти грали в свинки. М'яч, викатаний із рудої вовни, був схожий на червоне яблуко.

— Чия це така хата? — спитав Семен хлопчиків. Він уже втратив надію допитатись Петра, то хай хоч задовольить цікавість, що трапилось із хазяями цієї хати.

— Півкожухова, — відказав найменший хлоп'як, радий, що встиг попередити старших. Але старші, гадаючи, що вони це роблять непомітно, зацитькали його й заштовхали.

Семен все ще не розумів, чого таяться люди, ще раз глянув на халупу, яка вже розвалювалась, і тільки зараз почав здогадуватись, але Яринине доручення треба було виконати, і він повернув до сусіднього двору через вулицю. Назустріч вийшов Саливонів батько. Не маючи звістки про сина вже більше двох місяців, він міг тепер чекати найгіршого, і хоч як намагався бути спокійним, але руки йому все-таки тіпались, і це зразу помітив Семен. Цей чоловік, рівно підстрижений у кружок, чимсь був подібний до його батька, і Семен уперше подумав, що, може, й батько там отак потерпає перед яким-небудь гайдуком, і м'якше, ніж завжди, сказав:

— Та я такий же православний, як і ви. Що це трапилось із вашим сусідою? Ось доручили передати Петрові пакунок, а воно й хати, бачу, вже нема. Це від Галі, від його сестри.

— Галя? Хіба вона?.. — Саливонів батько змішався. «Вірити чи не вірити?» Він уже не дивився так відлюдно на князевого драгуна, але ще й не міг цілком позбутись страху. — У нас була чутка...

— Це передала Ярина, вона її подружка була. Дуже просила передати...

— Кажі, кажі, козаче, сусідчина ж дочка... — забідкався Саливонів батько.

— Просила переказати Петрові, може, ви його побачите, щоб не дуже побивались, а до чого це, не знаю.

Саливонів батько розгубився ще більше: цей драгун був не подібний до тих, що шмагали його сусідів та і його са-

мого. І говорить щось натяками, але, може, він хоче тільки випитати про Саливона, то нехай не падіється! Проте бажання довідатися, чи не трапилось з ним чогось лихого, було дужче за обережність, і він, затинаючись, спитав:

— А у вас там як... той... нікого за ці дні?.. Ніхто, кажу, не потрапив... з наших, з лукомльських?

— Буває.

— А Саливона там такого не вичитували? Не чув?

Семен витріщив очі:

— А ти, може, батько Саливонів? Це того?..— він хутко озирнувся: над тинами стирчали голови сусідів. Його обдало варом. Нічого більше не кажучи, він повернув коня й чимдуж поскакав по припишклій вулиці містечка.

І, тільки опинившись у степу, Семен перевів дух. Він ще не зрозумів достеменно, що наробив, але вже відчував, що потрапив у якусь халепу, з якої, може, не пощастить і вибратись. Коли князь довідається, що його жовнір має зв'язок з повстанцями Лисенка, повісить зразу! Піт котився з нього градом: «Це все Ярина винувата,— думав він.— Це через неї я ускочив у таку біду. Це через її доручення!..» Але, трохи заспокоївшись, криво й гірко посміхнувся: Ярина його послала до Петра, а де він і що з ним, видно, що вона не знає, бо інакше нащо було давати йому таке доручення, а що він опинився на сусідньому подвір'ї, в цьому, крім нього, ніхто не винен... Залишалось тільки мовчати, навіть перед Яриною.

Свідомість, що він все-таки виконав її доручення, радувала його, і Семен знову в думках намагався підбирати ласкаві слова і час від часу розчулено дивився на ту руку, якої торкалась Ярина, хоч тривога вже не давала можливості цілком віддатися солодким почуттям.

До Горошина Семен не дійшов; пані намісникову з хрещеницею княгині, яка виявилась рудою дівчиною років п'ятнадцяти, він зустрів на півдорозі. Міщани й черпь напередодні закрили колючими рогатками всі виїзди з містечка, і вони тільки через якусь дірку вночі видрались у поле. Що станеться з паном намісником і з іншою шляхтою, яка не встигла виїхати, вони не могли собі уявити, бо чернь уже обрала війта за отамана і вже складає сотню, а може, й полк. Хочуть іти на Запорожжя до Хмельницького.

У Лукомлі довелося їхати повз той же двір, через який стільки страху набрався Семен. Він намагався не дивитись, але почув, що його кличуть, і озирнувся: із двору, уже з приятельською усмішкою на лиці, біг до нього Саливонів

батько. Все це бачила пані, а коли вона знає, що то за один? Семен, вдаючи, що не чує, засмикав коня й поскакав далі.

Довго скакати Семенові не довелося: у лісі дорогу коням заступили якихось двоє людей, а коли Семен, і без того сердитий, гримнув на них, вони не тільки не злякались, а ще й схопили коней за вуздечки. Пані заверещала, Семен вихопив пістоль, але стрельнути вже не намілювався: із-за кущів на дорогу вибігло ще чоловіка з десятьма і оточили ридван.

Перше, що подумав Семен, це що Ярина буде побиватись за ним, коли довідається, і йому вперше стало себе шкода. Отямився від крику хрещениці княгині:

— Не смійте нас затримувати, а то як скажу князеві, він усіх вас повісить! Ви знаєте, хто ми?

— Ляхи-душмани. От хто ви! — відказав, певне, старший.

Він був високий і гарний з обличчя.

— Вилазьте і йдіть хоч під три чорти: нам коні потрібні, — і обернувся до Семена. В очах спалахнув мстивий вогник. — А, лизоблюд, охоронець його світлості Яреми проклятого. Злазь! Ну, з тобою ми ще побалакаємо!

— А цього пустити? Машталера? Від страху він уже, мабуть, псуватися почав. Гидота!

— Ти не глузуй. Наговорили про нас... чоловік і повірив. Як тебе, звати, старший?

Машталер переводив з одного на другого вилуплені очі, посірілі губи його тремтіли, і він нічого не міг ними вимовити, крім «пан, пан...», і то було схоже більше на ляпання губами, ніж на слова.

— Якщо ти про себе — віримо, — сказав старший, — а коли про нас, то брешеш, тут зібрались чесні люди. Хочеш, приставай... Тільки де тобі... Скиньте його!

Коней спрямували в ліс, і вони потягли ридван по неходженій землі, а слідом поїхали хлопці. Вони чомусь поспішали і на Семена більше не звертали уваги, тільки зв'язали йому руки за спиною. Семен, почувши, що старшого називають Петром, почав придивлятися до нього пильніше, і тепер це засмагле обличчя почало здаватися знайомим. І що далі, тим більше. Семен силкувався пригадати, але від хвилювання думки не трималися купи і згадка кожен раз утікала з-під самого носа. На Галю він не був схожий аж ніскільки, бо Галя була білява, з синіми очима, а цей чорнявий, а очі мав карі.

Хлопці, що їхали позаду, про щось засперечались, і один сказав:

— Ти й про Саливона казав, що загинув, а він сьогодні об'явився.

— І каже зразу рушати?

А тобі ще не набридло чекати?

— А куди, казав?

Приятель штовхнув його коліном і кивнув на Семена, далі вони перейшли на шепіт.

Семен сидів на передку, поруч з якимось кремезним дядьком, який позирав на нього скоса, але Семенові чомусь було не страшно. Він ще не вирішив, як поведеться далі з лісовиками, але назад до князя, напевно, вже не повернеться. А коли зніметься повстання і пристануть реєстрові, він теж пристане. Проти своїх він не піде.

Десь аж за годину приїхали до землянок, виритих на галявині. Вона вся захрясла лісовиками і нагадувала ярмарок, тільки що не видно було жінок і дівчат, але так само біля гарб лежали круторогі воли, мекали вівці, іржали коні, під ногами микалися собаки. В одному місці, чути, сварились лісовики, в іншому бриліла бандура. Відрізнявся від ярмарку цей натопт тільки тим, що через усю галяву черідкою витяглися гарби, на які лісовики вантажили шмаття. Одна гарба була цілком набита зброєю — мушкетами, бульдинками і кривими шаблями. «А князь шукав свою зброю по селах», — подумав Семен. Про нього ніби забули, кинули під дикою грушею і взялися до своїх справ. Лісовики, які проходили повз, зиркали лихим оком, а то й докидали крутої лайки. Семен чув про страшного Лисенка, якого прозвали Вовгурем, але не відчував у собі будь-якого страху, шкода було тільки Ярини, і він гірко зітхнув.

Коли гарби були вже ув'язані, Семена повели до крайньої землянки. В ній сиділо троє: Григор Лисенко, підстрижений по-селянському, у кружок, такий же кремезний і натоптаний, як селянин, з крупними рисами обличчя. Семен відчув, як йому поза спиною війнуло холодком. Другий був Саливон, усе ще з темними колами під очима. Семен знав тільки третього, це був старший ватаги, яка перестріла його на дорозі.

Саливон, не звертаючи уваги на Семена, сказав:

— Повісити встигнемо, Григоре! Я не вірю в цю казку про хлопців. Їх вигадала якась Ярина, покоївка. Її треба в першу чергу повісити.

Семен аж скинувся:

— Це ж за що?

Лісовики здивовано презирнулись.

— А, так і ти знаєш її? А може, ви разом виказали Ста-ся й Галю?

— Може, брат? Петро, може?

На ці слова підхопився чорнявий і допитливо вставився на Семена.

— А тобі що? Я — Петро, Галин брат!

По якомусь невловимому порухові він дійсно нагадав Галю, і Семен сказав:

— Все містечко об'їздив, тебе питаючи. Он чому люди таїлись!

— Може, Ярема твій за мною занудив?

— Треба було передати клуночок.

— Від кого? — уже розгублено спитав Петро.

— Сестриччине шматтячко. Ярина просила завезти.

— Ярина? — спитали вже обоє разом. — Давай сюди!

— У сусіди залишив.

— У якого сусіди? — спитав поспішно Саливон.

— Мабуть, у твого батька. Щось ти на нього дуже ски-даєшся.

— Ти бачив мого старого?

— Бачив. Живий, здоровий...

Тепер Семенові неважко було здогадатись, що третій був Лисенко, якого прозвали Вовгурем, мабуть, за відлюдний погляд важких очей, хоч він більше скидався на ковалья, якому й пудова кувалда не важка.

— А що ця Ярина казала? — спитав Саливон, все ще лихий на неї.

— Казала, щоб не побивалися дуже... Аж двічі це повторила. Я тоді не звернув на це уваги, а тепер бачу, що вона ще щось мала на думці.

— Хай собі має. А ти знаєш, що це вона видала Галю, яка нам допомагала. Ну, не я буду, як не зрубаю їй голови.

— Попереду ти мені зрубай голову, бо я тобі у вічі скажу, що ти брешеш, як паршивий пес. Ти спитай, хто така Ярина, де вона взялася в замку, хто ще так заступався перед княгинею за Галю, як вона, тоді й рубай. — І Семен почав розповідати, як він у степу здибав Ярину. Чим далі він казав, тим більше розгладжувалися зморшки на Саливоновому і Петровому обличчях. На закінчення Семен сказав:

— То все княгиня, то вона свій поров показує, за князи

свого все боїться. А Ярина і мене присоромила, що я їй до-сі князеві служу. Тепер я зрозумів її слова і до князя біль-ше ніколи не повернусь.

— А коли ми тобі доручимо повернутися? — вперше обі-звався Лисенко. — Нам потрібно знати, що замишляє і буде замишляти проти православних цей юда Вишпевецький. Галі не стало, Стася не стало... А повтори, що ця дівчина переказувала. Так, так, виходить, ніби і ще щось хотіла сказати. Може, вона хоче заступити Галю? Треба розві-дати. Допоможеш — живи на здоров'я, а не захочеш — ска-жу зараз тебе повісити. Живого тебе вже не можна відпус-кати. Тільки не думай нас обдурити: знайдемо і під землею.

— Розв'язуйте руки! — сказав Семен, глибоко передих-нувши. — Кажіть, що і як!

— Скажемо в дорозі, а зараз треба рупати. Буде тікати князь, — і ти з ним їдь, хоч і в Польщу.

— Хіба й таке може бути? — недовіжливо спитав Семен, розтираючи посинілі руки. — У нього тисяч шість війська.

— Побачиш!

VIII

Ще того дня загін Лисенка вийшов із лісу і по-простував уверх понад річкою Оржицею. Сторожові чати встигли захопити в Яблуневому всю родину посесора, і доки загін підійшов, уже поквиталися з нею за всі кривди, заподіяні посполитим. Крім лісовиків, на панському под-вір'ї було вже повно і місцевих посполитих. Одні песли зерно, інші дсмолочували скирти хліба, а ще інші тут же кололи свиней, різали худобу, і то все не для себе, а для загону Лисенка, в якого щохвилини збільшувалося людей. Тут же був в'їт, який всюди шукав шкатулку з актовими паперами. Її викопали парешті під підлогою, і посполиті накинулися на папери, як на заचाїлого звіра:

— Спалити їх, спалити!

— У них усі наші ґрунти списані. Усі наші душі по-неволені. Спалити!

Папери почали палити під вікнами, вогонь ураз спа-лахнув аж до стріхи, солома була суха, і вже за якусь хви-лину палав увесь будинок. Його ніхто не став гасити. Вогонь, крики, повішені, почуття перемоги — все це п'я-нило людей, і вони вже з острахом думали про повернен-ня до вчорашнього стану. Здоровенний парубок довго

дивився на завзятих повстанців і полохливо посміхався, а коли спалахнув панський будинок, парубок враз кинув шапкою об землю й вигукнув:

— Не буду я більше працювати на пана, іду з вами!

— І я! — крикнув другий.

— Якове, Гараську, ходім козакувати! — загукав третій.— Він висмикнув із тину дубову коляку й пішов виганяти з обори панські воли, за якими ходив з дитинства.

Коли вдосвіта загін вийшов із Яблуневого, людей помітно збільшилось. Уже були й з вилами, і з косами, а то й замашним дрюком, а воловик — навіть з голоблею.

Семена відпустили тільки в Жорноклевах. Тут на загін чекав Максим Кривоніс. В червоному жупані, в високій шапці з червоним шпиком, з шаблею, оздобленою срібною насічкою, Кривоніс зустрів лісовиків на майдані. Так само були одягнені і його козаки. Проти обшарпаних лісовиків вони здавалися картинкою.

— Вітаю хрещений люд...— почав було Кривоніс, але його слова зразу ж утопили у стоголосих вигуках. Догори полетіли шапки, лісовики дерлися на гарби, на тини, щоб краще роздивитися Кривоноса, яким кожен із них мріяв стати. Семен теж відчув, як йому залоскотало щось у горлі, і він теж почав надсадно вигукувати — «слава», «хай живе!..». Може, це тому, що досі Кривоніс був для нього страховищем, він і справді мав вигляд грізного отамана, одного погляду якого було досить, щоб пан від страху на сажень угруз у землю. А зараз Семен міг підійти до нього і нагадати, як він ловив штанами рибу в річці Самарі.

Лисенко почоломкався з Кривоносом за старою звичкою, навхрест, тричі, і лісовики загукали знову. На них дивилися крізь шибки перелякані очі шинкаревого посімейства, а з панського двору вже чувся лемент орендаря. І шинкар, і орендар ще годину тому хотіли вискочити з містечка, як зробив ксьондз, але на всіх виїздах уже стояла варта по кілька чоловік, і то не якісь козаки, а свої ж: пастухи, грубники, броварі.

Семен повертав до Лубен з двоюким почуттям: з одного боку, він радів, що цей випадок допоміг йому розглядіти правду — тепер він навіть уявити собі не міг, як би він бився проти людей, що хочуть скинути з себе панське ярмо, застояти православну віру і старожитні права. З другого боку, він засовував голову в саму пащу князя Вишневецького: він може не повірити словам про його втечу від лісовиків, і тоді шибениці не минути. Але коли

Семен згадував Ярину, про все забував і солодко усміхався уявленому образу. Йй він довіряться у всьому, нехай побачить, хто такий Семен, і чимдуж поганяв коня.

В дорозі Семен перестрів кілька ридванів з польською шляхтою, які тяглися на захід. Йй супроводжувала надвірна міліція, достатня, щоб пробитись крізь село. Зустрів і кілька халабуд, повних орендарів і шинкарів з родинами, яких не супроводив ніхто, і тому вони охороняли себе при наближенні якого-небудь верхівця лементом і сльозами.

В замку Семен застав теж незвичну метушню: на валах була посилена варта, біля брами розташувалася ціла волоська хоругва, жовніри вільно ходили по ганках палацу. Він став уважніше придивлятися до челяді і від догадки йому аж отерпили пальці: жодної жінки чи дівчини серед челяді він уже не побачив. Його здогадку підтвердив один із приятелів: виявилось, що княгиня з фрейлінами, покоївками і всією своєю челяддю ще вчора виїхала за Дніпро, на Брагін. Слідом за нею потяглися і родини дворової шляхти. Від цієї звістки Семенові аж потемніло в очах: «Навіщо ж я тоді так посліпав до замку?» Тепер йому тут стало враз усе немиле без Ярини.

Про посімейство горошинського державця, викинуте в ридвана в лісі, ніхто йому нічого не міг сказати, ним теж зараз ніхто не цікавився, бо його хоругва з ротмістром Ташицьким поїхала супроводити княгиню, а тому він вирішив і не нагадувати про себе, доки самі не спитають.

Семен не сказав нікому про похід Лисенкового загону, але вже на другий день до замку прибіг шляхтич, який тільки з душею вирвався від лісовиків, і розповів, що до загону зійшлося більше десяти тисяч черні, із Жорноклевів загін рушив на Переяслав, похвалялись лісовики вирізати панів-ляхів до ноги, а всім верховодить Максим Кривоніс.

Цього шляхтича, який пробирався через села уже в драпній свитці, в такому ж вигляді повели до князя в палац. Переходячи через покої, шляхтич помітив сліди втечі, бо золототкані драпрі були вже здерті з дверей, столи стояли голі, креденси порожні, і він підбарьорився. Князь зустрів його з неприхованим презирством:

— Ото наполохали пана, жоден хлоп не зумів пробігти стільки за ніч!

Шляхтич знову знітився і на виправдання пробелькотів:

— Хлопи заставляють тепер полохатись і не такого, як я, ваша вельможність, ми-сьмо не мали такої сили,

щоб стати проти усієї черні, покладаючись на вас, вашність.

— Покладались,— перекривив його князь.— Досить комусь тільки гукнути «пугу!», як ви вже щосили женете аж за Віслу.

Шляхтич на це нічого не відказав, бо й справді в Лохвиці лише самих поляків було більше сотні, та ще крамарів, шинкарів і інших міщан набралось би стільки, а кинулись тікати від якихось десятиох хлопів, що розбили корчму.

Звістка про лісовиків збентежила князя Вишневецького, він роздратовано ходив з кутка в куток кабінету і нервово куйовдив і без того розкошлане волосся на голові.

— Але то військо чи то отара овець? — спитав він, зупинившись проти шляхтича.

— Перепрошаю, ваша вельможність, то було б обидно для будь-якого війська, коли б так само назвали й купу гультяїв, купу голих і босих хлопів.

— Пан шаблю мав?

— Ну, то я не був би шляхтичем...

— Скільки пан зарубав хлопів?

— Але ж я не дурний, щоб чекати...

Єремія ляснув у долоні. Увійшов гайдук.

— Відшмагайте цього пана на стайні! Тржидесці гарячих.

Шляхтич ще розгублено посміхався, але коліна йому вже затряслись. А коли гайдук грубо взяв його за комір, він враз наїжачився:

— Пріч, хаме, з руками! Я естем шляхетно уродзоний!

Гайдук запитливо глянув на князя, що стояв жовтий, злий і колючий.

— Відшмагайте пана на килимі.

— Я не хлоп, я естем уродзоний,— і сам уже пішов поперед гайдука.

На ранок прибігли втікачі вже із самого Переяслава, прибув і гонець від підстарости. Гонець вискочив, щойно повстанці вдерлися до міста і запалав перший будинок. Хоч він скавав день і ніч, але страх і досі бив йому з очей.

— Ваша світлість, то чорна хмара впала на місто,— казав він, задихаючись.— Їх сила-силенна. Пан підстароста і всі пани благають вашність поспішити на допомогу. Гродські драбанти б'ються, як леви, вони вже при мені навернули гори трунів, але тих хлопів не порубаєш і за місяць.

— Де був пан підстароста, коли вашець виїздив?

— І пан підстароста, і бургграф з драбантами замкнулись у костьолі, ваша світлосте! Там міцні стіни, витримують, доки прибудете. Але то жах, то жах!.. То такий стояв крик, що я за милою ще чув.

Один втікач вибрався з міста, коли вже більше нікого було громити. Він, певне, став не сповна розуму, бо на всі розпити відповідав тільки одне: «Я тепер не пан, я жебрак: обійстя згоріло, дружину забили, шкатулу з актами заграбили, а син де, хіба я знаю! Шукав серед трупів, всі вулиці... всі двори... Хай би грабували, але ж ні! Купи срібла, купи шмаття...»

— Дайте мені того хлопа негодзівого Кривоноса,— враз закричав він істерично,— я з нього по краплі буду цідити кров! Князю, рятуй... той хлоп ще не встиг переправитись через Дніпро... По їхніх трунах ми перейдемо на той бік. Там уже коронне військо.

Вишневецький кусав тонкі губи і мовчки дивився на утікачів. В цей час маршалок доповів, що із Запорозжя прибули посланці.

— Що їм треба?

— Мають якесь таємне доручення.

— Скільки їх?

— Із сотником — п'ятеро.

— Приведіть!

До кабінету зайшли козаки і спокійно, з самоповагою уклонилися князеві.

— Хто будете? Від кого прибуваєте?

— Від його милості старшого війська його королівської милості Запорозького Богдана Хмельницького посланці.— Наперед вийшов сотник з листом у руці.— Наказано до власних рук його світлості князя Єремія-Корибуда Вишневецького вручити,— він поклонився аж у пояс і простяг листа.

Вишневецький кивнув гострим підборіддям на писаря, той хутко підхопив листа.

— У вихідник його! Від ребезізанта листів не читаємо.

Козаки стояли з закам'янілими обличчями.

— Виведіть їх!

Гайдуки заметушилися. Сотник зблід і, повернувшись до дверей, уже через плече сказав:

— Хоч би дідівський звичай пригадав, вашмось, ми в послаи його милості пана Хмельницького, а на те існує правило...

— У плечі їх!

Коли козаки вийшли, князь знову забігав по кабінету, гонець і втікачі з Переяслава спочатку притислися до стін, а коли побачили, що князь більше не стане їх слухати, і собі вийшли з кабінету. Тепер Вишневецький залишився вдвох із своїм писарем, який все ще тримав у руках листа Хмельницького.

— Ваша світлість, може...

— Поклич, вашець, поручика Биховця.

Писар підійшов до дверей, проказав щось гайдукові й повернувся назад.

— Ваша світлість, може, варто дізнатись, з чим звертається до вашої милості Хмельницький.

— Не пристало, вашмость, князеві Вишневецькому трактувати з хлопом, який зраджує Річ Посполиту. Всі вони зрадники. Кинь листа!

Писар листа не кинув, а поклав на столі на видному місці. В цей час до кабінету зайшов Биховець.

— До послуг вашої світлості!

— Пан Биховець заборгував давно вже своєю послугою,— сказав князь, натякаючи на історію з пограбуванням із замку зброї.— Тепер є нагода довести, що пан поручик служить нам вірою і правдою і не накладає з ребелізантами.

— В цьому у вас, ваша світлість, не мусить бути жодного сумніву.

— Гаразд, візьми, вашець, козаків, які прибули від пана Хмельницького, постинай їм усім голови і настромя біля брами. То можуть зробити твої люди.

Биховець зблід.

— Я чув, ваша світл...

— А я бачу, вашець,— уже схидно сказав Вишневецький,— що на вас не можна покладатись.

— Козаки вашій милості приємні вісті...

— Мені буде приємно, коли пан Биховець виконає наказ.

— Наказ вашої милості буде виконано, але прошу й мене теж скарати.— Биховець пішов із кабінету мов не своїми ногами.

Вишневецький зупинився біля столу і, закусивши губу, невідривно дивився піби на статуетку мармурової сови, а бачив білий чотирикутник, що лежав на столі. Писар розумів цей повний нетерпіння князів погляд і умисне вийшов із кабінету. Щойно за ним зачинилися двері, Вишневецький, як рябець курча, схопив лист і почав читати. З кожним словом обличчя йому мінялось, ніби по ньому

проходили то світлі, то темні тіні, а коли закінчив читати, поспішно підбіг до вікна, глянув і повернувся назад з досадною гримасою на обличчі: поручик Биховець уже виконав його волю. Він покликав гайдука і наказав принести свічку.

Лист Хмельницького давно вже згорів і лежав тепер купою чорних пелюсток, а Вишневецький все ще тупо дивився на його рештки. Писар заглянув у двері раз і вдруге — Вишневецький продовжував сидіти нерухомо. Нарешті він підвівся і голосно заляскав з долоні.

— Кажіть грати збір!

За годину із Лубен виступила величезна колона вимуштруваного, озброєного, закутого в панцери надвірного війська князя Єремії Вишневецького. Сам він їхав на білому коні попереду, а за обозом тяглися утікачі із Переяслава. Над колоною здіймався рано збитий пил.

В Білоусівці путівець розходився — один вів просто на захід, до Переяслава, другий — на північ, до Прилуки. Коли проїхали хутір, у втікачів, які згорали від нетерпіння помсти на Кривоносі, враз витяглись обличчя: колона повернула на північ, на Прилуку.

Дума дев'ята

ПЕРШИЙ ГРИМ

«Не пий, Хмельницький, дуже тої жовтої води,
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди!»
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю!..»

На могилу вискочив вершник з ратницею і завмер: перед ним без кінця і краю зелепів степ під блакитним небом. Пругкий вітер гуляв по соковитій траві, по шовковій тирсі і котив хвилі аж до обрію, де вони зливалися з хвилями Дніпра. Степ цвів, як райдуга, і піби палахкотів від таких же барвистих метеликів, джмелів, бджіл і комах. Кожна билинка, розніжена сонцем, видихала пахощі, від яких дурманіла голова. По зеленому полю ледве видно посувалися, мов човники на морі, козацькі чати і татарські чамбули, то там, то там враз від землі відривалася руда куля з білими ріжками сайгака і на прудких ногах мчала

в степ. За сайгаком зривались козулі. По обolonі плинуло марево, а високо в небі ширяли хижі шуліки і кібці, а ще вище кружляли орли. Тишу порушували своїм стогоном тільки сріблясті чайки, які купалися в блакитному повітрі, мов у пругких хвилях.

Чорним шляхом на цілу милю ішло військо, як живий квітник. А ще далі сірим валом котилася татарська орда.

Попереду війська їхав гетьман Хмельницький, над ним полоскався малиновий стяг. За стягом вишикувались військова старшина, осавули і кобзар Кирило Кладинога. Між осавулами їхав для зв'язку один татарин у гостроверхій папці й смугастому халаті. Все військо було на конях і возах і вигривало, як квітник під сонцем, полковими стягами, сотенними значками, козацькими жупанами, розшитими попонами, набірними вуздечками, білими султанами, срібними руків'ями шабель, а то й голим засмаглим тілом, мотузяними недоуздками, обідраними піхвами, заржавілими від переховування в землі мушкетами або сторч набитими косами. Але у всіх блищали очі, молодечі, гордовиті і безстрашні.

На возах везли артилерію. Було її лише п'ять гармат, і найбільша — київська вита — вільно уміщалася з лафетом на одному возі. Гармата з арабським написом була ще менша; такого ж калібру були й останні, з написом: «*Rudolphus secundus Imperator*». Ще далі тяглися мажі і ковані вози з пішими козаками, бойовим припасом і харчами. Вони їхали в чотири ряди, готові, в разі небезпеки, в ту ж хвилину обскочити колону військ з обох боків і утворити табір. Але ті, кого треба було завжди стерегтися в степу, зараз ішли позаду як спільники. Проте козаки не дуже довіряли цим спільникам і трималися від них на певному віддаленні. Боялися і татари, щоб козаки, виманивши їх у степ, не поквиталися з ними за всі кривди, а тому ближче як на п'ять миль не зближались з козацькою колоною.

Військо ішло степом уже третій день, але не тільки не притомилось, а з кожним кроком ставало ніби дужчим, веселішим, завзятішим, і на весь степ розлягались пісні, бриніли струни бандур, відбивали ритм бубнярі.

Співали всі — і козаки, і старшини, возниці і погоничі, не співав тільки гетьман Богдан Хмельницький. Він їхав занурений у свої думки: кожен крок наближав його до вирішального моменту; сталося, але чи пощастить йому вгамувати ненажерливу шляхту на Україні, примусити Річ

Посполиту повернути козакам хоч частину старожитніх прав, а чи все це закінчиться, як кінчалося досі? І перед очима стали спалені в мідних биках, четвертовані на плахах, посаджені на палі, обезглавлені його попередники.

Розвідка сповістила, що коронний гетьман вислав із Черкас на Запорожжя, щоб уіймати його, Хмельницького, і розігнати Січ, аж дванадцять тисяч свого війська. Шість тисяч кварцяного і волотнерів пішло суходолом, а шість тисяч реєстрових козаків пливуть Дніпром. Реєстровиками командує полковник Вадовський. Зійшовши з човнів, вони мусять у певному місці знову з'єднатись із колоною кварцяного війська.

Саме такого поділення на дві колони й хотів Богдан Хмельницький, саме це й нашіпували польським гетьманам його люди. Здавалося, можна було б радіти, але за спиною Богдана Хмельницького йшло тільки п'ять тисяч, і то багато з них оце вперше взялося за зброю, а в частини навіть ще не було й зброї.

Збільшували силу своєю кіннотою татари, але козакам відома була вдача кримчаків — битимуться доти, доки буде вигідно.

Хмельницький добре розумів, що краще нічого не завоювати, ніж зазнати поразки, розумів і те, що полководець не мусить давати бою, коли не впевнений в перемозі, але він вважав, що урівноважити сили можна ще й завдяки мистецтву і використанню місцевих умов. З польським військом запорожці зустрінуться, певне, за три дні, десь в районі Княжих Байраків. Тепер багато залежатиме від того, чи встигнуть козаки захопити белебень біля річки Жовті Води і чи не рушить Вишневецький на допомогу.

Другою турботою Богдана Хмельницького були реєстрові козаки, що пливли Дніпром. Хай би вони не билися проти поляків, а тільки б не допомагали їм, і тоді б уже сили урівноважились. Він оглянувся назад, осавул зразу ж порівнявся з його конем.

— Маєте щось сказати, пане гетьман?

— Що чувати з Дніпра?

— Байдаки обігнали вже піших, ваша милість!

— Білий прапор виготовали?

— Так єсть, і слова золотом вишили.

— Скажи панові обозному, привал буде на Комишовій, а зійде місяць — рушимо далі на всю ніч. Пани-ляхи нас підганяють. Повз Кодацьку фортецю будемо проходити табором, а то кривий чорт ще поцупить кого. Певне, аж

труситься «язика» ввіймати.— На згадку про коменданта Кодака він криво посміхнувся: непереливки зараз панові Гродзіцькому, і ніби до себе сказав:— І близько лікоть, та не вкусиш. Виходить, пане осавуле, час дужчий за шаблі! Отож треба будь-що завтра вночі стати на Жовтій Воді. Мітла й Півень ще живі?

— Ще сьогодні бачив, пане гетьман.

— З привалу нехай їдуть до Дніпра. Мітла з кіньми буде чекати на б́ерезі, а Півень щоб зумів перебраться до ресетрових на байдак. Хай розкаже, за що народ збирається боротися з панами-ляхами, а якщо й збреше, то не гріх. Не зуміє — пани викинуть ракам на поживу, не на сміє — накажу голову утяти.

На могилі знову вималювався силует вершника, але вже без ратища. Він постояв лише мить і зник. Хмельницький запитливо глянув на осавула, але осавул від цього погляду розгубився.

— Бачив?

— Вершник, пане гетьман. Попереду ідуть чати.

— А чому сюди носом?

— Не помітив, ваша милость.

— Пошли довідатись.

Осавул поблажливо посміхнувся на таку примху й поїхав виконувати наказ. Проте він не встиг ще розтлумачити сотенному хорунжому, куди і для чого послати розвідку, як помітив кілька вершників, що скакали від могили. Це були козаки із сторожової охорони. Вони привели двох жовнірів польського війська.

— Що за одні? — запитав Богдан Хмельницький у козаків.

— Із під'їзду захопили! — хвалькувато заявив один козак.

— А чому під'їзд опинився у вас в тилу?

Козаки здивовано видивилися один на одного: про це знали тільки вони самі та польські жовніри. У козаків зникло з облич зухвальство, і вони винувато опустили голови.

— Пане осавул, передай наказ полковникові пану Золотаренкові, щоб цих хлопців більше не посилав до сторожової охорони. Козакові перед очі миша не може пробігти непоміченою. Кажіть, пани-ляхи, якого полку, коли виїхали на під'їзд, де зараз пан гетьманич із своїм військом? Тільки не думайте, що ваші відомості будуть для мене новиною, але переверити не зашкодить.

Поляк з гострим писком і тонкими губами враз наїжачився:

— Що то є? Мусите зараз же розійтись! А вашого лотра Хмельницького видайте мені... Усіх заводчиків! Тоді пан краковський, може, вас помилує.

Богдан Хмельницький весело посміхнувся:

— А то такий уїдливиий, аж за поли хапає. Сказано: що панек — то гетманек! Відведіть його в обоз. І ти такий? — звернувся Хмельницький уже по другого жовніра, який був старший віком, більш нужденний і не дуже опечалений, що потрапив до полону.

— Казали ваші козаки, вашмосьть, ніби ви на панів ідете? — відказав він з селянською простотою, коли першого жовніра вже забрали. — Якби й мого пана Свистіцького до їхньої купи. Бачили, яке стерво?

Виявилось, другий жовнір був родом із-під Варшави, жив халупником у пана Свистіцького і думав не про воєнну славу, а про те, що весна надворі і сіяти треба, бо хліб однаково потрібний і посполитим, і панам. Він охоче розповів усе, що знав. За три дні гетьманич Стефан Потоцький не встиг пройти з своїм військом і тридцяти миль, ще тільки дійшов до Крилова.

— Що пройдуть мило, вертають назад душити повстання. І природа знаджує: місяць світить, сонце гріє, співають солов'ї... Де ж тут думати про щось інше. А на вас кричать: «І канчуків вистачить!» Бачу, коли б їм самим, мостивим, не довелося скуштувати канчуків, бо по воді реєстрові давно вже пропливли! Ото було б добре, — і враз кинув шапкою об землю. — Прийміть і мене до гурту. За себе і за вас воюватиму!..

Обличчя старшин розтяглися в задоволену посмішку, тільки один, і то більше для годиться, сказав:

— Ти ж віри не нашої.

Жовнір, ніби враз на когось розгнівавшись, сказав:

— Ех, ваші мості, чия влада, того й віра, а богові усі мови зрозумілі!

Богдан Хмельницький слухав мовчки, але уважно, видно було, що цей халупник його зацікавив.

— Як тебе звати, мосьпане?

— Який з мене пан, ваша милость, просто — Ян. Коли б був пан...

— А багато вас таких?

— Нужденних, вашмосьть?

— Головатих?

— Злидні й розумного зроблять дурнем, мосьпане. Їдь, Яцьку, до ясу по дрова, їдь на війну! Служи, як той пес.

— І худоба реве, коли різник веде.

— Ревіти і ми вміємо, мосьпане; тут сміливість потрібна. Повстали і в нас де-не-де проти панів. Десь по лісах купчаться; а пани їхніми родичами шляхи обтикають. А таки колотяться!

— Ну, а ти звідси допомагай їм. Ходи в обоз!

II

Для нагляду за пересуванням реєстрових козаків були послані не тільки Мітла з Півнем. Від самого Кремпчуга через кожні п'ять-шість миль на березі Дніпра сидів козак і чекав появи байдаків, а щойпо помічав їх на воді, скавав із звісткою до сусіднього, а той біг далі, аж доки звістка не доходила до гетьмана. В дорозі Мітла з Півнем довідалися, що байдаки вже проминули Кодак, і вони звернули до Дніпра повз річку Суру, на березі якої можна було сподіватись надібати зимівник і добути човна. Такий хутір вони помітили, коли вже вдалині зблищав Дніпро.

На хуторі жив Пронь Нікітін. Козаки не здивувалися з того, що Нікітін називав себе холопом московського царя, і що оселився на козацьких землях, і що у Нікітіна була вибита ліва рука, а на правій бракувало вказівного пальця. Він був високий, широкий в плечах і з руками, як вивернуті пеньки, носив русяву бороду і волосся на голові розчісував на два боки. Здивувало козаків тільки те, що Нікітін через два-три слова руських ввертав або татарке, або турецьке.

— Чи тебе турчин хрестив? — не витерпів Мітла.

Нікітін погладив свою бороду і посміхнувся, як до малих дітей.

— Думав, і зовсім забуду.

— Може, в неволі був?

— Довелося.

— І довго?

— Сорок років живот свой мучив, батюшко, — і він знову статечно погладив бороду. — Може, чули, як ми захопили турську галеру Анти-паші Мар'єва...

Козаки не дали йому закінчити.

— Так це ти з тих? — першим закричав Мітла, дивлячись на господаря захопленими очима.

— Мати божа,— часто заморгав віями Півень,— свічку на пуд, казав, поставлю, як здибаю хоч одного з вас! Мітла чортова, чого ти блимаєш, як сова, цілуй руку у пана-товариша. Такого невільника ще й світ не бачив... сорок років! Скільки ж можна з такою людиною випити, слухаючи. Геть, Мітло, я сам поцілую! Я теж іду оце, пане-товаришу, або ж в неволю, або ж на смерть. Ти, Мітло, мене не заспокоюй, знаю, що підсунеш свою голову, безпреміно ж трапиться такий лобур — ти йому стрижене, а він тобі — кошене! Ти йому стрижене... Хіба ж знайдеться щирий козак, щоб не дав такому по завийку, а він собі...

— Аби виринув, а там уже допоможемо,— бурмотів Мітла, відвертаючи від приятеля вкрай збентежений вид.

— Розкажи ж, дорогий пане-товаришу, як ти, що ти... Чи на каторзі, чи де був?

— Десять у поляків, стільки ж у татар та двадцять у турка. Тільки нехай колись іншим разом. Навіщо вам сандаля, чи пак каюк?

Довідавшись, з якою метою послано козаків, Нікітін пошкріб потилицю, мовчки оглянув запорожців, потім спитав:

— А веслом, батюшко, умієш правувати? Нинче Сура повна, течія бистра.

Виявилось, що Мітла й Півень, хоч і вирости на Дніпрі, а з водою не дружили, навіть забули, коли й купались, і то в якійсь ковбані.

— Може, допомогти вам, панове козаки? Діло таке — пани-ляхи, бачу, в тил вам заходять.

Півень і Мітла дивилися один на одного: справді, коли реєстрові козаки пропливуть ще день-два Дніпром, сміливо можуть опинитися позаду колони запорожців. Вони ще не знали, чим може допомогти їм Нікітін, але вже за одне бажання такому треба було поклонитися в ноги, і Півень від захоплення аж заляпав руками.

— Я ж казав, що таких і на світі мало. Та хто ж з козаків не чув про Самійла Кішку, вашого старшого! На всіх ярмарках співають! Та це, коли сказати реєстровикам... Поїдьмо і на байдак разом, пане-товаришу! — вже благольно додав Півень.— Ти ж, мабуть, і плавати вмієш, а мене — ну, рвє від води.

Мітла тільки зажурено кивав головою:

— Без тебе він і на березі втопиться, допоможи, товаришу!

— Ну, гаразд! Не сидів Проць на печі раніше, не сидітиме й тепер!

Того ж дня вони уже втрюх рушили до Дніпра. Був перший день травня, і горішні води встигли вже прибути в нижню частину. Ріка вийшла з берегів, затопила балки й острови, виповнила степові річки, збила жовту піну між осиками на поду, а серединою струмилась, як кінська грива на вітрі. В очеретах чулось крякання качок, крик селезнів, на плесах плавали дикі гуси, а на озерцях ходили, як вагітні, баби-птиці з повними в'олами риби, тонконогі журавлі, посаті бусли.

Тепер усім порядкував Нікітін, і козаки охоче здались на його розсуд. Місце він вибрав на горбі, з якого можна було вже за милою й дві побачити човни на воді, і саме проти островів, які розбивали течію на кілька рукавів. Мітла стрипожив коней і пустив за горбами у попас, а сам розкинувся просто неба, хоч його пеймовірно кусали гедзі, і зразу ж заснув. Нікітін і Півень заходились ловити хапою рибу. Риби ловилося багато, і Нікітін усе, що було менше ліктя, викидав назад: «Гуляй, мала, доки на сковородці не була! — приказував він, лагідно посміхаючись до риби. — Щоб не знала горя, пливи собі до моря!..»

— Тільки не попадайся на очі панові-ляхові, — додав Півень, — з'їсть, а не з'їсть — перепаскудить! І сам не гам, і тобі не дам. Уже козак і риби не має права ловити у своєму Дніпрі.

— В Московії про таких кажуть: «Отольются кошке мышкыны слезы...»

— А кошки дуже каються. Ні, треба їх угнати в такі слъози, щоб і приказки не підібрав до них, хіба тоді покаються.

Після доброї юшки Півня стало хилити на сон.

— Припіка як, мабуть, дощ буде.

— Поспи, козаче.

— Ще царство небесне просплю. Щоб спати не хотілось, ти розкажи, як ви з тої каторги визволились. Де це було?

— Аж у шпанській землі.

— І то ви чимчикували додому, аж через он скільки земель?

— Аж через шість чужих земель довелось іти.

Нікітін попіс рибу до каюка, а повернувшись, почав говорити вже про зграю вовків, яка цієї зими напала на його хутір.

Коли спала південна спека, на обрії замаячили темні колоди на воді, потім вони обернулись у байдаки. Було їх не менше ста, аж зарябіло в очах. Півень помітно зблід,

розхвилювався, почав тикатися по березі, як сліпе щеля, шукаючи про всякий випадок якого-небудь рятівного дрючка або колодки. Мітла забрав коней і поїхав ховатися між горби, бо байдаки хутко наближались, а коли вони наблизились, Нікітін і Півень, удаючи звичайних рибалок, попливли їм напереріз, як би прямуючи на острівець.

Передній байдак хутко порівнявся з каюком. На ньому була щогла з вітрилами, два фальконети, бочка з сухарями і більше як півста німецької піхоти. Найманці сиділи на лавах, позлягали на борти, весла без діла лежали в кочетах, бо посудину несло водою і без того надто хутко. Нікітін, побачивши німців, хотів уже повертати до другого байдака, але Півень притримав його за весло, і каюк понесло нарівні з байдаком.

— Це такі пімці, як і ми з тобою. То все для страху.

В цей час на чардак послішно вийшов без шапки вирлокий кругловидий шляхтич з настовбурченими вусами, з високо підголеним русявим волоссям на голові, від чого видно було, як на потилиці перекочувалися сині складки шкіри. Він був середнього віку, ставний, одягнений в жулан коштовного сукна.

— Ось вони, пане полковник! — сказав хтось.

Шляхтич наблизився до борту.

— Хто єстесь? — гукнув він, підозріло оглядаючи каюк, але Нікітіну було вже за шістдесят, а Півневі під сорок, і це його заспокоїло.

— Рибалки, ваші мості! — хутко відказав Півень.

— Вони тут краще знають, затримайте їх.

— Ану ти, старий, пливи ближче! — загукали по-українському солдати, забувши, що вони «німці». — Знаєш тут рукави, щоб у Затон попасти?

— Знаю! — відказав Нікітін.

— Тоді лізь сюди!

— То хай і я полізу, — загукав Півень, стривожений, що сам залишиться на каюці. — Мене тут знає кожна рибина, кожна пташина. А ще я вам що скажу, панове-молодці... — і попереду Нікітіна видряпався на байдак.

— Вистачить одного! — сказав полковник.

Півень від такої команди мало не впав за борт: він же не знає тут жодного рукава, його ж зразу викриють і викинуть ракам на поживу. Він благально глянув на Нікітіна, але і Нікітін теж розгубився, проте продовжував плисти і далі під боком байдака. І враз Півень розцвів щасливою посмішкою від рятівної думки.

— Панове-молодці,— загукав він до реєстровиків, але притишивши голос,— та ви знаєте, хто ото на каюку сидить?

Реєстровики запитливо звели брови.

— Та то ж друг-товариш Самійла Кішки. Сорок років у неволі з ним пробував! Де ж ви ще побачите й почувете такого...

Реєстровики всі кинулися до борту, від чого аж набік пахилився байдак, а полковник мало не впав із ніг. Він грізно закричав, але на нього вже не звертали уваги.

— Де він, де?.. Як тебе? Це правда, з Самійлом Кішкою? Тягніть його сюди! Лізь, лізь... Та в нього повен каюк риби. І рибу давай: буде вечеря!

Нікітіна на руках підтягли на чардак. Він огинався, сунув брови, побивався за каюком, але Півень бачив, що все це було вдаване, і за каюком не було чого гризтись, бо реєстровики уже прив'язали його до байдака, а риба, мабуть, для того й ловилась, щоб стати приманкою.

III

Нікітіна посадовили поруч із стерновим, який тримав під плечем вичовганий руками кінець стерна.

— Верни, друг, право, коли хочеш попасти просто в Затон,— сказав Нікітін, оговтавшись.

Стерновий глянув на нього з недовірою, бо з правого боку була найвужча протока, але Півень теж закричав:

— Держи, держи правіше!

«З чого ж його почипати? — гризся думкою Півень.— А вода, мабуть, холодна ще. Нехай коли будуть перетягати байдака волоком по березі, тоді й побалакаю».

— А зараз давайте послухаємо невільника,— сказав він уже вголос.

Нікітін почекав, доки полковник не пішов у буду, і тільки тоді почав:

— На каторгу я, батюшки мої, не зразу попав. Мене взяли спочатку в полон поляки в московське розбрення..

— Скрізь від них розор, від тих панів-ляхів,— вкинув, ніби між іншим, Півень.

— Князь Любомирський зробив з мене служку, приставив до собак...

— Ми люди вільні і то до собак ставлять, а ти про себе,— знову пробурмотів Півень.— Тут значних козаків царями роблять.

На нього запитливо видивилося кілька реєстровиків, але решта гукнули:

— Не перебаранчай! Гніздюк, а й собі до козаків...

— До собак,— продовжував Нікітін, не поспішаючи, ніби щоб і Півень міг вставити слово,— а маршалок двору й каже: «Будеш, Пронько, старатися, князь раніше дасть вольну». Стараюсь рік, стараюсь два — не відпускає. Аж на десятий рік згадав і проміняв мене в Крим на якогось свого слугу.— Він шумно зітхнув, а за ним зітхнув дехто і з козаків.

— Отакі вони всі падлюки, шляхтичі,— уже сміливіше перебив Півень.— Правильно робить ото чигиринський сотник... Чули, кажуть, запорожці вже на гетьмана обрали Хмельницького?

— Справді? Ти чув чи так гадаєш?

— Що він там може чути, нещасний гречкосій?

— Кажуть, а ми слухаємо.

— Ну, так і слухай чоловіка, не перебаранчай... Чоловіче, про панів-ляхів нам не цікаво, ми й самі знаємо.

— Як вони менжують нами...

— Ну й приятель у тебе,— покрутив докірливо головою козак.

— А хіба не правду каже? — заступився другий.— Менжують, як циган кіньми.

— А ви підставляєте шиї, щоб хомут наділи. Ось дивіться, панове-ляхи, як я хвицьну православних!..

— Та дайте ж послухати! Кажі, кажі...

— Як ти, чоловіче, опинився на каторзі?

— Кілька разів тікав від татарина, і він продав мене турському цареві у флот. Там же тільки невільники й рухають галери. Мене перевезли на царгородську галеру і прикували до передньої лави. Начальником був турчин Анті-папа Маріюль, ми його по-нашому називали — Мар'єв. Роздивився я, батюшки мої, а на галері закутих без малого не триста чоловік — і московських, і русинів, і литовських людей. Чи є вітер, чи нема, гребуть день і ніч та нишком молять православного бога укоротити їм життя. Поруч мене, на передній лаві, був прикутий мовчазний, але сердитий невільник: ні в чому не давав спуску яничарам, хоч і щодня його товкли. Ми його старшим звали, бо на волі, кажуть, він був великий баша. Якось уночі він і питає мене стиха: «Пронька, хочеш на волю?» — «Якби не заліза»,— відказую.— «Тоді у всьому слухайся мене».

Його всі невірники слухались, навіть і не напої віри, бо у кожного душа грала до волі. А один таки знайшовся, звали Сильвестром, аж із Ліворно. Дивимось, уже моли-ться по-їхньому — гала, гала, уже на день з нього заліза знімають, уже Анті-паша йому харчовий припас довіряє. «От собака!» — уже не тільки думаємо, а й кажемо. А він своєї — гала, гала...

Одного разу турський цар послав свій флот у Чорне море город Азов здобувати. З ним і наша галера пішла. Нам довелося бойовий припас возити на берег, був там порох, і ми набрали його аж сорок фунтів. А заховати ніде. Що ж ми бачимо? Старший віддає увесь наш припас поро-ху Сильвестрові.

— Змовились? — вигукнув ресстровик.

— Пропала воля, думаємо, Сильвестр кладе той порох у цейхауз, де були мішки з борошном.

— Ми до старшого: «З потурнаком знюхався?» Стар-ший мовчить. А турки штурмують Азов. Але наші коза-чишки міцно тримали город, хоч скільки турки стеряли свого війська, а не дістали фортеці.

— А він правду каже, — гукнув один схвильовано. — Я ж був тоді в Азові! Ось і Терень не дасть збрехати.

— Чому ж ти не гукнув, ми б тебе враз визволили.

— Або ви не знали, що на кожній галері є наші брати-невольники?

— Правда! Тільки ми самі сиділи тоді в облозі. Ну, що ж далі було?

— Турський цар опалився на пашей, що Азов не ді-стали, і зразу кількох повісив, кількох четвертував. Наш Анті-паша теж убоювся гніву турського царя і вночі побіг з Царя-града на Біле море. Пробігли ми від Царя-града дві версти і стали почувати. А це було у Дмитрову суботу, згадали ми православну віру, молилось, хто як умів і, ма-буть, нас бог напутив...

— Бачите, панове-молодці, а ви пливете душити право-славну віру, — сказав Півень.

— Що ти брешеш, собачий сину, ми йдемо бунтаря ловити, Хмельницького.

— Звісно, панам-ляхам він як сіль у оці, бо за віру православну воює.

— А ми що, по-твоєму, душмани які?

— Коли йдете на братчиків.

— Свинопаси вони, а не братчики. Голота зібралась.

— А ти не лайся,— заступився другий козак.— Гніздюк хоч і не багатий на розум, а щось метикує. Ти сам вигадав про братчиків, чи хто казав?

— Чому сам, їздять тут запорожці, розповідають.

— Що ми йдемо?

— Проти своїх. Допомогаєте католикам.

— Чуєте, чуєте... А хіба не це саме я казав? Проти своїх, проти православних.

— Чуєш, старий, так і кажуть?

— Кожен живе своїм розумом,— відказав Нікітін.

— Та облиште, панове, нехай докажує. Кажі, кажі, старий, на що ж вас бог напугив?

— То, мабуть, був наш бог. Дивимось, а старший тихенько витягає мішок з порохом із цейхаузу і підкладає під те місце, де завжди спить Анті-паша і ще сорок яничарів. Було це звечора, а коли ми вже обляглися спати, Сильвестр щось пошептався із нашим старшим і приносить тихцем аж десять шабель. Ми їх розібрали, а він ліг собі між турецькими солдатами, і вдає, що спить.

— І не нашої віри?

— Виходить, тільки прикидався.

— Спасенна душа!

— І ми не спимо. Чую, старший шепоче: «Затули мене»,— і почав підпалювати гніт. Не горить. І вдруге, і втретє — не займається, мабуть, в цейхаузі вогко було. Анті-паша ще не спав і помітив вогонь. Чуємо кричить: «Що ти, собако, там робиш?

«Хочу пити димний тютюн, ваше степенство»,— відказує наш старший.

«Пий і лягай спати!» — Сам теж з яничарами облігся спати.

Гадали, вже зовсім пропала справа. Але, мабуть, бог пожалів бідних невірників. Знову старший намовляє Сильвестра, і він приносить цілу головешку, замотану в ганчірку, щоб не згасла і не була примітна. Старший засунув її просто в порох і лежить під лавою, чекає. Аж враз як блисне, як гримне, так і розвернуло чардак, а половину яничарів, які спали на ньому, аж за борт викинуло, іншим повідривало руки, ноги, голови. Дивлюсь, а нашого старшого обсмалило аж до пояса, але він розбива на мені кайдани, на собі розбив, схопив шаблю і на турків, а їх на каторзі було аж двісті п'ятдесят чоловік. Кричать, галакають, а ми їх камінням по голові, шаблями в живіт. Тікають нікуди, так вони просто в море, тільки шальварами

блимають. Почув крик Анті-паша, прокинувся і з шаблею вибігає на передню лаву:

«То есте собаки християни зрадники, а не вставайте, сядьте! Що ви то робите?»

А наш старший насупроти:

«То еси ти собака, турчанин невірний!» — та шаблюкою йому в пузо.

— Оце по-нашому! — загукали реєстрові козаки.

— Ти диви, які ми! — перекривив Півень.— А свого папі й не бачать.

Тепер уже витріщились на Півня мало не всі козаки, але на цей раз ніхто не насмівився гримнути на гречкосія, навпаки, їм ніби враз стало соромно дивитися один одному в очі. Тільки один з серцем плюнув собі під ноги й сказав здивовано:

— Тьху ти, чортяка!

— Гаразд! — відказав другий, ніби визнаючи себе винуватим.— А що з старшим?

— До пояса обгорів, одна стріла в шию влучила, друга в руку, поцюкали йому голову шаблями, а він руба й руба. Коли всіх невільників звільнили від кайданів, тоді зразу прикінчили й останніх турків. Всю галеру завалили трупами, а невільників тільки одного і втратили, і ще чоловіка двадцять або обгоріли, або окалічилились.

— А ти?

— А я нічого, тільки вибили руку з плеча і усікли ось палець шаблею та порубали по попереку. Ще з лука під титьку влучив якийсь, а так нічого. Я його знайшов, що з лука стріляв,— у вітрила заховався, стали розпускати вітрила, треба було тікати — слідом ішло ще шість галер цього ж папі,— а їх у вітрилах чоловік сорок причаїлось. Плачуть, благають. «Ну гаразд,— кажемо,— будете полоненими!» Ще двоє арапів було, чорних, як халява, та четверо кунців їхніх. Ці зразу викуп дали, по десять тисяч скуді. На галері теж великі багатства захопили. Найкраща галера у Царя-граді була: вся визолочена, дванадцять якорів, дев'ятнадцять гармат. Знайшли ще двісті п'ятдесят мушкетів, багато шабель, були й такі, що оправлені в золото і в срібло, куди там вашим,— і Никітін кивнув на простецькі козацькі шаблі.— Або набори кінської збруї з сидлами — позолочені, оздоблені сріблом і прикрашені перлами і коштовними самоцвітами, сорок самих кинджалів знайшли з срібними руків'ями, і теж оздоблені коштовним камінням, ріг однорога, кажуть, йому й ціни немає... От

було добра! Одними грішми -- вісім тисяч талярів, шістсот угорських червінців, та ще так срібла...

У козаків розгорілися очі, розширилися піздрі, навіть краска проступила на щоках. Таке щастя випало на долю людей!

— Скільки ж на тебе припало? — спитав один козак, якому аж дух захопило від розповіді Никітіна.

— Анічогісінько не припало.

— Як так не припало? Старший собі забрав, чи що?

— Воно скрізь так, шерегові головами накладають, а баші здобич забирають.

— Ні, батюшки мої, наш старший теж босий і голий повернувся додому.

— Мабуть, нагнали галери, що слідом ішли?

— Не нагнали галери, бо ми як поставили вітрила, то пливли без зупинки аж сім днів. Але біда чоловіка знайде, хоч і сонце зайде. Думали до Рима добратись, волохи кажуть, поклонимось папі й подаруємо йому нашу галеру, а ми їм: «Клавійтесь, коли бажаєте, і папі, й вашій мамі, а ми люди православні і віри своєї не станемо щербити. А галеру продамо». Почали сперечатися, аж тут знялась така буря, що й весла поламала, і стерно поламала, і мушили ми пристати до Мессіни, у шпанській землі. Шпанці виманили нас із галери до міста і замкнули у палату. Навіть води не давали без грошей, а старший заслаб і аж два місяці видужував. Аж коли видужав, тільки тоді почав писати воеводі шпанської землі, щоб нас відпустили в православну християнську віру. А воевода, навпаки, хотів, щоб ми служили шпанському королеві. Давав по двадцять карбованців на місяць. А як ми не захотіли, шпанські німці відняли у нас каторгу з усіма животами, з усіма турськими людьми. Пограбували нас зовсім душею і тілом, а тоді і вільний лист дали. Звідтіля пішли ми до Рима. Сильвестр каже: «Святий папа допоможе усім нам!» А ми справді голі й босі. Допоміг — помахав перед носом пучкою і каже: «Бог допоможе!»

— На лаві б витягся за таку допомогу! — сказав стерновий і почав крутити в руках брус, бо байдак пер просто на очерет.

— Ну, а цар московський як вас пригостив?

Никітін враз спохмурнів, почав озиратись на каючок, потім витяг шию вперед.

— Зараз на плесо виїдемо... Цар... Цар тільки велів дати кóрму, по два алтинні, та й поготів, ще й відіслав усіх під

начало до патріарха для виправлення, що ми у папи приймали сакрамент. — І вже сердито додав: — Я сорок років молився богові на каторзі, а чимсь допоміг патріарх? Козак ваш Тарас допомагав. З ним ми були прикуті на каторзі до одної лави, з ним і сюди прийшли. Оце був патріарх... Тільки дуже його порубали і постріляли, а то і досі б жив.

— А де ж Самійло Кішка подівся?

— Який Самійло? — здивовано спитав Нікітін.

— Той, що вивів вас із неволі!

— Старший? В Калугу повернувся. Тільки його звали не Самійло, а Іван Семенович.

Козаки витріщили очі: кожен кобзар знає достеменно, що невільників вивів Самійло Кішка, преславний козак-запорожець, який потім став гетьманом, а не якийсь Іван.

— Це, певне, по-московському так кажуть — Семенович, — примирливо сказав один, — а по-нашому — Самійло.

— Не знаю, батюшки, Семенович був калужський стрілець, на прізвище Мошкін, а взяли нас з ним татари на государевій службі на Усерді.

— А в нас казали — Кішка!

— От люди були! — із щирим захопленням сказав Півень. — Не те що тепер.

— А тепер що? — огризнувся один із козаків.

— Тим маєтки бісурманський цар давав, щоб тільки стали служити проти християнської віри, не захотіли, а нашим — тридцять злотих на рік і кожух і посилай хоч на рідного батька.

— Та викиньте цього причепу за борт! — уже сердито закричало кілька козаків.

— Правда завжди очі коле. Кидайте, тільки щоб не пошкодували.

— Може, характерник який? Я знав одного, кулі замовляв. Може, й ти такий, — сказав стерновий, оглядаючи Півня.

— Може, й такий. От скажу, щоб ви переходили до козаків-запорожців, вони за віру православну б'ються, за старожитні вольності, і перейдете.

— Чуєте? До кого це ми перейдемо? — ще більш глузливо загукали козаки.

— До гетьмана Хмельницького.

— От ми йому як надаємо чортів, твоєму Хмельницькому, так і кісток не позбирає.

— Я так і гадав, що у вас не голови, а гарбузи на плечах.

Козаки здивовано презирнулись.

— Та ти, чортів сину, знаєш що, то кажи, а не дражни, як собак під ворітьми!

— Бо щось у тебе язик свербить.

— Кажи, коли не маєш бажання скупатися в Дніпрі,— уже з кулаками почали підступати до нього.— До берега і влітку захекаєшся.

Півень глянув по воді. Верби аж ген-ген бовваніли, а й то ще стояли у воді. Йому аж похололо в душі.

— Ех, раз помирати! — махнув рукою і вже гнівно викрикнув: — Глухарі ви чортові! А то не чуєте, не знаєте, що діється в світі божому, не чуєте, як стогне бідна Україна? Не знаєте, чому бідний Хмель мусив аж на Січ податися. Чому так багнеться вельможним панам його зловити? Ну, так слухайте!

І він почав із запалом розповідати все, що чув, що знав про підступи польської шляхти, про сподівання сотника Хмельницького. З кожним його словом усе більше грудилось коло нього козаків, все більше зморщок набігало їм на засмаглі чола.

— У Хмеля, вважайте, вже шістдесят тисяч тільки свого війська та сорок тисяч татар Тугай-бей привів. А може, ви ще й досі не чули, що пана сотника на Січі гетьманом обрали!

У козаків від здивування поширилися очі.

— Тепер і покумекайте, куди вас посилають пани, кому доведеться збирати свої кісточки!

Козаки справді замислились. В цей час скінчилися очерети, й попереду яскраво заблищала широка вода. Вона була червона від такого ж червоного сонця, що скотилось на обрій, тільки далеко попереду вода біліла, як снігові замети. На чардак знову вийшов полковник, а з ним іще кілька старшин. Вони на всі боки вимахували й виляскували руками, рягуючись від мошки, яка почала вигравати цілими стовпами. Півневі видалось, що полковник якось подивляється на нього єхидно, і він про себе подумав: «Молися, Півню, настав твій час!» Оглянув з тугою берег, але Мітли ніде не помітив.

Старшини про щось радились, козаки теж перемовлялись стиха і помітно збентежено. Півень зміг почути лише три слова: «Збираймо чорну раду».

Від цих слів його зморщене обличчя почало прояснюватися, потай він глянув у лукаві Проневі очі. Нікітін хитро усміхався.

Старшини вирішили зачекати на другий байдак, на якому їхав полковник Вадовський, а з ним радники — полковник Барабаш і осавул Ілляш Караїмович. А коли вони підпливли, всі зійшли на берег, тільки полковник Барабаш продовжував спати, накрившись молоденькими листочками татарського зілля. Козаки не поспішали братись за перетягання байдаків, а нетерпляче виглядали останніх. Тут, справді, складніші були умови для перетягання, ніж на попередніх порогах: береги поросли вільхою, шелоогою, перетинались ярами. Полковник пересів на каючок і поплив повз берег, щоб оглянути його з води. Він не поспішав: байдаки вже набагато випередили пішу колону, то не біда, коли й заночують під берегом. Трохи далі в Дніпро вливалась степова річка Сура. Влітку часто-густо вона ледь сльозила, а зараз несла каламутну воду широким потоком. Береги Сури білили від черемхи, яка аж забивала дух, навколо лящали солов'ї. Полковник заглибився в цей казковий коридор, милуючись із розкошів природи, і враз почув:

— Пугу, пугу!

Мороз посипав йому поза спиною: адже тут не мусило бути ніяких козаків. Чи то, може, вчулось, може, пугач? Але вигук повторився ближче і голосніше.

— Повертай! — гукнув полковник до свого козака, який підганяв каючок весельцем. Козак теж, певне, настрашився, бо почав так безладно гребти, що мало не перекинув каючка.

— Не поспішайте, пане Кречовський, там і без вас обійдеться.

— Тут немає ніякого Кречовського! — закричав полковник так істерично, що аж самому стало соромно.

— Як відвернулися, так уже й перестали бути собою? Пізнаємо хоч і з потилиці, вашність! Давайте не бавитись у жмурки.

— Притримай каюк. Чого ви хочете?

— Чолом, пане полковник! Треба побалакати в дуже важливій справі, тільки незручно гукати на всю Україну, просимо, вашність, зійти на берег.

Полковник Кречовський сидів нахмурений, несподіванка нагнала зморшки на високе чоло, по зблідлому обличчю перебігали дрижаки, і розгублені очі не знали, на чому зупинитись. Нарешті він крізь зіцплені зуби витиснув тільки одне слово:

— Папай!

Козак, озираючись то на куці черемхи, то на полковника, несміливо заглибив у воду весло.

— Пане полковник, далі вашу милість не пропустять і на крок, — сказав той же голос із кущів.

В цей же час луснув постріл, і куля збульбила воду перед каюком.

— Ви мене що, в полон хочете взяти? — переполошено вигукнув Кречовський.

— Такого наказу не маємо.

— Від кого наказ?

— Від ясновельможного гетьмана війська Запорозького пана Хмельницького.

Полковник часто заблимав віями, потім хутко зирнув на куці черемхи і ще раз перепитав:

— Пана Хмельницького?

— Ясновельможного гетьмана.

— До мене пан Хмельницький має справу?

— Доручено просити вас, ваша милість, зійти на берег.

— А чим ручитесь?

— Даємо закладників.

— Гаразд. Привертай!

В цей час із кущів вийшло трое козаків.

— Наші вам голови, пане полковник.

За кущами на нього чекав гетьманів писар Зорка з двома джурами і конем для полковника.

— Куди ви хочете мене везти?

— До ясновельможного пана гетьмана, вашмось.

Богдан Хмельницький стояв під бунчуком в оточенні трьох старшин і десятка козаків під дикою грушею, недалеко берега Дніпра. Груша вся була в цвіту. В товстому старшині Кречовський зразу впізнав Лавріна Капусту, а двоє інших були брати Нечаї. Облита червоним промінням група була мальовнича і величава. Полковник Кречовський змішався: ще вчора Богдан Хмельницький був його сотником, а зараз перед ним стояв з булавою за поясом державний муж, який не злякався закласти свою голову за булаву, що була такою зрадливою для його попередників. Кречовський хутко стрибнув на землю і пішов пішки. Назустріч рушив Богдан Хмельницький з широко розкритими обіймами:

— Чолом, пане полковник а наш дорогий приятелю! Даруйте, що вашу милість примусили їхати аж сюди, але то лише, за вашу безпеку дбаючи, вчинили.

— Вітаю, вашмось! — Кречовський ще не міг наломити

себе величати сотника Хмельницького ясновельможним паном, та й не пристало польському офіцерові принижувати себе перед козаком, хай хоч і старшим серед них, тому він вирішив вживати «вашмось», з яким можна звертатись до будь-кого.— Але про яку безпеку вашмось клопочеться? Гадаю, ваші козаки послушні.

— А йдеться, пане полковник, про ваших козаків.

— Хіба що? — тривожно скинувся Кречовський.

— Руський народ, як нап'ятий лук...

— Реєстрові козаки хрест цілували на вірність Речі Посполитій.

— А коли за хрестом сама лжа? Ви, ваша милость, хоч і поляк, а не стали католиком, сповідаєте православну віру, бо знаєте, як папа римський менжує богом. А хрест для нього не більше як костур, яким він підганяє єзуїтів.

— Я хочу знати, навіщо вашмось велів мене затримати?

— Щоб пан полковник подумав, де його місце.

— Перед сином Корони не може стояти таке питання.

— Я теж син Корони, вашмось, був вірний її слуга, а мусив узятись за шаблю.

— То пан пропонує мені зраду? — Кречовський враз зблід і машинально потягся рукою до шаблі, але Зорка перебрав її, ще коли садовив його на коня. По обличчю йому пробігли нервові дріжки. Він противився насильству пихатої шляхти, допомагав і ладен ще допомагати Хмельницькому в його боротьбі з магнатами за попрану честь, не стояв на перешкоді справедливим домаганням України, не стане й тепер, але щоб його вzywали зрадником?

— То є над мою силу, пане сотник!

— Зраджує той, пане полковник, хто не піклується долею вітчизни, а дбає за свою вигоду.

— Мені немає часу дискутувати, вашмось,— і Кречовський круто повернув до коня.

— Його у вас більше, ніж треба.

— Пан говорить загадками.

— Он скаже гонець від Затону, зараз усе стане зрозумілим.

— То пан надіється? — догадуючись, тривожно спитав Кречовський.

— Так мусить бути, вашмось, бо нап'ятий лук колись та стрільне.

Гонець збив перед Хмельницьким змиленого коня і голосно вигукнув:

— Ваша ясновельможність, пане гетьман, полковник

Ганджа велів сказати, що все вже скінчено! Тепер городо-ві козаки хочуть почути вашу ясновельможність, самого пана гетьмана.

— Слава, слава! — гукнули всі разом.

— Що то є, вашмосьть? — полотніючи, спитав Кречовський.

— Сталось, пане полковник: реєстрові козаки перейшли під прапори війська Запорозького Низового. А хто з старшин? — звернувся він уже до гінця.

— Полковник Ханенко, Федір Гладкий, сотник Філон Джалалій...

— Вірні товариші! — вигукнув Капуста, який досі тільки вслухався в розмову Хмельницького з Кречовським. — А полковник Барабаш?

— Його, кажуть, Джалалій списом проколов, пане осавул. Ось, каже, запроданець! Порубали ще пана Ілляша і пана Вадовського, кажуть, і Гірського, й Нестеренка... А то вже такі панам вірні були! Полковник Ганджа до козаків довго слово казав, так його аж на руки підняли. Уже обрали собі за осавула сотника Джалалія.

Чим далі казав гонець, тим нижче опускав голову полковник Кречовський. Те, що реєстрові козаки перейшли під прапори Хмельницького, врешті, не було такою вже несподіванкою: всі вони православні, а саме «за православну віру» і було написано на його прапорах. Кречовського аж судомило від думки, як тепер поставиться до нього шляхта, що він залишився в живих, коли всіх інших старшин або утопили в Дніпрі, або заарештували. Тепер уже ніхто не повірить в його непричетність до зради реєстрових козаків.

— Веліть, пане Хмельницький, заарештувати й мене, — сказав він, не підводячи голови.

— На втіху королев'ятам, на втіху вишневецьким і конецпольським? — з докором сказав Хмельницький. — А чи вони мають право судити пана полковника, який, добра бажаючи вітчизні, заступався за права козаків? Чому ж вашмосьть не хоче зробити ще один крок, щоб до кінця бути послідовним? А вам, вашмосьть, я довірю який завгодно полк.

— На що пан надіється?

— На народ, вашмосьть. Армія серед свого народу, як риба в воді, а польську шляхту і голуби будуть клювати. Подумайте, пане Кречовський, і про свою мастність на Вкраїні.

Стременний підвів коня, і Богдан Хмельницький легко вискочив у сідло. За ним сіли на коней і козаки, тільки Кречовський все ще стояв похнюпившись. Коли коні вже загарцювали з петерлячки, він поволі підвів голову. В очах йому, як після бурі чорні хмари, зникали рештки перестражданого вагання.

— Наказуй, пане гетьман! — сказав він захриплим від хвилювання голосом.

— Коня київському полковникові пану Кречовському!

Значковий виїхав наперед з білим прапором, на якому золотою в'яззю було написано: «Покой християнству», — і гетьман Хмельницький рушив до реєстрових козаків, які чекали на нього на березі Дніпра.

IV

Місце для зустрічі противника було з усіх боків зручне: праворуч тяглося болото, ліворуч річка Жовті Боди, теж заболочена, а попереду — низина з ліском, який давав можливість непомітно зайти ворогові в тил. Саме тут Хмельницький і наказав своєму війську зупинитись і до приходу поляків укріпити табір. Більшу половину коней він послав назустріч реєстровим козакам, які плвли вже річкою Сурою. Їх треба було підвезти в табір будь-що до завтрашнього вечора.

Богдан Хмельницький знав кілька форм таборів — найчастіше робили у чотири ряди, з крилами, довгими за поперечники. При потребі кінці зразу можна зімкнути. Іноді треба закладати табір у формі серпа, в формі рогатки або трираменного «ш», а буває потреба у два ряди. Це коли військо переходить до захисту, коні тоді випрягаються, вони напочуються голоблями на вози, скріплюються ланцюгами, проміжки між возами закриваються щитами, а вози від поля дошками, які мусять витримувати удари ядер. На кожному возі ставало по чотири воїни з ціпами або гаками в руках і відбивали наступ. Ціпи бували оковані залізом, і воїни молотили ними по тридцять ударів на хвилину. Решта піхоти сиділа всередині табору і була резервом. Кінпота розташовувалася за табором, а коли її перемагав противник, ховалась до табору, спішувалась і діяла як піхота.

Коли потрібно було потай від ворога перешикуватися, вперед вилазили воїни з снопами вогкої соломи і запалювали; солома давала багато диму і ховала табір від очей ворога.

При наступі табір іноді обсакував частину військ ворога, замикав і рубав або розстрілював з возів.

Місцевість на річці Жовті Води дозволяла спорудити табір у чотири ряди, навіть насипати вози землею і сидіти, як у фортеці. А тому що полякам доведеться стріляти знизу нагору, їхній вогонь не буде спричиняти ніякого убитку. Коли б ворог навіть оточив табір, то й тоді треба тільки покотити вози з гори, і вони самі прорвуть ряди противника. Так Жижка і зробив, коли гуситів оточили католики біля Малешова. Але зараз на всю Європу гриміла слава уже шведського полководця Баннера, який переміг німецьку армію в битві під Віттштоком. Баннер обійшов імперців з правого флангу і нав'язав їм бій. Німці стягли сюди усі свої сили, Баннер, коли вимотав сили противника, кинув в другого флангу свіжу кінноту, і противник мусив був тікати. А ще далеко раніше тікали з Куликового поля татари, розбиті такою ж тактикою московським князем Дмитрієм Донським.

Богдан Хмельницький оглянув поле майбутнього бою і прикидав в умі, звідки краще буде зайти у фланг противникові, щоб повторити цю саме тактику. Але це можна буде здійснити тільки, коли татари погодяться кинути в бій не менше половини своєї кінноти, проте Тугай-бей щось і досі не виявляв великої охоти до бою. Він навіть розташував свою кінноту аж за байраком, миль за п'ять від табору. Остаточне рішення Хмельницький вирішив прийняти перед самим боєм, а зараз лише обдумував можливі варіанти, бо у противника були досвідчені воїни, такі, як Шемберг — мудрий і проникливий шляхтич, на якого ще коронний гетьман Ходкевич звернув увагу, або начальник важкої кавалерії Раковський, а особливо вирізнявся серед них молодий, але запальний полковник королівського війська Чарнецький. «Тільки не такого їм потрібно рейментаря, як Стефан Потоцький, — думав Хмельницький. Стефанові вбили в голову, що він схожий на чеського принца Христіана Антгальського, а принц у битві з католиками здобув несподіваний успіх відважною атакою: розігнав кавалерію і порубав цілу колону піхоти. Заздрість душила Стефана, і він тепер усю тактику зводив тільки до навалної атаки».

— Ваша ясновельможність! — почувся позаду голос. Він озирнувся: перед ним виструнчився козак. — Перекинчик із польського війська.

— Приведіть сюди.

— Та він ось. Василю!

Із-за куща терну вийшов здоровенний парубок, але з дитячим обличчям. Одежа на нього була мала — рукава сорочки короткі, штани вузькі, на величезних ногах були тільки самі халяви, але на голих п'ятках дзенькали остроги. Він до того зніяковів, що на очі йому аж виступили сльози. Богдан Хмельницький був і сам не низький, але на нього мусив задерти голову. Від такого видовища мимохіть усміхнувся, тоді і козак посміхнувся, але гетьман уже суворо спитав:

— Чому дозволяєте самому гуляти?

— Та це мій брат, пане гетьман. Хіба не подібний?

Вони були справді схожі, тільки козак виглядав років на десять старішим і вдвічі меншим.

— Я щось і тебе не пригадую,— сказав Хмельницький.

— Бо я лише три дні, як прибився до війська. Макар Давило.

— Це той, що придавив ріжком хати шапку?

— Еге ж, ваша ясновельможність, той самий. Тільки то наш батько був. Як тільки на кого розгніваються, бувало, зірвуть з його голови шапку, плечем підважать ріг рублевої хати і придавлять шапку. А той потім кличе всю вулицю, щоб витягти шапку.

— Ну, вас до гармат треба приставити. Сьогодні привезуть аж дванадцять із Дніпра.

— Я можу й до гармат, ваша милість, а наш Василь у драгунах служив, тільки чобіт не встигли йому пошити, а хлопець у конях змалку кохається.

— А що про гетьманича Потоцького скажеш, хлопче, де його військо?

— Я вночі втік, ваша милість, наш полк заночував за два дні звідси,— відказав Василь таким несподівано тоненьким голоском, що його брат Макар аж почервонів.

— А багато німців у полку? Це ж найманій?

— Тільки командири німецькі, а шерегові — наші, повдягані у німецьке.

— Що ж думають собі драгуни?

— Отак, як я, думають, ваша милість, тільки німецькі офіцери цильнують, щоб і кроку від полку ніхто не зробив... Так ви, ваша милість, дозвольте у кінноту?

— Будеш у моєму почті їздити. Ідіть в обоз, може, там знайдуться чоботи і на твою ногу.

— Ваша милість, не турбуйтеся, я бачив чоботи по мені на одному німцеві, а ще день-два й босий походжу.

Василь не збрехав, польське військо прибуло на Жовті Води ще цієї ночі. Було темно, козацький табір уже спав, і його присутності вони не помітили, бо перейшли річку й розташувались на луках на привал. Всі їхні маневри робились на виду у козаків, але козаки не виявляли себе аж до ранку. Коли стало світати і кухарі заходилися біля вогню, польські вартові спочатку помітили дим, зраділи й подерлися на белебень, в надії чимсь поживитися в зимівнику. І тільки коли надибали свіжі рови й вали, зрозуміли, що перед ними не зимівник. Знята вартовими тривога підняла на ноги польське військо. Зчинилася метушня, крики, лайка. Дехто вже кинувся сідлати коні, запрягати вози, готуватися до бою, але в козацькому обозі панувала тиша. Поляки зрозуміли це по-своєму: козаки причаїлись, налякані грізним виглядом хоругв, польськими хрестами і орлами, громом труб, блиском зброї, і страх серед війська почав змінюватися на радість: на белебень понеслися вже зухвалі й погрозові вигуки.

Богдан Хмельницький щойно закінчив раду старшин і вийшов із свого шатра з перекопським мурзою Тугай-бесм на вал. Вони бачили, як поляки похапливо кинулися на тому ж місці обкопуватися шанцями і ровами, споруджувати табір.

— Гарний простір буде для кінноти, пане Тугай,— сказав Хмельницький, оглядаючи великий луг.

Приземкуватий мурза мав косо прорізані маленькі очі, високо підкинуті крильця брів, широке обличчя з чорною борідкою і приплюснутим носом. Рвучко окинувши щілицками очей луки, річку і ліс вдалині, відказав скрипучим голосом:

— Тугай-бей буде воювати, де схоче.

— Пан Тугай-бей мусить ударити на польський табір із лісу, у тил!

— Тугай-бей буде воювати, де схоче,— рипів, як немазаний віз, мурза.

Богдан Хмельницький спохмурнів і коротко додав:

— І то не раніше, як накажу!

Тугай-бей ще більше примружив очі і східно сказав:

— Ай-ай, гетьман козацький гнівається на Тугай-бей, а Тугай-бей хоче помирити пана Хмельницького з Ляхи-станом.

— Тепер розмирить нас тільки шабля.

— Тугай-бей розмирить. Ляхистан заплатить гарач, татари будуть полякам допомагати, а пан Хмельницький буде просити миру.

Богдан Хмельницький зціпив зуби, щоб не крикнути в очі цьому спільникові «собака!», і вже поволі глухо проказав:

— Хіба перекопський мурза перестав уже бути васалом його світлості кримського царя?

Тугай-бей, як собака під палкою, знітився, але вже в другу хвилину знову хитро примружив очі.

— Світлий хан Іслам-Гірей з Ляхистаном не воює, пане Хмельницький, хан не зрадить його королівської милості польського короля, воює перекопський мурза Тугай-бей. Про це хан не знає.

— Чого мурза ще хоче? — спитав гостро Богдан Хмельницький, відкинувши дипломатію.

— Ясир брати татарам, коні й животину — татарам, скарб і животи дуванити пополам... Тоді Тугай-бей хоче воювати.

Богдан Хмельницький наморщив чоло: перекопський мурза, схожий на коршуна, щодня ставив нові вимоги, і він, Хмельницький, мусив згоджуватись, бо проти польської важкої кінноти не міг ще виставити рівної.

— Буде так, — сказав він твердо, — як домовлено з ханом: полонені ляхи твої, коні й животину дуванити пополам, скарби й животи — козакам! А буде Тугай-бей брати ясир в українських селах, хай тоді не гнівається на козаків.

Тугай-бей оскалив зуби в посмішці, хутко повернувся й пішов до обозу, дрібно ступаючи короткими ногами.

Над луками виткнулось сонце, свіже і сочисте, як розрізаний кавун. Під його промінням кожна травинка заграла самоцвітами. Здавалось, ніби хтось вигрїб на велетенський черінь жар, який від подиху вітерця то іскрився, то згасав. У польському таборі поступово зменшувалась метушня, на зрубках, набитих землею, уже стояли гармати, біля воріт з боковими панцями розташувався загін крилатих гусарів і сотня піхоти Саліги, на правому фланзі загін німецької піхоти воеводи подільського, а на лівому — каштеляна чернігівського. Біля них стояли легко озброєні загопи із списами Гнівоша, Зборовського і Яна Дзіржки, за ними загопи важкої кінноти — драгуни й рейтари хелминського воеводи і владиславського єпископа, Олександра Радзівілла

і Денгофа. Посередині табору розташувався загін каштеляна Яна Жоравського, який справляв денну сторожу. Позаду між кущами вільхи уже забілили намети. Один був найбільший, із блискучим орлом на жердці, певне, рейментаря Стефана Потоцького, бо біля нього найбільше питовалося людей. В далекоглядну трубку навіть можна було впізнати Якова Шемберга, який вирізнявся вже сивим волосом, полковника Чарнецького, сокальського старосту Сигізмунда Денгофа, Андрія Фірлея із Дубровиці, Хому Собеського та інших можновладних панів-ляхів, яких гризла жадоба слави.

Згодом від польського табору відділився загін кінноти і поскакав до лісу. Тугай-бей уже від'їхав, Богдан Хмельницький наказав послати до нього гінця й попередити. Передчасне викриття татар у лісі було аж ніяк не бажане.

Богдан Хмельницький ще раз оглянув свій табір: чотири полки смужками стояли попереду, а п'ятий упоперек за ними. Ще далі білили намети. Козаки були зайняті своїми справами: той чистив коня, той точив шаблю або навчався нею володіти, той латав сорочку; кухарі, червоні, як стиглі помідори, поралися біля казанів, тільки частина вільних козаків видивлялась на польський табір і точила баляси, від яких схоплювався то тут, то там регіт. Коли хто підвищував голос, у відповідь із польського табору неслися погрози, в які неодмінно впліталися слова «хам» і «бидло». Козаки відповідали дружним реготом, що ще дужче драгувало шляхту. Нарешті один драгун не витримав і вискочив за табір, вимахуючи шаблею. У козаків, як у мисливців на дичину, жадібно заблищали очі:

— Ти диви, який стригунець. Пустить мене!..

— Знайшовся який вояка. Ось я його!..

— Щоб осоромив курінь?.. Нехай Фесько Бідний: того сам Богу учив на шаблях битись.

— Фесько! Фесько! — загукали й інші.

Фесько Бідний був на голову вищий за інших, а на луках грав на коні сухорлявий молодик. З таким ставати до герцю більшому не дозволяла козацька регула, а помірятись силами кортіло кожному, аж жижки тряслись. Нарешті із козацького табору виїхав такий же молодик у червоному жупані, шапці-кабардинці і жовтих сап'янцях. Коли дивитися на них обох, здавалось, що на луках розцвіли дві квітки. Козаки всі покидали роботу й вибігли на вай.

Те ж саме сталося і в польському обозі: герць був таким же чесним змаганням, як і перегони або боротьба.

Молодики налетіли один на одного, як вихор, і клинки заблискали в їхніх руках, мов блискавки. Спритний був драгун і вправно орудував шаблею, але й козак нічим не постуцався перед ним: вони сходились, розходились, знову наскокували, і дзвін шабель розносився по луках, як веселий передзвін молотків із кузні. Щодалі кінь під козаком ставав усе менш поворотким, менш слухняним. З цього й скористався шляхтич.

Козак упав на луки і, ніби стомлений, розкинув проги сонця руки, а шляхтич у переможному екстазі підніс над ним високо свій клинок і навіть підвівся на стременах. У польському обозі спочатку почулися радісні вигуки, потім вигуки перейшли в рев, глузування з козаків, регіт і бажання негайно знищити всіх. За ворота вибіг другий шляхтич, за ним третій. Ці не просто викликали на герць козаків, а вже дражнили. Козаки скрипіли зубами, але мовчали.

Другим вискочив Фесько Бідний. Його кінь ударився груди в груди з конем широкоплечого і вусатого шляхтича у дорогому жупані. Від удару кінь шляхтича аж осів на задні ноги, але Фесько з цього не захотів скористатися. Наляканий і розлютований шляхтич поліз на Феська, як ведмідь на рогатину, і вже за якусь хвилину з рук йому випала шабля, а за нею і сам шляхтич упав на траву.

Тепер радісно закричали, заулююкали козаки, а коли Фесько загнав назад в обоз третього поляка, козаки вже заревли. Поляки теж не мовчали, але тільки лаялись. Тим часом із польського обозу виїхав ще один загін і теж поскакав до лісу.

Загін хоч був і невеликий, але це вже починало декого із козаків непокоїти. Звернув на це увагу і полковник Золотаренко. Коли він прийшов до гетьманського шатра, Хмельницький сидів над покресленим аркушем паперу й ставив якісь позначки. Через плече йому заглядав генеральний писар Петрашенко, нова в обозі людина, статечна, розумна.

— Може, ти, пане Василю, відгадаєш? — замість привітання запитав Хмельницький.

— Коли про поляків питаєш, пане гетьман, так, на мою думку, подалися за допомогою. Бачу, нервують пани-ляхи.

— За допомогою вони ще будуть посилати, а це — щоб затулитись від татар. Так би і я зробив. Ляхи нервуються,

що ми не премось наосліп, сидимо в сбозі тихо, а їм починати незручно. Ще й більше казитися будуть, як довідаються про реєстрових козаків. Не дивився?

— Не видно.

— Серед реєстрових є полк, зодягнутий у німців, треба їх «татарами» зробити. Тугай-бей піде всіма силами в засідку.

— Розумію, пане гетьман, до ранку буде зроблено.

— Як твої сини, пане Василю?

— Були здорові, пане гетьман! — Золотаренко від згадки про синів аж засяяв увесь, але глянув на Хмельницького, в якого сумом поїнялись очі, і зникнув.

По паузі Богдан Хмельницький важко зітхнув:

— Трудно, Василю! — потім враз стрепенувся, очі вже заіскрилися, крилами розправилися брови: — Чув, Максим Кривоніс на допомогу йде? Прислав гінця, каже, на цей бік уже почав переправляти.

— Хіба так багато?

— Коли не бреше — понад п'ятнадцять тисяч. Будемо чекати, а чи як?

— Навіщо? Беззбройна голота, тільки об'їдати буде, а коли що, перша на пупа закричить.

Хмельницький наморщив чоло, заплющив очі, підпер рукою голову і в такій позі заляк. Золотаренко почекав трохи і хотів уже вийти з шатра, але Хмельницький підвів голову і тільки тепер відказав Золотаренкові:

— Коли б ця голота раніше пізнала свою силу, не треба б було нам зараз пужати по степу вовків.

— З вовка хоч шерсті клок.

Хмельницький холодно глянув на Золотаренка і нічого не сказав. Золотаренко, помітивши в його очах тінь невдоволення, винувато пробубонів:

— Звичайно, в боротьбі й палиця знадобиться.

Хмельницький все ще мовчав, Золотаренко зовсім розгубився і, заникуючись, додав:

— Максим — неабияка поміч.

— Пусте, Василю, — нарешті озвався Хмельницький. — Ні Максим, ні ми з тобою нічого не варті без людей. Народ — поміч і ограда наша! А думка твоя правильна, що великої армії поки що нам не прохартувати.

— Ваша ясновельможність, гонець! — доповів Марко. Він і надалі залишився і дворецьким, і слугою, і козаком, а то й нянькою, як був для Богдана, коли ще при звичаював його до шаблі.

— Нехай заходить.

До шатра зайшов сухий, чорний і закурений козак, в якому тяжко було упізнати Півня. Тільки очі в сітці біленьких зморшок були все такі ж сміхотливі, блискотливі і рухливі, як живе срібло. Хмельницький запитливо звів брови. Півень, певне, чекав на виявлення хоч маленької радості з його появи, і тому так блищали його очі, але мовчки підняті брови гетьмана остудили увесь його запал, і він уже дерев'яним голосом проказав:

— Ясновельможний пане... реєстрові козаки на підході, будуть тут як не видно.

Хмельницький спочатку непевно, потім посміхнувся вже на весь рот:

— Та це ж Півень? Півень! Ти в турка перевернувся, чи що? Марку, приймай гостя. А Мітла ж де?

Півень аж закліпав віями від припливу радості:

— Мете степом Мітла, пане гетьман, і Никітін іде. Там хіба ж такий невільник! Хоч прикладайся: сорок років з Самійлом Кішкою на каторзі був... Півневі тільки доручить, він лусне, а зробить.

— Дякую, козаче! Скликайте старшин — братів зустрічати.

В козацькому обозі заграла сурма, певне, її почули і в польському обозі, бо враз там зчинилась метушня: видно було, що поляки готуються до бою, один загін навіть уже вийшов із табору, але чомусь у бік лісу, і на половині дороги зупинився. Погрози і лайка стали ще більш сердиті. Між загоном і обозом безперестанку скакали верхівці, і від цього, здавалось, ще збільшувалася метушня. Нарешті каптелян Жоравський сам поскакав до лісу.

Все це спостерігав Богдан Хмельницький і нервово кусав кінчик вуса: було зрозуміло, що в лісі відбувався бій. Тугай-бей виявив себе передчасно, і тепер його допомога не може бути такою ефективною.

Минув недовгий час, і з лісу виїхав загін вершників, за ними несли, певне, поранених і побитих. Загін, який стояв, як заслон у полі, теж повернувся до свого обозу, і метушня як хутко почалась, так хутко й спала. А ще через якийсь час із польського обозу помітили на південь куряву над степом, і в обозі почали від радості навіть обніматись і цілуватись. Тепер уже не один-два, а десятки поляків вибігали на вали і посилали чортів козакам, до тонкоців малюючи, як будуть четвертувати, вішати, саджати на палі, утинати голови козакам, що насліділися повстати на

своїх панів. І це буде не колись, а може, ще сьогодні, як тільки прибудуть в обоз реєстрові козаки.

Реєстрові козаки наближались: вже чути було розложисту пісню, бубни, литаври. В польському обозі з кожним їхнім кроком раділи все більше, заграли вже оркестри, забили в котли, засвистіли на трубах. А козаки наближались у полум'ї вечірнього сонця і безлічі прапорів і значків. І враз вони круто повернули до козацького обозу.

Поляки на валах розгубились, але хтось істерично загукав:

— На допомогу! Вони атакують з ходу! Слава, слава начальникам!

Його підтримала тільки частина, яка не могла бачити, як реєстрові козаки мирно в'їздять до козацького табору, решта все більше ширила очі, стовпіла від несподіванки і нарешті панічно заводала:

— Зрада, зрада! Нас покарав пан бог! Треба рятуватись!

Козацька старшина, привітавши реєстрових козаків, стала спостерігати польський обоз; там уже зчинилася справжня паніка: шанці спорожніли, загони змішались, вози рипіли вже до воріт.

— Дозволь, пане гетьман,— сказав Данило Нечай, сяючи збудженими очима,— одним полком прикінчу їх!

— Ми теж просимо! — загомоніли й інші.

Богдан Хмельницький в далеkozорну трубку оглядав ліс, ніби шукаючи ознак татар, і мовчав. Полковники перечекали ще кілька хвилин і знову загомоніли.

— Найзручніший момент,— сказав Золотаренко.

— Будуть тікати, як павіжені,— додав Вешняк.

— Тікатимуть, обов'язково...— гукали й інші.

Мовчав тільки полковник Кречовський, який почував себе ніяково серед нового оточення, хоч більшість старшин була вже знайома, мовчав і гетьман. Нарешті він сказав:

— В лісі татар ще немає.

— А з ким же поляки билися?

— Оце й мене цікавить.

— Тоді ще краще! — вихопився Павло Тетеря, якому нетерпеливилось показати себе теж уже досвідченим козаком.

— Краще, коли татари не перехоплять поляків?

Тетеря почервопів, знітився і замовк. Зрозуміли свою перозважність і інші старшини і теж примовкли, тоді Хмельницький повчально сказав:

— Звір найстрашніший, коли поранений. Поляки дозволяють собі робити розгاردіаш в обозі тому, що ми мовчимо, а тільки заворушимося, зразу опам'ятаються. Битися, панове, треба в останню хвилину, коли вже іншого виходу немає. Кожен день для нас є наука. От сьогодні як ми стріли? Без будь-якої системи, а треба тепер знати, що забитих десять чоловік разом справляє в обозі ворога сильніше враження, ніж п'ятдесят у різний час. Треба стріляти безперестану і по цілі, а щоб менше витрачати пороху — через одного, потім враз пачкою. Від такого вогню і кіннота не зможе вишикуватись для атаки, і кожен воїн буде ходити весь час у чеканні смерті. Це не дуже весело: за два-три дні і здоровий на стіну подереться.

В цей час привели драгуна, який просто з герцю перебіг у козацький табір. Він був у німецькій формі, але родом із-під Вільшани і прозивався Кутя. Від нього і довідалися про бій у лісі. Билися, виявляється, між собою два польських загони. Спочатку прибіг гонець від одного загону і сповістив, що надібав козацьку засідку і половину перебив, перестріляв, решта в паніці розбіглася по лісу, і наздогнати нікого не змогли. Згодом прибіг гонець і від другого загону, він теж надібав козацьку засідку, майже всю перестріляв, а решту розігнав і просить, на всяк випадок, прислати допомогу. Сил противника, як виявилось, ні перший, ні другий загони не з'ясували. З того й почався в польському обозі переполох і тягся, може б, і досі, коли б каштелян Жоравський не поїхав сам до лісу і не зібрав обидва загони, які билися між собою. Забитих на смерть немає нікого, але поранили чоловік п'ять.

— А що це поляки надумали зараз робити?

— Дехто хоче зовсім тікати, а інші хоч за річку. Все через реєстрових козаків. І рейментаря не слухають, «Згінула Польща!» — кричать. Та вже пан Чарнецький почав стидати, умовляти, доводити. «Ми, — каже, — тепер, може, й не переможемо реbelieю, але зможемо ще відбивати їхні атаки, а там підмога прибуде від гетьмана коронного».

— Чекай, чекай, як пан Чарнецький сказав, «прибуде підмога»?

— Еге, а там, каже, прибуде підмога від гетьмана коронного. Ото й місце табору міняють, щоб не дістали ваші гармати.

— За підмогою послали вже?

— Мали послати сьогодні вночі, ваша милість!

Гінця із лісу від Тугай-бея все ще не було.

— Найпевніша надія на себе,— сказав Хмельницький.— Пане Нечаю, пошли тридцять чоловік до Чорного лісу. Щоб мені до Чигирини і птиця не пролетіла.

— Наказ, пане гетьман! — виструнчився менший із Нечаїв, Іван.

V

Другий день теж минув у дрібних сутичках і перестрілці, поляки хоч і встигли вже обвалувати з усіх боків свій табір, але настрої від цього не поліпшав: вони вже перестали погрожувати козакам, навіть не виїздили на герць. Вночі козаки спустилися з белебня і розташували табір над самою річкою. Козацькі гармати знову могли діставати ворожі шанці, і зразу ж зав'язалася артилерійська дуель. Польські хоругви почали ладнатися до бою. Правим крилом, певне, командував сам рейментар, бо в першому ряду стояли панцирні хоругви коронного гетьмана Потоцького, в другому ряду кіннота братів Сапіг, в третьому — драгуни Денгофа, за ними піші загони єпископа і в чотири ряди слуги. На лівому крилі командував полковник Чарнецький кварцяним військом, його частини теж були владнані в чотири ряди. Середина, певне, для приманки, була прикрита тільки пішою сотнею бельського каштеляна Жоравського, але з шанців визирало аж шість важких гармат, які охороняли ворота.

Щойно в своєму обозі заворушились поляки, Богдан Хмельницький наказав сурмити клич «до бою». Від перших же звуків козацький табір завирував, мов вода на вогні: засвистіли трубки, залунали команди, заіржали коні, зарипіли вози. Коли козацькі полки були вже готові рушити в бій, наперед виїхав під малиновим прапором гетьман Хмельницький з булавою у руці. Гомін ущух.

— Козаки! Лицарі-молодці! — почав схвильовано гетьман.— Настав час віру православну козацькими грудьми сперти, шаблею наші дома, дітей і жінок захистити. Паниляхи відняли від нас честь, наші вольності і віру за те, що ми своєю кров'ю спокій Речі Посполитої берегли. Так краще умерти з славою, ніж жити в ганьбі. Хай не страшать вас крила гусарів, руки за них міцніші, хай не лякають позолочені карабелі, вони не раз щербилися об козацькі кістки. Бог нам буде в поміч і його свята мученька. Вперед, лицарі! — Повернув коня і поскакав до річки, а за ним і всі полки.

Богдан Хмельницький розумів, що найбільшу небезпеку становив Чарнецький, зненависть якого до козаків надавала йому і сили, і кмітливості. В той же час Стефан Потоцький не проміне спробувати своєї навалної атаки, що стала його ідея фікс¹. Проте на сьогодні досить буде обидві ці групи тільки скувати.

Козаки хутко переправилися вбхід через річку і стали стіною. Поляки теж не рухались. Хтось глузливо гукнув із козацької стіни:

— Люди добрі, хто мені скаже, для чого це пани-ляхи крила собі поначіпляли?

— Як для чого? Щоб від наших шабель зразу на небо злетіти!

— Злякалися, сучі діти? — озвався один уже з польської стіни.

— А сам трясеться, став біліший за полотно, — гукнув Півень. — Ось глянь, вашець, у дзеркало, — і повернув до нього спиною Мітлу.

Шляхтич дійсно пополотнів спересердя, зарепетував:

— Хам, собача кров!

Козаки реготали:

— Як в око вліпив, клятий Півень!

Розлючений поляк підкинув до ока мушкет і стрельнув. Мітла розначливо ойкнув, сховився за бік, потім поліз до пазухи і витяг жолудь:

— Диви, які щедрі стали пани-ляхи: жолудями стріляють. Це ж для таких, як ви, найкраща їжа!

Тепер уже зарепетували мало не всі поляки:

— На рани боскі: то є образа!

— Хам сміє уродзових шляхтичів зневажати?

— На палі, на палі всіх шизматів!

— Отак їх затіпало, — сміявся Нікітін, він теж виліз наперед, — аж земля трясеться!

Козаки аж захлинались від реготу.

— А що ще буде, як панам пики понабиваємо!

— Ось ми вам!..

Першими кинулися на козаків панцерні гусари із списками. Назустріч їм вимахнула частина запорожців полку Ганджі. Почалася січа.

На Данила Нечая, що був на правому крилі, повів свою хоругву Денгоф. Легку кінноту зустріли дончаки. Вони

¹ Настирлива ідея.

вже складали цілий курінь. Потім кинулися в бій хоругви Сапіг, Зборовського, Радзівілла.

Незабаром зелений луг обернувся ніби в велетенський казан, в якому кипіла, клекотала смола. А коли в бій вступили вже всі частини і від жадоби помсти затуманилися їм очі, Богдан Хмельницький наказав виходити із засідки на белебні ресстровим козакам. Вони мусили тільки флангами зачепити поле бою, а всією силою взяти польський табір у кліщі. Командував ними полковник Филон Джалалій.

Бій не вгавав цілий день. Уже кілька разів поляки припірали козаків до табору, тікали й самі, уже винесли з бойовища тяжко пораненого каштеляна Жоравського, потяг ноги до обозу, обвисли на плечах слуг, порубаний Денгоф, а його драгуни майже всі перейшли на бік запорожців, увесь заюшився кров'ю Золотаренко, Данило Нечай уже носив руку на перев'язі, уже луками бігали коні без вершників, а вершники лежали з мертвими очима на возах, уже й Василь Данило ходив у чоботях німецького капітана, але ні козаки, ні поляки не могли ще похвалитися перевагою, хоч уже вечоріло.

Втягнуті в запеклий бій, поляки зразу навіть не помітили, як козаки на флангах все далі й далі проникали в тил. Першим, видно було, зрозумів небезпеку такого маневру Чарнецький, бо хутко стяг проти правого крила всю важку кінноту і обрушив її на Данила Нечая.

Хоробро билися запорожці, вони не випускали шаблі з рук, навіть коли вже їм очі запливали кров'ю, а падав кінь, козак рубав і пішим, ламався клинок, — стягав поляків з сідел за ноги і душив руками. Все більше валялося на луках обламаних крил, все лютішали поляки, і козацькі ряди помітно почали рідіти: убитого понесли з поля отамана Донського куреня, порубали і отамана Чигиринського куреня, хоч він ще щось кричав, в руці вже тримав вуха Мігла, багато запорожців лягли трупом на луках. Козацькі лави почали гнутись, задні вже відступили аж до води. А стануть переправляться через річку — полякам залишиться тільки добити, і вони вже дійсно зметикували й ринулися всією потугою на козаків.

Богдан Хмельницький стояв на валу покинутого поляками табору. Полковник Вешняк на саморобному плані місцевості показував йому, як просувається Джалалій, щоб оточити польський табір, полковник Кречовський водив по узліссі далекогозорою трубною, а писар Петрашенко щось

хутко писав на коліні. Навколо з ратищами стояли запорожці із особистої охорони гетьмана.

— Бачу, витикаються з лісу татари,— говорив Хмельницький.— Напиши, що я забороняю їм сьогодні втручатися в бій!

— Хитрує Тугай-бей,— покрутив головою Вешняк.

— Прошу підписати! — підвівся писар.

Богдан Хмельницький хутко розписався, кинув назад перо і знову обернувся до правого крила.

— Не витримає Данило... Коня! — Він вихопився в сідло.— Давай, пане Кречовський, твоїх татар! — і поскакав на праве крило.

Побачивши гетьмана з шаблею в руці, запорожці зупинились, обертали коней і знову гнали на поляків.

— За віру, за віру! Хто за бога, за того бог! — гукав Хмельницький.

Козаки бачили, як гетьманський бунчук і малиновий стяг пробивалися наперед. Назустріч погнав коня величезний шляхтич з вусами аж до вух. Їхні клинки схрестились. Другий шляхтич налетів збоку, але його перехопив Пронь Нікітін, піддів на ратище і однією рукою кинув через голову.

В цей час почулось спочатку тихе, а щодалі все голосніше «алла, алла, алла!», і із-за белебня вимахнули «татари», сповнюючи криком всю долину. Вусатий шляхтич остовпів на якусь мить, і в цю хвилину Хмельницький вибив йому з рук клинка, а Василь Давило уже беззбройного пана потяг за комір до полону.

«Татари, які іноді до «алла, алла» примішували щиру українську лайку, забігли поляків збоку. Поляки не витримали такого раптового наскоку і повернули назад. Назустріч їм скакав Стефан Потоцький:

— Панове, зупиніться! Не соромте вітчизни, це ж хлопці наші! Пан бог допоможе нам стерти їх на порох... Згадайте ваших хоробрих предків... Заклинаю... зупиніться!

Але його волення заглушали невгамовні крики «алла, алла, алла!..» А попасти на аркан татаринів, щоб тебе в ликах гнали аж у Крим біля стремена, було страшніше за докори гетьманича. Кількох шляхтичів і справді уже зарканили.

— Тікайте, пане Кречовський,— крикнув, пробігаючи, один шляхтич з вибалуженими очима.

— Стій! — Кречовський своїм конем заступив йому дорогу.

— То васць хоче попасти в лапи гольтіпакам?

— Я хочу, щоб такі, як ти, не паскудили Речі Посполитої. Візьміть його!

Шляхтич не міг зрозуміти, чому за полковником Кречовським стоять татари, чому ці татари говорять чистою українською мовою. І коли вже його стягли з коня, він, мабуть, до чогось домислився і враз закричав як на пуга:

— То є обман!.. То пан Кречовський не є вже поляк... Я протестую!

— То такі, як ти, крулев'ята не є поляки. Марш!

Це була перша сутичка Кречовського в ролі козацького полковника. Досі він був ще не певний, що необхідна в бою зненависть до ворога буде невимушеною. Але, бачачи, як самовіддано козаки накладають головами, скільки по-дурному гине шляхти, по-справжньому обурився. Що її примушувало, крім зажерливості, нести свої голови на край хрещеного світу? То й нехай розплачується своєю кров'ю! Він уперше за кілька днів зітхнув на повні груди, і сумні досі очі весело заблищали. Його «татари» уже не алалакали, а мовчки рубали наполохану шляхту, яка без оглядки тікала до табору.

Богдан Хмельницький зупинився, в руках у нього вже була булава. Поляки тікали. Видно було, як серед розтріпаної шляхти майорів прапор з білим орлом: під прапором тікав до обозу гетьманич Потоцький, тікав уже й Чарнецький, гнаний «татами». Від страху почала стріляти польська артилерія, але її ядра калічили десятками своїх же.

Що густіше збивалися поляки на воротях, намагаючись скоріше пропхатись до табору, то дужче сяяли очі гетьманові Хмельницькому, тим більше йому розправлялися плечі, тим вище підносилась голова. Біля його ніг лежало вже кілька знамен і значків польських хоругв, а позаду тримали полонених начальників. Це був початок перемоги!

VI

Увечері пішов дощ, зробилося вогко і холодно, хоч у польському обозі і без цього було сумно і тоскно: з бою не повернулися до обозу безстрашні начальники — заслужений поручик старости скальського Балака, поручик маркграфа і старости гродецького Врублевський, ротмістр Мелецький, який собою врятував життя рейментаря, притримавши повідки його коня, що ніс пана до ворожого табору.

На очах у всіх козаки потягли до полону уродзогого шляхтича, поручика королівської хоругви Стожара. Від ран помирає Гнівош. А ще скільки волочить перебиті ноги, руки!

Комісар Яків Шемберг низько опустил сиву голову і кивав нею в такт своїм невеселим думкам. З переходом реєстрових козаків на бік Хмельницького сили урівнялися, але після сьогоднішнього бою уже й цього не залишилось. І все тільки тому, що дався умовити себе поділити військо на два відділи. В таборі ще можуть відбиватися не один день, але козаки заморять їх голодом.

Стефан Потоцький з вдаваною бадьорістю сказав:

— Панове, наші втрати не такі вже великі, щоб забути навіть про вечерю.

— Тільки трупами увесь рів загатили,— похмуро відказав полковник Чарнецький, який сидів напуганий, мов сич.

— В рові більше слуг, пане полковник. Зате ми майже знищили ворога.

— Залишається тільки хоробро... відступити.

Стефан Потоцький розгублено й безпорадно посміхнувся, а Чарнецький вів далі:

— Але, пане рейментар, ми вже й цього не можемо зробити вільно: козаки вже оточили наш обоз і викопали рови.

— Що ж ви, вашмось, пропонуєте? — сердито спитав Шемберг, почувавши в словах Чарнецького камініці в свій город.

— Прошу, панове! — перебив Сапіга-молодший. — З гольтіпаками має бути одна мова: запропонувати негайно здатися на милість рейментаря.

— А то так! — підхопив Сапіга-старший. — Нехай видадуть начальників, а там видно буде!

— Коли хочуть, щоб їм простили...

— Як на Солониці! — додав Станіслав Потоцький.

На Солониці його брат, Микола Потоцький, будучи тоді гетьманом польним, обіцяв повсталим козакам цілковиту недоторканність, коли вони видадуть своїх старших, а коли козаки повірили полякам на слово й видали отаманів, тоді шляхта вирубала увесь табір до ноги. Натяк на Солоницю викликав у всіх єхидну усмішку, а Стефан Потоцький захоплено вигукнув:

— Ідея! Так і зробимо.

— Пане рейментар, — прорипів Шемберг, як до нерозумної дитини, яка набридла своїми витівками, — це можна зробити тільки в тому разі, коли ми відірвемо від Хмельницького татар.

— Ідея!

— Чекай, вашець, я пропоную послати зараз же до перекопського мурзи послів, най пообіцяють, що Річ Посполита заплатить татарам усі упоминки, які досі заборгували, а Тугай-бею доброго гарачу, щоб тільки татари перейшли на наш бік. А не захочуть переходити, нехай хоч покинуть Хмельницького. Татарам важливо, хто більше дасть.

— Так і зробимо! — знову вигукнув Стефан Потоцький.

До послів призначили за старшого підкоморія чернігівського Хребтовича. Він резонно спитав:

— А це? — і потер у них перед очима пучками пальців. — Гельд, гельд, — як каже мій шинкар.

Грошей, як завжди, у війську не було.

— Пообіцяйте, пане Хребтович, скажете: «Слово гонору шляхтича дорожче за золото».

Хребтович пошкріб потилицю й пішов з порожніми руками. Слуга реймента викликався провести послів непомітно просто до намету татарських начальників, бо він ще вдень примітив кінський хвіст на жердці біля одного шатра.

— Трудно! — сказав Шемберг, випровадивши послів. — Коронного хорунжого судити треба: не вмів ладити, умій карати. Коли б зразу утяв шию цьому хлопові, ми б оце не місили чорнозему по степах, а сиділи б у себе по маєтках і славили пана бога, що не минає і нас своїми милостями.

— Зараз треба думати, — сказав Чарпецький, — як нам пробитися назад.

— Що ви, пане полковник, все пробитися та пробитися, — скипів Шемберг. — Слава богові, один польський лицар — то є хоругва!

— Ви, вашмосьть, знаєте, з ким татари, з тим і перемога.

— От вона й буде з нами!

— Про це тільки й гадаю, але хоч і хлопи, а користаються з нагоди так, що й Юлій Цезар краще б не зміг: Хмельницький може наробити нам ще більше прикростей, коли з'єднається з купами Кривоноса. А він, кажуть, десь уже переправився через Дніпро.

— Де, хто? — закрутив на всі боки головою Шемберг, нарешті, надибав начальника розвідки і втупив у нього

свої зеленкуваті котячі очі.— Я вас питаю, пане Улінський, що наша розвідка робить? Де цей Кривоніс? Скільки в нього люду?

— Пане комісар,— почав, закиуючись, Улінський,— я маю певні відомості, що в Кривоноса не більше сотні голодранців. Десь вештаються біля Черкас.

— Через цю «сотню», як ви кажете, пане Улінський, Єремія Вишневецький досі не міг вибратись із Посулля,— криво посміхнувся полковник Чарнецький.— Нічого не знає ваша розвідка. А пани гетьмани про нас зовсім забули.

— Певне, козаки перехопили наших гінців.

— А де від них гінці?

Дощ не переставав дріботити по шатру, уже не гріло й вино, і шляхта все більше дратувалася. Почали вже втрачати надію і на повернення своїх послів.

— Певне, помітила сторожа, і нема чого чекати,— сказав Чарнецький, збираючись іти.— Ще трьох шляхтичів подарували Хмельницькому.

— Прошу, папове, це вже більше за моє терпіння! — аж задихнувся Шемберг.— Пане рейментар, мені вже ноги топчуть, мені вже доточують розуму!

Сварка спалахнула, як полум'я, шляхта вже схопилася за шаблі, але в цей час сповістили з сторожової охорони, що прийшли послі від козаків. Всі вставилися на Шемберга, комісар і сам стояв з витріщеними очима, явно не розуміючи, з чим можуть прийти послі за даної ситуації. Першим прийшов до тям Стефан Потоцький.

— Що, панове, не я казав? На це й треба було чекати. За перемогу! — гукнув він радісно, хапаючись за келишок.

На обличчях присутніх спочатку несміливо, далі дужче почала проступати усмішка. А коли молоді шляхтичі високо піднесли келихи і загукали: «Хай живе пан рейментар!» — старіші й собі загукали: «Слава, слава!»

— Значить, татари вже накивали п'ятами!

— То таки мудрий пан Хребтович. Зумів-таки намовити татар і без грошей.

— А коли так хутко козаки прибігли опрощення просити, то, значить татари не тільки покинули Хмельницького, а й на наш бік перейшли.

— Ну що тепер скажеш, вашмосьть? — уже примирливо спитав Шемберг.

— Почуємо, побачимо,— відказав Чарнецький, не подаючись загальній радості.

— Хома невірний. Кличте цих семенів!

— Тільки ніякого опрощення лотрам! — загукала шляхта.— Хмельницького видати живцем.

— І пана Кречовського!

— По кавалку буду різати!

— А інших посікти на капусту!

До шатра ввели трьох козаків — високих, плечистих, чисто поголених, ошатно одягнутих. Вони сановито уклонились.

— На коліна перед його вельможністю паном реймента-рем! — вигукнув Сапіга-молодший.

— На коліна! На коліна! — вперше подав голос і підкорій Белзьський, збуджений войовничістю Сапіги.

Козаки здивовано звели брови, посміхнулись.

— Даруйте, панове, але ми маємо серйозну справу,— проказав Вешняк, виступаючи наперед.

— Ніякого опрощення! — не вгамовувався Сапіга.

— Ми є послі його ясновельможності гетьмана війська Запорозького пана Хмельницького до пана реймента і пана комісара. Готові є, панове, вислухати?

— Що, що? Бидло! Я вас восковими пороблю! — закричав Стефан Потоцький, у якого войовничість Сапіги викликала вже ревності.

— Прошу пана реймента,— сказав Шемберг, зніяковівши з поведінки шляхтичів,— хай говорять. З чим ідете, панове козаки?

— Так говорити — себе не поважати,— сказав з докором Вешняк.— Послі є особи всюди недоторкані, а до того ж серед полонених є багато уродзаної шляхти, коли що...

— Посмійте тільки!

— Слухаємо, слухаємо,— вже роздратовано гукнув Шемберг.— Що ви просите?

— Сповіщаємо, що козаки не хочуть задаремно лити кров і згодні на переговори! — Вешняк уклонився і зробив крок назад, показуючи що на цьому його місія скінчилася.

Це зовсім не відповідало щойно виголошеним тостам, і Шемберг з широко відкритими очима плюхнувся в крісло, Стефан Потоцький розгублено водив очима по присутніх, Сапіга-старший прищелепувано дивився на шматок шинки, настромлений на виделку. Тільки Сапіга-молодший гористо попростував до виходу.

— Я не звик, щоб переді мною хлопи дозволяли собі пащекувати.

Чарнецький наморщив лоба і очима, повними зненависті, свердлов козаків.

— Більше нічого не скажете?

— То є все, пане Чарнецький!

— Гаразд, вийдіть: нам треба порадитись.

— Ми вже своє виконали, вашмості.

— Нам треба порадитись,— повторив Чарнецький, уникаючи звернення.

Коли козаки вийшли, в шатрі ще довгий час панувало мовчання, аж нарешті Шемберг проказав:

— Ви розумієте, панове?

Тепер загомоніли всі зразу, не знаходячи слів від обурення.

— Яке нахабство, яке нахабство!

— Запевняю вас, панове,— кричав Стефан Потоцький,— за годину вони вже будуть колінкувати перед нами. Це все козацька хитрість!

— Це вони ще не знають нічого про татар.

— А ви знаєте? — сердито буркнув Чарнецький.

— Панове, мені здається, що ми легковажимо становищем,— сказав Шемберг.— Тут треба серйозно подумати. Коли б козаки почували себе непевно, вони б так хутко не кинулись просити. Знаю їх: сто разів попереду вдаються до хитрощів. Але вони нічого не просять і не вимагають.

— Посміли б ще вимагати,— прискав Стефан Потоцький.

— Хто зуміє, той і посміє, вашець, за три дні нам нічого буде їсти, а коні вже й сьогодні без паші. Нам треба вивідати, що собі думає цей Хмельницький. Я пропоную послати до нього послів.

— Що, що? Пане комісар, це ви, вашмость, пропонуйте послати послів до лотра, якого треба посадити на кіл?

— Коли дістанете, пане рейментар. Марс не допоміг, нехай допомагають дипломати.

— Щоб і цих заарештував Хмельницький?

— Я гадаю, що пани з Хребтовичем повернулися, ще й не встигли розійтися із рейментарського шатра шляхтичі. Хребтович був розлучений: вище за чауша ніхто з ним не став балакати, а під кінець сталось щось і зовсім не зрозуміле.

— Ні, панове,— сказав він, кидаючи об стіл мокрою шапкою,— то є хитра бестія, отой Хмельницький. Його голими руками не візьмеш.

— Але ж ви, вашмосьт, мали доручення до мурзи...

— Облиште! — роздратовано відмахнувся Хребтович.— Ви краще послухайте, що трапилось: пахолок не обдурив, провів саме до татарського намету. Заходимо. На кошмі сидить якийсь ідол в чалмі з такою бородою,— і він провів рукою по животі.— Ми до нього: «День добрий!» Відповідає ламаною польською мовою: «Добрий день, панове!» Ми тоді до нього по-гурецькому — розуміє краще. Стали викладати наше прохання, киває ідол своїм чурбаном, погоджується, тільки сам вирішити не може. Треба, каже, до мурзи. Ну, веди до мурзи, до нього ж ми й прийшли.

— А хто ж це балакав з вами?

— Чауш,— відказав уже другий з послів.

— Приводить цей чауш нас у шатро, дуже скромно обставлене: похідне ліжко, ведмежа пкура на землі, а біля порога перебрана доріжка. Ми лише сіли на дзиглики, виходить із-за полога — і хто б ви думали?

— Еге, еге! — закивали головами й інші послі.

Але шляхті, певне, було ліньки думати, бо ніхто не відповів.

— Сам Хмельницький! — вигукнув Хребтович з розрахунком на ефект.

Справді, всі скинули головами, як від пострілу, а Стефан Потоцький навіть перепитав:

— Хмельницький? Бути не може!

— Власною персоною, пане рейментар!

— Гетьман! — проказав і другий посол.

— Так і звернувся до нього бородатий ідол. «Пане гетьман»,— каже.

— Вже московською мовою,— додав третій посол.

— Каже, прийшли до його вельможності пана Тугай-бея послі від рейментаря польського війська намовити татар перекинутись до поляків або хоч відступитись від тебе, ясновельможний пане гетьман.

— Так і сказав Хмельницькому?

— Ніби нас тут і немає,— сказав другий посол.

— Сидимо вже ні живі ні мертві, думаємо: гукне зараз своїх семенів і накаже порубати на капусту. Але Хмельницький тільки бровою повів, а бородатий ідол кланяється та все викладає; і що ми обіцяємо, і скільки обіцяємо,

тільки каже: «Цього питання чаушеві не вільно самому вирішувати, а твій брат, Тугай-бей, пане гетьман, велів, коли його нема, до тебе, вашмосьть, звертатись».

— Якийсь не сповна розуму цей чауш,— сказав третій посол,— весь час руку до серця приклада, а друга, мабуть, вибита, кланяється, як кримському цареві.

— Хмельницький стоїть і справді як цар. «Кажіть, що хочете?» — уже в нас питає. Ми тик-мик. «Не зрозумів,— кажемо,— ваш чауш: ми прийшли просити Тугай-бея переказати ханові кримському, що вже послали упоминки за всі чотири роки. Хочемо жити і далі в дружбі».

— Добре вивернувся, вашмосьть! — гукнув Сапіга.

— Пан гадає, що все це так легко,— огризнувся Хребтович,— Хмельницький наче читає твої думки, навіть сказав, кому така дурниця в голову прийшла.

— І вац не зарубав його на місці? — викрикнув, враз почервонівши, Шемберг.

— Я вже гадав, що й шаблі своєї більше не побачу, але повернули. Хмельницький хоч і простого роду, а розумну голову носить на плечах.

— Не те що пан Хребтович,— ущипливо сказав Шемберг.— Чим ця голова вразила вас?

— Каже: «Татари будуть мати більше зиску з поляків, маючи їх за противника, ніж навпаки. А упоминків ніяких ви не послали, бо нічим. Ідіть,— каже,— назад і перекажіть комісарові Шембергу та панові рейментареві, нехай не пробують дурити Хмельницького. А коли не хочуть почесному, нехай тоді нарікають на себе».

— Його треба було на місці зарубати! — викрикнув рейментар.

— Але ж мудро він обвів вас, панове, довкола пальця,— докірливо покрутив головою Шемберг.

— Прошу пана, що пан комісар хоче сказати? — найжачився Хребтович. Він був і схожий на їжачка: такий же колючий і з таким же гострим пискком.

— А те хочу сказати, пане Хребтовичу, що ви, вашмосьть, виклали Хмельницькому всі наші потаємні думки.

— Я викладав їх з вашого наказу татарам!

— Ви їх і в очі не бачили. Де той пахолок, що провів вас до татар?

— Мав повернутись.

— Ніхто не повертався, вашмосьть, бо то, певне, був шпиг Хмельницького, а бородатий тільки чалму татарську надів.

— Мабуть, той, що вранці дражнився, — вкинув Чарнецький. — Треба було окуляри надіти, пане Хребтовичу.

— Гаразд, панове, — східно відказав Хребтович по паузі, — нехай я помилився вночі, а ви і вдень козаків прийняли за татар. Тільки крикнули «алла, алла» — і вже...

— Досить! — з серцем сказав Шемберг. — Що ж, панове, все як на долоні, іншого виходу нема — будемо кликати козацьких послів!

Йому ніхто не відповів, тоді він сам лягнув у долоні. Ввійшов слуга.

— Накажіть... затримати козаків до ранку!

VII

Богдан Хмельницький вставав рано, о шостій годині кожного дня він уже переслуховував своїх урядовців і осавулів. Сьогодні перший доповідав Лаврін Капуста. Розвідка доносила, що обидва гетьмани коронного війська з головними силами дійшли вже до Чигирина, раді, що близько немає запорожців, і весело бенкетують. Про битву на Жовтих Водах ще нічого не чули, бо обидва гінці намі перехоплені.

— А почують — рушать на підмогу, — сказав Хмельницький. — Треба кінчати. Що про Максима Кривоноса чути?

— Вночі прибули гінці. Кажуть...

— Нехай сам послухаю — поклич.

Лаврін Капуста передав наказ посильному і знову повернувся до шатра.

— Тугай-бей хвилюється.

— Запахло смаженим?

— Так есть, ваша милость. Каже, набридло чекати.

— Гарний нюх має перекопський мурза.

— Волосся на собі рвав, що вчора не поживився полянами.

— Вичікував, чия візьме. Я вже послав наказ — сьогодні може спустити на них своїх татар. Що пан Шемберг гадає?

— Аж до ранку думав, як з поразки зробити перемогу.

— На це пани-ляхи майстри.

— А коли побачив уранці, як голодні коні попускали голови, почав намовляти рейментаря стати до переговорів.

— Чому ж не бачу і досі послів?

— Кирлу гнуть вельможні.

— Може, й моїх послів зобиджають?

— Уже почали панами величати.

— А треба, щоб ще й посміхались. Пане Петренку, накажи, вашність, своїм гармашам побудити панів, а то так і царство небесне просплять. Пане осавул, щось і наші козаки заспали сьогодні. Щоб мені весь час висіли над польським табором.

— Заходьте! — гукнув за поріг Капуста.

До шатра попереду вступив Петро, а за ним вкрай зніяковілий Саливон.

— Чолом б'ємо, ясновельможний пане гетьман! — від хвилювання голосніше, ніж треба, вигукнув Петро, а Саливон проказав самі кінці слів, дбаючи, щоб тільки не відстати. Обидва вони були статурні і хвацькі молодики.

— Добрих козаків має Кривоніс! Як себе почуває пан отаман?

— Пан отаман, ваша милість, був у доброму здоров'ї і велів кланятися вашій милості,— і вони обидва розгони-сто кивнули головами.

— Здалека прибуваєте?

— А вже тепер близько, ваша милість, так що за три дні тут може бути пан отаман з усім військом.

— Тільки де ми розташуємось? — подав нарешті голос Саливон.

Хмельницький розгладив пальцями вуса й усміхнувся до старшин.

— Уже для них і степу мало.

— Ага. Зараз тисяч десять лічимо, а за два дні хіба знати, скільки прибавиться; люди, як повинь, прибувають.

— І всі, певне, з вилами та з косами,— насмішкувато сказав Сомко.

— Не тільки з вилами, пане полковник,— відказав Петро, ображений з тону Сомка,— в Переяславському замку забрали три гармати, у Бужині — п'ять та у Капелі дві. У вас тут половина піших, а в нас усі на конях.

З Сомкового обличчя зникла насмішкуватість, а в інших старшин від здивування піднялися брови, тільки по обличчю Хмельницького перебігала все ще посмішка, але вже викликана розумними діями Кривоноса.

— Спасибі, хлопці, за звістку! Якось уже і для вас знайдемо місце,— і він знову широко посміхнувся.

— А от що до нас усякі інші пристають, ви дозволите? — запитав Саливон, уже рушивши було йти.

— Які такі інші? — звів брови Хмельницький.

— Ну, не наші, волохи, литвини, москалі... Що на панів робили.

— І багато таких?

— Можна й сотню вже скласти! І поляки хочуть з нами бити панів, а наші кричать — до біса, вони католики!

— Уже є й вихрещуються, — додав Петро.

— Як кажуть: мондри поляк по шкодзі¹.

— Все одно не приймають. Кажуть — всі вони прийшли сюди кров нашу пити.

— Так який буде наказ, пане гетьман, про поляків?

Хмельницький наморщив чоло, замислився і нарешті кинув:

— Хто щиро взявся за шаблю, щоб скинути панське ярмо, той не буде питати дозволу.

В цей час заgrimіли гармати, затріщали органки, у ворота вимахнула кіннота і заграла на ряснім лузі. Петро й Салівон вперше бачили воєнні табори, справжню війну, і в них аж жижки затрусилась і собі спробувати шабель на вельможних сшинах. Проте із польського табору ніхто не виїздив навіть на герць. Козаки почали задирати поляків словами, наперед знову вибіг Півень з штанами в руках, за ним причовпав і Мітла, підв'язаний хусткою.

— Пізнавайте, пани, чиї штани! — закричав Півень, піднявши їх на шаблю.

— А де ти їх узяв? — запитав Мітла захрипим голосом, ніби кричав із бочки.

— На луках: як тікали пани, погубили й штани.

— Та це такі пани, на двох одні штани, — гукнув з коня козак. — Озивайтесь обоє, чого соромитесь?

— А хіба не знаєш чого? — і Півень зморщив носа.

Козаки доточували його слова, пояснювали і від реготу аж брались за боки, проте поляки тільки лаялись, з перекивленими від злості лицами стріляли в насмішників, але за вал ніхто не витикався.

Десь опівдні прибули послы. За старшого був полковник Чарнецький. І без того сухий і жилавий, за цю ніч він аж почорнів. В колючих очах блимав злий вогник, який ще більше розпалювався, коли йому доводилось виявляти гречність до козаків. Богдан Хмельницький привітав послів, як добрих знайомих і бажаних гостей.

— Чолом вашій милості, чолом, пане полковник дорогий, і ви, панове! Вельможне панство радий вітати у своєму убогому патрі. Прощу, панове!

¹ Мудрий поляк по шкоді (польськ.).

На гостинність Хмельницького полковник Чарнецький не відповів навіть вдаваною посмішкою, а з властивою йому різкістю і пихою сказав:

— Ми прийшли сюди, пане Хмельницький, не для того, щоб радувати вашу милість. Пан рейментар і комісар війська коронного хочуть знати, коли сотник його королівської милості війська Запорозького припинить сваволю й стає знову підлягати маєстату його королівської милості? А чи доведеться війську коронному шаблею учити козаків послуху?

— Козаки слухають вашності, тільки їх не чують! Але такі справи треба трактувати хоч би з сенатором. Немає такого у вас в обозі, то нема що надаремно й час гаяти. Прошу до столу, а посваритися ще встигнемо.

— Пан Хмельницький уже посварив козаків з Коронаю.

— Пане Чарнецький, нема що говорити, Корона тільки те й робить, що сварить козаків, сварить і весь народ руський. Не дивно, що народ гнівається. А буде Корона чинити мудро, то й помиритися можна.

— Що пан Хмельницький просить?

— Відпустити моїх послів.

— Вони є в заставі.

— То ви відповідаєте своїми головами.

Полковник Чарнецький починав губитися з поведінки Хмельницького: взятий тон не справив ні на гетьмана, ні на старшину, яка була при цьому, ніякого враження, а раніше козаки б уже колінкували перед ним. Але й заговорити іншим тоном Чарнецькому не дозволяв шляхетський гонор, а ще більше зненависть до козаків. Інші послі, хоч і нічого ще не сказали, а тримали себе ще більш пихато.

— Ми певні,— продовжував Чарнецький, не міняючи тону,— що панове старшини розуміють, що чим довше вони будуть противитись, тим більше будуть відповідати перед Річчю Посполитою, а тому пропонуємо негайно скласти зброю, видати армату і розпустити гультяйство, тоді пан рейментар і пан комісар обіцяють просити його королівську милість про помилування бунтівників. Скільки панове старшини просять часу на роздум?

На прийомі були присутні: генеральний осавул Іван Ковалевський, писар військовий Золотаренко і полковник Сомко. Богдан Хмельницький оглянув їх примруженими очима й спитав:

— Що на це скажуть панове старшини?

Старшини стояли з непроникними обличчями, тільки

ради етикету стримуючи свої почуття. За всіх відказав полковник Золотаренко:

— Ясповельможний пане гетьман, тебе військо Запорозьке обрало за старшого, тобі й вирішувати нашу долю.

— На тому згодні! — гукнули разом інші старшини.

Хмельницький, уже не звертаючи уваги на послів, заходив важкою ходою по шатру, дивлячись собі під ноги, а коли, зупинившись перед Чарнецьким, підняв голову, з очей його була вже неприхована зненависть.

— Даю вам, панове, дві години!

Чарнецький навіть відступив крок назад.

— Я вас не розумію, пане...

— Гетьман, — виразно підказав Сомко.

— Пане... — зам'явся Чарнецький.

— Гетьман! — ще виразніше підказав уже Золотаренко.

— Не розумію, пане гетьман, — через силу проказав Чарнецький, ніби його примусили проковтнути кавалок глекого хліба. Він уже зметував ситуацію і помітно зблід, проте з вдаваною розгубленістю перепитав:

— Козаки просять дві години на обговорення?

— Нема що говорити попусту, пане Чарнецький, — уже дратуючись, сказав Хмельницький, — перемога в моїх руках!

Чарнецький тепер уже пополотнів. Зблідли і інші послі.

— Пан Єзус! — пустив один очі під лоб.

— То є нечувано! — сказав до нього другий.

Хмельницький знову заходив з наморщеним чолом по шатру. Чарнецький нервово кусав кінчик вуса, спійманого губами.

— Що панове козаки хочуть? — нарешті проказав він.

— Якою мірою міряєте, такою мірою і вам відміряється: умови капітуляції, дякуємо вам, вашність, самі підказали: складіть зброю, видайте гармати, і вас ніхто пальцем не торкне. Ідіть собі до біса! Кров даремно проливати ми не хочемо!

— Це була б нечувана ганьба! — викрикнув Чарнецький.

— На рани боскі! — в один голос вигукнули й інші послі.

— Ганьба? — враз визвірився на них Хмельницький. — А на Солониці, коли вельможне панство потоптало своє слово гонору, то не ганьба? А що після ординації козаків обернули на хлопів, приставили до груб, до собак — то не ганьба? А що чаплінські можуть наступати на здоров'я

будь-якого значного козака, а сенат не тільки не заступається, а ще й насміхається над козаком — то не ганьба? Крім ганьби, за вірну службу козаки більше нічого не мали від Речі Посполитої! Але сьогодні, панове-ляхи, я вже не той, що вчора. За дві години козаки розпочнуть наступ. Ідуть!

Ще послі не встигли вийти з шатра, як вбіг отаман сторожової сотні і збентежено вигукнув:

— Пане гетьман, ваша ясновельможність, поляки рушили табором відступати!

— Відступати? На погибель собі роблять. А ви, пане Чарнецький, значить, нам очі замилювали?

— Видить бог...— скрикнув вкрай збентежений Чарнецький.

— Так, видить бог, не хотів я цього. Сурміть до бою!

Петро й Саливон мали вже їхати назад до свого загону, але те, що почалося на бойовищі, примусило їх обох забути і про від'їзд. Досі за річкою по луках гарцювали окремі козацькі сотні, вони то тут, то там налітали на польський табір, але, зустрінуті мушкетним вогнем, а то й з органок, а органка мала аж п'ять цівок і запалювалась від одного гнота, відкочувались назад і налітали в другому місці, але розірвати табору, обставленого у дев'ять рядів возами, не могли. Коли саме рушив з місця польський табір, хлопці не помітили, а спочатку почули в козацькому обозі сурму, потім загриміли барабани, загукали отамани, і весь обоз ураз обернувся на потривожений мурашник. У ворота почала вискакувати сотня за сотнею кіннота, потім рушили піші відділи; хутко переправились через річку і, як мухи грудочку цукру, обліпили з усіх боків польський табір, і тільки гепер лукомльські хлопці помітили, що польський табір так, як був, так і сунув чотирикутником по луках до лісу. За стрільбою, за іржанням коней, брязкотом шабель, воївничим криком козаків, безладним криком команд польських начальників, криком поранених не можна було почути свого голосу.

Табір усе котився далі, не міняючи своєї конфігурації, і враз в одному місці піби хто встромив між вози велетенську коляку, ланцюг возів розірвався, і в цей проміжок, мов голодна худоба в загін, ринула козацька кіннота. Передні лягали, як трава під косою, але натомість вривалися інші все більше і ще дальше. Лемент збільшувався, тепер у польському таборі, здавалось, командували всі, навіть слу-

ти, бо більше нічого не було чути, а табір котився далі на північ.

Коли козаки розметали вже більшу половину ворожого табору, поляки кинулися до лісу, в надії в його петрях знайти порятунок, але назустріч їм на весь степ розляглося моторошне «алла, алла, алла...».

Петро й Саливон незчулись, як і вони опинилися в гущі бою. Перед очима миготіли спанізовані жовніри — крилаті, закуті в панцер, в дорогих жупанах, у кудих свитках. Прикриваючи один одного, Петро й Саливон вибирали, де ширша спина, товща шия, і рубали їх, скільки хотіли. Враз на Петра налетів з вищиреними зубами косоокий татарин, заджерготів: «Башка, башка»,— і замахнувся дрючком з білою кісткою на кінці.

— Чого воно, ця невіра, хоче? — оглянувся на Саливона Петро, і в ту ж хвилину татарин зашморгнув йому ликом обидві руки. — Ідол! — закричав Петро.

Саливон зрозумів намір татарина і спритно приставив йому до горла клинок шаблі. Татарин заверещав, як спіймане за ногу поросся, крутнувся на своєму гривастому бахматі і враз зник.

— Не розібрав, чи що?

— Таке ж, не розібрав... Цей бісурман, мабуть, уже не одного козака зтяг у ліс. Шукай тоді його аж у Царгороді, на каторзі.

Татари ганяли по табору, як хорти за зайцями, хапали людей, хапали коней, здирали сідла, потрошили вози. Козаки рубали на вибір, де поляк був краще зодягнутий, за яким, як вівці за бараном, бігли слуги. Дехто з поляків намагався вирватись із табору, їх наганяли, і бій уже клекотів на широкому степу.

За якусь годину від польського табору залишилися тільки потрощені вози, побиті коні, поламані крила гусарів та шапки, загублені жовнірами. До козацького обозу пронесли на ношах Стефана Потоцького. Кривавий шрам тягся йому через лоб аж до вуха. Він лежав із заплющеними очима, жовтий, як віск, і вже навіть не стогнав. Провели до полону з пониклою головою Шемберга, сльози текли йому по сухому обличчю. За ним ішов, кидаючи на сп'янілих від перемоги козаків злі погляди, полковник Чарнецький. З ним були й брати Сапіги. Молодший вже втратив свою воєвничість і принижено просив козака, щоб про його полон сповістили княгиню Вишневецьку, і вона дасть за нього хоч який викуп. Втратили пиху й інші полонені: тепер вони

раділи, що потрапили до рук козаків, а не татар. На їх очах рудий шляхтич віддав уже татаринowi всі гроші, які мав при собі, нюрнберзький годинник, що й за три копи не купиш, шаблю з срібною насічкою, аби його відпустили як не на волю, то хоч до козацького обозу.

— Гетьман родич мені, розумієш, родич! — благав він. Татарин брав і гроші, і речі, але тільки крутив головою: — Твоя моя не понімає.

Саме в цей час повз них скакав розпалений боєм Хмельницький.

— Богдане... Пане гетьман! — почув він позаду себе розпачливий крик і озирнувся: рудий шляхтич уже стояв на колінах, розхристаний, з вибалушеними очима, і простягав до нього руки. Хмельницький зупинився.

— Виговський, Іван?

— Я, пане гетьман! На бога, рятує! Вік буду слугою тобі й дітям твоїм...

— Скільки? — гукнув Хмельницький по-татарському.

Татарин ласо дивився на гніду кобилку під писарем Зоркою і щось заджерготів.

— Гаразд. Пане Зорко, скажу дати тобі ще кращого коня, а кобилку віддай татаринowi за пана Виговського. Ну, пане Іване, пам'ятай, скільки ти мені коштуєш! — проказав він, усміхаючись, і поскакав далі.

Гомін бою стихав: хто не наклав головою, потрапив до полону, але жоден із коронного війська не вирвався із-під Жовтих Вод, хіба що прикинувся мертвим до ночі.

Богдан Хмельницький їхав оточений лісом побраних у противника прапорів і значків. Під вухом йому щось улесливо джерготів Тугай-бей, але Хмельницький його майже не слухав: на весь степ лували переможні крики його козаків, вигравали сурми, бриніли кобзи, гримів грім барабанів і не вгавали вигуки «слава, слава!». Вони славили перемогу, хай ще невелику, але блискучу.

VIII

Княгиня Вишневецька, про яку згадував Сапіга, в цей час переправлялась із своїм двором через Дніпро проти Брагіна. Ярина помітила, що за останні дні за нею стали менше стежити. Сьогодні теж вона не відчувала на собі пильного погляду косих очей, а коли переправилися на лівий берег, уже звечоріло, для княгині Грізельди в хаті рибалки влаштували перепочинок, і про неї, мабуть, забули.

Ротмістр Ташицький із своєю сотнею поскакав до містечка, довкола були ліси, і Ярина поволеньки, ніби щоб набрати квітів, пішла до лісу.

За Яриною, мабуть, ніхто не кинувся до самого ранку, а вона все даліше заглиблювалась у ліс, тримаючись звірчачої стежки понад Дніпром. Після ведмежих лап стражника коронного Лаща їй уже, здавалось, не страшні були ніякі звірі.

За два дні Ярина прибилася до Чорнобиля. На панському дворі було повно селян і міщан, вони вільно вже заходили і в панські покої. Вулицями ходила сторожа із міщан. На коні гасав лимар, всі його називали паном отаманом. Ярину затримали, але зразу ж повірили на слово, що вона такає від княгині.

— І наш пан утік! — сказав один із сторожі. По його чорних пальцях не тяжко було здогадатись, що це був швець.

Ярина навіть сказала, що вона козацька жона і що козак її деєь воює з поляками.

— Може, на Жовтих Водах? — загукали всі зразу.— Чули, отам панам-ляхам дала жаба цицьки!

— А може, у Кривоноса? — допитувався, мабуть, кравець, бо в його сорочку було застромлено аж дві голки з нитками.

— Уже, кажуть, пішов Кривоніс до Хмельницького. Тепер нехай начуваються пани-ляхи!

— Я теж піду, що тільки виписали та грубником зробили, а я хіба не такий же був козак?

— А що, я не зумію утнути шиї якому-небудь вельможному? А ти ж куди це простуєш, молодице?

Ярина вперше в житті почула про себе, що вона «молодиця», і почервоніла, мов півонія.

— До батечка хочу. Аж за Чигирин.

— Так ти почекай, та разом: ми теж туди збираємось. А то зараз на шляхах одній небезпечно.

— Боюсь, щоб не нагнали.

— Чи чуєш, тепер вони нас бояться. Що ти думаєш, у нас і гармата є, і мушкетів з два десятки буде, і самопали.

Ярина збила собі ноги і сьогодні все одно не могла йти далі. Незабаром вона упевнилась, що лимар Тихін, на прізвище Колодка, справді збирає купу, щоб іти до Хмельницького. Вже зійшлося чоловік тридцять. Випадково Ярина ловко підсадила одного парубка в сідло, але баский кінь зразу ж скинув його на землю, тоді розпалена Ярина враз

вихопилась на коня сама, і він поніс її по вигону, але скинути не міг. Ярина гасала на коні, доки його не вкоськала. Попробували й інші сісти на коня, але мало хто міг утриматися. Тепер повстанці почали вже умовляти Ярину їхати з ними. «То ж козак, а не молодиця!» — казали вони до себе.

Що більше було можливостей, то скоріше Ярині хотілось побачити батька, тітку Христю, хутір П'ятигори, а може, і... Вона цього не доказувала, бо серце враз стискалось у солодкій тузі. Кажуть же, що Максим Кривоніс пішов на з'єднання з Хмельницьким. Зараз про нього тільки й мови скрізь.

На другий день Ярина виїхала з Чорнобиля з повстанцями на тому самому коні, на якому, крім неї, ще ніхто не міг утриматись.

Загін назвали Чорнобильським. Отаман загону, Тихін Колодка, виявився веселим і метикуватим козаком. Він зразу ж став ревниво оберігати Ярину від будь-чиїх зазіхань, а щоб було певніше, сказав:

— Ти, Ярино, краще за всіх нас сидиш у сідлі, їдь зі мною. Щоб картинка спереди була. Он бач, як задивилися на нас, і орати забули. — Гей, хлопці-молодці, чий будете? — голосно викрикнув він.

— Пана Тишкевича!

— А чиє орете?

— Звісно, панське!

— А най йому дідько оре! Їдьмо з нами козакувати, до пана Хмельницького воювати!

— Їй же ти богу?

— Хай би ваш пан сонця не побачив!

— А шаблю дасте?

— Ті ти бісові гречкосії! — обурився сивий дід. — Ти ще спасибі скажи, що присоглашають. Ех, не ті літа! Забирайте усіх коней — і гайда: уже заходе таке, що дома не ввидите!

Троє парубків прискакало охляп до загону і зразу приладнались.

— Отак би й давно. Ех, хлопці-молодці! «Ой на татарських полях, на козацьких шляхах...»

Голос у Колодки був звучний і приємний, так і прихилив до співу, і степом розляглася широка, голосиста й тужлива пісня про козака старенького, як голубонько, сивенького. Дід, який сам-один залишився біля плугів у борозні, натяг рукав сорочки і почав прикладати до очей.

— Не журіться, тату, повернемося козаками! — гукнув один із задніх рядів.

Вперше Чорнобильський загін ув'язався в бій у Радомислі, під Житомиром, який належав Адамові Киселю. Розвідка принесла відомості, що в містечку шляхта склала обивательську хоругву, усіх, хто тільки що скаже про визволення, б'ють і вішають, тому у селах навкруги і досі тихо, але пан уже виїхав на Волинь до Гощі. В хоругві буде з півста чоловік. У Чорнобильському загоні було вже більше, але ж тільки половина мала таку чи іншу зброю, а решта вимахувала вилами або косами. Проте об'їхати Радомисль було нікуди.

— Ну, та й як будемо, Ярино? — скинув на неї збентежені очі Колодка. З кожним днем його погляд усе довше затримувався на дівчині, а рухи ставали все більше скованими.

Ярина, коли помічала завислі на ній очі, сердито морщила лоба і обдавала отамана холодним, як крижана вода, поглядом. Сьогодні вона викривила губи і глузливо сказала:

— А ще до запорожців простуєте. Козаки... цоб, цабє!

Колодка почервонів і з тугою сказав глухим голосом:

— За тебе боюся, Ярино!

— Сама вже нянькою була. Панове козаки, значить, як зайці, по кущах?

— Чому по кущах? — здивовано загукали повстанці.

— Отаман боїться... А я гадаю, доки обивателі розкумекають, ми половину їх переб'ємо, а там і проскочимо. Згодні?

— Згодні, згодні, тільки ми тебе всередину!

— Коли згодні, так не відставайте! — і погнала чвалом коня.

Колодка отетерів, абе, бачачи, що Ярина не жартує, погнав слідом, намагаючись хоч випередити її. Коні розпалились і, вимахуючи розтріпаними гривами, скакали вже, як на перегонах.

— Ярино, Ярино!.. — благав Колодка.

Ярина озирнулася через плече — повстанці не відставали, тоді вона гукнула:

— Видобувай шаблю, пане отаман! — і сама вихопила з-за пояса самопал.

Коли загін пробіг уже частину вулиці, на дзвіниці тривожно забемкав дзвін, по дворах загомоніли, заметушилися люди, затупотіли коні, понід тинами попричаювались якісь

налякані постаті. З одного двору вискочив шляхтич і з оголеною шаблею кинувся на Колодку. Колодка зіщулився, взявся жужмом, потім враз розправився і коротким рухом рубонув. Ярина тільки побачила, як клинок блиснув біля вуха шляхтичеві, але не зачепив, а той розмірено і чітко заніс уже свою важку шаблю за плече, і вона мала зараз упасти на голову отаманові. Ярина кинула повідки, обома руками підняла самопал і стрельнула шляхтичеві просто в голову. Він тут же упав з коня, а шабля тільки черкнула по плечі блідого, як смерть, отамана. Ще кілька обивателів бігли збоку повстанців і намагалися врубатися в купу, але їх відбивали дрючками й діставали косами так влучно, що вже кілька скривавлених потягло назад до дворів.

— А ти, пане отаман, не поспішай, коли треба рубати! — гукала Ярина, скакаючи поруч Колодки і кидаючи час від часу погляд через плече на повстанців. — Диви, який в'їдливий лях! — вона зробила півколо і опинилась перед миршавим довгоносим панком, який устиг уже двох повстанців поранити і поривався до третього. Ярина і цього влучила в голову. Більше ні в кого було стріляти, бо обивателі, бачачи, що загін не має наміру зупинятись, почали відставати.

А ще за кілька хвилин скінчилась вулиця, і загін вирвався в поле.

Від'їхавши добрих дві милі, повстанці зупинилися перепочити і походити біля поранених. Убитих не було, а поранених виявилось аж п'ятеро. Ярина з жіночою ласкавістю перев'язала їм рани, а кров вони зуміли самі зупинити, затоптавши виразки послиненою землею.

Тепер повстанці стали дивитися на Ярину уже як на справжнього козака...

Водою і суходолом щодня до козацького табору прибували реєстрові козаки, які не хотіли більше служити Речі Посполитій, виписані й просто селяни, озброєні чим попало. Від них перших і довідався Богдан Хмельницький, що гетьмани коронні, почувши про поразку їх війська на Жовтих Водах, поспішно рушили назад: Микола Потоцький побачив уже свою помилку і тепер хоче зібрати якомога більше війська, щоб доценту знести козаків.

За два дні Хмельницький поділив з татарами захоплених до полону поляків, дав лад своєму війську, яке вже збільшилось до десяти полків, і рушив слідом за коронними гетьманами.

Чигирин здався без бою, а населення зустріло козаків хлібом-сіллю, старий панотець покропив Хмельницького свяченою водою і дав поцілувати хреста. Безперестанку дзвонили дзвони у церквах, жінки силкувались поцілувати гетьмана в руку, потягся до руки й сивий дід:

— І ти, батьку, за бабами! — посміхнувся до нього Хмельницький. — Чекай, невже Верига?

— Авжеж, Верига, ясновельможний пане... Дочекався й Верига... З радості... дай чоломкну гетьмана хоч у руку...

Хмельницький обняв його й поцілував у мокру від сліз щоку.

— Ну як, пане Вериге, з... — він хотів спитати про дочку, але враз, пригадавши його горе, перевів розмову на хутір.

— Покинув до біса! Для онуків гадав, а воно й дочки не стало. Прийміть, козаки, до гурту, бо занудився овсі!

— Бачу, посивів, Вериге, а статурою ще хоч і під вінець. Дамо коня!

— Та ми пригнали тобі їх цілий табун. Усім хутором знялись, тільки Мусій Шпичка з сином потягли до Кривоноса. І збіжжя, і животину приставили, а то знову бісурмани як набіжать... Бачу, вже й коло тебе вертяться.

— Кажуть, загрибай жар, чужих рук не жаль. А нам користь!

— Хай і так буде. А ось і хорунжий Лава котиться.

— Ну, братику, ясновельможний гетьмане наш дорогий... чолом тобі! — закричав захеканий Лава. — А знаєш, де я був оце? Гаяв аж у Суботів: хотів тобі, пане гетьман, презент справити, а він утік, клятий Чаплінський! Залишилась сама пані Гелена. Веліла кланятись твоїй милості!

При згадці про пані Гелену Хмельницький несподівано для себе зашарівся, але більше нічим не виявив свого настрою перед людьми, хіба що враз зробився балакучим і жартівливим. Чигиринці дивилися на нього захопленими очима. «Ні, не возгордився наш сотник, не возгордився пан Хмельницький!» — казали їхні погляди.

Привітавшись з народом, гетьман, у супроводі почту, поїхав у замок, в якому ще вчора бенкетував Микола Потоцький. В почті не вистачало тільки Марка. Старий слуга, зібравши челядь, рушив на Суботів, знову до хазяйства пана Хмельницького. Слідом котилися ковані шестиколісні вози, повні добра, яке дісталось гетьманові після розгрому польського обозу, але Маркові аж руки свербіли скоріше

доскочити до хутора підстарости Чаплінського і побрати його всенький з начинням і з животами Хмельницькому.

— Марку, чекай! — Він озирнувся, за возами біг Півень, а за ним Мітла. На Півні була вуздечка, накинута на голову, як коневі, а Мітла вимахував кухонним сікачем. — Оце нам дісталось після дувану. Полковникам та сотникам золото, срібло, а нам, кажуть, і за це бути вдячними. Де тут не повний віз, ми додамо! — І вони покидали відвойоване добро на вози.

Марко докірливо похитав головою, але ні вуздечки, ні сікача не скинув з воза, навпаки, хазяйновито запхнув їх під рядно.

Боячись, щоб загони Кривоноса не зустрілися з коронним військом і передчасно не втрутились у бій, Хмельницький послав сказати, щоб Кривоніс зачекав, доки Микола Потоцький мине Черкаси. Але військо Кривоноса і без цього не встигло б прийти раніше: опинившись на правому березі Дніпра і звівши докупи кілька окремих загонів, Кривоніс у той же день одержав звістку від Семена, що Єремія Вишневецький зібрав війська шість тисяч, стоїть зараз у Яготині і наказав уже послати кілька десятків драгунів по Дніпру аж до Києва, щоб зігнати в Ржищів усі пороми і човни. Щойно довідався про розгром на Жовтих Водах і спішить на допомогу коронним гетьманам.

Поява добре озброєних частин князя Вишневецького на правому березі була б значною допомогою коронним гетьманам. Кривоніс повернув до Ржищева і став табором, а вверх і вниз по берегу Дніпра послав гінців, щоб люди топили човни й пороми. Коли на другий і третій день з'явилися в Черкасах, Домонтові, Сокирній, Бучаку, Стайках і Ржищеві драгуни Вишневецького, вони вже не знайшли жодного порома, жодного човна. А ще через два дні Кривоніс одержав із Яготина відомості, що Єремія Вишневецький відчуває себе, як пацюк у пастці: уже не думає про допомогу коронним гетьманам, а тільки як би врятуватися самому, бо вже повстанці нападають не тільки на польські маєтки, а й на військо. Українці, що були в козацькій хоругві, кидають князя й приєднуються до повстанців, шляхта позамикалась по замках, а по селах уже заводять козацькі порядки, Єремія Вишневецький з своїм військом уже тікає на Чернігів. Після цього Кривоніс знявся й рушив на південь. В Стайках і в Домонтові вже не залишилось і половини людей; поляки повтікали хто до Польщі, хто в Канівський замок, де стояв гарнізон кварцяного війська. Козаки

пішли до обозу Хмельницького, а посполиті — до повстанців Гайчури або Морозенка. В Сокирній кривonosівці застали на вулицях збентежені купи посполитих, а довкола містечка стояли вже кобилиці з перехрещених коляк. Двір був погромлений, а шляхта повтікала до Канева. Напередодні сюди заскочили драгуни із війська коронного гетьмана, яке проходило на Корсунь, і повісили війта. Посполиті мали переполошений вигляд.

В Канівському замку була невелика залога, але туди повно набилося міщан. Вони теж озброїлись і стерегли вали. Кривоніс обложив замок, перекопав воду і запропонував здатись. Залогою відповіла пострілами з гармат. Повстанці чекали цілу добу, а потім пішли на приступ. Бій тягся цілий день, і тільки увечері міщани відчинили ворота до замку.

Другого дня Кривоніс із своїми загонами підійшов до Черкас. Запорозьке військо уже розташувалося табором за мило до міста. Повстанці теж стали табором, бо за Корсунем розташувалися головні сили польської армії, треба було бути на сторожі.

Намет Кривоноса поставили посередині і вивісили зелений прапор із срібним хрестом, проте Кривоніс не сидів у наметі, а нервово крокував перед входом, нетерпляче поглядаючи в бік козацького табору. А коли від Хмельницького прискакав Самуїл Зорка і сказав, що гетьман чекає на пана полковника, Кривоніс довго мовчав, ловлячи губами вуса, нарешті різко відказав:

— Скажи, вашмось, панові гетьманові, усі десять тисяч повстанців не помістимось у гетьманському шатрі.

Спантелечений Зорка поскакав назад, а Кривоніс знову заходив нервово біля шатра. Нарешті гукнув:

— Мартине, поклич отамана Морозенка!

— Я сам ішов до тебе, пане полковник! — відказав алюрний, стрункий парубок з чорними вусами і очима, які ніби аж вилискували.

— Уже почув? Що ти робиш, Морозенку, як серце скаженіє, аж розум мутиться?

— Отак було мені, коли ти, пане полковник, заступився за Остапа Бужинського. Він же з купою гольтіпак іде слідом за нами і грабує, знущається з населення.

— Десь раз трапилось під п'яну руч, як з тим мірошником, а ти вже...

— Не раз, пане полковник, і не тільки з п'яної руки. І раз він знову десь відстав. Як же не скаженіти...

В цей час прибіг Мартин.

— Гетьман їде!

Кривоніс полегшено зітхнув.

— Клич усіх отаманів. Грайте в сурми!

Але отамани і самі вже збіглись до Кривоносового шатра. Одягнені вони були ошатно, з турецькими шаблями при боці, з коштовними пістолями за поясами. Вуса, як і в старшого отамана, в усіх пружно в'юнилися біля рота, голови високо підголені. чуби на козацький зразок. А коли вони стали округ Кривоноса як дуби, Хмельницькому аж очі застиглися: любив гетьман здорових і духом, і тілом козаків.

— Чолом, вельце ласкавії приятелі і браття! — гукнув він збуджено, роздерши трензелем рот коневі.

— Чолом, пане гетьман! — як у труби прогули отамани.

— Людей на коней! — скомандував Кривоніс.

Отамани зразу розбіглись на всі боки, а коли Кривоніс валипився сам, почет теж від'їхав набік, Хмельницький вскочив з коня.

— Не заради пихи, заради нагальної справи кликав я тебе, Максиме!

— Не заради себе, заради народу так відказав я, Богдане!

— Винюсь, Максиме, зрозумів, але пізно.

— Наш народ терпеливий, Богдане!

— Але і в ньому терпець урвався: купами біжать до козацького табору. Пам'ятаєш старого Прокопа Покуту, що з світом прощався, прибіг навіть із Межигірського Спаса. Просить-молить козацької смерті.

— Коли вже й Покута повірив у тебе, пане гетьман, тоді повірять і увесь народ.

Хмельницький відступив крок назад і глянув на Кривоноса захопленими очима.

— Не намілююсь я з тебе, пане полковник!

— Оце і я починаю милуватись із свого гетьмана!

Вони дружно засміялись і міцно обнялися.

— Що за справа така нагальна, пане гетьман?

— Ходім до шатра, пане полковник.

IX

З того часу, як стало відомо про поразку на Жовтих Водах і про смерть пораненого Стефана, коронний гетьман Потоцький втратив самовладання: раніше він вважав за ганьбу навіть сідати на коней, казав — досить кан-

чуків, щоб розігнати купу волоцюг, тепер же відступав поспішніше, ніж треба.

Позиція між Корсунем і Стеблевым була цілком вигідна, щоб дати бій. Це показали перші наскоки татар і козаків, які, залишивши кілька чоловік на бойовищі, примушені були відступити. Пощастило полякам захонити і кількох козаків живцем. Серед них попав до полону й Покута. Він навіть не встиг ще обрізати довгого волосся і замінити підriasник на козацький жупан.

— Дайте цьому клеху в скуре! — крикнув гетьман Потоцький, витріщивши здивовані баньки на чорний підriasник.

Покута від малахаїв тільки кречав.

— Ну, гунцвот, кажи, скільки у Хмельницького війська?

— Багато, пане, готуй і свій зад.

— Цо?

— Одних татар сорок тисяч!

— Брепеш, собачий сину! Було чотири, а вже сорок. Дайте йому ще в скуре!

Покута і тепер тільки кречав, хоч і голосніше, ніж перше.

— Шмагай, шмагай, лайдаче, доки з тебе самого ще не витрясли душу. Ще й з цього боку! — приказував він катові.

— Тепер скажеш?

— Скажу, паночку, — було чотири, а як побачили, скільки панського падла валяється в козацькому степу, прибігли з Криму й старі й малі. Сам хан Іслам-Гірей з ордою стоїть уже на Тясміні.

— Брепеш!

— Піди подивись.

— На дибу його!

— Оце козацька справа! А то лоскоче, як дівку під коцою.

З дйби Покуту зняли ледь живого.

— Ну, гунцвот, тепер скажеш, скільки всього війська в Хмельницького?

Покута довго хапав ротом повітря, аж нарешті добув сили:

— Тепер скажу... тікайте, пани-ляхи, доки вам козаки ніг не повисмикували, та тікайте скоріше, бо в самого Хмельницького двадцять тисяч, та й ще підходять; та ще Максим Кривоніс привів тридцять тисяч — один в один козарлюги!..

Шляхта, яка досі тішилася з муки козака в підряснику, тривожно загомонала. Микола Потоцький зблід і злими очима вставився у гетьмана польного:

— А що я казав?

— Бреше собача кров! — викрикнув Калиновський. — Припечіть його!

Після вогню знову тягли жили. Покута крєктав усе голосніше і враз засміявся.

— Уже на кутні смієшся?

— Дурні ви всі, вашмості: за таку смерть козак вам ще й поклониться. — Важко зітхнув і змовк.

Потоцький довго дивився на бездыханне тіло сивого козака, нарешті роздратовано вигукнув:

— Відступати! Зараз же!

Польний гетьман на цей раз дозволив собі підвищити голос:

— А я говорю: на цих позиціях ми можемо дати противникові бій. І треба це зробити!

— Треба, треба, — перебив його Потоцький, — треба було щось думати тиждень тому, то, може б, і мій Стефан був живий.

— Це несправедливо, пане гетьман коронний: ми виконували вашої милості накази.

— Отак, як зараз! Біля Богуслава я не побоюся прийняти бій хоч і з султаном, не те що з якимсь там Хмельницьким.

Гетьман Хмельницький в цей час радився в Йордині з своїми полковниками про подальший наступ. Об'єднавшись з повстанцями Кривоноса, тепер його армія була в змозі переслідувати коронне військо, але противник мав утроє більше гармат, тому треба було шукати виходу в тактиці. Те, що коронний гетьман Потоцький вирішив відступити від Стеблева, було першим наслідком цієї тактики. Тепер треба було примусити ще коронне військо прийняти бій в таких умовах, щоб йому не можна було скористатися не тільки з переваги гармат, а й з важкої кінноти.

— Напасти вночі, — радив Кривоніс.

— Ядра й поночі калічать людей, — сказав Хмельницький. — Маю інший план. Сліпа людина, приміром, може заблудитися? Може! Приведіть сюди кобзаря Кладиногоу.

Кирило Кладиногоу, який погодився піти до польського табору, не повернувся назад ні того дня, ні на другий день, а тому, як тільки стало відомо, що коронне військо рушило, полк Кривоноса, захопивши з обозу всі заступи,

теж подався на Богуслав. В поході польське військо довідалося про смерть короля Владислава IV. Безкоролів'я в Речі Посполитій завжди викликало ще більшу сваволлю магнатів, справжню анархію, і тому шляхту огорнув сум. Не радувало і зізнання на дибі козака в чернечому підряснику. Найбільше боявся за наслідки бою восводич Сенявський: десять коломийських возів було вивершено фамільним посудом — золотими келихами, срібними блюдами, розшитими обрусами, білизною найтоншого полотна, жупанами із златоглаву, цілим арсеналом шабель, пістолів, мушкетів. Все це виставлялося на бенкетах, викликало заздросці в убогішої шляхти і гордощами сповнювало серце господаря.

— Чи хоч надійна охорона у нас? — спитав він волинського шляхтича, який змагався з ним у розкоші бенкетів.

— Тут сам дідько не розбере. Питаю у Калиновського, каже: «У нас старший Потоцький», питаю Потоцького, каже: «Про це мусить дбати Калиновський». Добре, як Хмельницький не довідається про наше пересування.

Миль за десять від Стеблева передні частини настигли загін Кривоноса. Після короткого бою Кривоніс почав відступати у напрямку села Горохівці. Польське військо погналося слідом.

В Гороховій Діброві дорога круто спускалася у балку між високими горбами, вкритими густим дубняком. Майже в кінці довгого узвозу передні наткнулися на широкий і глибокий рів, яким, видно нещодавно, була перекопана дорога, ще й завалена засіками. Коли через яр могла перебратися піхота, то артилерія, що йшла слідом, мусила зупинитись, а тим самим зупинила і весь обоз, що вже втягся в узвіз. Жовніри заходилися засипати рів, але в цей час із дубняка, мов град, посиналися кулі, затріщало гілля, і на валку насунула з обох боків хмара козаків.

Козаки розстрілювали противника впритул. Польські частини, намагаючись скорше вийти з-під вогню, натискували на передніх, валяли їх у рів, а згодом і самі зазнавали тієї ж участі. Ті, що кидалися в обхід узвозу, натрапляли в лісі на засіки, із-за яких теж стріляли козаки. Частина обозу, яка по трупах перебралася через рів і благополучно виприснула з узвозу, потрапила в багнисту балку, а назустріч уже бігли люди з вилами й косами із села Горохівці.

Більша частина коронного війська була на конях. Гусарам заважали крила, а драгунів козаки розстрілювали

із-за дерев. Коронний гетьман Потоцький, побачивши бездіяльність кінноти, скомандував усім спішитись. Але, не звиклі до бою в пішому строю, драгуни й гусари несли втрати, а вибиті козаків з лісу не могли, тоді гетьман польний наказав їм знову сісти на коней. Гадаючи, мабуть, що польний хоче, на зло йому, ще посилити наслідки невдало обраного маршруту, Потоцький закричав:

— Забороняю сідати на коней! За мушкети!

— До дябла! — кричав уже й Каліновський. — Закладайте табір!

Жовніри поспішно кинулися стягати вози, але в цей же час з тилу ударив на табір Богдан Хмельницький з усім військом.

Нашвидку збитий табір не міг довго вистояти проти навали козаків. Кілька начальників польських хоругв, бачачи, що вже в кількох місцях врубались козаки, вирішили рятуватись.

— Пане коронний, — заволали вони, — верхи ми прорубаємо і собі, і вам дорогу, дозвольте!

Потоцький уже втратив самовладання і на всі прохання продовжував кричати своє «не дозволяю!», але на цей раз волинський шляхтич його вже не послухав.

— Уже не заховаєшся, пане гетьман, під возами, — зневажливо крикнув він, — а з шаблею в руках ми завжди проб'ємося!

— За мушкети! — кричав Потоцький. — Смертю каратиму!

— Пізно. По конях! — гукнув волинський шляхтич. — Тепер я буду вашим начальником. Сідай!

На його голос вихопилося на коней більше двох тисяч шляхтичів. Вони вдарили купно й вирвалися в поле, але тут же їх зразу напали татари.

Козаки вже пробивалися до гетьманської карети. Попереду вимахував шаблею літній уже козак з довгою бородою, за ним оскаженіло рубав на обидва боки карнаухий козак з обличчям, пописаним рубцями. Потоцький похиливо заховався в карету, а визирнувши у віконце, побачив, як козаків перехопили його гайдуки з охорони. Забряжчали шаблі. Бородатий козак, захищаючи карнаухого, упав перший з коня, а потім, проткнутий списом ззаду, упав і другий.

Прорвавши польський табір, гетьман Хмельницький розсік його на три частини і тим самим зовсім розладнав оборону противника. Жовніри почали здаватися в полон, а

за якусь годину боронилися ще тільки окремі шляхтичі.

Гетьман польний Калиновський, зрозумівши катастрофу польської армії, тепер уже дбав тільки про свою голову. Щоб не скуштувати її на собі казацької шаблі, він сів у свою карету і став чекати на судну годину. Незабаром показалися козацькі шапки. Попереду на білому коні їхав старшина з високо піднесеною головою, великі очі йому сяяли. Він оглядав бойовище і щось наказував іншим старшинам, які його оточували. Калиновський зрозумів, що перед ним Богдан Хмельницький, і в цей же час відчинилися з тріскотом дверцята і владний голос сказав:

— Прошу вийти, пане гетьман польний: ви в полоні!

Калиновський з похиленою головою став на землю.

— Переат мундус, фіат юстіція¹, пане Калиновський,— сказав Хмельницький, зсунувши брови, і поїхав далі. Враз кінь його опустив голову й пирхнув. Перед ним лежав карнаухий козак, порублений і посічений, і такий же другий з бородою. Цей ще був живий. Старшини зняли шапки й схилили голови.

— Умер Верига, як годиться козакові,— сказав Хмельницький,— треба так і поховати. А Нікітіна будь-що виходити!

Микола Потоцький сидів у кареті, як павук, аж доки його Василь Давило не витяг за комір на сонце. Уже ставши на землю, він пирхнув, як коняка:

— Пріч руки, хаме!

Богдан Хмельницький навіть подався вперед, але знову підніс голову. Видно було, що він стримує себе через силу, щоб не кинутися на цього кровопивцю, схожого на павука.

— Ти мене шукав, пане Потоцький, щоб зашмагати ба-тогами,— сказав Хмельницький, викрививши посмішкою губи.— Я сам прибув!

— Почекай радіти, хлопе,— огризнувся Потоцький.— Ось татари як потягнуть тебе на аркані до Криму... Чим ти заплатиш їм за допомогу?

— Тобою, пане Потоцький, заплачу татарам, тобою і гетьманом польним! Відведіть коронних до перекопського мурзи!

На пагорку Богдан Хмельницький зупинився, позаду бунчужний став з бунчуком, а хорунжий з малиновим

¹ Правосуддя повинно відбутися, хоч би загинув світ (лат.).

прапором. На гнідому коні прискакав Максим Кривоніс і став з правої руки, позаду них виладналась генеральна старшина. Перед ними вже було тільки поле, вкрите полама-ними возами, трупами коней і людей. Окремі козаки ще гасали бойовищем, добиваючи рештки поляків, а останні вже збиралися під прапори. Заграли сурми, забили в барабани, залунали команди, і сотня за сотнею козаки почали проходити повз гетьмана з криками: «Слава, слава гетьманові Хмельницькому!», «Живи, гетьмане!», «Вітай, батьку наш!» Кобзарі зупинялись перед гетьманом і славили переможців на кобзах, значкові кидали до ніг прапори розбитих польських полків. Уже було близько ста, а їх усе ще несли і несли. Поверх прапорів поклали п'ять гетьманських булав, чотири бунчуки, провезли тридцять три гармати, дві органки, провели більше шести тисяч полонених. Серед них був і воеводич Сенявський, і чернігівський капітан Одживольський і Казановський і колишній комісар Комаровський... Більше ста високородних шляхтичів і військових начальників пройшло з низько опущеними головами.

Богдан Хмельницький бачив, що на Жовтих Водах і сьогодні під Корсунем була розбита вся польська армія на Україні, і розумів, що Польща має змогу виставити ще не одну армію, і в десять раз більшу, але про корсунську перемогу піде слава на всю Україну і помножить і його сили в десять, у сто крат.

Частина третя

НЕХАЙ ГИНЕ ВОРОГ

Дума десята

ПШЛА ЛУНА ГАЄМ

Ходить ляшко по вулиці — шабельку стискає,
Козак ляха не боїться — шапки не знімає.
Ось ляшко до канчука, а козак до дрюка,
Тепер тобі, вражий сину, з душею розлука.

Повстанський загін Тихона Колодки прямував до Корсуня, але Богдан Хмельницький, побивши поляків, пішов на Білу Церкву. Доки повстанці обходили міста, по яких ще трималися залоги, Хмельницький з своїм військом відійшов уже до Черкас. Така звістка засмутила чорнобильців: може, і воювати вже не можна? Вони вже звикли, що в сутужні хвилини їм тим чи тим допомагала Ярина. Звернулись до неї і тепер:

— Як би ти радила, Ярино?

— Або я знаю? — зніяковівши, відказала вона. — Гайчура воює, мабуть, і на вас ще вистачить панів.

— У Гайчури тисяч три буде, а в нас і сотні ще немає, — відказав Колодка.

— А коби разом?

— Еге, молодиця до діла каже, — схвильовано кивнув головою найстаріший із повстанців.

Колодка не відповів. Він розумів, що це б означало утратити свою самостійність, і Ярина поїде собі далі, а цього він аж ніяк не хотів, сперечаючись в умі з найстарішим повстанцем, заперечливо крутив головою. Так вони переїхали ще кілька сіл. У селах уже не залишилось жодного урядовця, жодного орендаря чи уніата. Маєтки й корчми вже були розбиті, збіжжя поділене, і селяни тепер жваво обговорювали зазивний лист полковника Кривоноса.

— Який лист, де? — аж скинулась Ярина, почувши блячки про Кривоноса.

— Ось приніс один, що був у кривоносах.

У Ярини від такої звістки і від можливості поговорити, розпитати за Максима аж темніло в очах. Вона хотіла прохатись наперед, але селяни стояли непорушною стіною. Всередині парубок щось говорив, мабуть, про Максима, бо селяни в один голос проказали:

— Такий знає, почім ківш лиха.

— Оце ж він і пише! — і почав читати: — «Не слухайте панів, не слухайте більше урядників, як невільники, а приходьте всі до мене! Наші батьки не знали ніяких панських законів на цих политах нашої нашої кров'ю полях...»

— Не знали, не знали... — гули селяни.

Яриша вслухалась в кожне слово, намагаючись за ним побачити живий образ Максима, це ж його слова, і голос їй нагадував Максима. Справді, щось знайоме було в голосі, але вона ніяк не могла пригадати. Попробувала знову протиснутись, аж і на цей раз тільки встигла крізь натовп побачити молодого парубка в коштовному жупані, який був на нього трохи великий. Обличчя вона не встигла роздивитись, а голос, ось-ось тільки не згадає чий, продовжував читати:

— «...Годі вже панам нас обдирати, непосильні податки, непосильну працю на панщині і рабську данину накласти!»

— А так, а так!..

— «Немає інших способів проти цих кривд і знущань, як тільки зломити панів нашою силою і всіх їх знищити! Вставайте ж, всі труджені, і здобудемо собі свободу зараз або ніколи! І як доля нас не покине, то лишимо самі трупи панам! Застелемо трупами землю, не залишимо ні сіл, ні городів, ні нив!»

«Максим, Максим! — твердила вкрай схвильована Ярина. — Це ж він і тоді, на хуторі, говорив Мусієві...» І враз вона аж кинулась на стіну із спин, щоб ще хоч одним оком глянути на козака. Це ж Кіндратів голос. Мусієвого Кіндрата! Правда, правда! А він, захопившись, вигукував:

— «...Клянуса, що не буду жаліти ні сили, ні життя. Ладний на все, аби здобути повну свободу і спокій від панів!..» От що тут написано! — закінчив Кіндрат.

— Написано по-нашому! — проказав один. — До пуття! Це той, що ніби від пана Немирича втік?

— До такого і я піду. Він же, кажуть, із Хмелем разом.

— За нас стоять: усім християнським миром можна пристати.

— І приставайте! Усіх приймаємо, аби проти панів!

Селяни трохи розступились, і Ярина змогла тепер протиснутись наперед. Перед нею стояв Кіндрат Шпичка, змужнілий, хоч і досі такий же, як був у П'ятигорах, не-сміливий. У Ярини перше бажання було кинутися до Кіндрата, зутилити долонями очі — і нехай угадає, потім хотіла просто гукнути, поздоровкатись, розпитати, але далі й цього застидалась на людях. Хіба сам упізнає! Навіть цікаво, чи впізнає, а чи, може, вона вже постаріла, попогانیла, що той, з ким виросла вкупі не впізнає? Вона стояла збентежена і дивилась на Кіндрата широко відкритими очима.

Козак спочатку тільки зирнув на Ярину, бо вона була єдиною дівчиною, що прийшла його послухати, далі глянув уже як на дівчину, що вирізнялась своєю вродою, і нарешті часто закліпав очима. Ярина посміхнулась самими кутиками червоних губ, ямочки вибігли їй на щоки. Тепер уже не було жодного сумніву, але Кіндрат все ще вагався і несміливо сказав:

— Таке, як... Чи я помиляюсь.

— Ні, Кіндрате, не помиляєшся!

— Ярино! Ти жива? Але ж ні...— він не доказав і змовк, бо селяни з цікавістю стали прислухатись до їхньої розмови.— Я зараз, я тобі розповім,— і знову звернувся вже до селян: — Хто хоче пристати до полковника Кривоноса, а він права рука самого гетьмана,— ці слова були сказані більше для Ярини,— то нехай приїздить вранці сюди на вигін. Тут усе й вирішимо! Вирішимо і як поставити владу на козацький лад.

Коли вони залишилися самі, Кіндрат розповів їй усе: і чому він довго не вірив своїм очам, коли побачив Ярину, і про смерть Христі; Семен Гаврилів, переказували, попав до татар у неволю, а інші хлопці десь загинули, померла і його мати, а в бою під Корсунем... її батько...— і він затнувся. Ярина зблідла.

— Кажі, кажі, що з батьком?

— Поховали старого в одній могилі з козаком Покутою.— І скоромовкою, щоб відтягти Яринину увагу, додав: — Я вперше бачив, як хоронять козака: олівночі шаблями викопали яму, потім приполами насипали високу могилу, а на маківці могили встромили червону корогву. Потім справляли поминки і аж до ранку стріляли. Таго кажуть, кращої смерті й не треба!

Ярина нарешті не витримала, упала головою Кіндратові на плечі і гірко заплакала.

Вранці на майдані біля церкви зібралося майже півсела, прибув у повному складі й Чорнобильський загін. Тихін Колодка спочатку вирішив, що Ярина здибала чоловіка, але Кіндрат усе розповів і навіть про те, що вона корсунського полковника Кривоноса дружина. Колодка вкрай збентежився: він же поводився з нею, як з простою козачкою, навіть закохався в неї, тільки про це досі мовчав. І тому, коли Ярина, як і раніше, хотіла сісти на коня, щоб їхати разом з повстанцями на майдан, Колодка зніяковіло сказав:

— Пані полковникова, ти вже даруй нам, що заставили вашмосьт трястись у сідлі. Зараз буде ридван: дістали на панському дворі.

— Пане отаман, не блюзною! А в ридвані, коли бажаєш, сам їдь, — і вистригнула на коня.

Колодка глибоко зітхнув:

— От за це тебе... — і зам'явся.

— Забув уже, як звати?

— За це тебе, пані Ярино, і полюбили ми всі.

— Кіндрат уже чекає на майдані. Давай поговоримо краще, куди надумав їхати? Моя путь тепер відома.

— Туди ж і наша... Раз Максим Кривоніс воює панів, що нам ще треба?

Іхати до Кривоноса згодилося чоловік двадцять селян, саме стільки, скільки взяли на дворі панських коней.

— Я й на своєму поїду, — вигукнув із натовпу парубок. — У виписних лічусь, тільки спочатку допоможіть. Спитаєте, в чому? Слухайте. Я хочу побратися з Агатою, кравцева дочка, Ниткою прозиваються, а пані вигадали такий закон, щоб козак не мав права одружуватися з міщанкою. Так накажіть попові, щоб повінчав нас!

— Тепер скрізь будуть нові закони — козацькі, — сказав Кіндрат, — вінчайся!

— Так я ще й нажену вас! — і козак, радісно гійкнувши, поскакав, мабуть, до коханої дівчини.

— Послухайте й мене, хлопи! — обізвався сухенький чоловічок у драному брилику. — Я хоч і шляхтич...

— Та який з тебе шляхтич, — зневажливо перебив селянин.

— Мовчати, коли пан говорить! — враз найжачився чоловічок. — Я хоч і шляхтич, кажу, але віри старожитньої, грецької. Маю бомагу на ґрунти, на вольності, а князь Четвертінський усе це побрав.

— Помириться, він теж православний!

— Най з ним мириться той, що в болоті сидить. А мене нехай староста не примушує працювати, як кріпака. Я їм покажу, хто такий Табунець! З вами їду, воякою стану!

— Їдь, нам не шкода панів!

Кривоніс стяг на Брацлавщину повстанські загопи Морозенка, Лисенка, Гайчури, Остапа, який уже водив самостійно загін на сто чоловік, ніби на вибір, усе похмурих, злих і жорстоких шибайголів. Після розгрому поляків під Корсунем виникли ще загопи повстанців Богуна, Полов'яна, Головацького та кілька менших. Тепер вони теж діяли за наказами Хмельницького.

Хутко були звільнені від польських залог Бершадь, Ладизжин, Верхівка. Але попереду лежали укріплені замки Немпрів і Тульчин. Кривоніс послав на Тульчин загін Остапа, Немпрів мусив захопити Гайчура, а сам він із загоном Морозенка пішов добувати Махнівку, що належала київському воеводі Тишкевичу і була обсаджена сильною залогою.

Напитуючи загін Кривоноса, Кіндрат Шпичка потрапив до Немірова саме в той день, коли до міста підступали повстанці Гайчури. Комендант запевнив обивателів, що хоч би й усе Запорозьке військо наступало, він міста не здасть.

Вранці на Слободі почувися ріденькі постріли, потім до замку пробігли наполошені жовніри, а ще через якусь годину по головній вулиці пробіг один, за ним другий верхівець, за якими метлялися, мов вогняні язички, червоні штики. За верхівцями проскакала вже більша ватага, а потім покотилися вози, на яких сиділо по чотири, по п'ять повстанців з гордовитим виглядом, хоч і запорошених з головою. Сава Гайчура, опираючись на сукувату палицю, статечно ступав поруч з переднім возом. Позаду везли аж дванадцять гармат.

За повстанцями йшли і їхали селяни, мов на ярмарок. Назустріч повстанцям із броварні висипали бондарі, грубники, водовози. Бігла челядь із панського двору, бігли й шевці, й кравці.

Обоз зупинився на ринку. Тут же виставили проти замку всі дванадцять гармат, а вози розтапували пошідтинню. Кухар зразу ж почав лаштувати кабицю для казанів, майже всі діти міста збіглися йому допомагати.

В обозі Гайчури все робилося неквапливо, хазяйновито, і обивателі зразу ж побачили, що замок, до якого, крім

залоги, заховалися всі втікачі, не витримає облоги й кількох днів. Але він не витримав і одного дня.

Того ж дня на одній вулиці Кіндрат побачив натовп, який рухався до ринку. Попереду серединою вулиці двоє повстанців вели опецькуватого й розгніваного пана із заступом у руках.

— Мой, Яцко Здирка! — викрикнув здивовано худий в облісілій шапці селянин.

Один із повстанців обернувся й дружньо усміхнувся:

— Микита! І шапку вже знайшов?

— Яку шапку? — не зрозумів селянин.

— А що шукав, коли ми приходили до тебе з Мартином.

— О, прийшов би вдруге, і без шапки побіг би.

— Ну, то приставай зараз!

— А й пристану. Кого ведеш?

— Не впізнав нашого маршалка? Оце аж тепер спіймав катюгу. Це ж він обрізав коси моїй Зосі.

— Я ще тобі й вуха обріжу, гультіпако, — прискавав. — Три шкури з тебе спущу. Ти ще й кіл у мене ковтатимеш.

— Що хочеш з ним робити?

— Ти ж чуєш, що він просить. Сава Гайчура такий, що уважить.

Вночі на Немирів напали драгуни Єремії Вишневецького. Це був тільки передовий загін брацлавського стольника Барановського, відправлений в розвідку, а вранці другого дня в Немирів прибув на підмогу і сам князь з військом. Полохливо утікши із Лівобережжя, де селяни вигнали вже всіх католиків, всіх офіціалістів і почали урядувати за козацьким зразком, Єремія Вишневецький вирішив зажити слави хоч на повстанцях, погано озброєних і мало муштрованих. До того ж ці повстанці і тут плюндрували його маєтки, і Вишневецький з Волині повернув своє військо на Поділля.

В Немирові драгуни затримали тільки дев'ятьох повстанців. Серед них був і Микита в облісілій шапці, який тільки перед днем надумав пристати до загону Гайчури. Спати він пішов, за звичкою, до клуні. Почувши вночі стрілянину й крики в місті, Микита враз утратив войовничість і полохливо зарився з головою в сіно, а решта всі, користуючись з темної ночі, відійшли за місто і зникли в лісах. Вишневецького опанувала лють: в його очах тепер стали повстанцями всі, хто не був католиком. На ринку зразу вирросло кілька шибениць і гострих коляк, князеві

гайдуки почали канчуками зганяти всіх, кого тільки ловили на вулиці або заставляли по хатах. Серед купи статечних міщан, яких пригнали першими, був старий козак і такий же панотець. Вони бачили, як Єремія Вишневецький вішав усіх підряд, навіть не питаючи провини, й докірливо хитали головами. Вишневецький нарешті примітив їх. І козака, і попа схопили гайдуки.

— Рубайте їм руки, ноги, ріжте по кавалку, виколойте очі! — кричав, аж півнявся Вишневецький. — Мордуйте, щоб і на тому світі згадували свого пана!

— Дурний Яремка, — спокійно проказав козак, — чим хоче налякати. А не діждешся, щоб я ублажив тебе криком, ось тобі! — І він зсукав перед носом Вишневецького дулю.

— На палю його! — затупотів у нестямі Вишневецький. — Всіх на палі!

— Всіх не посадиш, скажена собако, лісу не вистачить на кілля. Гадаєш так упокорити нас? Треба обидва береги Дніпра вставити палями, і тоді ще дулю матимеш!

На ринку стояв жахливий крик, стенання, жінки голосили під палями, на яких у жахливих муках умирали їх чоловіки чи сини, діти ридма ридали під шибеницями, на яких умирали їхні матері. З обрізаними вухами, з обрізаними носами, обрубаними руками, осліплених відносили, відводили родичі по своїх хатах. Кров побігла струмками по вулицях.

Єремія Вишневецький віби сп'янів від крові, дивлячись на шибениці, де умирали всі дев'ять полонених, а ще більше обивателів Немирова, на конаючих на палях, на замордованих канчуками, він реготав, як божевільний, і ще більше скаженів:

— Мордуйте, мордуйте так, щоб ночували, що вмирають, хами!

До вечора перевтомлені гайдуки вже не могли знайти ще хоч би одного козака або хоч будь-кого, щоб він не був так чи так покараний. Плач і стогін рвали вуха.

Того ж вечора Вишневецький виступив із своїм військом на північ. Зруйнований Немирів з непохованими мерцями сам стояв схожий на мерця. Хто зумів переховатись від поляків, тепер без вагання біг до повстанців, які вже падали на Вінницю.

Кіндрат Шпичка, довідавшись від Гайчури, де шукати полковника Кривоноса, із лісу поїхав просто на Махнівку. Того ж дня він нагнав загін у дорозі. Може, тому

що Кіндрат ріс разом з Яриною і був зараз єдиним, хто нагадував йому про неї, Кривоніс мимохіть був лагідніший з ним, ніж з іншими козаками, а Кіндрат і без цього був закоханий у свого полковника і намагався у всьому йому наслідувати. От чому Кіндрат так щиро радів зараз за Кривоноса і в той же час хвилювався, аж його брало на корчі. «Чи так сказати, чи так? Адже від несподіванки з людиною може що завгодно трапитись». А що Кривоніс і досі часто замислювався і тяжко зітхав, то більше ж ні по кому, як не по Ярині. Нарешті Кіндрат пішов порадитись з батьком.

Мусій Шпичка ні в чому не змінився з того часу, як уперше зустрічався з Кривоносом: був такий же сухий, такий же жилавий, з настобурченим волоссям на голові, і такий же горластий. Максим Кривоніс доручив йому бути за фуражира, він добре доглядав коней, а траплявся бій — брався й за мушкет. Коли Кіндрат розповів йому про зустріч з Яриною, Мусій Шпичка аж вдарив об поли:

— Не дочекався старий Верига, а він же виглядав її день і ніч. І, кажеш, додому їхала? Ті ти, яка б радість була. Здрастуйте вам, ось і я! Це добре, що ти перестрів дівчину, а то, уяви собі, поїхала б на хутір, а воно пустка кругом. І видно, що недавно були люди. А де поділися? Шукай вітра в полі, коли Гаврило десь у Московії, аж на Слобожанщині, Гордій — так і досі й не знати де, казав, на Січ помандрую, розпитував — не чували такого... Страшно їй було б одній на хуторі...

— Ви порадьте, як панові полковнику про Ярину сказати?

— А як? Так і сказати: гряде, мов, невіста неневістная.

— Ну да! А не образиться?

— Чому ж тут ображатись, коли це правда.

Кіндрат повернув уже йти, але батько притримав:

— Чекай, ти й справді ще брякнеш «гряде». Людина спересердя може так грядонути, що й кісточок не позб'яраєш. Треба, знаєш, так, полегеньку, помаленьку, а потім і сказати: так, мовляв, і так, паве полковник... Ні, мабуть, я сам.

— Щоб на глум мене зняли, скажуть, хлопчик маленький...

— Ну так іди й скажи так, як я тобі сказав: так, мовляв...

Кіндрат розчаровано махнув рукою і пішов шукати Кривоноса. Він був у себе в шатрі.

— Чого так хутко повернувся, козаче? — звів брови Кривоніс.

Кіндратові корчі перетинали мову, він кілька разів глигнув, доки видобув одне слово:

— Наодинці...

Кривоніс побачив, що козакові якісь непереливки, і голосно сказав до Мартина, який щось порався біля сідла:

— Я казав, щоб ти пана сотника покликав.

— Зараз піду! — відказав Мартин і потяг із шатра.

А коли залишилися самі, Кривоніс стривожено спитав:

— Чого ти такий збентежений?

— Це не я, це ви... це вам...

— Що я, що мені?

— Радість, пане полковник!

— Ну, кажи вже!

— А ви, вашмосьть, не той?..

Кривоніс часто закліпав очима, на обличчі засмикались жилки, і враз сердито гримнув:

— Ти що, в піжмурки сюди прийшов гратись?

— Чорнобильський загін веде пані полковникова! — одним духом випалив Кіндрат.

— Яка така пані полковникова? Який загін?

— Яр... Яр... Ярина! — і він з широко відкритими очима поточився на стіну.

Кривоніс докірливо похитав головою, але сказане на-решті дійшло йому до тями, він теж широко відкрив очі і в знеможі опустився на дзиглик.

— Що ти сказав?

— Пані полковникова...

— Ярина? Жива?

Кіндрат радісно закивав головою.

— І ти сам бачив, говорив?

— Як оце з вами, пане полковник.

— Розкажи... — В очах йому враз ніби засвітилися дві свічечки.

Кіндрат розповів усе до дрібничок, але Кривоніс був іще невдоволений:

— Не спіши, не спіши... Ну, кажи, кажи, — і аж нахилився вперед, вслухаючись. Враз скинувся стривожено: — Кажеш, на коні, з самопалом? — і похитав головою, а по обличчю пробігла, як тінь, вдоволенна посмішка. — Так коли ж чекати — сьогодні, завтра?

— Гадаю, що завтра наженуть, коли тільки Вишневецький не затримає.

— Вишневецький подався вже на Волинь. Хоч краще буде... Мартине, де ти там запропастився?

— Я тут, пане полковник! — озвався джура знадвору.

— Покликав пана сотника?

— Ось ідуть.

— Чуєш, вовгуряко, до нас пані Ярина їде!

— Та чую!

— Тьху ти, бісова душа, підслухав, чи що? Ну, хоч посміхнися, мугиряко!

— Де заведеться жінка, там уже добра не жди! — глухо сказав Мартин. В його голосі прочувалися нотки ревності.

В цей час до намету зайшов сотник Лава.

— От що, пане сотник, — не відповідаючи на привітання, сказав Кривоніс, — до нас іде Чорнобильський повстанський загін, пошли з осавулом Петром Півкожухом назустріч їм десяток козаків, щоб не перестрів, бува, Вишневецький.

— Вистачить із них і трьох.

— Та ти слухай, загін веде таке ніби, як наша родичка.

Обличчя Кривоноса мимохіть посміхнулось, чого Лава раніше не помічав, і він розгублено закліпав очима.

— Хто ж такий?

— Нехай покортить.

— То, може, більше, братику... чи пак...

— Вистачить. Щоб тільки отаман був козак надійний.

— Тоді кращого за Петра нема. Я зараз! — і він з круглими від здивування очима подріботів до себе в сотню.

В Махнівці був укріплений замок, до замку тулився монастир бернардинів, а все містечко було обнесене валами з міцною брамою. Вали охороняла хоругва надвірного війська київського воєводи Тишкевича. Повстанцям і тут допомогли міщани, і вони взяли містечко з першого ж приступу. Шляхта замкнулася у фортеці, обнесений, крім валів, ще й високим частоколом, а хто не встиг ускочити в замок, заховався разом з монахами в монастирі. Монастир мав товсті стіни з бійницями і баптами і міг відбиватись хоч і місяці. На дзвіниці тривожно бемкав дзвін.

Повстанці почали штурмувати монастир, з якого легко було потрапити в замок. Минали година і друга, минув і день, а монахи не здавались. Уже було кілька поранених повстанців, навіть убитих, монахи продовжували відстрілюватись, а за плечима у них чути було церковний спів.

До стін монастиря нарешті підкотили гуляйгородини, заплетені дозою і набиті землею башти, з яких повстанці могли розстрілювати монахів через стіни.

Монастир був узятий тільки на другий день. Тепер повстанці почали штурмувати замок, за стінами якого сховалася хоругва надвірного війська. В цей час зовсім несподівано під містом з'явився Єремія Вишневецький із своїми драгунами. З войовничим криком вони вибігли на горб за річкою.

Кривоніс лише встиг вивести повстанців за місто, як Вишневецький налетів на табір. Перша зустріч була коротка, драгуни залишили на полі кількох забитих і відцохнулись.

Тим часом решта повстанців добула замок і запалила все містечко. Встиг врятуватися потайним ходом тільки комендант із джурою. Розлучений Єремія Вишневецький тепер повів наступ сам. Максим Кривоніс побачив його, оточеного польською шляхтою, ще здаля, і зненависть винесла його на сідло. Попереду повстанців він вилетів назустріч драгунам.

Січа почалася зразу на всьому полі. Максим Кривоніс, як не горіли йому хижа очі на князя, проте знайшов у собі сили зупинити розпаленого коня. На лівому крилі князева татарська хоругва почала збивати повстанців Морозенка.

— Саливоне, — гукнув він, не озираючись, — Морозенкові на підмогу! Ти тут, Мусію? Скакай у замок, нехай сотник Лава ударить у фланг. Пускайте піхоту!

Уже починало смеркатись, уже й Лава тиснув драгунів з крила, яке й піхота стріляла з куців шелюги, але поляки уперто трималися поля. Кривоніс весь час не спускав з очей князя Вишневецького, який все більше нахабнів: він уже звалив двох повстанців, уже навіть врубався в передню лаву і загрожував прорватися до обозу. Кривоніс більше не міг витримати. Виставивши вперед списа, він погнав коня просто на Вишневецького. Одним оком встиг зирнути на поле і тільки зараз побачив, що драгуни встигли вже пробитися в кількох місцях, повстанці вже тікали до табору, їх рубали вершники.

Лють потроїла сили Кривоносові, він, як снопи, розкидав перед собою драгунів, валив їх шаблею. Нарешті до Вишневецького залишилось з три кроки. Князь озирнувся, і їхні очі зустрілися: ще мить — і ніяка сила не зможе

перешкодити розлюченому Кривоносові розрубати його надвоє. Вишневецький припав до луки, і в цю мить спис просвістів йому над самою головою.

— Ставай до бою, проклятий недолячку! — почув він страшний крик Кривоноса. — Умів шкодити!..

Вишневецький загородив у боки жеребцеві гострі остроги і, як тхір, чкурнув від Кривоносової шаблі. Біля Кривоноса враз стало порожньо. Він пришпорив коня. Вишневецький не зупинявся, за ним пустилась навтіки і шляхта. Проте польська кіннота не переставала тиснути козаків. Кривоніс зупинився: ще трохи, і осоружний Вишневецький буде торжествувати перемогу, хоч і далі тікав. Доки він проводив глузливим поглядом Вишневецького з купкою шляхти, на бойовищі сталась якась зміна: ворожа кіннота хутко повертала коней і розбігалась по полю, мов блощиці від світла. Гору брали вже повстанці, вони насідали на поляків, наздоганяли і рубали. Кривоніс знову дав шпори коневі в надії догнати князя Вишневецького, але не пробіг і на літ стріли, як побачив ватагу, яка з тилу насідала на поляків. Попереду скакав Петро Півкожуха і другий незнайомий, а між ними вродливий козак із самопалом у руці. Вони намагались перейняти Вишневецького, і враз козак з самопалом голосно вигукнув жіночим голосом:

— Тікаєш, князю? А в палатах був хоробрий. Ось тобі за Галю! — Козак кинув повідки, підняв самопал обома руками і стрельнув. Але Вишневецький був уже далеко.

Кривоніс, ніби прибитий громом, остовпів. І коли б не Мартинова спритність, там би, може, й ліг трупом, бо з потилиці налетів драгун і вже заніс над його головою клинок.

— Оглядайсь! — моторошно крикнула Ярина.

Але Кривоніс навіть не помітив, як упав позаду нього з розсіченою головою драгун і як щось сердито пробурмотів Мартин, зирнувши в бік Ярини. Нарешті Кривоніс видобув голос і не проказав, а простогнав:

— Ярино!..

Ярина враз опустила самопал, як дитина надто важку для неї іграшку, обличчя і очі її, які за хвилину до цього палали вогнем, враз стали розгублені, несміливі, навіть сполохані, ніби вона щось нашкодила перед старшими. Кожна жилка, кожна її рисочка перетворилась на сором'язливу дівчину, сповнену радості зустрічі з коханим. Очі її враз заблищали, вона ніби захлинулася з радощів:

— Дружинонько моя, пане мій! — і простягла руки.

Козаки, мов у погоню за поляками, від'їхали в різні боки. Всі вони були раді з полковникового щастя, а він враз істерично засміявся, вихопив із сідла Ярину й посадовив перед себе.

— Ярино, Ярино...— Тиснув він її голову до грудей.

Закоханими очима Ярина глянула на мужа, але він уже дивився поверх її голови на військо Вишневецького. Освітлені пожарами драгуни купчилися на бігу. Кривоніс, не зводячи з них очей, опустив Ярину на землю.

— Тікає, тікає Ярема!.. Иди до обозу...

Ярина ще довго дивилась услід козакам, які погнали за Вишневецьким. Хвилеву радість в її очах заступала вже турбота за Максима.

II

Писар Самійло Зорка старанно виводив:

«Найясніший, вельможний і преславний цар Московський, а наш многомилостивий государ і добродій!

З волі і призріння божія то сталося, що ми того самі собі бажали і промишляли,— про те, щоб нинішнього часу могли з посланці своїми про добре здоров'я вашої царської вельможності навідати і низький поклін свій віддати, але бог всемогучий обдарував нас від твоєї царської величності посланців, хоч не до нас, а до пана Киселя посланих в справах його, котрих товариші наші козаки в дорозі ізлуча, до нас у військо доставили; з якими радісно прийшлося нам твоїй вельможності відомо учинити про становище віри нашої старожитньої грецької, за котру із давніх часів через вольності свої, кров'ю заслужені, від королів давніх дані, помираємо і до тих часів од безбожних аріян покою не маємо. Творець і избавитель наш Ісус Христос умилився і милосердієм своїм святим свободити нас зволив: котру яму було викопали під нами, самі в неї впали, що два війська з великими таборами їх допоміг нам господь бог одоліти і трьох гетьманів живими взяти з іншими їхніми сенаторами, перво на Жовтій Воді в полі серед дороги запорозької комісар Шемберг і син пана краковського ні з одною душею не втекли. Потім сам гетьман великий, пан краковський, з невинним добрим чоловіком паном Мартином Калиновським гетьманом польним коронним під Корсунем містом попали обидва в неволю, і військо усе їхнє кварцяне до останку розбите. Ми їх не імали, але ті люди імали їх, що служили нам у тій мірі від царя кримського.

Здалося теж нам і про те вашу царську величність об'явити, що достеменно відомість нам дійшла від князя Домініка Заславського, котрий до нас присилав, про мир просячи, і від пана Киселя, воеводи браславського, що дійсно короля пана нашого смерть взяла, і так розуміємо, що з причин тих же незбожних неприятеливі його і наших, тому земля нині будьто пуста. Бажали б всім собі самодержця государя такого в своїй землі, як ваша царська вельможність, православний християнський цар, чаю би предвічне пророцтво від Христа-бога нашого сталось, що всі в руках його святії милості. Коли б на те була воля божа, а поспіх твій царський — зразу на государство те наступати, а ми з усім військом Запорозьким услужити вашій царській вельможності готові всім. До котрого всім з нижайшими послугами своїми як найнепохитніше віддаємося, а саме: буде вашій царській величності чути, коли ляхи знову захотять на нас наступати, в той же час якнайскоріше поспішайся з свого боку на них наступати, а ми їх з божею помочю звідси візьмемо, і хай збудеться із давних часів глаголане пророцтво, котрому ми самі себе вручивши, до милостивих ніг вашій царській величності покірно віддаємось.

Дан с Черкась 1648-го, іюня в 8 день».

Перше ніж підписати, Богдан Хмельницький уважно перечитав до останнього рядка і покрутив головою:

— Коли вже з тебе, Зорко, бурсацький дух виїде? Наче й козацький жупан добре сидить.

Писар почервонів: козацький жупан висів на ньому, як на тичці:

— Не все ж для тіла, пане гетьман, треба й для душі.

— А за віщо ж православні душі мусять страждати, хай би вже католицькі.— Він умочив гусяче перо в каламар, заніс уже руку над папером і в такій позі закликав. Важкі думи вервечкою потяглися в голові: його відступ від Білої Церкви назад до Черкас викликав в одних здивування, в других невдоволення: треба, мовляв, користатись із безкоролів'я і йти аж до Варшави, доки не оговтались поляки після поразки. А в тилу в себе залишити панські хоругви по мастках? Нехай точать кров і далі з посполитих? Тоді їм недовго оговтатись. А оговтаються — є ще чим і ким постачити армію хоч і на сто тисяч. Татарська кіннота відійшла вже в Крим. Татари тепер ситі на добрих три-чотири місяці. Що ж ми зробимо з десятьма полками без кінноти? І не самої кінноти — нам ще треба багато чого, щоб витримати уперту боротьбу. А щоб зовсім порозумітися з мос-

ковським царем, на те треба час: наші повстанці захочують і московських кріпаків до бунту. Звичайно, бажання позбутися такого спілняка, як Польща, що заграбастала Смоленськ, завжди буде дужче за потребу виконувати договір. От цей лист і нехай підкаже, хто може допомогти в цій справі. А бути нам заодно і бог велів! — І Хмельницький крупними літерами дописав:

«Вашому царському величеству найнижайшис слуги, Богдан Хмельницький гетьман з войском его королевской милости Запорожским».

Посла севського воєводи, що віз грамоту до Киселя, перехопили татари під Києвом. Їх не цікавила його поява тут, вони бачили в ньому тільки ясир. Посол був людиною при здоров'ї і при силі, він перекалічив кількох татар, але його все-таки зв'язали і вже тягли до коша, коли назустріч трапились козаки. Вони зразу помітили по довгому волоссю з проділом, що до рук татарам потрапив московит. Попрана гостинність їх обурило до краю.

— Бісурмани ви прокляті, а то вже вам наших мало, — закричав козак, — що вже й московських людей хапасте! А киш мені, татарва погана!

Татар було менше, і вони, з виглядом побитих собак, віддали московита козакам. Він тут же й признався, що везе грамоту від севського воєводи до пана Адама Киселя. Перепроваджений до Черкас, до гетьманської канцелярії, він тепер кожному розповідав, як козаки визволили його від татар. Те ж саме він сказав і Хмельницькому:

— Побачили, що немає хохла, і взяли від татар, а я кажу їм, що я-де московський чоловік, от тому і немає хохла.

— А козаки тебе, вашмость, не зобидили чим?

— Пощо козаки будуть московського чоловіка зобиджати? — відказав здивовано посол. — Хіба не одному богу молимося! Чай, всі ми православні.

— Що ти чув у народі?

— Молва і желання єсть, пан гетьман, щоб усім нам бути разом під царською високою рукою в християнській вірі.

— Для цього треба спочатку звільнитись від шляхетського ярма, а от ваш путивльський воєвода пан Плещесв домагає збрався полякам проти нас, та не встиг.

— Обіцяшка-цяцянка, пане гетьман! Не став би тоді воєвода пропускати для твого війська оружжя й хліб. Раз ти,

гетьман, відіслав уже татар, то цар московський може і не допомагати Польщі.

— Ми чули-сьмо, що в Москві вибухнули повстання черні проти бояр? Перекинулись уже і на Курщину, Воронежчину, Тамбовщину...

— А ти, пан гетьман, про допомогу Польщі говориш, — з посмішкою відказав гонець. — Пощо пхати ще й пальці в двері, коли голові нездорово!

— Панів-ляхів багато тікає до Московії?

— Козаки ваші, пан гетьман, серчають: за одного перехованого пана-ляха погрожують п'ять-шість сіл посікти. Один спробував такого заховати, так за ним цілий полк козаків прийшов. Поміщик перелякався, видав ляха, козаки тут же і розправилися з ним і назад у твою, ваша милость, землю повернулись. Тепер великий государ цар московський наказ видав воєводам: не пропускати поляків із литовської землі. А от севські до ваших козаків пристають і коп'ються разом.

— Бачу, — сказав Хмельницький сердечно, — розумієш, вашмосьть, чому взялися ми за шаблі. Грамоти панові Киселю самі відішлемо, а ти, вашмосьть, повертай назад і повезеш один лист до царя московського, а другий до свого воєводи Леонтєва. А на словах скажи, вашмосьть, пацу Замятні Федоровичу Леонтєву, що ми йому доброго здоров'я зичимо і просимо бути ласкавим приятелем війську Запорозькому і до царя його милості Олексія Михайловича, світила руського, щоб милостивою заступою бути зволив, щоб про нас, слуг своїх, видав. А ми, як здавна предки наші війська Запорозького, царю його милості всяку добродієність чинили і нині на тім стоїмо!

Після розмови з московським посланцем Богдан Хмельницький переконався, що уряд московський коли не ратними людьми, то зброєю, хлібом і сіллю допоможе, а це означало вже початок переговорів, визначало, що можна готувати до царя московського послів. Але доки переговори дійдуть бажаного кінця, Польща може обрушитись на Україну всією своєю потугою і знову залле її кров'ю. Треба було будь-що попередити.

Другого дня гетьман Хмельницький скликав військову раду. Саме нагодився і Максим Кривоніс. Він перший і слово мовив:

— Пане гетьман, панове старшини, я зараз розповім вам одну історію. Було це в Ясногородці на Київщині. Після Корсунської битви ясногородці напали на маєток шляхтича

Післяка. Післяка вбили, а маєток погромили, але в сусідньому селі дрібна шляхта об'єдналась у обивательську хоругву і напала на ясногородців. Ясногородський війт Гапон, коваль Овдій і мірошник Хома, бачачи, що поляки не помилують, склали із ясногородців загін, але поляки все-таки загнали їх аж у болото і тримали там, доки більшість їх не поглинула трясовина. Пани вже раділи з перемоги, як налетіли татари і почали хапати ясир, не зважаючи, хто католик, хто православний. Добре, що наспіли козаки і побили і татар, і шляхту разом. Тоді повстанці завели війну з посполитими сусіднього села, які не хотіли їх підтримувати. Отаке, панове, робиться зараз по всій Україні: наче світ перекидається, а гуде, аж стогне земля навкруги. Не один католик лобом двигати став. Народ повстає і в Галичині, і в Білорусії, і в Литві, а полковник Тиша плюндрує села вже аж під Варшавою. Треба далі наступати, пане гетьман, пани старшини. Ви журитесь спільниками, нема надійнішого спільника, як свій народ! Кажу вам, не баріться!

— Тоді Польща напевно урівняє українську старшину з шляхтою,— вигукнув полковник, на прізвище Гладкий, який прибув до обозу за кілька днів.— А нам більше нічого й не треба.

— То йди, пане полковник, служити Конецпольському,— сердито відказав Кривоніс,— може, він зробить тебе стайничим.

— Треба вичекати, якого короля підсунуть поляки,— сказав Сомко.— Буде твердої волі, може, й шляхту упокорить, а тоді й нам буде легше.

— Ніякий король, хоч би з неба звалився, нічого не зробить. Владислав IV, коли тільки сів на престол, затвердив козацькі права, але польська шляхта примусила знищити їх. Хотів він помирити кальвіністів з католиками, але шляхта примусила гнати еретиків. Він хотів піднятися проти ворогів християнства, його примусили повертати зброєю проти козаків.

— Та не такий уже Владислав і цяця був!

— Я не про це: я хочу сказати, що шляхта не захоче мати короля дуже сильного, ні навіть хороброго і мудрого. Йй аби був щедрий і пишний, бо в безладді йй живеться краще, ніж за доброго ладу. Про такого короля вона й думає.

— А це треба знати, якого короля хоче шляхта,— сказав Хмельницький.— Пане Капусто, треба, щоб наші вуха й очі

були і в Валахії, і в Венеції, і біля турецького султана, а до Варшави, гадаю, треба послати депутацію. Хай запевнить сенат, що ми боролися тільки проти порушників королівської волі.

— А щоб повірили пани-ляхи,— сказав Золотаренко,— треба написати скаргу королеві. Ніби ми і досі не чули про його смерть.

— Тоді партія канцлера Осолінського вся буде за нас. Вони втруть носа Яремі Вишневецькому. Який месник зпайшовся!

На цьому й порішили. До депутації призначили полковника Федора Вешняка і значних козаків Мозирю і Григора Болдарта.

В листі до короля, з розрахунком, що він потрапить до рук сенаторів, Хмельницький спочатку виклав усі утиски, яких зазнавали козаки від старост, державців, панів та від їхніх орендарів, які робилися-де в противність королівської милості, бо тільки й чули: «Ми вам покажемо короля, сякі-такі сини! Допомагає вам король?» Козакам не стало, мовляв, життя, а коли урвався їм терпець, почали залишати оселі і йшли куди очі дивилися. А коли ж коронний гетьман почав переслідувати козаків і на Запорозжжі, куди вони тікали, та ще й став загрожувати знищити навіть ім'я і рід козацький, то гнані примушені вже були шукати допомоги і захисту в кримського хана.

Депутатам була дана і писана інструкція із чотирнадцяти пунктів. В інструкції основне було — просити про збільшення кількості реєстрових козаків до двадцяти тисяч, про виплату козакам заборгованої за п'ять років платні і про заборону унії не тільки на Україні, а й в Польщі, і в Литві.

— Це після такої перемоги? — обурився Кривоніс.

— Оце й потрібно,— сказав Хмельницький,— щоб сенатори, прочитавши, здивувалися так само, як ти, пане полковник.

Кривоніс зніяковів і махнув рукою.

— Все мудруєте! Не повірять!

— Значить, доведеться послати до нас делегацію, щоб розпитати,— сказав Хмельницький.— А це вже буде початок переговорів. Я навіть підписав листа як «старший війська Запорозького», нехай і над цим подумують. Вони будуть думати, а ми будемо збирати армію. Кажуть же мудрі люди: сі віс пацем, пара беллюм¹.

¹ Коли хочеш миру, готуйся до війни (лат.).

За продовження наступу була вся присутня на раді старшина, але відчувалася нестача зброї, пороху, навіть хліба.

— Московський уряд, спасибі йому, допоміг уже зброєю,— сказав Хмельницький,— до нього й знову звернемось. А царя московського треба просити прийняти Україну під свою руку!

Рада схвалила таку думку одностайно й гаряче.

На цій же раді схвалили й універсал до всіх, хто спроможний володіти зброєю, щоб збиралися на конях під Білу Церкву на війну проти панів-ляхів.

— Допиши, пане Зорко,— сказав Хмельницький, прочитавши універсал,— «на добрих конях».

— А де посполиті візьмуть тих «добрих коней»? — недоволено спитав Кривоніс.

— Такі нехай працюють на землі.

— Істинно розумно! — підхопив Золотаренко.— Хто буде мені сіяти, косити, коли всі покочаються?

— Коли всі стануть козаками, нічого буде їсти! «На добрих конях...» Тепер правильно! — перечитав ще раз і підписав: «Зіновій-Богдан Хмельницький, гетьман славного війська Запорозького і всієї по обох боках Дніпра суцїї України Малоросійської...»

Коли вже розходилися старшини з ради, Хмельницький притримав Максима Кривоноса і спитав:

— А ти як би зробив, Максиме?

Кривоніс довго відтягав мовчки вуса, аж нарешті буркнув:

— До землі б вухо приклав, Богдане.

— І я не за себе дбаю. Мені і Сўботова вистачило б, а для пароду і по Білу Церкву мало. Але ж то вже держава: всьому треба раду дати — і малим, і старим... Чекай, тебе треба віщувати?

— Віншуй! Незабаром і Волинь звільнимо від панів-ляхів. Залили сала за шкуру: в Полонному міщани самі навустріч відчипили браму.

— Та ти, чоловіче, про себе думаєш коли? У тебе ж, чув, дружина знайшлася.

Кривоніс зніяковів.

— Ти б, пане Богдане, побачив, як вона гнала Ярему Вишневецького! Козак, а не баба: в одну душу — давай мушкет, буду воювати!

— Добре, коли баба стає козаком, гірше, як козак стає бабою!

Кривоніс спалахнув по самі вуха: це ж натяк на нього! Нехай вони зараз не на Січі, куди заказано ступати жінкам, але ж він не перестав бути запорожцем, проте його Ярина в козачному обозі! А куди їй подітися? Вернутися на спорожнілий хутір П'ятигори? Їхати до свекрухи, якої вона ще ніколи не бачила? Та чи й жива ще свекруха! А в нього самого хіба не холопе серце навіть від думки, що можуть знову розлучитися! Хмельницький бачив, як враз сум обгорнув козака, і вже весело вигукнув:

— Так, кажеш, незабаром Волинь звільнимо? В Галичині теж...

— Повстає народ! — голосніше, ніж треба, вигукнув Кривоніс, зворушений чулістю Хмельницького.

— Туди треба побільше послати наших людей, особливо до Львова. Нехай розповідають простим людям, чому повстав на Україні люд, за що бореться.

— Це можна. Посилаю на Покуття валку за сіллю, і їх підвезуть.

— Обов'язково пошли. Тільки знаєш, хлоп більше діє в лоб, а тут іноді і жіночі хитрощі потрібні.

У Кривоноса знову боляче стиснулося серце.

— Коли в тебе, Максиме, така бойова дружина, — продовжував Хмельницький, — пошли її до Львова. Знаєш, там слово, там слово. І з тамтешніми повстанцями треба нам налагодити зв'язок. Може, й з польськими пощастить. Маю відомості, що не в одному вже селі бунтують польські хлопці, а нам це поміч. Будемо підтримувати таких. Зрозуміє все це твоя молодиця?

— Зрозуміє, Богдане... Вона в мене така, тільки... — Кривоніс знову почервонів, як хлбпець, при згадці про його кохану.

— От і на чоловіка став схожий, — посміхнувся Хмельницький. — А в мене Тиміш із Криму повернувся. — Його обличчя засяяло батьківською радістю. — Приходь увечері з паніматкою: наслухався багато, хочу ще й побачити!

III

Мусій Шпичка на першому возі, Ярина на другому вирушили із Чигирина ще тільки стало благословлятися на світ. Хоч на возах була солоня риба, але краще, щоб менше знало про їхню подорож по сіль.

Сіль завозилась на береги Дніпра із Галичини, аж з-під Трансільванії. Там добували із колодязів ропу і виварюва-

ли її вальками в дюйм завтовшки і два дюйми завдовжки. Триста таких вальків коштувало один щеляг. Вживали ще й коломийську сіль із вільхового або дубового попелу, яка була ще смачніша.

Коли б хто став допитуватися, хто вони і звідки, мусили відказувати, що є челядь київського вїйта пана Ходики, а що він торгував сіллю, це добре знали на Покутті.

Скільки не їхали вони Київщиною і Брацлавщиною, ні в селах, ні в містечках поляків уже не було. Маєтки і корчми стояли порожні, а то й спалені. Ночувати зупинились у селі Кущинцях. Душіло свіжоспеченим хлібом і мокрим димом.

— Що це — і у вас грілися біля вогню? — запитав Мусій у старого козака, якого тільки й побачив на вулиці.

— Еге ж. Попалили до біса панські скирти. Ото хліб святий так пахне.

— І люди погоріли? Щось не видно.

— Таке. До Хмеля подались. Показачилось усе село. Якби не ядуха, ти б і мене не побачив.

— Заїзд у містечку є?

— Та є, тільки Берко і собі пішов козакувати. Аж на двох конях. Там такий козарлюга!

— Так де ж переночувати можна?

— Завертай у мій двір, коли маєш охоту. Стайня вільна стала. Сини теж поїхали козакувати. Як у пуці стало.

Мусій випріг вози серед двору.

— Закочуй, козаче, під повітку.

— А то що хіба, ясно ж?

— Тим-то й ба, що дощ буде. Бачиш, як горобці на землю падають. Ідїть собі до хати, я сам коней упораю.

— Іди, Ярино, а я тут ляжу, — сказав Мусій.

— Чи ти, може, за кладь боїшся? — враз образився старий козак. — Плюнь чортові в одне око, а тому дурневі в друге, а хоч і в обидва разом тим, хто нас зове злодіями, щоб вони їм повилазили, як у синів чортових, на лоб. Я тобі кажу по правді, по козацькій, а ти мені повір хоч по-своєму, по-рибальському: хоч би твої вози були насипані грішми, то хіба до них прийметься вражий син, якого аби спіймали, то не було б йому іншої кривди, а тільки б я перший обламав би руки й ноги...

Мусій бачив, що кінця цій лайці, мабуть, не буде, повернувся і пішов до хати. Козак був заможний: у світлиці на одній стінці висіла фузія і крива шабля, на другій — «Мамай» з підписом: «Всяк се може скаже, що я зо риби ро-

дом, ніт бо,— з пугача дід мій плодом!» Долівка була вистелена зеленою травою і душила свіжим зелом.

Старенька господиня зраділа подорожнім, як гостям.

— Недаром я ложку забула на столі. Яке ж ви молочко вважаєте: чи парне, чи загничене? — І вже за хвилину принесла і того, і другого.

Ярина дивилася на господиню такими очима, ніби вже десь бачила цю жінку. Нарешті глибоко зітхнула й сказала:

— Як ви подібні до моєї тітки Христі.

— А мати?

— Не пам'ятаю, кажуть, дозорці закатували.

— Сирітка, значить, так пий, пий, серденько.

Незабаром до світлиці зайшов господар і владним голосом сказав:

— Чого ти напувася їх, як худобу, збирай вечерю. Ти от, козаче, сказав, що печеним хлібом пахне. Через це з хліба і горілку гонять. Нечистий хотів, щоб гнали з хмизу. Розложив вогнище таке, що аж небо закурилось. Посилає бог Петра. «Який там чорт,— каже,— курить?» Святий Петро, чоловік непитущий, як сьорбнув — і з місця не зійшов, тут же і впав. А на небі дим, аж у носі усім крутить, очі виїдає. Бог кричить: «Що се таке? Піди ти, Павле, та жени Петра: що він там робить?» Накинув на себе хламиду Павло і побіг до нечистого. А бог перевісився та й ще гукає: «Накажи, щоб мені зараз же перестав, бо я сам як устану, то так за патли виволочу, що довго буде потилицю чухати».

— А з хліба святого якраз утрапили!

Десь аж на другому тижні, уже за Збручем, їх перестріла купа людей. Їхали на конях і на возах. Передній був одягнений у брунатний розцяцькований сардак, накинутий наопаш поверх вишитої сорочки, на голові капелюх із павичевим пером, на ногах постолі із сириці. Він ще був молодий, з сірими очима, довгастим обличчям і з русявими вусами. Так само була одягнута і більшість парубків, які їхали за русявим. У кожного з них в капелюсі теж стирчало як не павичине перо, то зелена галузка.

Мусій чомусь вирішив, що їдуть не поляки, хоч у цих краях він раніше ніколи не бував і не знав, як тут зодягаються люди, і тому їхав собі далі спокійно.

Ярина, помітивши ще здалеку людей, пересіла на другого воза. Всю дорогу вона була сумна і мовчазна: сама не сподівалась, що така важка буде розлука з Максимом.

Доки була поруч з ним, небезпека не здавалася страшною, а зараз ні про що інше не можна думати: весь час їй здавалось, що Максим уже порубаний і постріляний. А вона бачила на власні очі, як він нехтує обережністю, і важке зітхання вирвалось їй із грудей. Думки порушив Мусіїв голос:

— Ти не бійся, Ярино, хай хоч і опришки, я їх забалакаю.

Ярина не тільки не злякалась, а піби ожила. Її здивував розцяцькований одяг. Вершники були не пишні, як шляхтичі, цавпаки — убогі, але в той же час і надзвичайно мальовничі. Ніби вони всі вирядилися до церкви під вінець. І хоч в руках дехто мав не тільки кий, а ще й мушкети, проте виглядали аж ніяк не войовниче. Шлях обступав густий ліс, але Ярина піскільки не боялася цієї ватаги. Від загону відділився один верхівець і порівнявся з переднім возом.

— Де їдете?

— До Львова, — спокійно відказав Мусій.

— Хто есте?

— Челядь київського пана війта.

— Київського? — і не повірив, і зрадів парубок.

— Пана Ходики.

— Що везете?

— Рибу торгувати.

— А де ти зустрічав козаків?

— На Поділлі не розминешся. Це, будь богу хвала, у вас тихо, а там маєтки палять, панів побивають, католиків рижуть.

— Зажди, зажди. Пане отаман, то є хлопи з Києва, швидше-но ходи та послухай.

— А ви ж хто такі будете? — суворо спитав Мусій.

В цей час підійшла і Ярина. Її цікавила вже вимова, яка різнилась від наддніпрянської. Вона теж запитливо звела на них очі. Вершники Perezирнулись.

— Ото які файні дівчата у Києві!

— А ви ся нас не бойте: ми є опришки. Ми побивасмо тільки панів-ляхів! — сказав русявий, який правив їм за отамана.

— А ми й не боїмося, — відказав тордовито Мусій. — Христопрдавець? У пазуху піску — і в Дніпро!

Опришки дивились на Мусія вже з цікавістю.

— Що ся діє на Україні? То правда, що козаки розбили панів-ляхів під Корсунем?

— Хіба який рачки виліз!

— Ой файнб! Значить, то правда? — захоплювались опришки.

Вони вже всі зібралися до возів.

— І в Києві вже немає?

— Не тільки в Києві, і на Київщині немає. Повстанці женуть підряд усіх панів, щоб і духу не було на Україні.

— І до нас прийдуть козаки?

— Ще й до Варшави дістануть. То такі.

— Тоді ми всі станемо козаками!

Мусій вже упевнився, що перед ним кияки, як називали галицьких повстанців. Справді — майже всі вони були із замашними киями. Він ще стиха перемовився з Яриною і вже голосно сказав:

— Хотів вам розповісти про одну справу, та не знаю, хто ви? Щоб ще в біду не вскочити.

— Що за справа? Кажі! — озвався русявий, який визначався одягом і гордовитою поставою. — Я є Семен Височан. Чув такого?

І Мусій, і Ярина з цікавістю скинули на нього очі: про ватажка повстанців у Галичині Семена Височана Кривоніс не раз згадував і навіть надсилав до нього людей для зв'язку. Тільки ці люди з якоїсь причини не повернулися назад. Ярина тут же хотіла про це запитати, але Мусій перебив її.

— Йй-право, Височан? — вигукнув він радісно.

Отаман мимохіть прибрав більш сановитої пози.

— Що мав сказати? Він самий!

— Про універсал гетьмана пана Хмельницького чули? Закликає всіх у козаки.

Повстанці про це ще нічого не знали, тоді Мусій витяг із воза завернутий у ганчірочку аркушик синього паперу і прочитав його вголос. Опришки довго гомоніли, нарешті один збуджено вигукнув:

— Під прапори гетьмана Хмельницького! Під прапори!..

Клич припав опришкам до душі, бо всі вже кидали догори капелюхи, тикали один одного, ляскали по спині Мусія.

— Ото Київ! Такі файні дівчата, такі розумні хлопці! — кричав опришок, який прискакав першим. — Я зразу здогадався. Най мене мама мордує, як не поїду до Києва. Пана отаман, веди під прапори Хмельницького!

Опришки поїхали собі далі, але Височан хутко повернувся до Яриного воза й гостро спитав у неї:

— Ти, дівко, хотіла ще щось мені сказати. Не помилився?

— Де наші хлопці, що отаман Кривоніс послав до тебе? — спитала вона, звівши до купи брови.

— До мене? — здивувався він. — Щось їде... Де вас шукати?

— Ще не знаю: ми вперше...

— Їдьте на Кисільку, до козака Трифона. Я павідаюсь за три дні, сестро! — і поскакав до своєї ватаги.

На чотирнадцятий день Мусій Шпичка з Яриною під'їздили до Львова. Перше, що вони побачили, була цвинтарна церква на Личаках, далі з правої руки палац, пізніше Ярина довідалась, що це був замок Вишневецьких, а збоку костьол францисканів св. Антонія, далі палац Бісікірських та костьол і монастир капуцинів, а з лівої руки — боніфратів. Тут дорогу перетинали перші оборонні вали. За ними був костьол і монастир бернардинок. Потім вони обігнули великий костьол і монастир бернардинів, обнесений високими мурами. За монастирем лежало місто Львів, теж обнесене кам'яними мурами з бійницями, валами і ровом, наповненим водою. Через мури видно було шпилі костьолів, ратуші, волоської церкви, високі кам'яниці. Над зубчастими мурами височіли башти і вежі.

Житлові кам'яниці мали по два й по три поверхи, теж з маленькими вікнами, що скидались на бійниці в баштах.

Над містом здіймалась одна гора гола, з урвищами, а друга з баштою і мурами на маківці. Навколо зеленіли садки й левадки, з яких виглядали то хрести костьолів і монастирів, то біленькі хатки передміщан, а то розкішні палаци.

Мусій вирішив спочатку спродатись, а потім уже шукати козака Трифона, і тому спрямував коней на дерев'яний місток до Галицької брами, зроблений у величезній круглій башті з зубцями й бійницями, але його зупинив вартовий драб із алебардою.

— Маш квиток?

— Який ще тобі квиток, я рибу торгувати везу!

— Ну й вези на старий ринок. Розігнався, як до себе на подвір'я.

— Або ні?

— То ти ще, хлопе, хочеш переночувати в глибці?

Мусій нахмурився й завернув коней.

— Куди хоч їхати, скажи?

— Чи не з Дніпра? Який важний. Повертай праворуч, понад валами, виїдеш на Краківське передмістя, там сам побачиш.

Краківське передмістя було набагато більше за деякі

міста на Київщині, а базар нагадував справжній ярмарок. Мусій зрадів, що, певне, недовго буде морочитись із рибою, і вже прицілювався, де стати, коли тивун, який збирав митне, запинив йому коней.

— Де їдеш?

— А то не бачиш?

— Квиток маш?

— А най вас мама мордує, — озлився вже Мусій. — Які ще тобі квитки? Ми люди православні, у себе вдома. Я хочу рибу торгувати, геть тікай!

— То ти, шизмате, не знаєш, що вам не вільно коли хочеш продавати? Верни геть! Буде ярмарок, тоді й будеш продавав!

Ярмарок найближчий мав бути аж за місяць, аж на першу пречисту. Мусій заклопотано пошкріб потилицю, але ще не встиг віп завернути коні, як до воза підбіг рудий з широкою бородою чоловік у чорному каптані і безцеремонно засунув руку під рядно.

— Риба? Чабак? Я вже купив. Скільки?

За ним підбігло і ще кілька перекупників і почали рвати на шматки чабак, нюхати, пробувати беззубими ротами. Потім закричали один з-перед одного:

— Пхе, яка солопа. Купую! Скільки?

Мусій не мав потреби заробляти на рибі, а тому й сказав зовсім дешеvu ціну:

— П'ять кіп гамузом!

— За дохлу рибу!

Мусій образився за свою рибу і презирливо сказав:

— Сам ти дохлий, хоч і червонопикий. Я ще православний, щоб дурити людей. Дохла риба, га! Нехай тому рука всохне, хто поклав на воза хоч одну рибину, щоб нею не схотілося закусити чарку оковитої. Нехай йому очі повиляють, нехай...

— Ну, гаразд, я вже даю три копи.

Але Мусій його піби не чув і далі клявся.

— Я вже даю чотири!

— Він дає чотири, — обурився рудий покупець. — Він мільйонер, князь Заславський! Прибіг аж із Бара, понавозив заставних шатів і вже буде виривати мені з рота шматок хліба. Я її ще вчора купив! — Він стрибнув на воза, схопив у свої руки віжки і погнав коней до своєї крамниці, залишивши серед вулиці розпалених спіркою перекупників.

Доки Мусій торгувався за рибу, Ярина розглядалась довкола. Поляки пробігали з безтурботним виглядом, панян-

ки, оточені кавалерами, весело щebetали, шляхтичі безцеремонно штовхали міщан, які ходили перелякані, зупинялися серед вулиці купками і з тривогою поглядали на майдан, де конали посаджені на палі верховоди повстання в Кам'янці-Струмиловій: колісник Яцько, тесля Мартин і кушнір Гошка.

В кожній купці хтось розповідав про жахи, які чи сам пережив, чи чув від інших. Вірили і тому, і другому, бо ж з кожним днем до Львова прибувало все більше й більше втікачів. Досі вони тікали з України, від Дніпра, але останніми днями почали прибувати і з Польщі. І це наганяло на обивателів ще більший страх. Мабуть, саме такий утікач і зібрав біля себе найбільший гурт. Він розмахував костистими руками й істерично кричав:

— Ну, нехай руський хлоп воює проти католиків, але ж ми, поляки, одної правдивої римо-католицької віри. Ви Лінніцу Гурну знаєте, на підгір'ї? Оце я тільки два дні, як звідти. Мало того, що вже через одну порожню халупу: повтікали хлопці до Угорщини і з жінками, і з дітьми, і всю живність погнали, так ті, що залишилися, такий собі наказ дали — аби папа ні в чому не слухати, панщизни й одбутку не справляти... Що ж, я повинен сам робити, як хлоп! Може б, який ще не послухав їх — так загрожують, хто б слухав державця, таких бити, з халуп виганяти або разом з халупами палити...

— Посполиті Бохні уже шість тижнів, як не хочуть відробляти панщизни,— сказав другий.— Спіймали на базарі козака...

Окремою купкою стояли теж стривожені й розгублені євреї і слухали, що діється на Україні.

— Боже отців наших, відплати за смерть нашу!..— молитовно проказав старий єврей, знявши руки до неба.

— Бачу, й нам уже треба думати,— в тон йому сказав другий,— вже і в нас починається. Масток пані Козловської у Гуминському знаєте? Ну, так його вже погромили хлопці.

— Кривий Герш учора ледь з душею вирвався з Княгинино, а шляхтичів міщани побити й пограбували.

— Що там Княгинине, повстанці он захопили вже Луцьк, Клевань, Олеку.

Луцьк там де, ось уже під Львовом, у Трембовлі, у Сокалі палять двори. На гостинцях панам хоч не показується — мордують і вбивають.

— Треба тікати, євреї.

— Якпй пан знайшовся! Куди? Він, мабуть ще не чув, що в універсалі пише галицький підкоморій.

— Мені пан Потоцький такий друг, що все скаже. Аякже!

— То бубняр оголошував: із-за Дністра, і з Молдавії теж гультайські купи з'являються. А може, на Білій Русі тихо? То ви, значить, глухі!

Ярина хотіла почути що-небудь про ватагу Семена Ви-сочана, але все говорили про якогось попа Грабовського, який зібрав тисячі чотири повстанців, захопив Калуш, руйнує замки.

Коли вже вози були спорожнені, Мусій почав розглядатись на всі боки.

— Може, хочеш купувати що? — спитав крамар.

— Виглядаю, де та вулиця, на якій православному переночувати можна.

— Нам, хлопе, й без тебе тісно. Їдь на хутори, оп Кисілька за Лисою горою.

— Оце так руське місто! — покрутив головою Мусій, коли вони виїхали з ринку. — Як собаку, ганяють православних... А кажуть, що козаки люті!..

Козак Трифон жив хутором біля ставків Кисільки. Хата, комора, хлів радували око своїми білими стінами, рівно підведеними червоною глиною, і півниками над вікнами. На вгороді, як козацькі списи, стирчали собачі рожі, жовтіли гвоздики, чорнобривці, рябіла шовкова трава. Все це робила своїми руками Трифониха. І ця Трифониха тиждень тому заслабла, а перед днем і померла.

Трифон почув, що люди просяться переночувати, і гукнув із хати:

— Нехай почують, може, паніматка їх навела: вона раділа чужим людям. — Він уставився вицвілими очима в стіну і захитав головою: — За шістдесят років і причастя святих тайн не заслужила.

Трифон козакував ще за гетьмана Петра Сагайдачного, який теж був родом із Галичини, і хоч він усіх запорожців вписав до Братського монастиря в Києві, але Трифон ставився байдуже до релігії, доки уніати не захопили православної церкви святого Івана Хрестителя. Після цього Трифон став перший ворог уніатів. От і зараз через них дружина померла без причастя, через них не можна й похорати її по-людському.

Ярину Трифон помітив, коли вона поралась разом із сусідками біля печі, як водиться на похоронах, потім вона

пішла доїти корів, натягала води в корито. Все це робила хутко, спритно і без зайвої метушні. Точнісінько, як небіжчиця. Трифон дрібно закліпав мокрими віями. У нього було два сини, старший уже одружений. Доки що він жив на старому подвір'ї, бо мати справляла роботу часто й за невістку, а тепер невістка скаже: «Чому я мушу робити на всіх?» Треба шукати газдиню, — і Трифон знову задивився на працювиту Ярину. Коли б таку знайти робітницю, може б, не так помітна була б і смерть дружини?

— Коби-с ти, дівко, стала до мене на роботу! — сказав він просто, коли Ярина підійшла до покійниці зняти із свічок нагар. — Чия ти будеш?

Ярина не сподівалась на таке запитання і змішалась, а Трифон вів далі тихим, сумирним голосом:

— Ти, як було газдиня моя, хай царствує: без суетні, а все до ладу. А робота яка — доглянути за коровами, за дріб'язком, нагодувати свині, їсти зварити, обіпрати, ну, і молоко щоранку рознести по панських домах. Їм щоб чистенько...

Старий козак їй подобався: він чимось трохи нагадував батька, і вона аж почервоніла, коли довелося брехати:

— Чи ж буде мені вигода: я в київського вїйта одержую на рік десять злотих і черевики.

— У мене будеш мала п'ятнадцять злотих і ще запаску! Ти як, мужня жона чи біла голова?

— Хто бідну дівчину захоче сватати!

— Ми тебе тута зразу видамо заміж!

Ярина всю дорогу гризлася думкою, де вона знайде у Львові пристановище, щоб не привертати до себе уваги і мати можливість бувати між людей. Хутір козака Трифона з цього боку був зовсім зручний, а праця її ніяка не лякала, і коли так, не треба буде і Трифонові зразу відкриватись, і Височанові бувати тут з руки. І Ярина охоче дала згоду.

IV

У Варшаві зібрався конвокаційний сейм. Смерть короля, полон обох коронних гетьманів, селянські повстання потребували негайних заходів. Сейм був найвищим законодавцем, судією і правителем. Він складався із двох палат: сенаторської, в якій засідали усі біскупи з примасом арцибіскупом гнезненським, усі воєводи, каштеляни і міністри, і посольської палати із послів від повітових

сеймиків. На сейм з'їхалось багато також ласої до бенкетів і чуток крєсової шляхти. Кожен такий шляхтич притяг із собою, крім надвірної міліції, ще й купу пахолків.

Варш'ава стала схожа на мурашник, сп'янілий від виша, від музики, від блиску!

Козацькі депутати прибули ще за тиждень до початку сейму. Їх ніхто не вітав, і ніхто не піклувався.

— Це й краще,— сказав Вешняк, коли вони вже розташувались у невеличкому будинку, заоренованому на час сейму.— Менше знатиме, де зупинились, менше небезпеки. Бачили, якими очима нас проводять на вулиці?

— Байдуже,— сказав Болдарт, людина апатичної вдачі.

— А мені ото як перець до оковитої,— сміявся Лукіян Мозиря. Я б навмисне дражнив їх, нехай у магнатів печінка набрякає.

— А не думаєте ви, що нас не захотять вислухати?

— Тоді б зразу посадовили на палю.

— Ще є час, панове, не турбуйтеся,— намагався жартувати Мозиря.

Другого дня послаи пішли скласти візит канцлерові великому панові Осолінському, проте прийняв їх тільки підканцлер, і то підкреслено вороже.

— З якого приводу? — прорипів він, як немазане колесо.

— Приїхали скласти перед сеймом прохання,— відказав Вешняк так же сухо, як і спитали його.

— Щоб не всіх зразу вішали?

— Виявилось, наука не тяжка, паце підканцлер!

Підканцлер метнув на Вешняка гнівним оком:

— Залишіть адресу. Вас викличуть.

Такий прийом не обіцяв нічого доброго. Рішення сейму для них було байдуже, бо все одно воно буде таке, з яким козаки не зможуть погодитись, але коли так піде і далі, то можна сподіватися образи і більш серйозної. Самому королеві шляхта вимахувала під носом шаблями.

Нарешті очікуваний день настав, до Мазовецького замку рушили сенатори і послаи, за якими їхала челядь, по тисячі її більше вершників. Надвірне військо магнатів тісним кільцем оточило мазовецький парк, а шляхта сповнила вітальні замку.

Сейм відкрив примас, який сидів у королівському кріслі. Промова його була коротка:

— Панове сенатори, панове послаи! Богу всевишньому угодно було забрати від нас у лоно своє улюбленого короля Речі Посполитої Владислава четвертого. Покарав нас

бог і його свята мука ще й козаками: плебс повстав по всій Україні, право посполите зневажає і вірність підданства панам своїм ламає. Дим пекельного чаду смородом мутить розум посполитим уже і в Червоній Русі, і в Литві, і сягає до порога столиці нашої. Вознесемо ж молитви наші до престолу всевишнього, щоб він дарував нам короля мудрого а послухного, щоб він допоміг нам загасити страшний пожеар, вогонь якого загрожує поглинути Корону. Хай нам бог буде у поміч!

Із перших же виступів сепаторів і послів стало видно, що при королівському дворі існує дві непримиренні партії: одна була канцлера Осолінського, він і виклав її думку, обрушившись на тих, хто непомірним здирством, гординою і недоумкуватістю роздратував козаків і хоче дратувати й далі.

— Козаки можуть залишитися послухними королівській милості, маєстату Речі Посполитої і падали! — вигукнув під кінець Осолінський. — Хмельницький прислав своїх депутатів просити у його королівської милості опрощення. Невже сліпа жадоба помсти застане нам розум і ми не скористаємось, щоб повернути знову в послушенство хлопів наших по обидва боки Дніпра?

— Повернемо огнем і мечем, пане канцлер! — вигукнув Єремія Вишневецький і вибіг на трибуну.

Шляхта вже прочула, як він тікав від повстанського полковника Кривоноса під Махнівкою, і зустріла його холодно. Дратував магнатів і його гонор, не менший, ніж у коронного гетьмана Потоцького, а що гетьмани потрапили до полону, шляхта і в цьому вбачала велику провину Вишневецького, який глядів свої маєтності, а не дав допомоги коронному війську. А тепер істерично вигукує:

— Ніякого замирення з козаками бути не може! Коли хам посягає на священні права шляхти, йому треба рубати голову, а не мастити оливою, як пропонує пан Осолінський. Питання ясне: або припущення шляхетської республіки, або знищення козаків. У Немирові я посадив на палі десять козаків, тринадцятьом відрубав голови, шістьох повісив, а скільком викололи очі, обрубали руки, ноги, того навіть не лічив.

В залі розпалювалися пристрасті: одні схвально кивали головами, інші обурювались.

— А мене за це спалили доценту! — прорипів київський воевода Тишкевич.

Але князь Вишневецький, милуючись із себе, вів далі:

— Хай ребелізантів слухає на сеймі пан канцлер, а князь Вишневецький буде їх саджати на палі!

— А де пан Вишневецький був, як Хмельницький топтав наші прапори? — злісно вигукнув князь Домінік Заславський.

Вишневецький вдав, що не почув, і під змішаний гул валу сів на своє місце.

Його величання розправою порвало з місця чашника волинського Лавреція. Він був людиною вже сивою, говорив хоч і лагідно, але дошкульно:

— Милостиві пани, мої браття! Коли б не настільки важлива небезпека республіці загрожувала і не про неї зараз йшлося, я б не став відповідати на слова княжати Вишневецького і на його діла, що їх і з деспотами східними порівняти не можна. Але я з переконання самої совісті і характеру мого, будучи обраний від братії моєї в послы, мушу те, чого нині для республіки благо потребує, сейму возвістити. Панове, чи не більшу частину ратників потребуєте від народу греко-російської віри, народу того, який, коли не буде задоволений, то не може на захист вашої держави преградою груди свої наставити? Хто ж, о боже живий, цього не бачить, які великі утиски і нестерпні прикrostі цей старовинний руський народ зазнає? Почну від Кракова. Що принесла унія? Уже в великих містах церкви запечатані, церковні мастки пограбовані, в монастирях, замість монахів, худобу замикають. У Могильові і в Орші церкви так само запечатані, попи розігнані; в Пінську теж; монастир Лощинського у шинок обернений, а через це діти без хрещення від цього світу відходять; тіла померлих без церковного обряду із міст, як стерво, вивозяться. Народ без сповіді, без причастя святих тайн помирає. А чи не є утиском народу руського, що робиться у Львові? Хто гречеського закону і до унії не прихильний, той у місті проживати, торгівлею промишляти і в ремісничі цехи бути прийнятий аж ніяк не може. Коли ж хто наважився в місті жити, то й то тільки на одній вулиці, а помре, тіло того мертве по обряду церковному до ями провести, до хворого з тайнами Христовими, не ховаючись, іти не вільно. А коли тіло мертве хочать за місто вишести, то змушені через ті ворота якими сморід і саму нечисть міську вивозять, бо інші, через які і татаринові вільно ходити, перед ними замикають. Навіть водою їх утискають. В чини по службі людей гідних і вчених тільки за те, що з унією не з'єднані, не просувають...

В залі спочатку перебивали Лаврентія окремі послі, потім почали перебивати його біскупи, а далі вже зняли гнівний гомін у всіх кутках зали. Лаврентій глибоко передихнув і, підвищивши голос, сказав:

— Коли цілковитого заспокоєння на цьому сеймі і загоїння таких важких виразок не буде, то вимушеними себе побачимо з пророком заволати: «Суди мене, боже, і розсуди про мою!»

Щодалі сейм усе виразніше розколювався на дві партії: одні вимагали замиритися із козаками, вислухати депутатів Хмельницького і послати до нього послів, інші не хотіли й слухати про будь-яке ублаження козаків, вимагали найсуворішої кари, аж до того, щоб зовсім стерти із землі козаків, навіть знищити саме імено.

Хоч самого Миколи Потоцького на сеймі не було, але тінь його над цією партією ще витала. Вони не хотіли знати й причин, що примусили козаків взятись за шаблю.

— Най з ними пан канцлер говорить, — повторював своє Єремія Вишневецький, — а ми будемо воювати!

Депутати Хмельницького нетерпляче чекали на посланця із сейму до вечора, але він так і не з'явився першого дня. Про все, що було там, вони випадково довідались від Важинського, посесора пана Сенявського. Він заявився до них, як давній приятель, хоч досі з ним ніхто не був знайомий.

— Здорові були, панове козаки! — привітався він шумно. — Не дивуйтесь, що шляхтич так просто приходить до вас. Тужу по Україні. Слово гонору! Ви, звичайно, їхали через мастності пана Сенявського, як там — багато чого спалили хлопи?

— Їхали через Сенявщину, — відказав Вешняк, — але щоб згарища були, щось не бачили.

— Коли б залишився масток цілим, допоміг би вам не тільки я...

— Про яку допомогу мислить ваша мосьть?

— Щоб вас вислухали на сеймі, це по-перше. Ви знаєте, що сейм ухвалив війну з козаками, ухвалив посполите рушення, щоб набрати армію не менше, як сто-двісті тисяч.

— А хіба Микола Потоцький у цурки грався, коли посилав гетьманича Стефана стерти з землі Запорозьку Січ?

Важинський безцеремонно зітхнув:

— Так, був би Микола Потоцький, мабуть, інакше б повелось. А тепер доводиться аж трьох рейментарів призначати замість одного Потоцького.

— Цікаво! Перший, звичайно, Єремія Вишневецький.

— Не вгадали, пане Болдарт! Перший — князь Домінік Заславський, із магнатів магнат; другий — Микола Остро-рог, підчаший коронний, бардзо вчений, панове, і третій — ваш приятель, хорунжий коронний Олександр Конецполь-ський.

— Перекажу ветьманові Хмельницькому прохання пана Се...

— Важинського, — попереджаючи, сказав посесор.

— Важинського і бажання нам допомогти, — закінчив Вешняк. — Звичайно, після того, як нас вислухають.

На другий день опівдні справді прибув за ними регент великої канцелярії. Вешняк розумів, що тепер уже ніщо не відмінить рішення сейму про оголошення війни, а тому вирішив використати свою місію хоч для поглиблення неприязні між двома придворними партіями.

Із зали долітали вигуки, сміх, а частіше роздратовані ви-крики. В бічній вітальні, де чекали козацькі посли, теж сиділи й проходилися сенатори, яким набридло слухати нудні промови провінціальних послів. На козаків позирали скоса, але й з цікавістю, нарешті до них підійшов з під-кресленою зневагою, ніби заради розваги, молодий князь Любомирський і, підтягуючи догори вус, спитав:

— Значить, хлопці вирішили розбоєм промишляти? Шляхетських медів попробувати?

— То є не так, ваша світлосте, — відказав Мозиря, і собі розгладжуючи вуса.

Підійшло ще кілька сенаторів.

— Та брехати ви вмiсте!

— З поваги до яснесвенцонего панства, я не можу ска-зати — з ким поведешся, того й наберешся, але даруйте, вашмості, кому байдуже, нехай собі й так думає. Козаки коли взялися за шаблю, то на те була воля його милості короля.

— Воля короля? — остовпіли всі, хто слухав.

— Козаків просили йти турка воювати, навіть гроші на човни прислали.

— А вийшло, що ми винні, — додав Болдарт.

— Панове! — закричав на всю вітальню Любомир-ський. — Це нечувано. Я вимагаю зараз же вислухати ко-заків! — і побіг до зали засідань.

Сенатори, що топтали у вітальні, не розуміючи, в чім справа, питали, перепитували, вражалися і теж бігли до зали.

Коли козацьких послів нарешті ввели до зали засідань, усі послі підхопились із місць, ніби на сейм прибув сам король, але цього разу їх порвала з місць не пошана, а жагуча зненависть до козаків, які насмілились не тільки виявити непослух, а й знеславити на весь світ польську армію. Разом з тим кожного роздирала і цікавість почути від козаків ще про якусь королівську змову.

Козаки йшли до королівського трону, на якому сидів примас, твердою ступою не тільки тому, що почували за собою силу, а й тому, що в очах шляхти було стільки злості, що, здавалось, схибуй хоча на йоту, і їх розірвуть на шматки.

— Від кого прибуваєте? — запитав вкрадливим голосом примас.

Наперед виступив Федір Вешняк і, не згинаючи шиї, уклонився.

— Від старшого війська його королівської милості Запорозького пана Хмельницького, ваша превелебність, з проханням.

Примас примружив очі і вже схидно спитав:

— А що ви скажете про волю його милості короля?

— Більше ні про що не уповноважував нас говорити його милість гетьман пан Хмельницький.

Серед senatorів зчинився гамір. Примас розгубився.

— Може, панове козаки не наважуються?

— Дозвольте, ваша превелебність, оголосити наші пункти.

— Але ж я своїми вухами чув, — вигукнув розлючений князь Любомирський, — що козаків намовив король!

В залі знявся вже крик:

— Король намовив?

— То є зрада!

— Так говорять у народі! — вкинув Вешняк.

— Нам про це не казано говорити, — додав Мозиря.

— Про це мусив знати й пан канцлер!

— Он чому він так стоїть горою за козаків!

— Тепер зрозуміло, чому він не годився, щоб Єремія Вишневецький був рейментарем!

— На рани боскі, хай відповідає!

В залі все більше зростав крик, вже нічого не можна було розібрати. Шляхтичі вже сікались один до одного, вже брязкали шаблями. Депутати Хмельницького для перестороги і собі поклали п'ястуки на руків'я шабель, але в цей час підійшов регент канцелярії і повів їх до бокових

дверей. Вешняк ще встиг почути, як канцлер Осолінський огризався:

— Байдуже мені, що ви вигукнете... Треба було вислухати козаків до кінця, тоді б зрозуміли, про що йдеться... Мені важлива цілість батьківщини... А судити, хто зраджує, буде король...

— Треба вміти використовувати обставини, тоді й ведмедя можна заставити танцювати,— кричав з місця Адам Кисіль.— Правильно робить пан канцлер!

Коли депутати опинилися за дверима зали, Вешняк спитав у регента канцелярії:

— На цьому, вашмосьт, можна вважати нашу місію закінченою?

— Тепер чекайте на відповідь.

— Як довго?

— Скільки того захочуть пани сенатори,— сухо відказав регент і, не попрощавшись, пішов геть.

V

Кожного ранку гетьман Хмельницький питав писаря Зорку:

— Не повернулись? — і, не чекаючи на відповідь, бо читав її по очах, додавав:— Забарилися козаки, забарилися. Скільки ти, вашмосьт, їхав до Варшави?

— Двадцять чотири дні, пане гетьман.

— Забарились.

Гетьмана турбувала і доля його депутатів, і чутки про посполите рушення. До війни він був готовий: уже зараз його армія мала більше сорока тисяч козаків, а вони іще прибували. Мало не цілий полк привів із Поділля полковник Іван Богун, із Полтави прибув із своїми козаками Мартин Пушкар, із Волині — Небаба, все полковники, уславлені не в одному бою і кмітливістю, і хоробрістю. Тепер поставало інше питання: чим постачати армію? Адже війна має велику діру і широку пащу. Досі користалися із засіків панських маєтків, але ж вони нічим не поповнюються: селяни поспіль кидають серпи і йдуть купами на заклик Хмельницького, щоб уже назавжди здихатися рабського становища, стати вільними козаками. Сіно стоїть некошене, хліба висипаються.

Сьогодні знову прибула купа повстанців із берегів Ворскли. Генеральний обозний, побачивши, що вони всі піші й озброєні тільки вилами та косами, сказав сердито:

— У себе дома воюйте панів: нам потрібні не роті, а вояки!

— Пovoювали вже всіх і панів, і католиків, пане полковник! — вигукнув, пишаючись, їхній отамац.

— А чим вас будемо годувати? Вертайте домів!

Повстанці, мабуть, не повірили своїм вухам, бо той же повстанець все ще збуджено відказав:

— Та по шапці сухарів кожен має!

Але генеральний обозний навіть не дослухав його, повернувся й пішов собі до канцелярії.

Повстанці нарешті зрозуміли, що їх не приймають. Мрія показачитися розвіювалася. Вони стояли розгублені, безпорадні, аж поки нарешті один не вдарив злісно шашкою об землю.

— Не я казав: коли були кармазини рідні свитці! Ходіте, люди...

Але в цей час на ганок вийшов розгніваний Богдан Хмельницький і владно гукнув:

— Стійте, люди!.. Справді, сутужно в мене в обозі з хлібом, а розумні кажуть: «Хліб родить солдата». Треба комусь і на землі робити, а то, коли хлопці всі показачаться, і нам і вам нічого буде їсти! Але коли вже прийшли допомагати Хмелеві воювати шляхту, останнім шматком поділюся. Ідіть до писаря, нехай заводить у список.

— Оце козак! Оце наш! — загукали радісно повстанці.

Генеральний обозний усе це чув у відчинене вікно і зустрів Хмельницького насуплений.

— Пане гетьман, обрали ж усе, що було навкруги.

— Ти казав, з Московщини ідуть валки з хлібом.

— Але ж за такий хліб треба платити гроші, а ми ще свої монети не б'ємо. А війну, кажуть, виграв той, у кого останнього залишиться таляр.

— У польських панів і на нас вистачить талярів. А коли вже виходять кіпці, не будемо зволікати з наступом. Наші маєтки — то ворожі обози. Накажу, щоб і в похід нічого з собою не брали. Сам поїду тільки з саквами.

— Днями мають гармати прибути з Москви. Може, пане гетьмане, зачекаємо?

— В дорозі перестрінемо. А зараз займемося дипломатією. Пане Зорка, сідай і пиши.

— Від полковника Кривоноса гонець прибув. Може, пане гетьман, спочатку його вислухасте?

— Що привіз?

— Повстанці полковника Головацького взяли Гомель. Вирізали більше трьох тисяч панів і рендарів.

— А білорусів не зобиджають? З хлопами не сваритись!

— Каже, хлопи і там уже воюють панів, а то до наших пристають.

— Гаразд, потім послухаємо, а зараз напишемо листа.

— Прошу, пане гетьман, це ще не все.

— А чого ти мнихаєшся?

— Полковник Кривоніс переказує, ніби наших делегатів у Варшаві посадовили на палі!

— Що? — Хмельницький схопив за петельки худорлявого Зорку і так ним струсив, що в того мало не відірвалася голова. — Повтори, що ти сказав?

— Але ж...

— Моїх послів на палі? — кричав Хмельницький з налятаними кров'ю очима. — Це виши так трактують мої мирні пропозиції? Гадають, Хмельницький злякався? Зразу забелькоче: «Упадам до нуг, цалую ноги панськє!» Ну ж, коли так, пождіть же, ляхи! Де гонець?

Гонець передав гетьманові листа, але про делегатів сказав, що нещодавно такі чутки поширились у війську полковника Кривоноса, а чи правда, того не знає.

На другий день військо виступило із Чигирина. Кожен полк вирізнявся своїм кольором прапорів і жупанів, як вічка на плахті. Все військо було на вгодованих конях, кожен козак мав шаблю і пістоля, а перші сотні ще й списи, на яких полоскались кольорові прапорці. Позаду на своїх стапках і на возах везли більше п'ятдесяти гармат, везли кулі й порох.

Щойно рушили, кобзарі заграли нової пісні:

Гей, не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало,
Там за Дашевим, під Сорокою
Множество ляхів пропало...

Пісня була гучна, співалася легко, говорила про сьогоднішні бої козацькі, і її підхопили всі полки. Залунала на весь степ. Зачувши пісню, селянські хлопи кидали коси в траву, рибалки залишали тенета у воді, а самі, хто як був, бігли на звук пісні, щоб приєднатись до козаків, а хоч глянути на гетьмана. Він їхав попереду, а з лівої руки їхав Тиміш. Це вже був справжній козак з обличчя, хоч і побитим віспою, але таким же мужнім, як і в батька. Хмельницький, памагаючись перекричати пісню, казав до нього:

— Іслам-Гірей до тебе добре ставиться, дорога тобі знайома, будете просити, щоб і на цей раз хан допоміг нам кіннотою. Скажете, армії з повстанцями тепер сто тисяч, а треба буде — і двісті виставимо, Україна, вважай, вся вже очищена від поляків.

— А коли питає, чи можна брати на Вкраїні ясир? — запитав Тиміш.

Хмельницькому, мов від згаги, перекривилось обличчя, він спохмурнів і відказав не зразу:

— Тепер майже кожен посполитий став козаком, терпіти цього більше не стане. Попереду лежить Польща, недалеко доскочити, а на Вкраїні вже і брати нічого.

— Минулого разу знайшли. Люди і досі не можуть тобі забути, батьку.

— Їм болить своє горе, сиңу, а мені всієї України. До хана я напишу листа з Росави. Мої послы хай не принижуються: сам султан турецький уже напитує про наші плаши.

Зробивши триденний перехід, Хмельницький став табором біля Росави. Тут його зустрів пан Вольський, посланець із Варшави. Він привіз листа від сейму і на словах звістку про те, що сейм ухвалив послати до козаків коронних комісарів.

— Це ж для чого? — сердито запитав Хмельницький. — У мене вистачить і полонених комісарів! Ти мені, вашність, скажи, що зробили з моїми депутатами?

— Пан гетьман, — відказав злякано Вольський, — я привіз вашій милості від пана Вешняка листа. А що після того сталось, не можу знати.

В листі Федір Вешняк коротко сповіщав про оголошення посполитого рушення і про те, що одночасно сейм схвалив почати з козаками переговори про замирення. Головним послом призначено Адама Киселя, а тому, доки послы не повернуться до Варшави, депутатів, певне, не відпустять. Хмельницькому полегшало на душі, але шляхтичеві сказав тим же сердитим голосом:

— Твоя, пане, голова за голови моїх депутатів!

Лист від сейму, адресований на ім'я старшого війська Запорозького, був короткий:

«Річ Посполита схиляється на ваші принижені прохання: вам призначають комісарів із людей знатних і не відмовляють у опрощенні...»

Хмельницький опустил руку з листом і невидючими очима вставився в землю:

— Від козаків усе, а козакам нічого! От уже — горбатого могила виправить!

— І шабля непогано виправляє, пане гетьман,— сказав полковник Богун, якого вкрай роздратував зміст листа.— Пиха магнатам розум заступила: лежать під сподом, а кричать: «Вікторія!»¹ Може, хтось повірить, а вони будуть набирати армію. Це вже треба нас за дурнів мати... Ні, були дурні, та всі поженились.

Хмельницький звів здивовані очі і враз голосно засміявся:

— Це ти, пане полковник, про нас з Максимом?

Богун зовсім забув, що тільки тиждень тому до Богдана Хмельницького повернулася пані Гелена, і почервонів, як школяр.

— Даруй, пане гетьман, до слова прийшлося. А Максимову думку ти знаєш: хоч би голову на голову ложити, а всією силою йти на військо Речі Посполитої. І козаки, знаєш, за те.

— А пам'ятаєш, Богуне, як ти мені говорив, що Неймаєр фон Рамсла радить ставати до бою, коли вже зовсім переконався, що немає іншого засобу зарадити справі?

— Чи ти, пане гетьман, бачиш цей інший засіб?

— Ми ще, Богуне, не чули, що скажуть нам послі.

— Ну, послухай!

Послі врибули аж у серпні. Але за кілька днів до того Богунові козаки перехопили гінця Киселевого з листом до московських думних дяків. Листа привіз в обоз сам полковник Богун.

— Ну, не я тобі казав, пане гетьман?

— Давай попереду прочитаємо грамоту, Богуне.

Адам Кисіль доносив московському урядові, що незначний козак Хмельницький зняв бунт проти свого уряду, навів бусурманів, пролив християнську кров. Козаки ведуть війну тільки із пристрасті до грабунків, до безладдя, що цей заколот буде небезпечний і для Московської держави, отже, Московії, як і Польщі, треба подумати, яким чином не допустити посилитись заколотові на голову обох держав.

— Шкодує Адам Кисіль голови, тільки не козацькі,— сказав Богун.

При цьому були й інші полковники, а серед них і Іван Виговський. Він вдавано зітхнув і сказав:

¹ Перемога.

— Не заздрю я православному сенаторові в католицькій Речі Посполитій: і од Русі лихо, і від панів-ляхів не тихо.

— Такому православному і езуги можуть позаздрити,— сказав Нечай Данило.— Я б після цього не став з ним розмовляти.

Хмельницький мовчки повертав голову то в один бік, то в другий, чекаючи, може, хто підкаже, як повестися більш дипломатично в цьому питанні, але всі лише обурювались.

— Пане гетьман, дурить тебе шляхта! — кричав полковник Пушкар.— Хотуть приспати, доки стягнуть армію.

— А от пан Виговський інакше каже: краще поганий мир, ніж добра сварка.

Івана Виговського, який увесь час крутився біля гетьмана з постійною улесливою посмішкою на рудому обличчі, не любили старшини.

— Кому що болить,— буркнув Капуста.— Ти, пане гетьман, слухай, що народ гомонить.

— Знаю,— сердито вже відказав Хмельницький.— Чернь хоче тільки аби битися, а нам голови для чого на плечі посаджені? Не тільки мушкет та шабля вирішують битву: розумна голова ста гармат варта. Я вас більше не затримую, панове полковники! Пане осавул, ти будеш потрібний! Гребя Адама Киселя з посольством затримати, сам придумай як, у Острозі, а ти, пане Зорко, сідай писати панові Киселеві листа: козаки, мовляв, його милость своїм ходатаєм і заступником перед королівською мосцю і сенатом вважають. Просимо, мовляв, і зараз бути нашим заступником і клопотатись, щоб сенат реєстрових козаків дозволив збільшити. А провини, мовляв, на нас немає, бо повстали козаки за віру православну грецьку, не можучи далі терпіти утиску і глузу упіатів. Козаки, мовляв, і надалі будуть вірою і правдою Речі Посполитій і маєстату її служити.

— Незлюбивий ви, пане гетьман,— сказав осавул, хитаючи головою.

— Гадаєш? Аби й послали так думали,— загадково відказав гетьман.— Листа Киселя треба відправити до Москви, а путивльському воєводі пиши, пане Зорко:

«Доброго здоров'я і всього доброго од господа бога зичимо!»

Ми не того зичимо государеві православному, цареві християнському московському Олексієві Михайловичеві, же би він мав на нас воювати, але зичимо його царській величності того, щоб він тепер, час має,— на ляхів ішов воювати,

щоб дав бог, щоб він ляхам і нам паном і царем був одної віри грецької, щоб тиї ляхове на нашу віру з нами більше битися і наступовати не важилися... Сподіваємося, по вірі вашій же нам і собі неприятелями бути не схочете!»

— Кажуть, воевода Пльещев розумну голову має.

— Тільки не він вирішує. Де зараз наші повстанські загони?

— Полковник Кривоніс прогнав князя Вишневецького за Случ і пішов на Кам'янець. Колодка в Слудьку, Гайчура під Заславем, Морозенко біля Бара, полковник Тиша в Бресті, Семен Височан під Бережанами, Головацький і Гаркуша аж у Литві, захопили вже Пінськ, Лисенко...

— Бачу, що не переслухаю тебе, вашмось, — вдоволено сказав Хмельницький. — Про Лисенка знаю. Ще сьогодні пошли гінців до повстанських загонів з моїм наказом — іти всім до Костянтинова, на з'єднання. За два дні і ми виступимо. Оголоси полковникам — бути всім після захід сонця на військовій раді!

Сенатор Адам Кисіль їхав до гетьмана війська Запорозького для переговорів з важким настроєм: дворянин Сельський був званий як наклепник, фіскал і драпіжчик. Він мав одворотний вигляд: тупе червоне обличчя з маленькими, завжди сонними очима, дрібненький носик і тонкі губи, як дві п'явки. Голова була маленька, порівняно з круглим, як жлукто, тулубом. І цього шляхотку призначили йому в посольство в додачу до дворян Дубравського і Обуховича. Це вже була одверта недовіра. За всі його послуги, за його старання! Відмінити таке становище могли тільки вдало проведені переговори. Сейм вимагає видачі ватажків заколоту, в першу чергу, звичайно, самого Хмельницького, Кривоноса. Але ж як цього можна домогтися, коли з ними ж доведеться й говорити? Треба когось їм протиставити і наладити з ними зв'язок. Кисіль почав прикидати в умі можливі кандидатури — Іван Виговський — уродзоний шляхтич, а от Федір Гладкий, зроду козак, полковник, а, кажуть, Хмельницького б у ложці води утопив... Адам Кисіль вирішив, перш ніж почати переговори, порозумітись із ними.

Шлях до Білої Церкви лежав через Гощу, але хоч він їхав із загonom королівських драгунів і мав попереду посольський пернач, проте не наважився заїхати у свій замок. Він тільки бачив, що хліб уже був скошений і лежав у копах, а пахолок, посланий в маєток, повернувшись, ска-

зав, що за війта у містечку тепер править кравець Сидір. Мас свій загін, у повстанці пішов і піп, повстанці побили й попалили селян і міщан, які не хотіли до них приставати.

— Нахвалялись і вас, вельможний пане, убити, коли заявитесь,— закінчив пахолок.

Адам Кисіль наказав їхати на Острог.

— В Острозі, кажуть, Кривоніс стоїть!— переполошено вигукнув Сельський.

— Загін Кривоноса, я чув, пішов на Кам'янець?

— Ходив, пане сенатор, кажуть, не доп'яв Кам'янця і злючий повернувся в Острог.

— Я в Острог не піду! — знову пирснув Сельський.

— Пан Сельський гадає, що Хмельницький крадій.

— Я гадаю, що вони обидва шизмати! — найжачився Сельський.

— Додайте, вацпане, мене третього!— ображеним топом сказав Кисіль.

Сельський знітився і, одвертаючи червоні очиці, пробурмотів:

— Папові сенатору ми довіряємо.

— Дякую! — крізь зуби процідив Кисіль.

— Казав я, що не треба рушати в понеділок,— обізвався Обухович, зубожілий шляхтич і по одягу, і по думках,— от уже й починається. На Гощу не можна, на Острог не можна. А куди? На той світ? Дожилася Польща.

— Поїдемо в Острог,— сказав Кисіль.— То ще краще, що здибали Кривоноса. Права рука Хмельницького, а може, навіть навпаки. Хмельницький викликав злого духа, а тепер не годний загнати його назад. Коли б Кривоніс погодився на наші умови замирення, то Хмельницькому залишилося б тільки підписати, але саме Кривоніс та ще, кажуть, полковник Головацький і наламують Хмельницького до дальшої війни. Попробуємо, панове, переговорити, тільки наперед знайте, що то є простий козак, вихованець Дикого поля!

Перед брамою міста їх зустрів полковий осавул з козаками і ввічливо, але твердо запитав:

— Хто будете і де їдете?

Адам Кисіль, намагаючись відбити на своєму круглому обличчі радість від зустрічі з козаками, показав осавулові грамоту і підслесливо запитав:

— Як бог милує полковника папа Кривоноса? Прошу переказати йому мої добрі побажання.

Але його солодкий голос не викликав у осавула у відпо-

відь солодкої посмішки, він тим же твердим голосом сказав:

— Дякую, пане сенатор, ваше прохання передам, але пан полковник наказав, доки не дасте своїх заложників, до міста вас не впускати.

— Тобто як — заложників? — розгубився Кисіль.— Козаки не довіряють?

— Панам-ляхам, пане сенатор,— додав козак із осавулової команди.

— Але ж я...

— Їхній!..

— Панове козаки,— підвищив голос осавул, і вони замовкли.— Що я маю переказати панові полковникові?

— Ми теж будемо вимагати заложників. Коли нас так будуть зустрічати, то не виключені й гірші ексцеси.

— Ви будете мати так само наших заложників на весь час перебування на Україні.

— Панове послы, прошу до моєї карети!

Осавул з козаками від'їхали на кілька кроків, але рада послів тривала недовго. Сенатор Кисіль висунувся з віконця карети і вдавано весело вигукнув:

— Гаразд, панове, присилайте своїх заложників.

— Зі мною попереду поїдуть ваші, вашність, заложники, а коли прибудуть наші, тоді ви зможете зупинитись у передмісті.

— Але ж це вже диктат! Панове послы, прошу до моєї карети.

На цей раз послы тільки встромили голови у віконця, і Кисіль зразу ж гукнув:

— Гаразд. Заради такої приємної зустрічі ми вирішили не додержуватись дипломатичного етикету. З вами поїде десять шляхтичів. У вас, на жаль, дворян немає, тоді просимо прислати значних козаків у заложники!

Коли козаки із заложниками від'їхали, Адам Кисіль, який устиг уже зважити всі обставини, збентежено сказав:

— Мені це не подобається, панове.

— Але осавул, хоч і не дворянин, а поводи́в себе досить гечно,— сказав здивовано Обухович.

— Панове,— враз вигукнув Сельський, закліпавши своїми очима,— ви поспішили послати заложників. Коли Кривоніс злякався наших трьох десятків драгунів, то свентуально, з ним тут ще менше козаків. Але ж ми могли б його захопити живцем! А чи, може, так краще для пана Киселя? — уже єхидно закінчив він.— Але...

— Але,— безцеремонно перебив його Кисіль,— пан Сельський забув, для чого він сюди посланий. А коли хочете воювати, треба було до війська їхати.

Сельський завжди вишукував причину, щоб не їхати до війська, а тому тільки знітився, як побитий пес, і замовк.

Той самий осавул привів своїх заложників і дозволив відчинити ворота. Кисіль нетерпляче визирав у віконця карети: йому все ще здавалося, що послів з учтою зустріне Кривоніс із своїми старшинами, але ні Кривоноса, ні його старшин не було, а замість цього він побачив повні вулиці козаків.

— От тобі й «менше», пане Сельський!— сказав він злісно, хоч Сельський і не міг його почути, бо їхав з іншими дворянами позаду в ридвані.

Обухович такий правий був, коли казав, що вони у важкий день вирушили з Варшави. Те, що трапилося цієї ночі, могло коштувати життя не тільки трьом його драгунам, а і всьому посольству. Звечора Кисіль послав до Кривоноса свого секретаря скласти в його ім'я візит, а головна причина була натякнути Кривоносові, що пан Кисіль зможе його прийняти ще сьогодні. Але секретаря прийняв не Кривоніс, а полковий осавул. Він чемно подякував пана секретаря за привітання і теж дав зрозуміти, що пан полковник не буде мати вільного часу, щоб особисто прийняти послів. На це вже ніяк не сподівався Кисіль. Спересердя він навіть на-сварився відіслати назад посла Сельського, який почав галасувати, що піде рубати негодзівого хлопа, і потім не міг заснути до пізної ночі. А коли за стіною хати проспівали вже треті півні, Кисіль враз почув стрілянину. Слідом до хати вскочив вартовий драгун.

— Пане сенатор, наші! — вигукнув він, захлинаючись від радості.

— Пан з глузду з'їхав!— підхопився Кисіль.— Які наші?

— Ну, то є польське військо, ваша милість. Приступом беруть браму. Накажіть нам звідси вдарити!

— Наказую зібрати всіх докупи!

— Але вони вже самі...

Стрілянина збільшувалась, у місті козаки вже всі були на ногах. Відділи один за одним скакали до брами. Враз купа козаків зупинилась перед оселею, де стали послі. Сотник гукнув:

— Заарештуйте всіх! Нам про посольство торочать, а самі наводять військо!

— Я протестую!— закричав Кисіль.— Ніякого війська з Польщі зараз немає.

— А де твої драгуни, пане Кисіль? Чому он валяються біля брами!

— Тягни його на шибеницю! — гукали козаки.

— Тримати всіх у хаті під арештом!— ще раз вигукнув сотник і поскакав з частиною козаків до брами, де вже вщухала стрілянина. Кілька козаків стало попідвіконню. Це було своєчасно, бо до оселі уже збігалися міщани з сокирами, з дрючками і погрозово кричали:

— Де вони, давай їх сюди!..

— Ми їм покажемо, як підступом воювати!

— Не дорізали вас по маєтках, тут доріжемо!

Козаки охоче б у цьому допомогли міщанам, але вони були на варті, терпляче приймали лайку і стусани на свої боки, але до послів нікого не пропустили.

Тільки вранці з'ясувалось, що на Острог набіг невеликий відділ наwerbованої сеймом шляхти, яку водив ротмістр Сокіл. Про перебування послів у передмісті він нічого не знав, а послі не знали про існування такого загону. Троє драгунів, які самочинно втрутились у бій, zostалися порубаними, а інші всю ніч ховалися по хлівах і зійшлися тільки вранці, проте Кривоніс прислав осавула порадити послам не драгувати своєю присутністю міщан, за яких він не може ручитись.

Адам Кисіль і інші послі після пережитого страху і на radoцях, що залишилися живі, тепер виконували накази Кривоноса ретельніше, ніж накази самого короля.

Коли вже карети були готові до виїзду, до них прискакав гонець з листом від гетьмана Хмельницького. Адам Кисіль прочитав раз і вдруге листа, але все ще не йняв віри: його просить сам гетьман бути заступником! Він дав почитати послам.

— Ви що-небудь розумієте, панове?

— Мені стало все зрозуміло,— вигукнув Сельський.— Най живуть рейментарі! Хмельницький довідався, що рейментарі вже збирають ополчення, а сю ніч ми самі в цьому переконались, і евентуально завертів, як пес, хвостом. Тепер нам нема що з ним балакати!

— Ні, панове, ми мусимо виконати ухвалу сейму.— Кисіль уже виразно уявив, як він буде диктувати Хмельницькому умови і як потім кине цей договір в обличчя вишневецьким, конецьпольським і сельським.— Мусимо негайно їхати!

Але гонець, побачивши їхню метушню, холодно сказав: — Пани посли можуть не поспішати. Коли й куди вїхати — вам буде сказано! Маю доручення ще від полковника пана Романенка і сотника Тимоша Хмельницького переказати, що вони з полком прибудуть до Гоці, в маєстності пана воеводи, ще на цьому тижні.

— А то ж для чого? — здивувався Кисіль.

— Застерегти маєстності вашої мосці від грабунку. Така воля його ясновельможності пана гетьмана.

Кисіль розгублено видивився на своїх послів.

— Чули, панове? Виходить, пан Сельський, може, й має рацію.

За тиждень до Гоці справді прибув полк козаків, навіть більше того, Кисіль своїми очима читав листа, якого полковник Романенко й сотник Тиміш Хмельницький написали попові. Листа Киселеві привіз дворецький, якого зпову настановив полковник доглядати замок, а в листі було написано:

«...А так, розбачся, попе, хто старший, чи пан воевода, чи твої панки сільські, котріє тебе не оборонять од нас; а твоя речь церкви глядіти, а не забороняти рибалкам, а ні сторожу нам гамувати. Відаєт пан воевода, що чинить, і ми тут же з ним сполні розказуєм. А так, отче, мовчи і занімій. Єще при том пробачаєм: єслі того у другое почуєм, і дома сидіти не будеш». Лист був підписаний дійсно полковником Романенком і сотником Тимошем Хмельницьким.

Тепер і для Адама Киселя стало очевидним, що Хмельницький злякався посполитого рушення і, наробивши шкоди, шукає дурнів, які б за нього підставили свої боки. Від задоволення він навіть потер руки.

Минув по тому місяць, військо Кривоноса вже рушило чомусь на Костянтинів, пройшов через Острог і загін полковника Тиші із Польщі, і теж на Костянтинів, а дозволу від гетьмана Хмельницького на приїзд до Білої Церкви не поступало. Адам Кисіль щотижня посилав нових гінців, але перші повернулись ні з чим, і то аж через три тижні, а останній навіть не застав уже табору Хмельницького в Білій Церкві.

— Утік? — ладний уже трубити перемогу, вигукнув Сельський. — Хутко вони всі повтікають. Кривоніс теж утік, і Тиша потяг, євентуально, аж на Низ.

Але виявилось, що Хмельницький не втік, а навпаки, пішов на Гончариху, значить, назустріч Тиші і Кривоносові.

Гонець чув ще більше: до Костянтинова Хмельницький стягав усі повстанські полки.

Минув і серпень, а переговори ще не починались. Чомусь і полковник Романенко з своїми козаками вже облив Гощу. Чернь на другий же день розбила маєток. Адам Кисіль просив у Богдана Хмельницького заступництва, але і на це прохання не відповів Хмельницький, і Адам Кисіль нарешті зрозумів тактику козацького гетьмана: заколисавши його увагу своїм проханням заступництва і присилкою в маєток козаків з полковником Романенком, козацький гетьман тим часом зібрав своє військо і підвів його до кордонів Речі Посполитої. Це в той час, коли посольство Адама Киселя мусило приспати увагу козацького гетьмана, доки сейм збере польське військо і підведе його до кордонів козацької землі.

Адам Кисіль хапався за голову: мало того, що він сам буде гризтись лише від думки, як, будучи досвідченим дипломатом, дався обдурити себе незначному козакові Хмельницькому, так після цього ще й найпослідуший пляхотка матиме підстави обвинувачувати його в зраді вітчизни.

Дума одинадцята

ВІТЕР З УКРАЇНИ

Ей, козаки, друзі-молодці, добре дбайте,—
Панів упень рубайте!..

Була тепла осінь, в квітчасті шати прибралися ліси, на побляклих травах уже не висихали роси, і, як порвані струни, виблискувало сріблом павутиння на сухих кущах. Максим Кривоніс із отаманами повстанських загонів їхав до обозу гетьмана Хмельницького під Межибіж. Всі вони були потомлені щоденними переходами, кривавими сутичками, димом, і вогнем, і ріками сліз, і тільки очі блищали їм, як бризки на сонці, відбиваючи силу, спроможну трясти горами.

Кожного з них знав Кривоніс і радів, як батько за дітей: Григор Лисенко із бондаря став помітним отаманом, в його загоні була залізна дисципліна, яка помножувала сили на-

віть слабодухим. Гайчура, що взяв не одну фортецю, спалив не один маєток, став ще більш розважним, обережним, у поведженні з ворогом — хитрим і непримиреним. Мав уже три полки, мав карети і баских коней, але, як і рапніше, в поході чимчикував з сукуватою палицею в руках попереду загону. Цю палицю добре знали не тільки паня, а й посполиті, які полохливо й далі служили панам. Гарним отаманом став і Нестір Морозенко — розумний, бистрий на рішення, запальний і нещадний: іншої кари не знав, крім смерті, і то такої лютої, що від одного його імені шляхта скидалась у сні. І Тихін Колодка навчився вже не тільки орудувати шаблею, але й добре воювати: здобув старовинний Луцьк. Не радував тільки Остап. Ніби хто підминив козака: топтав козацьку регулу, цурався своїх колишніх приятелів, вовком став дивитися навіть на нього, на Кривоноса, наче нишком хотів укусити; з мужа уродзної пляхтянки обернувся в якогось слугу, а найгірше, що його загін грабує і забиває посполитих, хоч би вони й повстанцями були. Доведеться знову тягти на суд. Так і сказав йому Кривоніс. Може, тому Остап такий і похмурий? За це його не злюбили і отамани, особливо Морозенко. Він і зараз почав розповідати вигадку:

— Ви послухайте, що раз зі мною трапилось. Бачимо, ходить на опусті якийсь пан, ми підходимо. «Здрастуйте!» — кажу. «Здрастуй», — відповідає. «Звідки ви?» — «А ви звідки?» — питає. «Із повстанського загону», — кажемо. «А хто у вас, за отамана чи не Остап Бужинський?» — «А він, пане!» — «Знаю його, — каже, — то мій приятель» — і бух у воду, тільки бульбашки пустив. Ми його рятувати, а один дідок і каже: «То чортяка, на те тільки й чекає, щоб у воду затягти».

— Так що, панове, й чорти різні бувають.

Остап викривив посмішкою губи й відказав:

— Краще з чортами мати справу, ніж з гречкосіями!

Максим Кривоніс на його слова докірливо похитав головою і хотів по-батьківськи покласти йому руку на плече, але Остап враз наїжачився і віддохнувся від нього, як від канчука.

— Тю, скажений! — проказав Кривоніс, дивуючись.

Коли воєни приїхали до козацького обозу, у гетьмана відбувалася військова рада. Кривоніс як перший полковник мав право бути на раді, але він не пішов, аж доки не з'явився від гетьмана осавул і не запросив усіх отаманів, прибулих з ним.

Старшини сиділи за довгим столом, укритим килимковим обрусом, а Богдан Хмельницький стояв, поклавши праву руку на руків'я пістоля, що стримів за поясом. Гетьман був у простому хатньому одязі — у світло-синьому каптані, оксамитових штанях і жовтих чоботях. Перед ним на малиновій подушечці лежала булава, а поруч — крива шабля з руків'ям, викладеним коштовним камінням. Коли отамани з'явилися в шатрі, гетьман підніс догори булаву, всі старшини встали.

— Вельмишановний пане добродій, пане полковник корсунський! — звернувся він урочисто до Кривоноса. — Твоїми трудами й трудами повстанців землі козацькі від шляхти звільнені, і ми змогли безборонно провести армію до самих кордонів Речі Посполитої. Хай же ця шабля буде тобі, пане полковник, нагородою за доблесть і відвагу! А вам, панове отамани, від війська Запорозького земний уклін!

Кривоніс поцілував шаблю і сказав:

— Пане гетьман, народ мені дав силу, а ти шаблю, ними я буду боротися за землю моїх предків, доки б'ється козацьке серце в грудях!

Старшини вдоволено закивали головами, а полковник Чорнота ще й вигукнув:

— Чуєш, пане гетьман? Боротися. Веди на Польщу!

Чорнота був шляхтичем православної віри. Сухий, з гострим обличчям, поривчастими рухами, завжди злий, він справляв на Хмельницького неприємне враження. Може, тому, що нагадував драба осоружного Чаплінського, Стецька, що втік із обозу на Дівочому Полі... Вимучив його цей драб кипучою підозрою на його челядь і на старшин в потасмних справах, аж доки знову не впіймався разом із слугами Олександра Конецпольського під Корсунем. На дибі клявся, що ніхто не допомагав йому звільнити руки й ноги, а ніби прирозумів засунути у вузол пару сухарів, а тоді підставив вузол коневі. Путо було з валу, і кінь, доки добрався до сухарів, ніби перегриз путо. Таким хитрим був і полковник Чорнота, і він недолюбливав його, і в той же час чомусь боявся. Може, тому, що його підтримував і Федір Гладкий.

Ось і зараз, на вигуки іншого не став би зважати, а Чорноті щось треба було відповісти, і Хмельницький дипломатично відказав:

— Послухаємо пана осавула, що там наша розвідка вивідала.

— Пане гетьман, — почав осавул, — нам стало відомо, що після призначення сеймом рейментарів князь Вишневецький почував себе ображеним і не визнав над собою влади коронного командування, але вчора Заславський і Вишневецький зустрілись у Чалган-Камені і піби примирились, бо Вишневецький уже перевіз свій табір ближче до коронного війська, хоч під команду Заславського не став. Не захотіли підлягати рейментам і інші магнати: Ляцкоронський, Замойський, Любомирський теж свої табори розбили біля табору Вишневецького. Обоз князя Заславського, який тепер заступає гетьмана коронного, отаборився, панове, біля Костянтинова. Зібралось товаришів війська польського уже сорок тисяч та в кожного шляхтича по три слуги, теж озброєних. Настрій шляхти такий самий, як був у Миколи Потоцького: «Не братись навіть за шаблі, розігнати хлопів канчуками!»

— Таких дурнів багато? — спитав іронічно гетьман.

— Сім воєвод, п'ять каштелянів, шістнадцять старост! Старшини весело засміялися з гострого дотепу, який вдало характеризував шляхту. Хмельницький сказав:

— Мудрі люди кажуть: краще армія баранів, яку водить лев, ніж армія левів, яку водить баран. Так воно і є: ні Жовті Води, ні Корсунь нічому не навчили панів-ляхів. Що можна було придумати дурнішого, як віддати гетьманську булаву перині, латині і дитині, але ми були б теж безголові, коли б злегковажили силою ворога: ще в Польщі досить і вправних вояків, і армати, і пороху. Треба на тактику наполягати: перед табором противника лежить багнистий луг, оцей луг і мусить стати йому за могилу. — Хмельницький, перш ніж пояснити це, пильно обвів усіх присутніх, довше затримався на Остапові і враз несподівано закінчив: — А ти, кажуть, знову до суду доскакався? — І додав: — Що треба буде, скажу потім кожному.

II

Між голих горбів, поритих жовтими ривчаками, протікала вузька, але глибока річка Пилявка. На правому березі височів маленький замок, обнесений старими валами. Його встигли захопити козаки, і польському війську довелося розташовувати свій табір по другому боці річки з низькими багнистими берегами. Шатра трьох рейментарів поставили вряд на пагорку, а довкола, мов зацвів ромець, забілили шатра вельможної шляхти, ксьондзів, шин-

карів, маркітанок. Шляхта вигравала уборами, як жарптиці пір'ям, золото й срібло сяяло не тільки на каретах з фамільними гербами, а навіть на возах з кладдю, ув'язаною шнурами з золотими китицями. Табір був заставлений так густо, що здаля нагадував морський берег з сірими валунами. На лівому крилі, трохи на віддалі, стояв такий же табір князя Вишневецького з іншими магнатами, які не визнавали зверхності рейментарів. Але табори між собою нічим іншим не різнилися: так само тут було більше золота й срібла, ніж заліза, так само навіть убога шляхта намагалася бенкетами перевершити усіх інших. Музика лунала на всю долину.

Козаки стояли під Пилявським замком, виладнавшись у шість рядів і виставивши наперед сорок дві гармати. Над кожним полком і куренем плескалися на вітрі прапори і значки. Позаду білили, мов гуси на вигоні, намети старшин. Лише розвиднілось, шляхта висипала на вали. Цього тільки й треба було козакам: вони зразу ж почали вигукувати, хто що прирозумів, намагаючись якнайдошкульніше висміяти противника. З валів їм відповідали тим же. Нарешті наперед виперся шляхтич, тілистий, з булькатими очима, й затряс канчуком:

— Ось я їх... ось я їм!.. По десять на одну шибеницю, хама ви такі!

Це був стражник коронний Лащ. Козаки голосно заретотали:

— Ще не окачурився? Ой Лащину, побіжиш до хачику!

— Тікай скоріше, бо завтра не встигнеш!

— Йому допоможе матка боска!.. Такий бабник...

Цього вже не могли стерпіти католики, і кілька з них вибігло за вали. Назустріч виїхали козаки. Почався герць, підтримуваний вигуками з обох таборів.

— Не ті вже стали пани-ляхи, не ті! — зневажливо казали козаки.

— Діти в залізах!

— А пам'ятаєте пана Бельського?.. Ото був вояка...

Мітла й Півень, голі до пояса, насипали землею зруб під гармату. З польського табору долітала музика, від якої навіть вайлуватий Мітла почав поводити плечима. Півень заготовав:

— Та то ж їхня молитва! Чуєш, як підвивають. Ось я тобі кращої заграю.— Він узяв бандуру.— Ну, Мітла, слухай:

Ой у місті Переяславі, Переяславі серед ринку
Продавала, продавала бабусенька той хрін,
Де-м ся взяв козак Охрім,
Вхопив і оскребтав, з'їв бабусин той хрін,
Той хрін, той хрін!..

— Ну ж бо, Мітла!

Мітла, як ведмідь лапою, притупував ногою у збитому постолі, але коли Півень почав приказувати ще дрібніше, не витримав і спочатку ніяково, потім сміліше пішов навприсядки. Він хоч був і вайлуватий, але танцював на диво легко, а це ще більше заохочувало Півня, і він теж аж тіпався весь:

Продавала, продавала бабусенька перець,
Де-м ся взяв козак Ференц.
Вхопив, і побив, і потер бабусеньчин перець,
Перець, перець...

А на березі Пиляви все ще тривав герць між поляками й козаками. Вже виїхав і полковник Ганджа, а слідом Остап. Після розбою Остапа в Немирові Ганджа не злюбив його. З Остапом виїхав тонкогубий, гостроносий Семен Забуський, покочачений шляхтич.

На виклик полковника Ганджі із польського табору вхопився шляхтич у квітчастому жупані, на сильному коні турецького плюду, а клинок шаблі вигравав арабськими візерунками. Шляхтич був гарячий, як і кінь, налетів на Ганджу, мов кібець на голуба. Ганджа зустрів перший випад противника спокійно, навіть вайлувато. Шляхтич налетів удруге ще більш навально, проте Ганджа не міняв своєї тактики. Це нарешті роздратувало пана, і він почав уже бити наосліп, тепер Ганджа перейшов в атаку. Ще один випад, і тіло шляхтича уже б розлучилось із душею, але в цей момент кінь Ганджі, як ужалений гедзем, зробив несподіваний стрибок, клинок свиснув повз ляхову голову, а він, скориставшись з цього, встромив свій клинок Ганджі під серце.

Що Остап уколов ззаду полковникового коня своїм клинком, цього ніхто з козаків не помітив, бачили тільки, що він вертівся біля Ганджі, а коли Остап, а за ним і Семен Забуський кинулися тікати до польського табору, тоді для всіх стало зрозуміло, чому загинув полковник Ганджа.

Зрада Остапа і Семена Забуського, хай хоч і нічим не примітного старшини, вразила всіх козаків, а ще більше загибель полковника Ганджі. Козацький табір вирував.

Гетьман Хмельницький зрозумів, що зараз ніяка сила їх не може стримати, і, щоб попередити самоуправство, дав наказ двом полкам перейти річку і атакувати польський табір. Саме в цей час до нього в шатро вдерся з перекирвленим від злості обличчям повстанець.

— Хто має право нас розкидати? — викрикнув він, ошкірившись.

Хмельницький ще й досі не міг примиритися з думкою, що загинув його бойовий друг, безстрашний козак, досвідчений полковник. І через кого? Через зрадника! Значить, він шкодив і раніше?

— Хто ти будеш, що втручаєшся в мої розпорядження?

— А хіба не однаково? Ну, сотник із загопу пана Остапа.

— Мало одної зради!

— Не доводьте людей...

Але договорити він не встиг — гетьман з палитими кров'ю очима опустив йому на голову свою важку булаву, і сотник тільки ойкнув, заточився і впав на землю.

— Заберіть. До пана Капусти його!

А бій точився вже по всій долині. Козаки були сьогодні страшні: жаль за полковником Ганджею і обурення на Остапа подвоїли їм сили, і вони цілими косяками вибивали противника, брали в полон. Перший же полонений шляхтич з панцерних гусарів, аби тільки вимолити собі життя, розповів усе, що знав, хоч знав він далеко менше, ніж полковник Капуста.

— А що там базікають Забуський та Остап? — спитав полоненого Капуста.

— Пан Забуський казав, що в козацькому таборі повне безладдя, після першого ж бою козаки розбіжаться, бо ніхто не вірить, що можна перемогти коронне військо. Остап перший. З того дуже зраділа шляхта, і пана Забуського ласкають, як можуть.

— А Остапа Бужинського?

— Остапові ніхто не вірить, хоч він навіть землю їв.

— Так йому й треба!

— Він каже, що йому сам гетьман коронний доручив набрати загін і драгувати посполитих. І це він робив.

— От стерво! А я був сліпий.

— А може, бреше? Пана Потоцького немає, не перевіриш!

— А згадайте, що він тільки виробляв, то й перевіряти не треба,— сказав Морозенко.— Ласки хотів у панів заслужити, щоб і далі на нас мститись, ну й має!

Гетьман Хмельницький мав розпочати генеральний бій, коли підійдуть татари. Кримський хан і досі не вірив у силу й спроможність запорозьких козаків і все ще вичікував, а тому й на цей раз послав Хмельницькому в допомогу тільки чотири тисячі татар з Карач-мурзою. Татари були вже у Вільшані і за два дні мали прибути до козацького обозу. Хоч у Богдана Хмельницького тепер було самих лише козаків біля сімдесяти тисяч та повстанців було стільки ж, проте без татарської кінноти він не хотів розпочинати бою, хіба що робити демонстрацію, як сьогодні. Поляки зраділи, що прогнали козаків назад за річку. «Хай радіють!» — про себе подумав Хмельницький і хитро посміхнувся.

На ранок знову почалися герці, потім сутички малих куп, а далі й більших. Опівдні гетьман Хмельницький у бій кинув уже п'ять кращих полків, уже встиг знищити Сандомирський і Волинський коронні полки, драгунів київського воєводи Тишкевича, хоругву надвірного війська Єремії Вишневецького. Кілька поручиків і хорунжих живими потрапили до полону, ротмістр Вишневецького Ташицький наклав головою. Немало наклало головами й козаків, а міст через річку не раз уже переходив і до поляків, і до козаків, проте перемога нікому до рук не давалась, а тільки розпалювала шал.

На лівому крилі кіннота Лаща знайшла брід і, переправившись, атакувала полк Данила Нечая, але лащівцям хутко довелося відступити назад за річку. Нечай переправився слідом і подався навздогін, і коли вже противник у безладді кинувся врозтіч, із засідки вискочив королівський полк Осінського і відрізав козаків, а разом повернулись назад і лащівці, що досі вдавали відступ.

Почалася одчайдушна січа.

Полк Івана Богуна був у резерві. Сам Богун стояв поруч Хмельницького під стінами замку і з нетерплячки ламав у пальцях прутик берези. Коли Нечасвих козаків стало вже набагато менше, він збентежено крикнув:

— Пане гетьман, бачиш?

— Бачу, Богуне.

— Наказуй!

— Іншим разом розумніший буде, — і навіть відвернувся в другий бік.

Богун поламав па цурки вже й третій прутик, а Хмельницький все ще придивлявся до полку Чорноти, який

рубався з гусарами Вишневського. Нечаївців усе ставало менше.

— Пане...

— Давай! — коротко кинув Хмельницький, нервово кусюючи вуса.

Богунці перейшли річку, аж де вона робила луку, і виїхали Осінському в тил. Тепер Хмельницький не відривав очей від них.

Попереду летів Іван Богун. Ставний козак, а на коні ще кращий. Налетів уже на поляків, і, ніби під музику, вимахує шаблею, і, мабуть, клятий, ще й насвистує, як робить, навчаючи молодиків! А за ним — просіка. І нечаївці стрепенулись, жвавіше замахали шаблями. Навіть порубані зриваються на ноги, хапаються за шаблю! Від Богуна не відстають і його козак, ніби не рубають, а десь косять жито — і направо, і наліво. І вже поле за ними вкрите, як сполами, трупами драгунів. А козакі насідають, рубають, горнуть до річки. Хто виприснув, скільки сили тікає до обозу.

Полковник Нечай був поранений в руку і в голову, та гетьман на це не зважив: він зустрів його таким криком, що чути було на весь обоз:

— Ти що ж, пане полковник, на полювання виїхав? За зайцями ганяєшся а чи воюєш з польською шляхтою? Певне, животи надривали панки, дивлячись, як брацлавський полковник у капкан лізе. Обидив бог розумом, позич у полковника Богуна: той не піймався на гачок, а сам виниць аж два полки. Мені твоя хоробрість не потрібна, мені потрібно, щоб мій полковник умів розумно направляти хоробрість козаків... — і враз стурбовано гукнув: — Покличте циркульника! Бачте, полковникові погано! — І, не чекаючи на циркульника, який був і за голяра, і за лікаря, сам заходився біля пораненого, бо Нечай став біліший за стіну і мало не впав. — Сядь, сядь, Даниле... — казав уже співчутливо Хмельницький. — Ет іще, і перев'язати як слід козака не зуміли! — Він хутко розмотав на голові Нечая закривавлену хустку і почав промивати глибоку рану від шаблі, доки не прибіг до пораненого циркульник.

До вечора луки перед польським табором обернулися в баговиння, з якого коні вже насилу витягали ноги, козакі й поляки однаково були заляпані болотом по самі очі, а до того ж усі розуміли, що сьогоднішнім днем бій ще не завершиться, і бойовище поступово спорожніло.

III

В козацькому обозі вже вигравали сурми, кобзарі складали нові пісні, розпалені боєм козаки ходили, мов п'яні: їм іскрились очі, радість перемоги в двобоях розпирала груди, і вже не біля одного вогнища садили під музику гопака, а чи меткої метелиці, чи дудочки швидкої, або горлиці. Не було тільки серед них Мітли. Козак Мітла, тримаючи за повідки коня, ходив по долині між трупами і шукав свого побратима Півня. Уже й звечоріло, уже й висіялися на небі зірки, а Півня не було ні серед живих, ні серед мертвих. Незлічими багатства лежали перед Мітлою на забитій пляхті, але він не взяв навіть хустки, щоб перев'язати собі порубану руку, а з обропеною на груди головою потяг назад до обозу.

В цей самий час козак Півень сидів у польському обозі із залізами на руках і ногах і переживав за Мітлу. Він на власні очі бачив, як на його побратима насіло кілька драгунів, і коли немає його серед полонених, могли зарубати. Півневі було обидно, що він не зміг допомогти Мітлі. Уже й кипувся, уже й зарубав якогось пана, що перегородив йому дорогу, і враз кінь під ним спіткнувся і внав. Півень став виборсуватись із стремен, аж тут гусар з мечем так і прибив його до землі. Добре ще, хоч зачепив тільки за ребро. Тепер його доля залежала від настрою князя Заславського, який був за гетьмана коронного: поб'ють козаки — розгнівається і накаже утяти голову й Півневі. Може те ж саме зробити і на radoщах, мовляв, ми тепер нічого не боїмось!

— Господи вишній! — підшморгнув він слізно. — Чим я в тебе грішний? Чи я горілки не п'ю, чи я жінки не б'ю, чи я шинки минаю, чи в церкві буваю? За що ж ти мене так тяжко караєш?

— А за те, собачий сину, — пробубонів з-під воза одутлуватий білоцерківський осавул Макітра, — щоб ти не блюзнірствував. Голови тобі не шкода?

— Мені ось сорочки шкода, пане осавул, бо вона в мене одна, а гусарин її мечем розпанахав. А не стане голови, тоді й сорочка буде не потрібна. Ех, ласкавий добродію, бачу, бідний ти...

— Це ти, свинопасе, бідний — ой пузом світиш. А я маю і садок, і млинок, ще й худоби і сякої і такої чималенько.

— Я ж і кажу, мабуть, шкода з таким добром розлучатись.

— Авжеж, що шкода.

— Ти мені хоч частку відкажи: зразу полегшас.

— Аби ти щось придумав, щоб можна було втекти, і копів б грошей не пошкодував.

— Ну й щедрий же ти, пане осавул,— засміялись козаки, що теж потрапили до полону. Більшість із них була порубана, обличчя були заюшені кров'ю, кров позапікалась і на ранах, яких ніхто не перев'язував. Єдиними ліками була земля, її чорну, рахманну, козаки брали з-під ніг, і, замішавши на слині, прикладали до ран.

— Кинь затоптувати, то вже не приросте! — сказав Півень, дивлячись, як молодий козак бережно замазував землею порубану, вже посинілу руку.

Козак з сумними очима похитав головою, потім рвучко спитав:

— Ніж є?

— На!

Коли рука обернулася уже в культяпку, козак, укритий рясним потом, безсило відкинувся на камінь.

— Уже й готовий каліка,— проказав він гірко.

Польські жовніри, що були приставлені для охорони полонених, не звертали на них жодної уваги. Надто було цікавіше дивитися у шатра, де бенкетувало вельможне пацство.

До князя Домініка Заславського зібралися всі три рейментарі, всі воєводи і сенатори. Був серед них і Адам Кисіль, який привів козацьку хоругву. То були єдині православні серед католиків. Кисіль почував себе зовсім прикро. Розмова точилася про сьогоднішній бій, від якого ще гуло у вухах.

Ні, ви скажіть, панове, звідки міг Богун довідатися, що в яру була засідка. Уженись за хоругвою пана Барановського, від його полку залишилися б тільки ріжки та ніжки,— казав хорунжий коронний Конецпольський.— Я ж навмисне командував податись пану Барановському.

— А чому не довідатись, пане рейментар,— сказав стражник коронний,— пан Кисіль аж десятьох козацьких шпигунів переховує в своєму обозі.

— Як переховує?

— А куди дивиться пан стражник? — загукала шляхта.

— Пан Лащ дивиться, як би тільки мене оббрехати,—

сказав з кислою міною Адам Кисіль.— В обозі я примушений возити козацьких заложників, якими і досі не розмінявся з полковником Кривоносом. А що в мене може бути спільного з повстанцями, які вигнали мене з моїх маєтків, а маєтки пограбували? А чи там, може, є дворяни, з якими б я знайшов спільну мову? Пусте, пане стражник, ти кажеш і тільки завдаєш прикростей за мої старання, за мої послуги.

— Зробимо вигляд, що повірили, панове,— сказав з іронією князь Лянцкоронський.

— Панове, панове! — загукав князь Заславський.— Сьогодні у нас є дві підстави випити келихи до дна — перемога в наших руках! Я вже молив бога, щоб він не допомагав ні нам, ні козакам, а тільки дивився, як ми дамо чосу негідному хлопству.

— Я ручусь своєю головою,— і собі поспішив вигукнути Олександр Конецпольський,— що завтра на порох зітру козаків.

— Ясносвєтцоне панство,— запамкав беззубим ротом підчаший коронний Микола Остророг.— Геніальність стратега, кажуть мудрі люди, виявляється там, де він веде бій і виграє його мистецтвом тактики. Те проробили сьогодні ми,— і він поблажливо кивнув у бік своїх колег — князя Заславського і хорунжого Конецпольського.— Ми, панове, виграли битву з козаками завдяки прекрасним якостям жовпірів, і головне, завдяки молодій енергії наших полководців...

Шляхта шумно загукала: «Віват, віват!» Заславський і Конецпольський уклонились ніби жартома, але досить ретельно.

— Подвиги наших полководців,— продовжував Остророг,— особливо в сьогоднішнім бою, нагадують мені подвиги Мільтіада при Марафоні, Повзанія при Платої, Епамінонда при Левострах, Ганнібала при Каннах, Сципіона при Нарагаррі і Цезаря при Фарсали...

Що далі говорив Остророг, то більше проступало на обличчях рейментарів гордовите самовдоволення, тільки князь Єремія Вишневецький нервово кусав кінчик вуса.

— Є таке гарне прислів'я,— сказав він, викрививши тонкі губи холодною посмішкою: курчат лічать восени. Ви забули, що до Хмельницького іде Карач-мурза з татарами, нехай бреше спійманий, що їх, як трави, а все-таки, мабуть, немало. Ви забули, що з тилу на нас насідає Кривонос із своїми повстанцями. Мій під'їзд захопив двох, кажуть: їм

на допомогу прийшли загопи навіть із Білої Русі. А я добре знаю, на що здатна чернь.

Тверезий голос Вишневецького вплинув на всіх, як цебер холодної води: войовничий настрій почав поступово вивітрюватись. Справді, козаки ще мали силу й без татар, а ще страшнішими були повстанці, які не знали пощади, і шляхта розгубилась.

Виголошували і ще тости, але на них відгукувалось усе менше шляхти. А коли Олександр Конецпольський вигукнув, що він завтра приведе Хмельницького до обозу в ліках, уже ніхто не озвався.

— Коли це так, як каже князь Єремія, — відказав Лянцкоронський, — тоді краще буде, доки є час, вибратися звідси, а князя Єремію будемо просити обняти команду.

— На тобі боже, що мені не гоже! Красенько дякую, — зпову викривив губи Вишневецький.

Рейментарі сиділи приголомшені і розгублені. Нарешті Остророг підніс келих і вдавано бадьорим голосом проказав:

— Мої панове, не кожна тактична перемога приводить до стратегічної перемоги. Тут має значення природа війська. Військо, покликане на одну кампанію, от як чернь у Хмельницького, не здатне закріпити досягнутих успіхів. Отже, панове, пийте сміливо ваше вино.

Десь уже було за північ, як у польському обозі розлігся панічний крик: «Повстанці!» Табір спав, місяць зайшов за хмари, стало темно. Панічний крик повторився вже у другому місці, і табір заворушився, забігав, передаючи з уст в уста тільки одне слово «повстанці!».

Козак Півень прокинувся від тупотіння кінських копит біля самої голови. Йому привидівся страшний сон, ніби його Микола Потоцький зачепив гаком за ребро. Добре, що нагодилися повстанці і зняли його з гака... Нарешті, він очунявся: довкола стояв притишений, але нестримний крик, всі бігли в одному напрямку. Перше, що прийшло в голову Півневі, це необхідність рятуватись. Він пам'ятав, як було на Стариці, коли козаки пішли в атаку на польський обоз: поручик, що охороняв із жовнірами полонених козаків, боячись, щоб вони не втекли, усіх перебив. Він розворушив другого, третього сусіду:

— Братчики, можуть прикінчити, треба рятуватись.

— Як? Хоч би дрючок...

— Лупайте камінь.

— У вартових зброя...

— Відняти зброю...

Дехто поліз помацки до місця, де вчора ходили вартові, але ні там, ні в іншому місці вартових не знайшли.

— Хватай за ноги тих, що біжать!

Це виявилось найлегше. Спанізовані і без того жовніри, коли їх хапали за ноги, німіли від страху, а стиснуті за горло й зовсім замовкали.

Полонені мали вже кілька шабель і мушкетів, але витикатись з ними ще не наслідувались. Із яру ж, де тримали полонених, далі носа нічого не було видно.

Чим більше світало, тим метушня і крики в таборі все зменшувались, а коли вже розвиднілось, стало й зовсім тихо, так ніби повстанці перебили увесь табір, хоч бою не було чути. Могло бути, табір перейшов на інше місце, забувши у яру полонених. Півень видряпався нагору — намети й вози стояли на місці, як і вчора, тинялись слуги, в одному кутку збились докупи і про щось радились драгуни із хоругви найманих нідерландців. Не видно було тільки жовнірів польського війська.

— Щось затівають папи-ляхи, — сказав один козак.

— Хитрують, душмани, — погодився й другий.

— Може, хочуть, щоб ми кинулись тікати, щоб потім усіх перестріляти.

— А що ти думаєш, так просто перерізати нас, страшно за полонених панів-ляхів, а тут законна причина.

— Хіба у них є закон? — презирливо сказав Півень.

— Це вони щось проти козацького табору замислили. Треба попередити.

— Почекай ще трохи, може, вернуться. Угнались за повстанцями і вернуться.

— Але ж не чути нікого.

Коли стало сходити сонце, Півень рішуче сказав:

— Ні, братці, уже далі не можу, аж серце стало нити. Я полізу.

— Попереду розвідаємо!

За Півнем поповзло ще кілька козаків.

Не встигли вони пролізти і двадцяти кроків, як почулись чийсь голоси. Козаки припали до землі: розмовляли українською мовою, але ж у хоругві Адама Киселя служили теж козаки. В цей час Півень почув:

— Де ж військо?

Він підвів голову: попереду йшов, здивовано розглядаючись на всі боки, Петро Півкожуха, за ним Саливон і ще

кілька козаків Корсунського полку. Челядь польської шляхти поховалась під возами, не видно стало й хоругви найманих драгунів.

— Братці! — радісно вигукнув Півень і зірвався на поги, забувши й про рану в боці. За ним зірвалися й інші козаки.

Закривавлені лица, очі, повні радості, без слів пояснювали, хто вони були, а Петро і з обличчя знав Півня, — Живий? — кинувся він до нього. — А останні де? Тікайте, доки ляхів немає.

— А де вони?

— Я тебе питаю, де вони поділись?

— Ще з ночі!.. — і Півень почав розповідати, як він зазнав, як йому приснилися повстанці... Петро і Півень говорили пошепки, хоч довкола жовнірів не видно було. Нарешті Петрові набридло слухати Півневі казки, і він голосно гукнув:

— Братчики, рушай назад до обозу, забирай слабих... Та хутко!

Із рову зразу виткнулося, ніби вирросло із землі, більше сотні козаків. Слабих понесли до обозу, а здорові тут же приєднались до розвідки. Тепер вони вже сміливіше рушили до рейментарських шатер. У князя Заславського на столі ще стояло недопите вино, постіль на пишному ліжку, з визолоченими фамільними гербами, була навіть не прим'ята, довкола висіли жупани, коштовна зброя, лежали сідла в срібній оздобі, розшиті попони, теж з гербами, інкрустовані шкатули, ковані скрині. Одна шкатула була повна битих талярів, у другій лежала щедро оздоблена діамантами гетьманська булава. Біля шатра стояла визолочена карета. Не було тільки самого гетьмана Домініка Заславського, не було і його челяді.

В інших шатрах обстановка також свідчила, що господарі покинули їх поспішно, а деякі навіть не встигли взутись.

— По всьому видно, — сказав Петро, — утекли паниляхи.

Саливон, вражений не баченими досі пишнотою і багатством польського обозу, аж захлинувся:

— Та тут же самих возів з кладдю буде не менше, як тисячу разів по сто!

Справді, величезна територія, оточена валами, була вся густо заставлена возами.

— А це хто? — вигукнули вражені козаки.

На палі сидів уже повосковілий Остап Бужинський. Його важко вже було впізнати.

— Братці, плюйте на нього! — гукнув Півень. — Плюйте на зрадника і забудьте, як звався. — На валах виткнулися густі лави козаків.

IV

Осіній короткий день кінчався, а біля Базалії селяни ще орали під озими: треба було поспіти вкинути зерно в землю до снігу. Так пізно сіяти довелося тому, що коли вони поділили між собою панську землю, переходило польське війсьсько, відібрало назад землю, а за бунт повісило аж п'ятьох селян. Це не залякало посполитих: щойно жовніри пішли далі, вони знову розібрали землю, а дві йшли.

Подивитися на свою годувальницю вийшли майже всі, хто був на селі. Вони ходили цілими родинами за дерев'яними плугами, де було важко, допомагали коням, де помічали грудку, розбивали заступами. Сівачі засівали зерно з молитвою, а коли довелось волочити, — запрягались у борони самі, і хоч тяжко було, але піби не боліли й плечі, бо над ними не було пригінчого, бо вільна праця входила їм у душу, як пісня. Один тільки не вірив цьому щастю — собакар Савка, і серед веселих і радісних лиць залишився похмурий і злий.

— Працюйте, працюйте, дурні, — каркав віп, як ворон, — пан на готовеньке повернеться.

Селяни підводили голови і тривожно питали:

— Чи ти чув що, Савко, то кажи!

— Що він там чув, — заспокоював сивий дід, який обома руками спирався на костур. — Просидів усе життя на псюрні, тільки й чув: гир-гир... і сам уже тільки і знає: гир-гир. «На готовеньке повернеться». А ти за дрюка, то й не повернеться. Для кого бог сотворив землю — для пана чи для мужика? Ти понюхай, як вона душить. Пани носа вернуть від такого духу, а нам він сили наддає, вдихнеш — кожна жилка забринить. — Він підняв чорну масну грудку і побожно поцілував її посірілими губами. — Свята земля! В тобі і після смерті легко буде лежати. Як рідна мати — живого нагодує і папоє, мервтому дасть вічний спочинок. — І він ще раз приложився до масної грудки землі.

Базалійці вже чули, що знову почалася війна з поляками, багато парубків подалося до Хмельницького і з їхнього села, і розуміли, що, подужай поляки козаків, доведеться і їм висіти на шибениці, тому з такою цікавістю виглядали людей, які їхали по дорозі від Костянтинова, де, чули, отаборилися поляки. Але на дорозі ніхто не показувався, тільки вже під вечір з'явився вершник, який скакав на змиленому коні. Орачі зраділи з можливості розпитати в нього, що діється під Костянтиновим, і кинулися до шляху.

Вершник був ще молодий, у свитці й облізлій шапці, хоч на ногах у нього жовтіли сап'янці з острогами. Забачивши посполитих, він огрів щосили коня канчуком і, злякано озираючись, поскакав далі. Орачі тільки знизали плечима:

— Чого він такий?

— Наче намаханий із-за рогу мішком.

— На плечах свита, а сідло під ним так і сяє.

— Треба було б підставити йому ніжку.

— Того він і чкурнув так.

Орачі ще довго обговорювали появу незвичайного вершника, але за якусь годину друга пригода була ще більше незрозумілою. На тій же дорозі показався звичайний селянський віз, запряжений парою конячок, яких хлоп безперестанку лянав віжками по мокрих боках. Віз підстрибував на баюрах, а на возі підстрибував шляхтич. Не було сумніву, що ці теж їхали звідти, і орачі знову побігли до шляху з думкою будь-що довідатися від хлопця, що трапилось із польським обозом. Але щойно вони почали наближатися до дороги, як шляхтич затривожився і почав штурхати хлопця в спину кулаками. Хлоп витяг із-під коліна батіг і почав періщити коней. За якусь хвилину було вже тільки чути, як торохтить дорогою віз у присмерках. Тепер орачі ще більше здивувались:

— Наче ж усіх панів викурили... де він забарився?

— Ні, це не інакше, як з польського обозу.

— Що йому, карет своїх не вистачило? Бачили, яка на ньому шапка, а кунтуш? Магнат!

— А передній чому у свиту вирядився?

— Такого ще не бачили!

— З добра пан у свиту не полізе, полякам якісь непереливки.

— Тоді іще будуть бігти.

— А ми що ж, очима тільки будемо лупати? — сказав дід в костуром.

— Може, порадите, діду, їм дорогу заступити? — спитав глузливо собакар Савка.

— Або чом? Козаки там, а ми тут, і коней, мо', пару яку дістанете. Шлеями багато не наволочимо. Ми колись... Отака сама була глухоманія, залягли по обидва боки дороги, от тільки не докажу, хто перший огрів папа дрюком...

— Кажуть, Гарасим, що головою стелі дїставав, — обїзався другий дід. — Велет був чоловік.

— Хїба то велет? — заперечив перший. — Колись були такі великі люди, що, бувало, по лісі ходили, як по траві, а то вже, як наші люди наставали, їден велетень і надїбав нашого орача з волами і з погоничем; та як надїбав, так і забрав усіх на долошу та й приносить до тата. «А подивись, — каже, — тату, які я надїбав мишенята!» А тато глянув та й каже: «Не мишенята це, сину, а такі люди після нас будуть!» Так воно і є: за велетнів уже й помину нема, тільки десь у церкві, аж у Львові, чи що, стоїть нога з одного велетня, і така, кажуть, величезна, що аж бані сягає. А то ще кажуть, що після нас такі будуть люди, що в наших печах їх по дванадцятєро буде молотити. Мабуть, через те й панів стали боятись. А чим орати?

Дїдова думка сподобалась усім орачам, вирїшили почекати ще хоч би й до півночі. Ніщо їм зараз не було так потрібне, як воли та коні, а чи то будуть на них ляхи тікати, а чи так собі їхати, то вже було байдуже.

До півночі чекати не довелося, тупїт копит залунав на дзвінкій осінній дорозі ще далеко до того. Ніч була темна, і базалїйцям навіть не треба було й залягати в борозни. Вони тільки присїли із замашними дрючками по обидва боки дороги. Вершники наближалися хутко. Враз розлїгся в темноті різкий свист собакаря Савки, що аж шарахнулись коні. В ту ж мить орачі кинулися до вершників.

— Стій, стій! — крикнув Савка, намагаючись загородити вершникам дорогу.

Вершників було двоє попереду і один позаду.

Передні, певне, розгубилися, бо навіть притримали коней, і один роздратовано, але й перелякано крикнув:

— Прїч з дороги, бидло!

В темноті їх майже не видно було, але що задній вершник кинувся наперед і почав вимахувати шаблею, це скорше почули, ніж побачили. Тоді замахали шаблями і передні. Орачі розступились, і вершники пришпорили коней,

але розлючений Савка все-таки встиг огріти одного вершника, і він тут же упав із сідла.

— Бийте панів поганських, бо тепер час масте! — кричав дід з костуром десь із темноти.

Савка поцілів вершника дрюком по потилиці, і він до ранку помер. Певпе, був це товариш польського війська із худородної шляхти, а коли їхав позаду, то, мабуть, супроводив вельможних начальників. Дивувало селян тільки те, що й ці вершники їхали без джур.

— Такого ще ніколи не траплялось.

Невідомість мучила базалійців до самого ранку, і тільки вдосвіта, коли вони обеззброїли ще двох захеканих шляхтичів, які були такі наполохані, ніби по п'ятах за ними хтось гнався, ті розповіли про страшну силу повстанців і татар, які облягли польський табір на Пилявці, і що все військо загинуло, тільки двом їм пощастило врятуватись.

Потім пробіг загін чоловік на сорок барви Сенявського, від якого вже орачі самі поховались.

Меншими й більшими загонами польські жовніри бігли по дорозі на Львів увесь наступний день, бігли і вночі. Всі вони були зморені, на запорошених обличчях блищали тільки зуби та червоні від безсоння очі. Коні під ними вибивались із сил, але верхівці, злякапо озираючись, скакали далі.

V

В домі генерала коронної артилерії Христофора Артїшевського всі говорили пошепки: вночі прибїг аж із обозу сам Артїшевський, мов з хреста знятий, упав на капану і як зайшовся на серце, так і досі не відсапається. Пані Артїшевська хотїла розпитати, що трапилось, де? — тільки лунає очима. Разом із генералом артилерії прискакав до Львова і полковник королївського війська Осїнський. Він тільки сказав:

— То пан Христофор з переляку... посполиті напали... захопили пана Лабу...

Шляхтич Лаба був нареченим перестарїлої небоги Артїшевських — Зосї, що жила в їхнім домі. Зося істерично закричала і впала непритомна, а Осїнський тільки лупнув посоловілими вже очима і, де сидів, там і заснув.

Вранці з ринку повернулась куховарка, вкрай переполошена: по місту вже ходять чутки, що все польське військо загинуло, вночі ніби перший прибїг князь Заславський, за

ним прибіг хорунжий коронний Конецпольський, і то на чужій коняці, переодягнений у свитку, потім на мужицькому возі прибіг князь Єремія Вишневецький. Кажуть, добігли до Львова за два дні — двісті миль. А зараз уже повне місто жовнірів, лають начальників, що кинули обоз, вісімдесят гармат, а скільки коней, возів! Кажуть, тепер щогодини треба чекати Хмельницького. В місті вже справжня паніка: одні хапають що попало й деруться на ваги захищати Львів, інші хапають шмаття й біжать на Варшаву.

Удень стало відомо, що прибув до міста і зупинився в архієпископа третій рейментар, пан Остророг, а хорунжий коронний Конецпольський ніби ще вночі побіг далі, а тепер уже стало відомо, що й князь Домінік Заславський теж подався на Варшаву.

Ратуша стояла серед ринку, в її темних і вогких коридорах зараз було повно міщан, лавників, райців і товаришів польського війська. Вони гули, як стривожений рій бджіл, чекаючи на повернення делегації міщан від реймента Остророга.

— Але то боягуз! — кричав обвішаний зброєю шляхтич. — Першим покинув обоз.

— Пан капітан теж не з хоробрих! — вигукнув другий.

— Прошу, то є образа!

— То є правда: пан капітан був уже тут, коли я приїхав.

— Пан поручик прибіг, а не приїхав, — сказав третій.

— Але то є наклеп!

— Чому тоді пан поручик опинився поперед мене у місті?

— Та й пан хорунжий добре вмє бігати!

— Прошу, — настовбурчив вуса хорунжий.

— Я кажу, не міг нагнати вашмось, — сказав ще один.

Шереговий жовнір щойно дотягся до міста, за ним уже йшли тільки передні чати запорожців, але він мовчав. В цей час повернулась делегація. Вигляд у неї був невеселий. Перед тим, як зайти до магістрату, один кинув на гурт:

— Захищати Львова нічим: нема ні армати, ні війська, от що каже пан Остророг. Треба збирати гроші!

Ярина в цей день не збиралася іти до міста, але помітила якесь незвичайне пожвавлення на шляху, що пролягав недалеко від хутора козака Трифона, і тоді згадала, що їй пані Артішевська наказувала принести сьогодні сиру.

До міста треба було йти через старий ринок. На старому ринку у Краківському передмісті завжди було людно, бо поза мурами жило далеко більше львів'ян, ніж у місті. А до того ж тут була грецька церква св. Миколая, єврейська синагога, монастир бенедиктинок латинських, костьол Івана Хрестителя і недалеко костьол св. Станіслава, костьол і монастир св. Брегіди, а також церква Благовіщення, а ще далі церква св. Варвари на Тарнавці, костьол і монастир кармелітів св. Мартина, церкви: П'ятниці, василіанів св. Онуфрія, св. Теодора та ще вірменські церкви св. Якова, св. Анни, св. Христа, костьол і монастир місіонерів. В цей день ринок вирував: крамарі зачинали крамниці, шляхта перебиралася до міста, за кам'яні мури, монахи і монашки ходили з виглядом людей, що володіють секретом, як відвести будь-яке лихо. Жовніри тримали себе, мов у завойованому краю — брали без грошей що заманеться, ображали шляхту, частували кулаками невдоволених з їх поведінки крамарів, розганяли магістратських драбів, зчиняли бійку з православними.

На валах уже повно було міщан, оперезаних мечами, брами охоронялися потроєною вартою, вози й карети тяглися в місто і з міста безперервною вервечкою.

На кухні Артішевських, коли прийшла Ярина, теж панувало сум'яття: нещодавно з'явився висловити своє співчуття господареві якийсь пан, такий улесливий, що вавіть панну Зосю улестив. Цей пан сказав, що на завтра в монастирі бернардинів скликають велику сходку, будуть вирішувати, як бути далі, де взяти гроші на військо і кому командувати обороною Львова, бо запорожці можуть з'явитися кожної години.

Солодко стало на серці Ярини від такої звістки: незабаром вона побачить своїх, побачить Максима Кривописа, який тепер, напевно, її похвалить. Коли він відпускав її до Львова, мабуть, не дуже вірив, що з цього буде якась користь для козаків, а погодився, скорше, тому, що не пристало завязаному козакові з жінкою возиться, та ще в поході. Про це і сама вона думала, з цього й виникла думка поїхати до Львова, ну, а вийшло так, що вона не сидить тут без діла.

На хуторі козака Трифона Ярині повелося краще навіть, ніж вона гадала. Почувши про дівчину з Києва, до Трифона почали заходити сусіди, яким цікаво було почути і про Київ, і що діється там, на Україні, а Ярина, між ділом, то розповість їм про битву під Корсунем, де загинув

Її батько, то своїми словами перекаже щось із універсалу Богдана Хмельницького. Ніби ненароком — і про Максима Кривоноса згадає, та так хороше, що в чоловіків аж очі заблищать, а жінки, як завжди, починають витирати сльози. І Трифон заслухається і аж головою покрутить, мабуть, дивуючись, що на Україні такі дівчата кмітливі.

Щодалі все більше навідувалося людей до Трифонової хати, а коли Ярина довідалася, що сказане нею переказується вже на ринку, стала ще більш балакучою з Трифоновими гостями. Дехто почав уже радитись із старим козаком, чим можна прислужитися Хмельницькому, сидячи тут, у Львові. Притишивши голос, один сказав: «Хай тільки підійдуть до Львова, я піску понасипаю у гармати, що на валах!», а другий ще тихше: «А я знаю, як воду відвести». Все частіше почали згадувати Семена Височана. Із їхніх слів Ярина вже знала, що у Височана був не тільки один той загін, з яким вона зустрілася в лісі, а було вже кілька загонів. Найбільшим командував якийсь піп Іван Грабовський, до якого зібралося вже більше трьох тисяч люду. До рушення пристала й дрібна шляхта. Один такий шляхтич Журавський був шефом штабу Височана, а другий — осавулом у калуській громаді, як називали загін Грабовського. Днями він здобув і спалив замок у Ружнятові, зруйнував монастир отців базеліантів, а хлопці з Берлог і Довгої спалили двір пана Звірховецького. Ціле Покуття й Підкарпаття вже охопили пожари.

Ярина спокійно чекала на Семена Височана три дні, навіть тиждень, а коли минув і другий тиждень, почала непокоїтись і, щоб з'ясувати причину, чому він не з'являється, стала ще дужче прислухатися до розмов сусідів з Трифоном. Так вона довідалася, що осідок Височанського штабу був аж в Отинії і що повстанці уже кілька днів штурмують замок Пнів'є, коло Надвірної, а то аж під Карпатами.

Семен Височан завітав до козака Трифона аж на третій тиждень, і то не сам, а з якимсь сухорлявим підстаркуватим поляком, одягнутим у все чорне, що робило його схожим на монаха, а Височан перевдягся в просту селянську свитку.

— Слава Ісусу! — гукнув він з порога, як людина, що бувала тут не вперше.

— Навіки слава! — відказав Трифон, неспокійно зиркаючи на Ярину, яка поралася біля печі. — Ти, дівко, той, піди, мабуть, напій коня...

Ярина слухняно попростувала до дверей, але дорогу їй заступив Височан і, привітно посміхнувшись, сказав:

— Здрастуй, сестро! Молодчина, бачу, вмієш язика тримати за зубами. То ти, пане Трифоне, і досі не знаєш, що вона за одна?

Ярина зніяковіла й опустила очі, а Трифон, не розуміючи, дивився то на Височана, то на Ярину, яка вже зовсім застидалась.

— Коня встигнеш напоїти, сестро, а ми до тебе справу маємо. Ось пан цікавиться універсалом Богдана Хмельницького, дай хоч переписати. Це ректор польської школи, або попросту — вчитель із-під Кракова.

Сухорлявий гість поздоровкався і з Яриною, і з Трифоном.

— Коли пані може дати такий універсал, то він нам на Подгайлю дуже пригодиться, — сказав він. — А то, чуємо, в багатьох селах побували емісари гетьмана Хмельницького, а до нас, на підгір'я, ще жоден не навідався. А хлопці і в нас уже відмовляють у послушенстві панам. Коли то можна передати панові Хмельницькому, ми бbardzo просили прислати таких людей.

Ярина лише зараз до кінця зрозуміла значимість того, що вона робить, але все ще не могла позбутися ніяковості, що Височан аж замилувався з її замішання. Порившись у своїх плахах, вона дістала кілька синіх листків і подала їх вчителю. Він підніс папірці до самих очей і, пробігаючи рядки, почав шепотіти:

— «...не проти короля, а проти поляків гордовитих, що за нізачо мають привілеї, нам, козакам, і всім обче малоросіянам дані права і вольності...» Наш хлопець теж ще вірить у доброго короля. То пан Хмельницький політик! А ламати охоронні грамоти шляхта вміє. Саме через це й повстало в нас усе містечко Осека. Орендаторша Стадничка вже в село обернула його, такі тягарі й здирства завела... — і знову зашепотів: — «...до такої прийшли було неволі, іж двом або трьом на місці, в улиці чи в дому своєму зійшовшись, наказано було вам з собою поговорити і про потреби свої господарські побесідувати...» Оце буде дуже зрозуміло й нашому хлопцеві, бо вже й у нас те саме робиться, ховаються по хатах, по лісах, аби собі поговорити. Але хлопці заприсяглися один до другого не відступати. А то вже поступ! А в Осовніцах посполиті вже вибралі собі самовільно війта. Староста ув'язнив привідців, а хло-

пи пішли й випустили... Бачите, що наробили чутки про повстання на Україні!

— Слухай, слухай, сестро! — сказав Височан. — Це вже не просто непослух, а війна з панамі. Чув, пане Трифоне, на Підгір'ї через ці заворушення шляхта ухвалила утриматися від посполитого рушення. «Для самооборони, — кажуть, — не вистачає людей». То з того вже поміч Хмельницькому, і неабияка!

Трифон усе ще здивовано дивився на Ярипу і тільки знизував плечима, а тому й відповів не зразу:

— Аби по всіх староствах таке було, спасибі б сказав Хміль.

— Похоже, — сказав учитель і аж зітхнув. — Якби нам такого Хмельницького.

— А ти згадував по дорозі про якогось Костку, — сказав Височан.

Учитель збентежено зирнув на сторонніх.

— Не турбуйся, пане Радоцький, наші голови закладені раніше твоєї.

— Пан Костка Наперський, — притишивши голос, сказав Радоцький, — хоч і ріс при королівськім дворі, але має щире серце й великий розум. Болить і йому кривда, що її чинить над посполитими шляхта. Хоче знайти шлях до правди, а ми знаємось з дитинства. Може, пощастить направити, оце того й сюди прийшов.

— Ну, так чого ж зволікати...

— Каже, місцеві збурення нічого не дадуть. Треба пірвати цілий край до війни проти феодалної шляхти, проти панщини, як то робить ваш пап Хмельницький. Будемо готувати, бо вже не можна більше терпіти гордипі й тиратства шляхетських дворів. Хлопка бідного вже невольником звуть, за пса лихого мають... Костка має рацію. Неодпостайні вибухи посполитих тільки нам пашкождать. Он у Касінках скарали вже на смерть Філіппа Болісенгу, який підбурих хлопів до виступу проти орендатора Радитінського. А такі, як Болісенга, могли б і не одну сотню кметів повести за собою.

— Ти ся диви, пане Радоцький, що робиться в околицях Товмача, майже всі села Калуського й Долинського повітів в одну громаду ся згрудили. Ото й вам треба так робити.

— Не все так робиться, як хочеться, пане Височан. Коли б усі враз подумали, що краще чесно вмерти, ніж довго прожити, мабуть, людство не знало б рабства.

— Як гарно, пане вчитель, ви сказали! — вперше промовила Ярина.

— А ти теж, дівко, непогані тут казочки нам розповідала, — сказав Трифон, уже посміхаючись до неї, як до рівної. — Ти сама, чи тебе, може, послав хто сюди?

Ярина змішалась і запитливо звела очі на Височана.

— Кажки, кажки, сестро, ми ж не криємось перед тобою. Я здогадуюсь...

— Максим Кривоніс радився з гетьманом...

Чоловіки довгими поглядами зависли один на другому,

— Спасибі гетьманові й Максимові, що й про нас не за́були, — сказав Височан.

— А чому ти, козаче, не додержав слова? — враз твердо спитала Ярина.

— Була на те причина, сестро: Калуш воювали. Наш уже!

Костьол отців бернардинів стояв у глибині широкого двору, з лівої руки до нього примикав триярусний будинок, у якому проживали монахи, з правої сад, відгороджений від двору кам'яною стіною. У східному мурі була дзвіниця, а на розі чотирикутна башта з бійницями у два яруси. Костьол вивершував гострий дах з високим шпилем і хрестом над задньою стіною, передній фронтон, аж до хреста, пагорі прикрашували медальйони з горельєфами святих, а з обох боків — фігури апостолів. До брами у південній стіні вів дерев'яний місток через рів.

Опівдні в монастирі забемкав тоненько дзвін, ніби у великий піст, і на монастирське подвір'я почали сходитись львівські обивателі. Серед них були й жінки, тому поява в монастирі Ярини нічиєї уваги не привернула, до того ж вона й одяглась у все, що мала кращого, і коли привертала увагу, то тільки своєю вродою. Ярина навіть і цього не хотіла, зразу зайшла до костьолу і стала за колоною. Вона не помітила, що слідом за нею зайшов Семен Забуський і став за другою колоною. Ярина наважилася прийти сьогодні до монастиря, будучи не в силі перебороти бажання хоч одним оком глянути на князя Бремію, що так похотливо тікав від Кривоноса під Махнівкою, а тепер утік з-під Пилявців.

Міщани ще на подвір'ї почали обговорювати, де взяти гроші на оборону Львова: треба набрати військо, а з тих жовнірів, що втекли з Пилявців, можна було скласти не один полк; тільки треба придбати коней, мушкетів, взагалі стрільбу. То треба немалі гроші!

— Накласти на всіх викуп! — сказав цехмейстер над ювелірами.

— В кого є піньонзи, той нехай і дає, а як у мене їх нема, так нема, — відказав ковбасник, хоч усі знали, що він вибудував уже аж дві кам'яниці. — Я буду воював, візьму меч і піду на вал, а хто хоче, нехай платить.

Викуп розіклали тільки на єврейських і вірменських купців, а інші мали вносити, хто скільки хоче.

Шляхту більше цікавило питання, як знову зібрати армію, кому доручити командування обороною Львова. А тепер, коли рейментарі, і князь Заславський, і хорунжий коронний Конецпольський, і Остророг знеславили себе на Пилявцях, треба думати і про начальника всієї польської армії.

— Ви попереду знайдіть дурнів, які б зголосились зараз до коронного війська, — сказав з сарказмом панцерний гусарин, насунувши густі брови на запалі очі.

— Дивно чути таке від уродженого шляхтича, — проказав хорунжий, який благополучно видохнувся з-під Пилявців.

Решта запитливо звела брови.

— Бо цей шляхтич, — вів далі перший, — не позбавлений ще глузду: немає короля, хто нам платить буде, хто за рапи, каліцтво і відвагу нагородить, хто з неволі в'язнів викупуватиме, хто набиратиме нове військо, хто підмогу даватиме? Треба було думати, перш ніж війну починати. Гадають, що досить злапати Хмельницького, а не бачать, що на місці одної відрубаної голови виростає тисяча. Хоч би тисячі рук ми мали, і то б не вистачило постинати усім ребелізантам голови, бо то повстала вся Україна. Є частка війська, притримаємо для порятунку вітчизни надалі, а, борони боже, розтринькаємо і ці сили, то вже буде цілковита катастрофа Речі Посполитої. — Він повернувся і пішов до костюлу.

Слова гусарина приголомшили слухачів.

— То треба не мати гонору, — викрикнув молодий шляхтич, — щоб так трактувати польське товариство.

— Доки що він не має що їсти! — відказав другий. — Під Пилявцями загубив три вози добра, восьмеро слуг, і то позичених, а сам ледь пішки врятувався.

— Пан Остророг запрошував сьогодні до себе начальників. Мабуть, теж про набір війська?

— Пан ходив?

— А то б я став зважати на боягуза!

- Я теж не ходив. Чув, ніхто не з'явився.
- Треба Єремію Вишневецького обрати.
- Аби тільки погодився.
- Або що?
- На Пилявці ж не захотів.
- Коли вже залишалось тільки утікати.

Нарешті на монастирське подвір'я в'їхав у супроводі губернатора й каштеляна князь Єремія Вишневецький. Він ще не був обраний на коменданта оборони Львова, але розумів, що, крім нього, більше нікого обирати, і тому тримався уже й зараз гордовито й пихато. А коли не тільки міщани, а й шляхта зустріла його радо, Вишневецький підніс голову ще вище.

Перед початком зборів канонік відслужив молебень про дарування перемоги над ворогом і супостатом. Хоч ворога ще близько й не було, проте і молитви, і приречений голос каноніка, навіть орган, створювали такий настрій, піби костюл був уже єдиним пристановищем, де люди знайшли порятунк. Почулись тяжкі зітхання, голосні викрики: «Пресолодке серце Марії, будь моїм спасінням!», «Ізбави мя от кровей, боже!», «Ісусе, Маріє, будьте при мені в послідній хвилі скону мого!» За цим почулись схлипування, а потім і істеричні плачі.

Наекзальтовані шляхтянки зривали із себе діамантові і золоті прикраси — персні, сережки, медальйони, кольє — і кидали на стіл перед каштеляном, вигукуючи: «Беріть, беріть, але знищіть хамів! Усіх шизматів! Усіх хлопів і козаків!»

Все це бачила Ярина, і з кожною хвилиною все більше охоплювала її тривога: коли хто-небудь упізнає, одна серед тисячі вона не зможе врятуватись. І враз Ярина побачила, як до столу підійшла панна Зося і з перекривленим од злості лицем кинула на стіл перстень з коштовним камінцем. З таким же злим лицем вона повернулась на своє місце. Зося стала майже поряд з нею. І коли б Ярина надумала зараз вийти з костюлу, це б зразу помітили, і в першу чергу панна Зося. Від хвилювання Ярині почали дрижати руки, і молитовничок неприємно застрибав перед очима.

Почали обговорювати кандидатури на комендантів оборони Львова. Перші вигуки приємно залоскотали самолюбство князя Вишневецького. Голосів, які називали його прізвище, чулось усе більше і більше, але поруч почулись голоси і за хорунжого коронного Олександра Конєцполь-

ського. Його партія була ще досить сильна, і в костьолі вже починалась сварка.

— Ваш Конецпольський дуже хоробрий,— кричав прибічник Вишневецького,— увесь шлях засіяв своєю зброєю, як тікав із Пилявців. Кажуть, обрізав карабелю, потім кинув пістоль, потім поміняв на драну свиту й свій жупан. Не треба нам опосполіченої шляхти.

— Я плювати хочу на такого рейментаря!

— Карета вашого князя Єремії, в якій він тікав, теж щось дуже скидалась на мужицький віз!

— Один у полі не воїн!

— А ти б, ваша мосьт, не випереджав...

Цей докір був кинутий полковникові Осінському поручиком його ж полку. Чутки підтвердились: покинутий своїм начальником, полк нідерландських ландскнехтів із Пилявців відступив до Костянтинова, але його перестрів полк Кривоноса і вирубав до ноги усі три тисячі найманців.

— А чому пан поручик тут? — озлився полковник.

Суперечки загрожували перейти в бійку, і тому каштелян запропонував обрати не одного начальника, а трьох, як було зроблено це на сеймі.

Єремія Вишневецький розумів, що Олександр Конецпольський не має ніяких даних, щоб змагатися з ним за першість, і не перечив, а щоб прихилити до себе також симпатії магнатів, третім запропонував обрати старого підчашого коронного Миколу Остророга. Ображений шляхтою і наполоханий жовнірами, які вимагали судити рейментарів, Остророг сидів у архієпископа, як миша в норі, і не прибув навіть на збори. Не було й Олександра Конецпольського, який, не зупиняючись, подався на Варшаву.

Коли всі погодилися на запропонованих каштеляном кандидатурах, князь Єремія Вишневецький гордий з перемоги пад Домініком Заславським, якого він не злюбив, ще коли обидва домагалися руки Грізельди Замойської, вийшов до столу. Сухе обличчя з тонкими губами, колючий погляд, зверхність у кожному русі, пихато відкинута назад голова не викликалі до нього особливих симпатій, але вселяли повагу: Вишневецький мав войовничий вигляд. Саме такого начальника треба було для оборони Львова. Пани-ляхи, над якими зависла небезпека, відчували в ньому твердого захисника і грізного, невблаганного месника, тому зустріли його вдоволеними криками: «Слава князеві Єремії!»

Коли впухли вигуки, Вишневецький сказав:

— Мої милостиві панове і браття! Вже реbelieя опанувала всією Україною — Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воеводства і більшу частину Волинського, міста і фортеці, не так через штурм, як через зраду хлопську, здобула, висікла, костьоли полупала, сакрамент потоптала, шляхту позабивала. Ось уже три місяці безперестану дні і ночі кров ллється по селах і містах. Цілими валками нашу армату, стрільбу, порох Хмельницький відсилає в Запорожжя, людей наших тисячі в неволю поганську віддає. Це хлопство з пожарами підходить уже під самі львівські мури...

В різних кінцях костьолу знову почулися схлипування, викрики:

— Рятуй, мати божа! Рятуй нас, князю!

Єремія вів далі ще запальніше:

— Для них ніль інтактум, ніль тутум, ніль секурум!¹ Вже і в самім місті відкривається явна зрада...

Ярина відчула, що на неї хтось пильно дивиться, вона довго не наважувалась озирнутись, але далі вже стала відчувати фізичний біль у потилиці і, ніби щоб дати більше місця сусідові, мигцем глянула назад і розгубилась: на неї дивився козацький старшина, якого вона бачила у Максима, але зараз він був зодягнутий, як одягалась заможна шляхта. Йй навіть видалось, що він потаємно посміхнувся до неї, значить, упізнав її, і від серця йй ніби відвалався камінь.

Семен Забуський справді посміхнувся, але від думки, що доля послала йому порятунок. Коли він перекинувся до поляків на Пилявці і наговорив їм про анархію в стані козацького війська, шляхта йому повірила. Може, саме через це поляки й злегковажили силами козаків і зазнали нечуваної поразки і ганьби. Тепер кожен може подумати, що він підсланий козаками. Та, мабуть, уже й думають, бо чому стали так ретельно доконуватися його походження. Що він шляхтич, і ще й уродзбний, — це довів, а чим він доведе, що ненавидить козаків і всю цю голоту так само, як і кожен із уродзбної шляхти? І враз, завітавши до пана Артішевського з візитом, побачив у вікно дружину Кривоноса. Коли б ще він не знав її вдачі, її походу з повстанським загоном Колодки, міг би ще усумнитися в меті перебування її у Львові, але щодо Ярини сумніву не було.

¹ Нічого немає святого (лат.).

Кожному зрозуміло, що їй тут потрібно. І він на якусь хвилину навіть захопився її відвагою. Щоб не дати можливості вирватись своїй жертві, Забуський переступив на крок вперед. Це, не озираючись, відчула Ярина.

Князь Бремія продовжував:

— Клянусь своєю шаблею,— він театральню поцілував клинок,— що не завішу її на стіні, доки не зрубаю голови першому полковникові Кривоносові, а потім і Хмельницькому, тепер я маю...

В цей час на весь костюол розлігся застерезливий і послужливий голос:

— Ваша світлосте, побережись: тебе слухають вуха Хмельницького!

Запала моторошна тиша. Потім усі обернулися до шляхтича з тхорячим писком. Забуський указував на вродливу жінку, яка стояла попереду нього і на очах стала біліша за стіну.

— То є шизматка!

Ярина заплющила очі, щоб, може, востаннє, уявити, побачити найдорожчий для неї образ, але перед очима знову застрибало перекривлене від злості обличчя папі Зосі. Ярина розплющила очі, обличчя, схоже на жабу, усе ще стрибало перед нею. Тепер вона побачила вже всю горбату постать Зосі, яка вищирила зуби в лиховісній усмішці і виставила вперед кігті.

Довкола Ярини зчинився крик, тиск, лайка. Вона знову заплющилась, і в цей час гострі кігті роздерли їй обличчя, потім хтось ударив її по голові. Ярина впала на холодні кам'яні плити — і зразу ж на неї накинулось з десяток людей, почали топтати, рвати її тіло. Вона зціпила зуби, щоб не крикнути, а сама думала тільки про найдорожчий їй образ. І враз побачила: на баскому коні скакав козак, не торкаючись землі.

— Максиме! — несподівано розляглося на весь костюол радісне, жагуче.

Натовп шарахнувся від розпластаного на плитах тіла козачки і почав переполошено озиратись навколо: за столом стояв стривожений і наполоханий князь Бремія, ще з більш наполоханим виглядом каштелян; шляхтич із тхорячим писком від крику злякано втяг голову в плечі, решта, не розуміючи, що трапилось, витягала шиї до колопи. За хвилину натовп знову накинувся на свою жертву, виявляючи всю злість за поразки й ганьбу. Але Ярина була вже бездиханна.

Знищивши під Костянтиновом пайманий полк Осінського, який став боронитись, Запорозьке військо далі просувалося на захід уже безборонно. Сліди польської армії залишилися тільки на посполитих, які нападали на дрібні купи жовнів. Тепер на одному красувалась шапка із лисів, на другому кунтуш, безцеремонно підперезаний налігачем, а жінки доношували перешиті на сукні жу-пани.

Після Плявки прикрасилися кармазинами і златоглавами й козацькі полки. Навіть Мітла й Півень вирядилися в жупани, підперезалися шалевими поясами, а на ногах були не постолі, а добротні чоботи.

В обозі була сила вин і горілок, але козакі ходили мов п'яні від блискучої перемоги. Ще більш п'яною почувала себе козацька старшина, якій після паювання трофеїв дісталися численні скарби. Паморочилась голова і в гетьмана Хмельницького, але не так від успіху, як від потреби негайно вирішувати, в якому напрямку провадити далі воєнні дії, якої політики триматися далі відносно шляхетської Польщі: чи далі переслідувати недобитки польської армії, а чи чекати, чим закінчиться обрання нового короля? Козацька старшина, обтяжена здобиччю, була не від того, щоб більше не випробовувати долю, а повернути назад і чекати на наслідки виборів. Не те чулося серед шеревових козаків, а особливо серед повстанців. На третій день гетьман скликав старшинську раду.

— Кажіть, панове старшини, що будемо робити далі, куди йти, куди завертати?

Старшини мовчали. Під відчиненими вікнами стояли юрби козаків, і звідти зразу ж почулося кілька голосів:

— Кінчай шляхту, гетьмане!

Старшини все ще озиралися один на одного й мовчали, явно боячись не попасти в тон. Нарешті звівся Максим Кривоніс.

— Кажуть, що сойка не може відлетіти у вирій через те, що любить назад повертатись, щоб подивитися, скільки вона вже пролетіла. Так і товчеться на одному місці. Так щоб і з нами цього не трапилося, веди нас, пане гетьман, на Варшаву!

— Гарно сказав, гарно! — загули за вікнами.— Веди, гетьмане!

— А що нас тримає? Дякувати панам-ляхам, маємо силу артилерії, куль і пороху, маємо коней і людей, а польська армія розбита. Коваль клепле, доки тепле!

— Може б, хоч з місяць зачекали,— несміливо обізвався Федір Гладкий.

— Доки оговтаються поляки? — ущипливо кинув Чорнота. — Веди на Варшаву, гетьмане! Добивай шляхту!

Богдан Хмельницький знав, які труднощі чекають у Польщі на його армію: наближається зима, а більшість козаків у постолах, на плечах тільки блаженські свитки. Ще тяжче буде з харчами, тому він і обернувся до розчинених вікон і голосно запитав:

— А що думають панове козаки? Може бути і холодно і голодно.

— Добивай шляхту, добивай! — загукали козаки одностайно.

— Не доб'ємо ми їх — вони нас доб'ють!

— То йдіть збирайтесь! — махнув булавою гетьман і так передихнув, наче осилив круту гору.

В той же день Хмельницький відправив на Січ багатющі подарунки запорожцям; п'ять трофейних гармат, віз куль і пороху, кілька возів з едвабами й різними напоями і ще й срібла й парчі на церкву.

Коли військо було вже в поході, до гетьмана підїхав Максим Кривоніс.

— Чого замислився, пане Богдане? — співчутливо спитав він.

Хмельницький скинувся і заклінав віями, ніби намагаючись розігнати в'їдливі думки, які обсіли йому голову, потім обернувся до Максима:

— Думаю все, як поставиться до нашої перемоги московський цар.

— Мусить радіти!

— Так повинно б було бути. Це і в листі хотмишського воеводи вчувається, але ж папір усе терпить. Пане Зорко, покажіть полковникові, що ми відписали князеві Болховському.

Зорка хутко знайшов у шабельтасі список з листа й подав Кривоносові. В листі було написано:

«Богдан Хмельницький, божою милістю гетьман з військом Запорозьким.

Тобі, приятелю нашому, воеводі Хотмишському, князеві Семену Микитовичу Болховському, доброго здоров'я і щасливого поведження від господи бога вірне зичимо.

За таку братську любов же сте ся до нас одізвили через писання і дворянина свого Тимофія Степанова сина Мілкова, з приязню і любовію християнською нашої православної віри, же ляхам на нас допомагати не хочете, велико за те вам дякуємо а тоє вам ознаменуємо, же до нас присилають, про мир просячи, але ми їм до кінця не віримо, як хитрим людям, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зраджують. Стоїмо військом своїм під Костянтиновом а чекаємо їх з комісією. Поглянемо, яку комісію схотять з нами мати: там звідтіль, з Польщі, пишуть до нас, просячи про мир і про вгоду, а тут по ближчих містах, де наша Русь, православні християни живуть, імаючи стинають і розмаїті муки завдають, і поців, духовних наших, на паль збивають. І не сподіваємось, жеби за таким їх ділом міг бути мир між нами; але нехай буде так, як господь бог велить. Коли ж почувте, що знову з нами війна ся почнет, тоді і вам вільно на тих же неприятелів ваших і наших скоро наступати: однако масте люд свій напготові; що ми зичимо, аби в такому разі православний цар ваш Олексій Михайлович про тее панство польське міг ся постарати. При тому віддаємося ласкавій приязні вашій. Даний з-під Костянтинова, іюля 29, 1648-го.

Богдан Хмельницький, рука власна».

— Виходить, що й на Москві так думають!

— Воєводи царям не указ, а цар московський мовчить. Коби-с подолав ляхів хоч би молдавський дука, то би була війна, а подолаємо ми — то є для них бунт. Квод ліцет Йові, нон ліцет бові, — кажуть мудрі люди. — Що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові.

— Я знаю друге, Богдане: царі падуть — закон стоїть.

— Закон в їхніх руках.

— Народ має свій. Куди ми простуємо?

Хмельницький подивився на нього, мабуть, для самого себе несподівано, стражденними очима, бо в ту ж хвилину в них уже перемигнув упертий і навіть сердитий вогник, але Кривоніс встиг помітити, як важко було відповісти Хмельницькому на таке ніби просте запитання. І справді, він довго мовчав, аж нарешті сказав:

— Прийдемо до Збаража, там вирішимо. — А по паузі додав: — Був би король, я б не сунув голови.

— Дався тобі той король!

— Пусте говориш, Максиме: тоді б одип почував себе скривдженим, а зараз увесь сонм царів і королів: допоми-

наєшся прав — почекай короля! З вовками жити — по-вовчому вити.

— І огризатись!

Хмельницький повернув голову в його бік, довго дивився в сердиті Максимові очі, нарешті усміхнувся:

— У тебе тої зненависті вистачило б на трьох.

— Можу позичити, Богдане.

— Боюсь, щоб не заслала очей.

— А ти тоді вухо до землі. Як рідна мати, порадить... Дивись, скаче хтось, барви не нашої.

Наперед виїхав осавул з десятком козаків. Доки гетьман під'їхав до вершників, вони вже встигли переговорити, і осавул доповів, що прибули посланці від пана Немирича. Іде із загоном нам назустріч.

— Не розумію, — сказав Хмельницький, наморщивши чоло, — коли пан Немирич хоче воювати зі мною, то для чого попереджати? Що він є вихований шляхтич, знаємо і без цього!

— Пане гетьман, пан Немирич просить дозволити пристати з своїм загоном до Запорозького війська.

— Юрій Немирич? Підкоморій київський? Знатно уродзбний? — здивувався Хмельницький. — Але ж то магнат, ще й католик. Утік з України, а тепер...

— Пан Немирич, ваша мость, — сказав Іван Виговський, — став дисидентом, аріанином, а аріани не визнають святості папи. Католики називають їх безбожниками і не терплять, то й пана Немирича не стануть терпіти. То є шляхтич із старовинного руського роду. Такий би був корисний панові гетьманові.

Максим Кривоніс враз оперіщив малахаєм свого коня і сердито крикнув:

— Стій, луципір! То, може, Богдане, накажеш і мене повернути панові Немиричу, щоб заслужити панської ласки?

Гетьман бачив, як від слів Виговського мінилося лице Кривоноса і як він оперіщив коня, хоч той стояв смирно, але зараз Хмельницький силкувався розгадати, що ховається за цією панською витівкою, що за підступ надумала польська шляхта, а тому й відказав холодно:

— Не такі малі маєтності у пана Немирича на Україні, щоб гаятися за одним хлопом. А що попередив, добре. Рушай!

В кінці вересня одної темної ночі сторожа випустила через Краківську браму великий загін, не менше як тисячі

чотири жовнірів, набраних для оборони Львова. Попереду загопу їхали князь Вишневецький і коронний підчаший Остророг. Варту біля брами несли, крім жовнірів, також і міщани. Сьогодні обоє були із цеху різницького. Нічний марш війська їх здивував.

— Щоб це могло означати? — запитав один.

— Може, хочуть десь далі зустріти козаків? Князь Єремія — то є хитрий воїн. Я тепер буду спати спокійно.

— А що жовніри скажуть? Пане жовнір, прошу мені пояснити, кудюю військо помарширувало?

— На війну! — лаконічно відказав жовнір.

— Прошу, пане жовнір, то є шлях на Варшаву. Хіба козаки поминули Львів?

Таке запитання спантеличило жовніра, а другого міщанина збентежило. Тепер вони стали радитися разом.

— Я спитав одного драгуна, — сказав жовнір, — а він тільки пхнув мене чоботом у груди й поїхав.

— Я гадаю, — сказав збентежений міщанин, — вони поїхали просто для навчання. Це князь Єремія. Цей і сам не спить, і жовнірам не дає спати.

— Коли так, то най їх бог благословить, а тільки я не дуже вірю шляхті. Гроші до всіх посміхаються, а зібрали, чув, силу, самі тільки езуїти внесли сто п'ятдесят тисяч сріблом. А скільки того знесли золота.

— Я й то дав золоту чарку. Колись заставив один вертихвіст... А то холодно робиться, най його мама мордує. Кажуть, зима буде рання. Гарно було б ся перекинути у вуйка, залагти в нору на всю зиму і не гризтися ні безкопів'ям, ні козаками.

— То вже краще у золотого баранка.

— А то як?

— Ге, пане Яцьку, то кажуть, десь є така кирничка. Одному хлопцеві так ся захотіло пити, а сестра му не дає з тої кирнички пити, але він такої не слухав і напився. Лише ся напив, зараз зробився золотим баранком.

— То, мабуть, десь далеко, бо у нас завжди каса порожня.

— Наставили б гарного короля.

Другий важко зітхнув:

— Хоч би тепер пан бог ся зглянув на нас.

— Я за королевича Карла.

— А чим гірший другий — Ян-Казимир?

— Щоб езуїт правив Польщею? Та ніколи з цим я не погоджусь.

— Нас, пане Стах, не питатимуть. Пощо я буду сушив собі голову!

Так вони балакали аж до ранку, чекаючи на повернення загону, але він не з'явився. А вже коли зовсім розвиднілось, до Краківської брами повернуло тільки десятків п'ять драгунів з ротмістром. Тепер уже занепокоїлися обидва міщани.

— А де ж інші, пане ротмістр? — запитав один.

Ротмістр їхав насуплений і злий. Він навіть не повернув до міщан голови. Так само не відповіли й драгуни, тільки слуга, що їхав позаду, буркнув:

— Начальники кажуть — Львова нема як захистити, а Варшава більш важлива.

— Я давно казав — не вір, Яцьку, панам. Масте — забрали золото, забрали піньонзи, забрали наших жовнів і поминайте як звали, а нас нехай убивають козаки! Ні, ні я вже не буду дурний: я вже поїду й собі. І тобі, пане Стах, раджу не чекати, доки повстанці приставлять ніж до горла.

Вкрай збентежені міщани покинули вартування й подалися до своїх домів збиратись у дорогу. Але виїхати із міста їм не пощастило, бо вже за якусь годину під Львовом з'явилися козаки й татари. В церквах і монастирях задзвонили на гвалт.

Гетьман Хмельницький став табором, не доходячи до міста за дві милі, біля села Лісениці. Поспішати з штурмом Львова не було потреби. Після військової ради у Збаражі для нього стало очевидно, що козаки й деякі старшини інакше собі не мислять, як тільки іти на Варшаву і вкрай зруйнувати Польщу. Хмельницький був іншої думки: розумніше утриматися до виборів нового короля, не дражнити спільників Польщі.

Заставила його обрати таку тактику і поява в обозі Юрія Немирича. Хмельницький, щойно почув про бажання Немирича пристати до козаків, подумав, що посилання його на переслідування дисидентів — то є тільки одна з причин, і далеко не головна. Але яка була головна, цього Хмельницький не міг угадати, аж доки після військової ради у Збаражі Юрій Немирич, ніби між іншим, завів розмову про претензії Яна-Казимира на королівський престол. Виявилось, що він навіть говорив з ним і при цьому згадував козаків.

— Ян-Казимир вважав допоминання козаків цілком

справедливими,— сказав Немирич і почав гудити другого сина Сигізмунда, Карла, який теж домагався корони.

Хмельницький повівся дипломатично, він не став ні розпитувати Немирича, ні висловлювати своїх міркувань, але зразу вирішив, що це й була головна причина появи його в козацькому обозі. Примусити шляхту наставити свого кандидата королем багацько значило у війні з поляками і в подальшій долі України. Розвідка Яна-Казимира тільки підкреслювала, яке велике значення у виборі короля мали козаки, і Хмельницький твердо вирішив не випускати з рук цього козиря. Саме з цих міркувань і пішов він спочатку на Львів. Оволодіння цим містом не становило великих труднощів, але воно не додавало нічого до попередніх перемог, а роздратовало б уже не тільки поляків. Львів лежав на роздоріжжі торговельних шляхів Європи і був одним з найбільших торговельних міст. Чернь не хотіла над цим замислюватись, але доля йому вручила кермо народного руху, і народ спитає з нього, і Хмельницький не поспішав. Спочатку він послав до львівського магістрату з переднім загоном полковника Головацького листа, який мусив нагадати полякам, що вони сидять у місті, закладеному руським князем Данилом Галицьким для своїх дітей, а не для загарбницької польської шляхти, а разом з тим лист мусив запалити патріотичні почуття в українського населення.

«Приходжу до вас як визволитель руського народу: приходжу до столичного міста землі червононоруської визволити вас із лядської неволі; приходжу за вашим бажанням, тому що багато хто із міщан запрошував мене!..»

Листа читав Христофор Артішевський, який очолив тепер оборону Львова, покинутого князем Єремією. Із шляхти і міщан, які жили у місті чи прибігли до нього, шукаючи захисту, він організував новий загін, який зміг не тільки обсадити брами і хвіртки, вали й стіни, а ще й мати резерв. Серед присутніх у канцелярії губернатора нікого не було із русинів, проте Артішевський після слів «запрошував мене» зупинився і запитливо обвів короткозорими підпухлими очима старшин міста і урядовців.

— То таке може бути, пане губернатор?

— Цілком можливо, пане начальник! — відказав губернатор. — Ми затримали міщанина, у якого робітники били кулі й кували шаблі. Зрозуміло, для кого!

— А ви його, вашмось, скарайте так, щоб і для інших наука була.

— То вже зроблено, але він не один, пане пачальник, мої люди перехопили листа православного владики до Хмельницького. Кажуть, владики і порох козакам посилав. А гологурські міщани...

— Коли перевірили, вашмосьть, так і цих той...— сказав Артішевський.

— І так видно, хто тільки є грецької віри, радий приході дові козаків. Вони вже моляться: «Боже, допоможи козакам!»

— А вашмосьть казав, що козаки знуцалися з ігумена в православній церкві святого Юра!

— То так, але отець ігумен переховував у церкві скарби вірян.

— Не врятують і там, я думаю, що передмістя будуть гарним прикриттям для ворога, доведеться їх спалити!

У губернатора в Галицькому передмісті була своя літнівка. Почувши міркування коменданта оборони, він аж пополотнів, але дипломатично сказав:

— Це неможливо, пане начальник залоги, у передмісті аж вісімнадцять монастирів, палаци панів Калиновських, Яблоновських, Бельських і багатьох інших, лише костьолів та церков сорок три. Ні, вашмосьть, то треба щось іншого придумати.

— Палаци руками збудовані, пане губернатор. Крім того, легко так зробити, щоб міщани повірили, що то вчинили козаки, то їх скорше будуть клясти, аніж допомагати їм!

В цей час біля брам і хвірток зчинився крик і тиск: в них ломилися передміщани, шукаючи порятунку від козаків, які легко осилили перші вали, захопили передмістя і тепер переслідували втікачів. Але це тяглося недовго, купа міщан зробила вилазку через бічну хвіртку, атакувала козаків біля Краківської брами і прогнала їх аж за передмістя.

Перший успіх окрилив міщан, і старшини міста відповіли гетьманові Хмельницькому на його заклик з'єднатися з єдиновірними козаками і видати панів, які розбіглися з-під Пиляви, що вони не можуть входити у спілку з військом Запорозьким, доки не скінчиться обрання короля, а пани були, але, мовляв, поїхали вже всі на сейм.

На другий день гетьман Хмельницький підступив із військом до стін Львова. Козаки, як комахи мурашник, укрили всі горби і пагорки, і знову в місті задзвонили на гвалт у всіх церквах. Приступ почався одночасно на

Галицьку браму, на бернардинський монастир, на замок на Лисій горі. Повилазивши на дахи будинків у передмісті, козаки навіть з гармати стріляли по кому хотіли. Вулиці й майдани міста були забиті людом, і тому кожен снаряд, кожна куля убивала як не кількох, то хоч одного. На вали витикались уже тільки смільчаки.

З кожним часом крики і стогін у місті все збільшувалися, безперестанку дзвонили дзвони, рвали повітря постріли з гармат, градом сипалися довкола кулі. В цей час на дорозі під стінами з'явився гетьман Хмельницький. Він їхав ряссю на білому коні, під бунчуком, час від часу піднімав до міста очі, й по його виду пробігали чи усмішка, чи сумна тінь: його опанували спогади. Їх викликала кожна дрібничка, — побачив Катедру латинську і згадав, як він, коли вчився в колегії, міг годинами дивитися на артистично висічені фігури святих, поставлені на підмурку довкола костюлу. Посередині міста, на ринку, здіймалася ратуша, біля якої збирався барвистий базар. Далі побачив костюль отців домініканців, церкву Катерини, волоську церкву, в якій не одну відстояв службу божу, порохову башту, і знову зринули спогади. Тут він знав кожную вулицю, кожен будинок. Навіяні знайомими обрисами міста спогади обірвала куля, яка під самими ногами у коня бризнула землею, проте Хмельницький не змінив аліюру.

VIII

Максим Кривоніс останні дні тільки й жив думкою про Ярину. Він уже твердо вирішив — приїде, забере і відправить її до старої матусі. Він вимучився, уявляючи, як Ярині важко серед чужих людей, та ще й без допомоги. Кривоніс навіть вирішив попросити гетьмана, щоб його полк пустив уперед, але в останню хвилину сам же розгнівався на себе: «Бабником став, Максиме!» — і з проханням не звернувся. А Хмельницький, ніби навмисне, послав його полк брати фортецю в Бродах. От чому він прискакав до Львова тільки на другий день після облоги міста.

Від Мусія Шпички Кривоніс добре знав, де шукати хутір козака Трифона, до того ж Хмельницький доручив його полку взяти замок на Лисій горі, який уже невдало штурмували татари. Може трапитись, що в оселі козака Трифона навіть доведеться йому отаборитись. Полк уже виступив із табору, коли довкола міста зразу в кількох місцях спалахнули пожежі, а за якусь годину вже палали

передмістя — Галицьке, Краківське, Гончариха. Рятуючись від диму й вогню, які, здавалось, поглинули місто, католики кипулись до міських брам, православні бігли до козацького табору. Повітря роздирав крик і стогін, безугавний дзвін у всіх церквах, багато з яких уже були охоплені полум'ям.

Крізь повітря і дим Кривоніс пробивався до Лисої гори, а коли він обігнув Піщану гору, побачив, що так само палає і Кисілька. Його обсіпало віхтями палаючої соломи, іскрами, кінь спотикався об якісь обгорілі трупи, об кинуте шмаття, доки Кривоніс нарешті не опинився біля двох дубів, які росли перед Трифоновими ворітьми. Дуби стояли опалені, але ні воріт, ні хутора не було. Залишилась тільки купа глини та димар посередині. Він об'їхав довкола дворище, але самі тільки кури безтурботно греблися на вгороді. Не обізався ніхто і в сусідніх дворах, теж обернутих пожежею у згарище. Тривога за Ярину стиснула Максимові серце. Він кинувся в один, у другий бік передмістя, але людей не було. Тільки на одній пасіці побачив зовсім древнього діда. Він був глухий, і Кривоніс немало витратив часу, доки дав зрозуміти, чого йому треба. Дід довго крутив білою як сніг головою, махав руками, аж нарешті сказав:

— Від татар повтікали... хто до замку на Лисій горі, а хто до міста. Як вітром здуло! А хіба від смерті втечеш? За Стефана Баторія, коли, бувало, шляхтич хоче... Е-е, це недавно, я тобі розповім, як було за...

Але Кривоніс уже поскакав назад. Він знав, що робили татари із місцевим населенням, хоч були й спільниками, і його огорнула ще більша тривога.

На Лисій горі був замок, збудований ще Данилом Галицьким. Поляки тримали в ньому залого тільки під час небезпеки. На цей раз Артішевський теж послав туди жовнірів під командою бургграфа. Замок не міг витримати серйозної облоги, але його рятували круті схили гори, а зараз ще й передміщани, які допомагали жовнірам відбиватись від татар косами, дрючками, а то й просто камінням, проте Кривоніс до ранку замок захопив, а разом і монастир кармелітів босих, що прикривав арсенал і порохову башту. Поставлені на подвір'ї монастиря гармати тепер не давали нікому покою у місті, яке видно було гармашам, як на долоні.

Максим Кривоніс не знайшов Ярини на Лисій горі ні серед трупів, ні серед живих. Залишилося тільки думати, що вона перебралася, може, ще задалегідь, до міста. Криво-

піс, схилившись на гармату, цілими годинами дивився у вузькі вулиці Львова, в надії десь побачити дружину. В місті було повно утікачів, вони зашрудили собою ринок, вулиці, двори. Надворі стояли вже холодні дні, а втікачі примушені були сидіти під голим небом, під дощем. Після пожежі до міста збіглось ще більше шляхти, яка опинилася без пристановища і без шмаття. Почуття жалості почало закрадатися до серця Кривоносові, але в ту ж хвилину він пригадав звірства князя Вишневецького, ще страшніші звірства шляхти по галицьких селах.

— Хай той проклятий буде, хто пожаліє хоч одного, — сказав сам собі. — Він і за цим разом не побачив Ярини. — Кіндрате! — сказав згодом, знаючи, що в тяжку хвилину він завжди буде поблизу.

— Я тут, пане полковник, — озвався Кіндрат.

— Де ж наша пані?

Кіндрат зітхнув:

— Більше ніде бути, як не в місті, пане полковник. Де найстрашніше, туди вона й полізе. — А згадавши, що Ярина вже пані полковникова, змішався і додав: — Змалку знаю.

— У місті. А чому досі не подала звістки? Десятий день тут гибнемо.

— Дозвольте, пане полковник, я проникну в місто і все розвідаю.

— Вистачить, що на Лисій горі, під паршивим замком узрители мало не тридцять чоловік.

В цей час до гармати підійшло двоє селян у постолах, вузьких штанях з полотна і кудих свитках, на головах мали баранячі шапки, а в руках сукуваті кії.

— Слава Ісусу! — сказали вони в один голос притишено.

На дніпрових берегах так не віталися, і тому Кривоніс мовчки кивнув головою.

— Пане козак, нас послала громада Гологур до пана гетьмана, то ми просили б пана, аби-сь ми дістали до нього.

— А навіщо вам пан гетьман?

— Будемо просили. Довкола вже громадяться хлопці, а наш пан зібрав хоругву — й нам уже не можна й голови підвести.

— Та то так б'є, так шмагає, — вигукнув другий, — а ми будемо мовчати?

— За кожен приїзд пана буркграфа давай солтисові по мірці вівса, курей, яйка, по копії грошей, грибів. А най його мама мордує той буркграфський сад, я си ні з ким не судив.

— Ану, Кіндрате,— стрельни в того верхівця— перебив їх Кривоніс.

Коли наполоханий снарядом верхівець поскакав далі, селянин сердито вигукнув:

— Уже ми більше не хочемо терпіти!

Із-за рогу костьолу виїхав гетьман Хмельницький і біля гармати зіскочив з коня.

— Вітай, пане полковник! Що ж ти пужаєш папа Артішевського, він і так, кажуть, мало не вмер після Пилявців.

— Шкода, що не впізнав, краще б прицілився. Це до тебе, пане гетьман, люди, з Гологури.

Селяни, почувши, що перед ними сам гетьман, спочатку остовніли, потім кинулися до його руки.

— Що хочете? — спитав Хмельницький, вириваючи руку.

— Паночку солоденький,— знову в один голос заговорили вони,— аби-сь козаки дали нам допомогу... Ми вже пробували самі... Несила... І всі села пристануть...

— А польські хлопці пристануть?

— А то їм легше?.. Пан і їх за псів має... Пристануть!

— Готуй, Максиме, загінь. І з Крехова теж прислали за допомогою. А ви вертайте домів,— сказав уже до селян,— пришлю допомогу. Всім допоможемо, хто на пана повстав!

Селяни пішли вдоволені, а Хмельницький втупив очі у місто.

— Що це довго пані Ярина про себе звістки не дає!

— Кіндрат мій хоче навідатися до міста.

— Потерпи, Максиме, за кілька днів сам зможеш навідатися до міста.

— Гадаєш, осилимо?

— Щоб татари пограбували?

Кривоніс запитливо звів на гетьмана очі.

— Краще буде взяти з міста відкуп, заплатити татарам та відіслати їх до Криму. А Львовом, Максиме, нашої суперечки з Польщею не розв'яжеш. Це тільки зведений курок на польській сейм. Ти згоден з цим?

Кривоніс запаморочено покрутив головою.

— З татарами треба розв'язатись, це ти правильно вирішив. І до міста пускати їх не треба, теж правильна думка, а що далі, то пробачай, пане гетьман, щось не второпаю.

— То, може, ясніше стане, як почувш делегацію. Чекає у Лісеничах. Кажі подати коня, та будемо їхати.

Делегацію львів'ян очолював ксьондз Гунцель-Мокрський. Це був колишній професор єзуїтської колегії, в якій учився Богдан Хмельницький і під ним слухав поезику і риторику.

Ксьондз Мокрський, мабуть, надіявся на свій авторитет, яким користався в колегії, і на ту послушність, яку виявляв тоді Богдан Хмельницький. Крім того, він щойно повернувся з Варшави і мав доручення від королевича Яна-Казимира. Озброєний цими фактами, він з холодним непроникливим видом переступив поріг просторої кімнати і... розгубився: перед ним стояв, в оточенні барвистої групи полковників, можновладець, свідомий своєї сили. Мокрський уклонився і нижче, й поспішніше, ніж хотів:

— Здоровлю милостивого а ласкавого добродія папа гетьмана, нашого улюбленого вихованця.

— Нам і собі на здоров'я! — відказав гетьман, ледь кивнувши підборіддям. — Що заставило пана каноніка відвідати наш обоз?

— Пан бог обрав мене молити тебе, мій вельце шановний ласкавий пане гетьман, про пощаду.

Хмельницький був роздратований: повертаючись до обозу з Максимом Кривоносом, вони були свідками, як із бернардинського монастиря, зім'явши на брамі сторожу, тікали до козаків обивателі. Один із них розповів і причину.

Серед міщан, які, злякавшись козаків і татар, повтікали до бернардинів, виявилось досить багато людей грецької віри. Католики кілька днів терпіли їх і нарешті надумали позбутись. Цей день вважався у монастирі пісним. Коли обивателі зійшлися до трапези, їм оголосили, що для католиків буде окремий стіл, а для православних, які можуть вживати скоромину, окремий. Обивателі сіли за різні столи, тоді монах підійшов до одного з православних і викликав його в двір. Через деякий час покликав другого, потім третього, четвертого. Але вони чомусь не поверталися назад. А коли не повернувся й п'ятий, це почало непокоїти решту обивателів православної віри. Один пішов за монахом назирці і побачив таку річ: монах підвів викликаного обивателя до колодязя і спитав:

— Брате, глянь у колодязь і скажи, що ти там бачиш?

Обиватель нахилився над цямриною, а монах у цей час ударив його сокирою по карку, і той полетів сторч головою у колодязь.

Почувши зараз вкрадливий топ єзуїта, Хмельницький блиснув сердитими очима:

— Пощади просиш, отче? Кому— бернардинам, які рубають голови православним над колодязем? Вишневецьким, які свердлами очі викручують моїм попам? Конєцпольським, які внівець землі українські обернули?

— Пан бог дарує даруючим.

— Дешево, отче канонік, хочеш відбутись. Козацька регула— око за око, зуб за зуб!

— На татар одверни свій гнів, на турок. На те й бог благословить, і святая церков, вашмості.

— Кожному по його заслугах,— теж пан бог сказав!

— Гординя заступила тобі очі, вапа вельможність!

— Мовчи, попе,— застеріг Федір Вешняк,— а то ходімо надвір, я тебе навчу, як з козаками балакати.

— Шкода говорити!— вів далі Хмельницький.— Проти тиранства піднімати повстання зовсім справедливо. Хай знають пани-ляхи, що страшніше немає долі, як викликати гнів народний. Тепер хочете на турка мене спрямувати? На чужі землі війною не піду, досить маю тепер на Україні, досить маю вчасу й достатку в землі, і в князівстві моєму по Львів, Холм і Галич. Бог свідок, не зупинюсь і в Варшаві, дійду до Кракова. Сам поставлю вам короля, щоб не був мальований, щоб уже Лящі більше не полювали на нас, як на звірину!

Ксьондз Мокрський був приголомшений словами Хмельницького і, ніби виправдуючись, сказав:

— Стражника коронного пана Ляца уже покарав всевишній: його в Наролі забили свої ж хлопці. Хай бог милостивий і його свята мученька поверне твій розум, ваша вельможність, на вірну стежу. А козаки зроблять велику неоціниму послугу Речі Посполитій, коли відвернуть від Корони недостойних претендентів. Богові угоднo було забрати в лоно своє одного з них: цими днями помер угорський король, седмиградський князь Ракочі.

Стефан Ракочі був перший із монархів, хто визнавав законними домагання козаків і, надумавши заволодіти польською короною, склав з козаками угоду на допомогу. Хмельницький почув про смерть Ракочі вперше і, вражений, скинув запитливий погляд на старшин.

Юрій Немирич, який теж був допущений на офіційний прийом, ніби тільки й чекав на це німе запитання, бо сразу ж сказав:

— Козаки будуть підтримувати того, хто підтримує козаків!— і в замішанні додав:— Прошу пробачення,

ясновельможний пане гетьман, що ся виставляю наперед з своєю думкою.

— Ще один претендент, — продовжував ксьондз Мокрський, — королевич Карл сам відмовився, бачачи свою непосильність. Про інших претендентів не стану говорити. Їх не обходить доля козаків.

— А то, може, є хто-небудь, кого обходить, попе, доля козаків? — спитав єхидно Кривоніс.

— Кожен печеться своєю головою, сину! Але, їдучи до Львова, богові угодно було, щоб я вислухав заяву королеви Яна-Казимира. Про суперечку з козаками він сказав: «То, що ся стало пробачити і покрити милосердієм маєстату нашого, обіцяю. Що ж до того, жеби-сьце військо Запорозьке панів більше над собою не мало, і королевич так собі мислить. Взагалі, щоб жодна пам'ятка про минуле замішання не залишилася; щоб військо Запорозьке поверненням давніх своїх вольностей було заспокоєне. Цього хай ся допоминають козаки на сеймі!»

Що далі казав ксьондз, то більше розквітали обличчя у декого з полковників. Обіцянки були варті того, щоб підтримувати кандидатуру Яна-Казимира. Це ж у козацькому війську більше не буде польських комісарів і панів, козакам повернуть давні вольності, то чого ж більше бажати? Федір Гладкий аж крякнув від задоволення.

— Оце пан буде! За такого короля пудову свічку поставлю.

Його підтримали і такі старшини, як Василь Золотаренко, Тетеря, Сомко. Виговський і Немирич вагались, бо гетьман сидів усе ще з непроникним видом. Не поділяв їхнього настрою і полковник Кривоніс. Він був увесь час похмурий і замислено сукав між пальцями вус, а коли старшини почали виявляти неприховану радість після лукавих слів старого єзуїта, Кривоніс глипнув на них холодними очима, а до Мокрського сказав:

— Нашим салом по наших губах... Солодкі речі, попе, та гірко слухати! Кінчай, гетьмане, панів-ляхів! — і демонстративно вийшов.

Хмельницький сидів нахмурений, хоч слова Мокрського приємно лоскотали його слух: коли Ян-Казимир так настирливо домагається допомоги козаків, то мусить піти на поступки, а для порозуміння з Москвою це теж буде мати значення, і він коротко відказав:

— Інших кандидатів і я не бачу.

— Тоді, вельможний пане, накажи зняти облогу Львова, яким клопочеться королевич.

— Ми ще не маємо угодного нам короля.

— Зглянься, вашмосьть! Мор і глад уже панують у місті, козаки відвели воду, страшна пошесть косить людей; лікувати нічим, ховати ніде. Князь Вишневецький і Остророг пограбували місто і подалися далі. Чим же винні міщани? Невже я не вклав у твоє серце ні краплі жалю до неповинних і страждаючих, сину!

— Я дав згоду на відкуп.

— Про це дозволь, ваша ясновельможність, з тобою переговорити делегації.

— Накажу пропустити, але хай знають, про менше як двісті тисяч злотих не стану розмовляти. Мені потрібно відкупитись від татар.

В цей час до зали, збиваючи з піг варту, вбіг Кіндрат Шпичка, страшно збентежений.

— Пане гетьман, — гукнув він істерично, — монахи вистрелили Кривоноса! — Він міцно зціпив зуби, стримуючи крик, і конвульсивно ковтав сльози.

Гетьман Хмельницький, не відводячи важких очей від старого єзуїта, підвівся з крісла, потім повів очима раз і вдруге по приголомшених полковниках.

— Максима... Кривоноса?.. Вистрелили? — проговорив він посірілими губами моторошним шепотом і враз, зціпивши кулаки, закричав: — Ну, то матимете ще раз відплату. Кличте пушкарів!

Від його крику морозом обсинило ксьондза.

Дума дванадцята

ЗАДЗВОНИЛИ У ВСІ ДЗВОНИ

На дорозі вітер віс,
А із Львова віз іде,
То козацтво отамана
На Україну везе...

Козацьке військо повертало на Україну по дорогах, скутих першими морозами. Виморені походами, обтяжені величезною здобиччю, козаки були раді відпочити по хуторах, по зимівниках, біля теплої груби. Ще більше

раділа козацька старшина з наслідків походу: польська армія була не тільки розбита, а й знищена, і на Україні не залишалось уже, мабуть, жодного пана-ляха. Тепер козацька старшина буде господарем і землі, і води. До неї перейдуть млини і шинки, пасіки і сіножаті.

Горді були козаки ще й з того, що польський сейм як не противився кандидатурі Яна-Казимира, а мусив обрати його королем. Тепер для всіх стала зрозумілою тактика гетьмана Хмельницького, коли він обмежився викупом з Львова, а сам пересунув козацьке військо до Замостя. Ця невелика фортеця не мала особливого стратегічного значення, але велике значення мало наближення козаків до Варшави, де відбувався елекційний сейм, і тому Богдан Хмельницький обмежувався тільки демонстрацією облоги міста, аж доки не довідався про обрання Яна-Казимира. Пославши кілька загонів у глибину краю, аж до Краківського каштелянства, на підмогу місцевим повстанцям, Хмельницький з рештою повернув на Київ.

Білоцерківський осавул Макітра їхав разом із Федором Гладким на одному ридвані, на якому ще красувалися фамільні герби Потоцьких. Слідом за ридваном котилися ковані вози, вивершені різним начинням: мідними казнами, кадовбами, плугами, бляхою, косами, граблями, посудом з різними фамільними гербами, шубами, кунтушами, сукнями, навіть старою зброєю. Вози теж належали осавулові.

— Паніматка наказувала не повертатись із походу, коли не дістану для дочки люстерка срібного,— говорив він до Гладкого, який усю дорогу дримав у кутку ридвана.— І було потрапив у пані Орепінської, біля Пуліна. Таке саме, як казала паніматка. Так хлоп дурний, як побачив себе в люстерці, кинув на землю, ще й каблуком наступив... Ану, хлопе, притримай коні,— сказав він уже у віконце.— Стань набік!

Ридван зупинився. В трьох кроках валялась розбита буда, а біля неї кілька трупів.

— Зніми з того крайнього каптан: він ще цілий.

— Та хай йому трясця,— гидливо відказав фурман, оглядаючись на козаків.

Козаки їхали на конях, на возах без кінця і краю. Старшини були одягнуті в теплі шуби, в добрі киреї, в шапки з лисів, козаки — в кожухи, в татарські кобеняки, а позаду полків не на конях і не на возах, а спотикаючись по грудках, тяглися покозачені міщани й посполиті, які шулилися

від холоду у кунтушах з чужого плеча, у свитках і стоптаних постолах. За плечима в кожного метлялася порожня торбинка. Вони були вимучені голодом, знесилені хворобою, яка всю осінь мучила увесь козацький обоз. Пошесть викосила козаків більше, ніж вогонь противника, і косила ще й зараз. Хворі колодами лежали на возах, і щопочі їх десятками закопували біля дороги.

Коли осавулів фурман і вдруге відмовився роздягати трупи, Макітра виліз сам, стяг із заляклого трупа не тільки каптан, а ще й камізельку, а з буди відломив підвісок і кинув у ридван під ноги.

— Чув, пане Федоре, як хлопи розпаскудились? Верне його від трупів! Ти, хлопе, ще й радий будеш такому каптанові, коли почнеш світити голим тілом. Гадає, як дістав сорочку, так уже й паном став, на все життя вистачить. Мабуть-таки, бог зглянувся на наші молитви, що Хміль не пустив голоту на Варшаву: поб'є шляхту, тоді вже обов'язково і за нас візьметься... Чи ти спиш, пане Федоре?

— Марудить мене,— відказав Федір Гладкий.— Хоч би до Києва дотягти.

— Чув, за три дні будемо в Києві. Казав тобі, випий склянку оковитої з порохом. Мені ото перші ліки: півмірки горілки, півмірки пороху, випив — і на піч...

— А де та піч, коли другу добу жодного дому не бачимо.

— То правда: розпужали народ, а найбільше покозачилось. Тепер хлопа, мабуть, і силою не примусиш знову робити на пана. А хто буде сіяв, а що будемо їли? Може бути, що й нам доведеться кидати Україну та мандрувати за хлібом.

— Московський цар дозволив купувати в Росії хліб і сіль черкасам без мита.

— О-о, змилюсердився!

— Хміль посилав просити.

— Все моститься, все лациться до Московії. А ми не хочемо! Тепер король польський буде за нас, може, ще й з шляхтою урівняє, а що мені може дати цар московський? А відібрати відбере!

— Я сам це кажу.

— А він що, Хмельницький?

— Народ, каже, того хоче...

— А козацька старшина — не парод? І багато не погодиться! Нехай тільки голота розповзеться, ми тоді йому іншої заспіваємо!.. Чого тобі?

За дверцята карети схопився обшарпаний парубок, у якого на схудлому, аж почорнілому обличчі блищали тільки очі.

— Пане солоденький, мабуть, уже не додибаю... довожався... дозвольте, я трошечки, хоч на приступці...

— А хто тебе приневолював воювати? Багато вас таких... Обірвеш сукню!

Парубок не випускав із посиілих пальців дверцят і все ще спотикався поруч карети.

— Не заради себе воював...

— А ти чого рота роззявив? Піджени коні! — уже роздратовано крикнув Макітра до фурмана.

Карета захиталася на вибоях, парубкова голова то зникала, то з'являлась у віконці, а коли її вже не стало, Макітра вивернув шию назад.

— Ляпнув. Бач, яких Хміль наплотив на нашу голову!

— Я думаю,— озвався Гладкий із кутка,— Хміль ще й сам пошкодує: для таких, як цей голодранець, ми всі дуки-срібляники, хоч і православні. А тепер, коли набили вельможним писок, можна буде й голос подати.— Гладкий визирнув на задубілого фурмана і нахилився ближче до Макітри.— Коли були посли до гетьмана із Львова, один потай тицьнув мені дещо...

— Тицьнув? — Макітра нахилився ще ближче.— Що ж він тицьнув?

— Привілей!

— Привілей?

— Привілей!

Макітра відкинувся аж у куток карети і вставився переполошеними очима на полковника.

— Від короля?

— Від короля. Не будеш дурнем — і ти можеш мати.

Тепер уже Макітра визирнув у вікно і потім усім тілом смикнувся до Гладкого.

— Де, скажи, як? Ти ж знаєш, ми королеві були послухні й будемо!.. Тобі що, масток? Чи шляхетство? Мені хоч би млини та гаті пана Смяровського... Уже ж, дякувати богіві, ухекали його.

— Перше треба відступитися від Хмельницького.

— А біс його бери! Що він мені, той Хміль, сват чи брат, а чи його Україна буде мене годувати? Хоч і сьогодні!

— Ну, то побалакаємо в іншому місці. Щось мене морозить... Може, і ще кого присогласиш... Справа вірна.

— І мовчиш, пане полковник!

— Береженого бог береже, пане осавул!

— Розумію... Ото тільки Максим Кривоніс біля нього. Такі вже рідні стали, що куди пак.

— Кажуть, йому гірше, Максимові... Відтули вікошце, душно стало.

— Баба з воза, кобилі легше... І мені щось душно...

Максим Кривоніс після поранення біля стін бернардинського монастиря був на волосок від смерті: куля, пущена рукою монаха, поцілила під саме серце, але він не здався, тоді до рани прилучилась ще пошесть.

— Мартине,— сказав він одного ранку, хворобливо усміхнувшись. Очі світилися гострим блиском.— Ти вмієш відгадувати сни?

Джура став ще більш похмурий і мовчазний, але, мабуть, і рідна мати не доглядала так Максима малим, як доглядав його зараз Мартин.

— Може, покликати ворожку? Що вам такого наснилось?

— Підніми подушку.

Подушка, яку роздобув йому Мартин у залишеному хазяями будинку, валялася на долівці.

— Сниться мені, що я стою на високій башті з зубцями й дивлюся на долину, а долиною іде якесь військо, як під шнур вирівняне. Багато частин, і все на захід.

Мартин, намагаючись урозуміти кожне слово, морщить лоба, киває головою.

— Потім десь узявся чорний ворон, усівся біля мене на стовп і теж пильно дивиться на військо. Потім прилетіли сови, сіли край ліжка й давай мене клювати.

— Сова то від вредних вітрів і непогоди.

— А жінка? Підійшла до ліжка якась жінка висока, вся в чорному, подивилась на мене великими очима, написала крейдою на бильці хреста і мовчки відійшла.

— Де написала?

— В головах.

— Так це ж на здоров'я, пане полковник! Погано, коли в ногах,— зрадів Мартин і, мабуть, за довгий час уперше посміхнувся. Посмішка скоріше нагадувала оскал, але він і на це був не щедрий.

Проте за день жар збільшився, і Кривоніс почав уже марити. Раз підхонився з палаючими очима й почав кричати:

— Стій, душмане! Тепер я тобі віддячу за нашу мученьку! Добувай шаблю! — відломив з воза полудрабок, як тріску, і почав фехтувати з уявленим противником, аж доки, знесилений, не впав назад на сіно.

Минув уже другий тиждень, а Кривоніс все ще не приходив до пам'яті. В дорозі Мартин віз його, закутаного в кожухи, на гарбі, вимощеній запашиим сіном, за гарбою ішов прив'язаний полковників кінь, укритий попоною, а по боках їхали Мартин і Кіндрат. Іноді під'їздили Петро Півкожуха й Саливон. Вони довго і мовчки вдивлялись у повосковіле обличчя свого полковника, який водив по них затупаним зором і нікого вже не впізнавав.

На чотирнадцятий день Кривоніс почав більше, ніж доти, кидатися на гарбі з безтямними очима, рвати на собі комір, кричати. Потім піби затих і вже благально сказав:

— Поклади мені на лоб руку... Тепер легше... Чому ти так дивишся? Ти холодна вся, Ярино! — І знову голосно закричав: — Де Богдан?.. Київ уже видно!

— Хоч би завтра побачити, — буркнув Мартин.

— Бачиш золотoverхий сяс!.. — він розметав на собі одежу, спритно стрибнув на дорогу і владно крикнув: — Мартине, коня!

На цей раз Мартин був уже безсилий утримати полковника. Спробував і Кіндрат, ще підбігли козаки, але Кривоніс тільки розводив руками, і вони вже сипалися на землю, як груші. Мартин хутко відв'язав коня. Кривоніс одним ривком вистрибнув у сідло й погнав у поле. Очі йому світилися, як гостре скло проти місяця, розметаний чуб летів по вітру, а поли жупана билися, мов крила великого птаха. Простерши вперед руку, Кривоніс збуджено гукав, піби перед ним була вода:

— Пугу, пугу, Дніпре-Славуто! Як розлився дідуган!.. З Московії, з Білорусії підмогу несеш козакам... Бачиш, Богдане!.. Гуляй, воля, гу...

По обличчю йому пробігла судорога, він ураз замовк і почав хилитися набік. Його підхопив Мартин і відчув, що йому на руки упав Кривоніс уже мертвий. Кінь зупинився, тривожно хропнув і опустив голову до землі. Над ними висіло сіре небо, з нього сів сухий сніг, тоскно каркали, пролітаючи, ворони, в тумані зникала одномоантна далина.

II

В кінці грудня в Києві випав сніг. Він вислав чистими простирадлами вулиці й майдани, прикрив білими шапками будинки і руїни церков, пухнастими лапами

завис на вишневих садках. Прикрив сніг і сліди нещодавньої руйнації, яку вчинили міщани над шляхтою й уніатами. Частина з них пощастило або втекти, або заховатися за брами православних монастирів, на які міщани не наслідилися підняти руки; решту шляхти й уніатів коли не зарубали, то потопили у Дніпрі. Тепер Київ міг вільно зустрічати гетьмана України з лицарями війська Запорозького, які поверталися з переможного походу.

До зустрічі готувалися, як до великого свята: чепурили хати, прибирали вулиці й двори, студенти Колегії Петра Могили складали вірші, духівництво придумувало промови, дівчата прикрашували зеленою хвою хрест з поржавілим розп'яттям на майдані біля Софії, а ремісничі цехи готували подарунки: для гетьмана Хмельницького кравці шили адамашковий жупан блакитного кольору, збройники кували із дамаської сталі шаблю для полковника Кривоноса. Сам цехмайстер Трохим Братиця вирізував на клинкові арабські візерунки. Для полковника Данила Нечая, що, дякувати, допоміг їм позбутися панів-ляхів, готували пістоль з перламутровою колодкою. Вони бачили, як він влучно стріляв шляхту, що кинулась битися з міщанами.

В неділю стало відомо, що військо Запорозьке наближається до Києва, і до горішнього міста потяглися не тільки козаки, а й міщани, й цехові братчики з Подолу і з Гори. Вони простували до Золотих воріт і далі до Либедського лісу, через який лежала війську путь до Києва.

На паперті Софії, прибраній червоними килимами й доріжками, збиралось духівництво; біля митрополичого дому, що був тут же на подвір'ї, монастирські служки, схожі на чорне гайвороння, чистили й розмітали від снігу доріжки.

Із митрополичого дому, в оточенні келійників, вийшов митрополит київський Сильвестр Косов, підтримуючи під лікоть з особливою поштивістю старця. На соборному подвір'ї уже було повно міщан, вони пхалися до прометеної стежки, щоб хоч одним оком побачити старця з сивою бородою, з рожевим тонким обличчям і з довгими кучерями, які крупними кільцями, мов викутими із срібла, лежали на плечах. Великі його очі були ясні і радісні. На голові у нього був круглий клобук із білим шлейфом до пояса і з золотим хрестиком на маківці. Лівою рукою він опирався на посох із срібною головкою, утикаюю діамантами, а правою, такою ж рожевою, як і його обличчя,

благословляв на обидва боки міщан і духівництво, які стояли по обидва боки і пожирали очима незвичайного гостя.

На софійській дзвіниці радісно задзвонили у всі дзвони, і зразу ж розлігся над київськими горами могутній гул із Печерської лаври «Балика». Він ніби розбудив зразу всі двадцять три церкви: веселий передзвін понісся із Золотоверхо-Михайлівського монастиря, його переганяли нові дзвони Десятинної церкви, до них обізвалися з Подолу дзвони Братського монастиря, Йорданського, церкви Миколи на Житньому рипку, Миколи-притиски, Пречистенської церкви, Флоровського монастиря, церкви Бориса і Гліба, Вшестя, Спаса на Бересті, Дівочого печерського монастиря, Видубецького... Дзвони великі, малі і ще менші сповнили повітря таким передзвоном, що навіть коні не могли устояти на місці. Міщани ходили мов п'яні.

Незвичайним гостем у київського владики був єрусалимський патріарх Паїсій, який їхав до Москви. З сонмом старшого духівництва патріарх направився до Золотих воріт. Позаду нього йшов з епітрахиллю поверх шуби і золотим хрестом у руках архімандрит Тризна.

Біля воріт виладналися по-святковому зодягнуті старі козаки, які скучали за військом, мов мати за дітьми. Тут був Каленик Добридень з порожнім рукавом. Він став зовсім сивий, але все такий же рівний і мужній, як і десять років тому. Прийшов із хутора Осики і козак Оридорога із своєю Марією. З подивом поглядали міщани на високого діда з довгою бородою і русявим волоссям на голові, розчесаним на два боки посередині, як носили московські люди, хоч цей мав на плечах коштовний козацький кунтуш, облямований золотим галувом. Це був Нікітін, що аж із Сури приїхав побачитись із своїми приятелями, яких придбав серед козаків у битвах на Жовтих Водах і під Корсунем, а найбільше із Півнем і Мітлою, яких вважав уже за своїх побратимів.

Окремою групою стояли послі до гетьмана Хмельницького від різних земель. Тут же виладналися учні Колегії Петра Могили, з своїми учителями і ректором Інокентієм Гізелем, ушавленим широкою освітою і творами. Окремі учні тримали в руках білі аркушики, а ректор — якийсь пакувочок, завернутий у папір. Гізель помітно хвилювався: коли дійшов до Братського монастиря універсал гетьмана Хмельницького, учні старших класів усі пішли до війська Запорозького, а скільки їх повернеться з походу? І ректор нетерпляче витягав шию. По другий бік стояли в зелених

і брупатних каптанах цехмайстри, а за ними братчики з цеховими корогами. Всі інші міщани топталися теж біля дороги, а хлоп'яки, мов галич, укрили подорожні дерева.

Патріарх Паїсій із київським митрополитом сіли у килимкові сани, запряжені гладкими монастирськими кіньми, й поїхали назустріч гетьманові. За ними рушила міліція з подольських міщан. Попереду тріпотів старовинний воєнний прапор Києва із зеленого штофу. На ньому були з одного боку дві князівські корони на червоному полі, з другого — на білому полі ведмідь.

— Ба, які усердні стали,— сказав один міщанин у забіленій крейдою свитці, проводячи очима попів,— щоб сліди замести. Я вчора перекидав у архімандрита Тризни в палатах комині, так у нього повно шляхти. Усякої — і сякої, і такої — і поляки, і наші. Поховались, а самі зорять, зорять. Тож десь гетьмана підсиджують, а для видимості, бачив, готуються обід для нього влаштувати. Ех, задаремно Хміль не поклав їх усіх під ніготь.

— Гадаєш, знову пани голову піднімуть? — спитав другий.— Той єзуїт, що я втопив у Почайні, справді кричав: «Ми ще вам покажемо вольності!» І такий вже в'їдливий, із дна виринув і знову: «Ми ще спустимо з вас не одну шкуру!»

— Сказано, не рад пан-лях, що дістав по зубах, ще й ногами потягас. Задаремно козаки не подавили усіх панів. У вічі скажу гетьманові: пани, як блощиці, треба вогнем викурювати.

— Чутка така була: як виженемо панів-ляхів, з Москвою єднатися будемо.

— А чого ще чекати? Щоб повернулися папи назад га на кіл посадовили? Я чув, що Хміль і посла вже направив до московського царя, щоб під його руку...

— Дай-то, боже. Перестали б, може, всякі турки на нас зазіхати.

Пробігли назад сани з духівництвом, і слідом за цим почувися радісні крики. Вони почалися десь аж на Либеді, все ширилися, ширилися, доки не докотилися аж до валів. Нарешті на дорозі мов спалахнуло вогнище: на горб виїхала козацька старшина.

Попереду на білому коні їхав гетьман Хмельницький під малиновим прапором, на плечах у нього поверх червоного кунтуша була широка кирея, на голові шапка з білим султаном, а за шалевим поясом булава і пістоль. Схвильоване його обличчя видовжилось і зблідло, а великі очі були

прикуті до собору святої Софії. З гетьманом їхала козацька старшина, прибрана в пишні різнокольорові шати, на коштовних сідлах, на конях доброго плоду під попонами з гербами на різках. Кожен полковник мав пернач у руках, а сотники їхали з своїми значками. За ними несли схилені прапори польських частин, здобуті в битві на Пилявці. Далі виступало кінне й піше військо, якому не видно було кіпця.

Перед Золотими ворітьми, в морі радісних вигуків і плачів, гетьман зупинився і обвів сумним поглядом зруйновані вали, рештки Золотих воріт, понівечений ще Батисм храм Софії, руїни Орининської церкви, убогі хатки на місці князівських палат, таких же убогих міщан і козаків, що раділи запорожцям, як рідним, і сльози навернулися йому на очі. В цей час до нього підійшов ректор колегії Гізель і чуло сказав:

— Слава лицарям і богу хвала! Колегіум пишається своїм учнем, що став християнської віри оборонителем і свого народу освободителем. Як Мойсей вивів свій народ із Єгипту, так ти, преславний гетьмане, вивів із лядської темниці православних. У віках прославиться ім'я твоє, що заклав перший камінь держави! — і закінчив: — Алеа якта ест! ¹ Тепер пам'ятай, ясновельможний гетьмане: перекинулю ін мора ². І прийми від свого учителя його скромні праці. — Розгорнув пакуночок і подав три книжки.

Книжки були оправлені у сап'ян із тисненням на палітурках, мабуть, спеціально для нього. Зворушений таким подарунком, Хмельницький перехилився із сідла і поцілував у руку колишнього свого вчителя.

Чернець не сподівався на таку шану від гетьмана і зовсім розгубився. Потім наперед виступив з папірцем у руках учень богословного класу в довгій черкесці, схожій на підриясник, і бурсацьким басом прочитав вірш:

Честь богу, хвала! Навіки слава війську дніпровому,
Що із божої ласки загнало ляшки к порту вісляному,
Риндарів і шинкарів за ними, — чиста Україна,
А віра святая в ціле застала — добрая повинна!
А ти, стольний Київ, місто українне, не меншу славу
Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця,
Хмельницького чигиринського, давнього запорожця...

¹ Жереб кинуто! (Лат.).

² Небезпека в прогаянні (лат.).

Другий учень прочитав вірш по-латині, а ще один проказав грецькою мовою. Хмельницький кохався в поезії і навіть головою кивав у такт ритму, щиро похвалив піїтів і ту же наказав Зорці обдарувати колегіум якнайщедріше.

Вітав ще гетьмана київський полковник Кречовський, вїйт Ходика і цехмейстер Трохим Братиця. Збройник уже довідався про смерть полковника Кривоноса і мокрими очима дивився на шаблю, викувану йому в подарунок. Старі козаки раділи без слів.

Нарешті гетьман в'їхав через Золоті ворота до міста, і враз на валах і в замку загриміли постріли з гармат, знову задзвонили дзвони у всіх церквах, знову радісно, збуджено закричали княни: «Слава Хмельницькому! Слава гетьманові-освободителю!»

Із Софійського собору на паперть вийшов уже в облаченні патріарх Паїсій, за ним митрополит Косов і архімандрит Тризна з соборним причтом. Гетьман Хмельницький зішов з коня і підійшов до патріарха під благословення. Патріарх оснівив його хресним знаменем:

— Хай бог благословить твої діяння, пресвітлий гетьмане! Тебе він обрав на князя України-Русі і зробив своїм месником за пограну віру православну грецьку, за народ умучений. Будь мужнім і невтомним у борні за вітчизну і сотвори начертане, а бог все милостивий допоможе!

Гетьман упав на коліна, уклонився до землі і сказав:

— Дум спіро, сперо¹, яснєпревелебний владико!

Соборний хор голосно заспівав «Многа літа», ще голосніше задзвонили дзвони, ще дужче залопотіло повітря від гарматних пострілів. Тим часом військо проходило повз Золоті ворота, звертало ліворуч і по Боричівському узвозу спускалося на Поділ.

Корсунський полк вів стрункий смаглявий, аж чорний козак у коштовному кунтуші, а з правої і з лівої руки йому їхали Петро й Саливон, теж обидва ошатно зодягнуті, з кривими шаблями, пістолями за поясами і на добрих конях. Марія, як побачила Саливона, зраділа, мов рідному, але все-таки забликала мокрими віями:

— Живий наш козак. Мати божа, який став алюрний!

Помітив їх і Саливон, привернув коня і чоломкнув обох у руку.

— А де ж ваш отаман? — з докором у голосі спитав Ордорґа.

¹ Доки дихаю, сподіваюсь (лат.).

— Поховали пана отамана в степу край дороги. Цілу-ніч могилу насипали. Тепер хто б не пройшов, хто б не їхав — побачить могилу, згадає Максима Кривоноса.

— А хто ж то попереду?

— Нестір Морозенко. Любив його Кривоніс, і ми його полюбили.

Нікітін дивився у всі очі, але ні на конях, ні серед піших не бачив ні Півня, ні Мітла.

— Багато наклало головами, братушки? — звернувся він до Саливона.

— Більше від мору погинуло, — відказав Саливон. — І Онисько помер, що на хуторі у вас був, — сказав він знову до Оридороги. — І Мартинів брат, що був кривий на око.

— А не чув, козаче, — знову спитав Нікітін, — що трапилось із...

В цей час із воза, що котився за пішими, почувся вигук:

— Ов Пронь стоїть!.. Мітла, дивись, із-за бороди виглядає. Нікітін!..

Нікітін мало не підстрибнув од радості: на возі сиділи в бабських козушинках і в рудих шапках із собачого хутра Півень і Мітла. Вони поспускали по одній нозі через полудрабок, а другі поховали під себе. На ногах були добрі юхтові чоботи, наче з одного габелку зшиті, ще й з гострими носками. Таким опатними Нікітін бачив їх уперше.

— Ну, батюшки, злізайте, — сказав він, підійшовши до воза. — У моєї свахи цілу сотню можна поставити.

Але козаки чомусь не поспішали залипати воза.

— Це далеко? Ми, як звечоріс, так і прийдемо.

— Живі, здорові?

— Коли б не оковита, — сказав Півень, — хіба б на тому світі зустрілися. Ти, Пронь, гадаєш, ми ото так собі, взяли й...

Мітла засовався на возі, як на гарячому черені.

— Ти, Півень, той, не той...

— А я хіба що? Я й не той... Пронь і сам розуміс, — і він рішуче витяг пересиджену погу. Вона була обв'язана тільки ганчіркою. Тоді й Мітла витяг з-під себе теж босу ногу.

— Народ гинув, як мухи, — сказав, виправдуючись, Півень, — а в борг ні краплини не вірить. Давай їй чоботи! Може, скажеш, не падлюка кабашиця? Якби не мор, чи б ми...

— Це хіба чоботи? — перебив його Мітла. — Ото були чоботи: на рипах, ну, раз мор...

III

Коли гетьман Хмельницький рушив із-під Замо-
стя на Україну, король Ян-Казимир прислав до нього по-
слів з листом. В листі він повторював сказане ксьондзом
Гунцель-Мокреським. Можливо, ксьондз і складав його:

«Ми, за прикладом предків наших, послали вам як
старшому і вірнопідданому Запорозькому війську булаву
і хорогву і обіцяємо вам повернення старожитніх ваших
лицарських прав...» Писав король і про те, що Запорозьке
військо не винувате в заподіяному, і про знесення унії на
Україні король теж обіцяв подбати, а від козаків бажав
тільки, щоб вони повернулись у свій край, на звичні міс-
ця, розпустили татар і чекали на комісарів.

Але Хмельницький уже не радів з королівської ласки,
як його попередники, що, встаючи проти Речі Посполитої,
дальше не загадували, як вибороти збільшення кількості
реєстрових козаків, повернути деякі вольності, застояти
хоч найменші права православної віри грецької. Після
кожного такого повстання шляхта ще більше урізувала
вольності, а уніати й католики ще більше глумилися над
православними. Зараз король польський обіцяє повернути
козакам старожитні права, знищити на Україні унію,
чого ж більше можна чекати від Корони її підданцям?
Проте Хмельницький розумів і бачив, що народ цим уже
не задовольниться, народ чекає на створення власної дер-
жави, на давно вимріяне возз'єднання з Росією, щоб біль-
ше не боятися ні пана-ляха, ні турка, ні татарина.

З в'їздом Хмельницького в Київ він стверджувався все-
народним визнапням, освяченим церквою, навіть патріар-
хом єрусалимським, у званні українського самодержця.
Цього ніхто не досягав до нього. Здавалося, можна було б
радіти, але король уже вислав комісію, а відповіді від царя
московського все ще не було. Коли не можна вирішити
сьогодні, нехай буде завтра, позавтра, але щоб була хоч
надія. Зморшки все більше набігали на гетьманове чоло
навіть під час гучного обіду.

Останній вийшов із-за столу Іван Виговський. На порозі
він озирнувся, потай виразно подивився в очі пані гетьма-
нової і кивнув у бік Хмельницького. Пані гетьманова так
само кивнула йому у відповідь і, коли вони залишилися
з Хмельницьким тільки вдвох біля столу, звернулася до
нього з солодкою усмішкою:

— Ти вже ніколи й не приласкаєш мене.

Хмельницький сидів замислений, підперши кулаками голову.

— Все думаш, все про Москву, мабуть?

Хмельницький мовчав.

— Дивуюся з тебе, Богдане: чи ж можна порівняти блискучу Польщу з дикими...

Хмельницький роздратовано стукнув по столу. Пані Гелена, здригнувшись, ображено закусила губу. Але по хвили знову заговорила:

— Ти сьогодні просто не в гуморі. Сам подумай, король тепер напевно дасть тобі шляхетство, а може, й воєводство. Буватимемо при королівському дворі...

— Тепер не в мені справа.

— А що тобі посполити! Сам знаєш, що селянську натуру можна скоріше здушити мечем, як доброютою.

— От у цьому всі болячки вапої проклятої шляхти. Гординя вам розум заступила, дзвін срібла й золота за благовіст вам здається, а я ще маю голову на плечах: був козаком, козаком і залишуся!

— Знайшов чим величатись! — пхекнула пані гетьманова.

— Правдою величаюсь, пані гетьманова, правдою! — і рвучко потягся до карафки.

Знаючи, що після вина гетьман буде ще більш нестримний, Гелена враз турботливо заворкотіла:

— Богдане, любий, не треба пити. Ну, подивися на свою дружиноньку, вона ж так любить свого гетьмана, а він не знати коли й ласкав її,— і вона прихилила його голову до своїх грудей.

Хмельницький підвів на неї очі: на обличчі Гелени сяяла така радість, що, здавалося, більшого щастя, як ласкати його, вона досі не знала. Він, все ще заклопотаний своїми думками, почав гладити її по плечу, прикритому тоньким едвобом, не помічаючи, як на обличчі його дружини ніжну посмішку заступила вже холодна й хитра, хоч в голосі ще бриніли солодкі нотки:

— Отак мій гетьман і заспокоїться... А ти не забув, що обіцяв мені відпустити на волю шляхтичів, узятих до полону під Пилявцями? Зроби для мене сьогодні таку ласку... Ну, ну, не хмурся... Я більше нічого не буду просити, коли ти такий, ні... ще попрошу, дозволь тебе поцілувати, отак! — і вона сухими губами торкнулася його щоки. — Недобрий, не кохаш ти мене...

Хмельницький важко зітхнув, узяв до рук бандуру і замислено повів по струнах пальцями. Ніжні звуки, як дзюрчання струмка в лісі, полинули з-під пальців, потім він став тихо проказувати слова, які самі склалися йому в голові: «Гей, ви, степи, гей, ріднії, красним цвітом писанії...»

Коли струни бандури замовкли, а Хмельницький ще стиха похитувався у такт пісні, пані гетьманова сказала:

— А хлопці Чаплінського самі склали отаку пісню,— і вона тихо заспівала приємним грудним голосом:

Сонце зайшло, ми ще жнемо,
При зореньках копи кладемо,
Опівночі додому йдемо,
На світанні вечеряємо...

Хмельницький щодалі більше морщив чоло, може, пригадував Чаплінського, а може, малював картину, як терплять посполиті, нарешті сказав:

— Тепер цього не буде, уже видав універсал, щоб дворяни не замишляли нічого дурного проти нашої віри гречеської і проти своїх підданих, щоб жили з ними в миру, тримали їх у своїй милості. А коли, крий боже, хто-небудь упрямий надумає проливати християнську кров, мучити бідних людей, не пошкодую і всієї Речі Посполитої! Хай каються на Чаплінському. Не могли одного загнuzдати! Шляхта! — перекривив він когось із осоружних йому магнатів.— Хай тільки приїдуть комісари...

— Богдане, прошу тебе, залиш хоч на часочок свої справи, біля тебе жіяка, заграй ще. Хочеш, я тобі потанцюю, тільки не дратуйся, любий.

— Гаразд, не буду. Налий мені і собі вина. Давай, пані гетьманова, вип'ємо, знаєш за що?

— За успішну комісію.

— Комісію твою я вижену. Он уже прибуває посол од царя московського.

— А тих послів, що були, уже відпустив?

— Не відпущу! Нехай чужоземні посли подивляться, як мостиві пани-ляхи козацького гетьмана просять, нехай побачать, хто такий Хмельницький! Хмельницькому тепер сам султан турецький в руки кладе допомогу — хочу татарами, хочу турками, на сто літ безмитну торгівлю козакам надає. І молдавський господар Лупул просить моєї допомоги. Ти гадаєш, чому я послав Лупулові загін козаків з Тимошем? Чи допоможе, чи не допоможе, а дочку

в нього висватаю за Тимоша. Домна Розанда! Кажуть, небаченої вроди дівка. А сестра її за князем Радзивіллом. От хто такий Хмельницький! І семиградський князь, король угорський, просить союзу з козаками, щоб одночасно напасти і на Варшаву, і на Краків. І нападу! І виб'ю Україну з-під шляхетського ярма!

— А вино чекає. Значить, вип'ємо за це?

— Ні, попереду за добрі вісті з Москви. Не буде допомоги — не буде і змоги!

Гетьман Хмельницький знав, що в Києві причаїлося ще багато різної шляхти, готової щохвилини встромити йому піж у спину. І вище духівництво, хоч і православне, хоч і влаштовувало йому обіди, справляло молебні, проте охоче переховувало по своїх келіях цих осіб, хоч і католиків, і тому Богдан Хмельницький вирішив зробити столицею свій Чигирин, а тим часом переїхав до полкового міста Переяслава.

В Переяславі він з головою пірнув у державні справи. Потребувало дати Україні, замість воеводства, новий поділ, замість вигнаної польської адміністрації настановити нову, дати лад козакам і покозаченим, направити відносини з посполитими. До Переяслава і їхала польська комісія, послана від короля Яна-Казимира. А посланий до царя московського полковник Селуян Мужеловський ще не повернувся. Дійшла тільки чутка, що цар московський пожалував запорозького полковника, наказавши думному дякові спитати Мужеловського про здоров'я. Не випадково, певне, була і допомога царя московського хлібом, сіллям й різною зброєю. І Хмельницький мусив тільки на цих фактах будувати свою тактику з польською комісією, від чого залежала доля України.

Польську комісію знову очолював сенатор Адам Кисіль. Тепер він їхав зовсім з іншим настроєм, ніж до Острога, тепер комісія везла гетьманові знаки виявлення королівської милості — булаву і прапор, козакам опрощення і умови мирного договору.

В комісії, крім Адама Киселя, був ще його небіж, хорунжий новгород-сіверський, теж Кисіль, і ще князь Четвертінський, брат закатованого в Тульчині, ловчий Кшетовський і дворянин Мястковський. В дорозі вони бачили розбиті костьоли, спалені панські садиби, майже порожні села.

— Казав я, що треба було вести далі війну проти реbelie, — сказав князь Четвертінський. — Хмельницький на волосинці тримається.

— То було б далеко розумніше, ніж складати з хлопами якийсь там договір,— підтримав його хорунжий.

— У Хмельницького тепер і орда, і турки під рукою,— сказав Мястковський.— Ми так можемо домахатися шаблями, що козаків чи поб'ємо, чи ні, а самі погинемо. Ви дивіться, як нас зустрічає чернь, коли б не охоропа, побили б у першому ж селі.

— Я бачу, що цій черні їсти нічого,— сказав Адам Кисіль.— Хмельницькому залишається тільки підписати наші умови. Я гадаю, на більше як двадцять тисяч реєстрових не треба погоджуватись.

— І п'ятнадцять вистачить, навіть дванадцять.

— А головне, негайно повернути посполитих у панські маєтки.

— Зразу небезпечно: дике хлопство не привикло до ярма і досі.

— Побачивши булаву, на все погодяться,— упевнено сказав хорунжий новгород-сіверський.— Для них король— пан!

Польські комісари вже під'їхали до Годонівки, містечка князя Корецького, коли дорогу заступили їм козаки на конях.

— Хто будете, куди їдете? — спитав старший.

— А то не бачиш, хлопе? — пирснув Кисіль-молодший, показуючи на знамено в руках козака, що їхав за останніми саньми.

— Бачу, мостиві пани, що знову винохуєте, плутаєте. Кортить вам землячка козацька!

— Та пани на гілляку просяться, а не в землю,— сказав другий козак.— Певне, десь запізналися.

— Панове козаки, мабуть, зголодніли,— вкрадливим голосом сказав уже Кисіль-старший.

— А ти, може, нагодуєш? Чули ми про твою щедроту, пане Кисіль: люди попухли з голоду в Гощі.

— Але ж то недорід... Ось нате, панове козаки, та погрійтеся, а нас пропустіть, нам до гетьмана...— і він простяг козакові капшук з грішми.

— Подався ними, пане! — і козак шпурнув капшук назад у сани.— Хочете батька Богдана обилутати? Так ми вас перестрінемо ще, коли назад будете їхати,— і відвернув коня.

— Вони й до Переяслава не доїдуть: їх у Кисві братчики під лід пустять! — сказав другий козак, скрива поглядаючи на комісарів.

Сани далі їхали, але настрої у польських комісарів підупав. Вони сиділи бліді і полотніли ще більше, коли назустріч траплявся який-небудь вершник, а навіть піший селянин.

Найбільше настрашив їх верхівець, який зустрівся на дорозі до Переяслава. Вершник, високий, худий і чорний, їхав з низько опущеною головою. Один із шляхтичів упізнав у ньому Кривоносового джуру і затіпався від страху, але вершник їхав, як привид, і навіть не підвів голови. Десь далі він звернув на дорогу, що вела до Лубен.

Шляхтич не помилився, це був Мартин. В Багачці, де минулого року Максим Кривоніс купчив повстанців, він, як колись, через городи зайшов до попової хати. Під світив лисиною проти віконця. Він сидів на круглому дзиглику й лагодив верзуні.

— Здоров був, панотче! — гукнув Мартин, як робив це Кривоніс.

Панотець радісно скинувся й стяг до очей усі зморшки з сухого обличчя.

— Максим!

— Ні, панотче, Мартин, коли ще не забув!

— А пан отаман?

Мартин опустил голову й глибоко зітхнув:

— Ось тобі, попе, на віск і на оливу, — і він поставив перед ним на лаву зав'язаний рукав із грішми. — Помолися, отче, за спасіння душі раба божого Максима, — потім пересилив корчі в горлі й додав: — І за Ярину.

IV

Польських комісарів розселили по Переяславу так, щоб вони не поміченими не могли сходитись, а по місті ходили день і ніч козаки, які за будь-яке порушення гетьманового наказу карали на місці. Це неприємно вразило шляхту, особливо коли вона довідалася, що для московського посла відведено двір на Шевській вулиці, проти самих гетьманових палат.

— Я не піду на обід до цього хама! — пирскав молодший Кисіль.

— Ще й не такі неприємності доводиться терпіти послам, — повчально сказав Адам Кисіль. — Не треба зараз дратувати козаків, ще встигнемо, як договір підпишемо!

За обідом у гетьмана на польських комісарів чекала ще більша прикрість. Крім козацьких полковників, на обід бу-

ли запрошені й чужоземні послы. Гостей приймала пані гетьманова, яка вирізнялась серед інших жінок і вродою, і уборами, і коштовними самоцвітами. Коли гостей було запрошено до столу, Адам Кисіль, за звичкою, попростував на чільне місце, бо досі у всіх королівствах і князівствах на офіціальних прийомах поруч монарха садовили послів короля польського, а тут поруч із гетьманом сидів уже гонець царя московського. Кисіль, червопий, мов зварений рак, пішов на вільне місце після посла короля угорського. Полковник Головацький схидно хихикнув:

— Сама себе раба б'є, пане сенатор!.. Козаки раніше служили своєю кров'ю Речі Посполитій, бажали їй добра, а чим нам за це заплатили?

— Це такий твій перший тост, пане полковник? — сказала з кривою посмішкою пані гетьманова.

— Вважай його, пані, за Річ Посполиту! — відбився Головацький.

— Слухаємо тебе, пане сенатор, — сказав гетьман, помітивши, як нервово смикається на своєму місці Адам Кисіль.

— Його величність король польський і великий князь литовський, — почав Кисіль уже без попередньої пихи, — посилає ясновельможному гетьманові і всьому війську Запорозькому свою королівську милість.

Щойно гетьман Хмельницький відкрив рот, щоб, за дипломатичним етикетом, відповісти Киселеві, як його перебив генеральний обозний Чорнота.

— За те, що ми його на трон підсадили? — спитав він ущипливо.

— Король як король, — буркнув полковник Золотаренко, — а от ви, королев'ята, усе броїте і наброїли-сте. І ти, Киселю, кість од костей наших, одщепився й пристав до них.

— Дружинонько моя вірна, — міняючи тон, гукнув Богдан Хмельницький, — а знаєш, чому мої полковники сьогодні такі злі? Чари порожні! Та й тютюну, мабуть, треба натерти козакам!

Адам Кисіль хоч почервонів спересердя, але говорив далі вдавано проникливим голосом:

— Богові угодно було, щоб його королівська милість, найясніший король Ян-Казимир обернув заслужений гнів на велику милість і обдарував тебе, ясновельможний пане гетьман, великими дарами. Найясніший король прощас тобі, пане гетьман, всі твої діла і проступки проти Речі Посполитої..

— Річ Посполита хай козаків просить дарувати, що пани-ляхи через присягу кров нашу проливали! — знову вигукнув обозний Чорнота.

— Хуже за собак мали козаків! — додав полковник Вешняк.

Доки вони вигукували, Адам Кисіль нервово м'яв зубами нижню губу, але далі говорив ще більше проникливо:

— Його милость король польський і великий князь литовський буде дбати, аби так козаки, як і хлопи, безборонно сповідали грецьку віру.

— Уже й богом розпоряджаються магнати! — буркнув полковник Небаба.

— Досі було до реєстру заведено тільки шість тисяч козаків. Ми згодні збільшити реєстрових до дванадцяти, п'ятнадцяти тисяч.

Гетьман Хмельницький, який слухав Киселя досить недбайливо, на останні його слова криво посміхнувся й так же недбайливо кинув:

— Пощо так мало, коли їх може бути хоч і сто тисяч. Стільки буде, скільки захочу.

Цими словами Адам Кисіль ніби вдавився, а особливо коли побачив, що гонець московський кивнув до гетьмана головою, але в другу хвилину Кисіль уже витиснув на своє ніби опухле обличчя солодку посмішку і казав далі тим же голосом:

— Його королівська милость згоден повернути козакам права і вольності старожитні. Після угоди, яку доручено нам скласти, козаки, коли хочуть, самі можуть командувати своїм військом!

Адам Кисіль опустився в крісло з таким виглядом, ніби він бог зна як щедро обдарував своїх хлопів, і чекав виявлення бурхливої подяки, але замість цього полковник Небаба знову буркнув:

— Тепер вас не питатимемо!

А Джалалій докірливо похитав головою.

— У нас же побрали і нам дарують, та ще й кажуть дякувати. Чи ти, Киселю, в сірка очей позичав!

Гетьман мовчки продовжував їсти. Адам Кисіль знову підхопився.

— Буде справедливо, пане гетьман, коли ти, як вірний слуга його королівської милості, виявиш подяку за такі королівські милості, намагатимешся надалі запобігати смути й пролиття крові, не братимеш простих хлопів під свій захист, а внушатимеш їм слухняність своїм панам.

— Нехай пани-ляхи й далі ссуть кров православних! —
вкинув Чорнота.

— Тепер вам вільно скласти з комісарами Речі Посполитої договір,— закінчив Кисіль, все більше втрачаючи гонор.

Гетьман Хмельницький аж по довгій паузі звівся з крісла і, не приховуючи іронії, сказав:

— За таку велику милість, якої я удостоївся через вас від його милості короля за владу над моїм військом і за прощення моїх проступків в обороні свого народу, дякую, але нема що попусту говорити: з комісії нічого вже не буде! Я не маю зараз у Переяславі всіх полковників, а без них такі справи не можна вирішувати, отже, й починати не буду.

— Правильно, правильно! — загули полковники.

— Всьому злу і кровопролиттю людському є початком і виною пани-ляхи. Досить було часу для трактування зі мною, коли Потоцькі мене шукали на Дніпрі і в плавнях, був час на Жовтих Водах і після Корсуня. Був час і на Пилявцях. Тепер уже часу нема.— З кожним словом гетьман підвищував голос, все більше морщив чоло:— Я показав те, про що ніколи не думав, а тепер докажу, що надумав. Виб'ю з лядської неволі народ руський! Допоможе мені в тому вся чернь по Люблін і Краків, вона мене не відступить, і я її не відступлю, бо то права рука наша.

— Правда твоя, гетьмане, правда! — підтакували полковники.

— Знаю, що мислять магнати,— вів далі гетьман,— зніси хлопів, вдарити на козаків... Того не буде! Тепер гаяти часу ні під Львовом, ні під Замостям не стану, бо то даремні були надії на панський розум. Піду до Білої ріки, а ставши над Віслою, скажу дальнім панам-ляхам: «Сидіть і мовчіть, ляхи!»

— А так, а так! — гукнули полковники.

— Дуків і князів туди зажену, а будуть брикатись — знайду їх і там. Я ще цим бардашем пограю на їх товстих шиях,— і він наполовину висмикнув шаблю із піхов.— Не залишиться в мене й ноги жодного князя й шляхтича тут, на Україні. Годі руську кривцю пити! А коли схоче хто з нами хліб їсти, нехай війську Запорозькому буде послухний. За благословінням божим віднині й до кінця віку під владою королів ваших і у вас у підданстві бути не хочемо й не будемо, а дасть нам бог государя благочестивого

християнської віри! — і він повів очима на московського гостя. — За два тижні, мо', за три, має початися війна! А вам, папи комісари, завтра буде справа і відправа!

Комісари Речі Посполитої поопускали голови і вже не підводили їх до кінця обіду.

Полковник Селуян Мужилловський з осавулом і трьома значними козаками прибув до Москви разом з патріархом єрусалимським Паїсієм в лютому тисяча шістсот сорок дев'ятого року. Він мав, як то говорилося в пам'ятній записці гетьмана Хмельницького, сповістити царя московського про перемогу війська Запорозького над польською армією і про обрання поляками собі короля Яна-Казимира, який, ще не будучи коронований, дав обіцянку залишити за козаками все, що шаблею відвоювали; а буде порушення даної обіцянки, знову має початися війна, тобі аби цар московський дав війську Запорозькому допомогу проти ворогів православної віри, щоб український народ міг возз'єднатися з російським.

Посла війська Запорозького оселили на заїжджому дворі, де стояли посли й інших держав. Москва перебувала ще під враженням повстання, яке спалахнуло минулого літа. Почалося воно з незадоволення тяглого населення надмірними податками, різними службами, частими підводами, а до того крупні феодалі — не тільки світські, а й духовні — все більше захоплювали торги й промисли, з яких жили посади. Від феодалів не відставали й купці. Вони розоряли дрібних крамарів, обертали їх у своїх служок або пускали в старці. Підвищення ціни на сіль додало гніву зубожілому люду.

Посадські почали збиратися біля церков, почали радитись. В ці дні цар Олексій Михайлович повертався до Москви із богомілля, посадські зупинили його на вулиці, щоб вручити йому чолобитну. Царська охорона розігнала скаржників нагаями і кількох ще й заарештувала. Другого дня збурений натовп вдерся вже в Кремль. До посадських приєдналися ратні люди. Наполоханий уряд звільнив усіх заарештованих, навіть видав начальника Земського приказу, якого натовп витяг на Красну площу й тут же забив кийками. Тим часом у місті почався вже погром боярських дворів, одночасно в трьох кінцях запалала Москва, і за два дні від Петрівки, Неглінки, стрілецьких слобід залишилися тільки чорні димарі. Повстання перекинулося на Сольви-

чегодськ, на Козлов, Воронеж, Курськ, аж до Чугусва. Московський цар і бояри поспішили скликати Земський собор для складання нового суддебника.

— Бачите, пане полковник,— сказав думний дяк, приймаючи від Мужилівського довірчі грамоти,— у нас і своїх бунтів по горло!

Мужилівський бачив, що цей старий дяк і досі не позбувся страху, нагнаного місцевими повстанцями, і відказав, криво посміхнувшись:

— Шкода, пане дяк, що ти так трактуєш військо Запорозьке, а воно тільки застоює свої права й вольності перед польською шляхтою!

За три дні по тому в Чудовому монастирі обідню відправляв патріарх Паїсій, на яку прибув і цар Олександр Михайлович. На цій відправі був і полковник Мужилівський з козаками. Несподівано він побачив тут багато київських монахів. Їх викликав патріарх московський для вищення і редагування книг священного письма. Були тут і київські монахи, які виховували боярських дітей, а уряд московський почав уже виписувати з України досвідчених садівників, виноградарів, малярів. Їхній авторитет у Москві зростав з кожним днем. З такою ж прихильністю зустрічав народ і гетьманових посланців.

Після відправи цар прислав до полковника Мужилівського свого думного дяка Волошенінова спитати козацького посла про здоров'я і велів сказати своє государеве жалування — про харчування посла з його царського столу.

Нарешті полковникові Мужилівському з козаками задали прибути на царський двір для відпуску. Послові були подані килимкові сани із царської стайні, що викликало неприховану заздрість не тільки у посла кримського, а навіть у турецького. Для супроводу посла приїхав той самий думний дяк, який приймав від Мужилівського вірчі грамоти, але зараз він уже низько кланявся й посміхався улесливо.

Посла війська Запорозького цар московський прийняв у Золотій палаті. Він сидів на білому троні, із слонової кістки різьбленому, в парчевому платті з золотими бармами і гостроверхій, золотом гацтованій шапці з хутровою облямівкою. Юне його русяве обличчя з великими прозорими очима нагадувало ікону гарного малювання. На лавах з обох боків сиділи князі й бояри у довгих шубах і високих шапках, а ще далі стояли думні дяки. Окремо сиділи

посли іноземних держав. За тронем виладналися стрільці з пищалями. Склепіння й стіни палати були розписані привабливими візерунками із срібними павичами й золотими жар-птицями, лавки й підлога були вислані яскравими килимами. Сонячне проміння проходило через кольорові шибки у вікнах.

Полковник Мужиловський, як того вимагали дипломатичні приписи, вдарив чолом цареві, після чого Олексій Михайлович велів говорити думному дякові Волощешінову. Дяк мовив:

— Великий государ, наша царська величність, гетьмана війська Запорозького Богдана Хмельницького і вас жалуєм, милостиво похваляєм і нині відпускаємо тебе до гетьмана Богдана Хмельницького. Про наші ж державні справи ми посилаємо від нашої царської величності до гетьмана дворянина нашого з тобою разом.

Послом царя московського був призначений Григорій Унковський, уже літня людина із Посольського приказу, а з ним і піддячний Семен Домашнєв. Другого дня по глибокому снігу посол вирушив на Україну і за два тижні прибув до прикордонного міста Путивля.

Біля двору путивльського воєводи вся вулиця була захирачена людом, саньми, возами. Стояв різноголосий гамір, крик жінок, плач дітей, мукання корів.

— Що то є? — спитав Унковський воєводського писаря.

— Купці за подорожніми. Везуть хліб продавати гетьманові козацькому!

— З жінками, з дітьми?

— Ти про цих питаєш, батюшка? То черкаські, з козацької сторони тікають.

— Кажуть же, від шляхти вже звільнилась Україна.

— Нахвалялась повернутись, тоді три шкури спустить. І татар бояться. Сьогодні будемо виряджати аж п'ятсот родин на Тиху Сосну.

— Усіх туди посласте?

— Тих, що раніше прибули, по сто розіслали на Воронеж, на Урив, на Ольшанськ.

Путивльський воєвода Плещеев у цей день був заклопотаний: затримали трьох боярських дітей, які ходили у військо гетьмана Хмельницького.

— От, батюшка, що робиться! — сказав він, побачивши Унковського. — І отак щоденно. Тут би посадити увесь Посольський приказ... Від гетьманського уряду ідуть листи, ми їх пишемо, бачив, який шарварок на подвір'ї, а читати

по-їхньому не вміємо. Буду писати цареві, пехай дають піддячого, який би розумівся на українській мові.

— Ти, батюшка, дай нам доки що своїх стрільців для супроводу. До гетьмана запорозького послом їду!

— Зажену всіх коней. Більше сорока не можу!

Першого посла від московського царя всюди, починаючи від порубіжного міста Конотопа, зустрічали й проводжали полковники, сотники, отамани й осавули — кінні із знаменами, піші з рушницями. Стріляли з гармат, а обивателі виявляли свій настрій радісними криками. Нарешті, аж через місяць після того, як виїхав із Москви, коли вже на річках скресла крига, посол прибув до Чигирина, де перебував гетьман Хмельницький. Ще за п'ять миль Унковського зустріли полковник Мужилівський, який побував уже в Чигирині, і гетьманів хорунжий і передали йому привітання від гетьмана. А ще через три милі, на березі річки Тясмину, посла зустрів син Хмельницького — сотник Тиміш у супроводі двох писарів, осавулів, сотників і отаманів, а на другому березі чорнів великий натовп обивателів.

Гетьман Хмельницький в ці дні нездужав, але московського посла прийняв на другий же день. Він зустрів його на порозі світлиці, одягнутий в червоний жупан, з шаблею при боці й булавою за поясом. Посол був у довгій шубі й м'якій гостроверхій шапці і з посохом у руках. Піддячий ніс попереду царську грамоту і зразу ж вручив її гетьманові. Хмельницький приклався до великої сургучної печатки на тасьомках і передав генеральному обозному Чорноті. Біля гетьмана по ліву руку стояли його сини — Тиміш і Юрась, по праву — полковники: чигиринський Вешняк, корсунський Мозиря, ніжинський Шумейко, а далі і ще кілька старшин.

Посол вийшов на середину світлиці, плавним рухом голови, одночасно відхиливши посох, уклонився гетьманові.

— Божою милостю великий государ і цар і великий князь Олексій Михайлович вся Русі самодержець і багатьох государств государ і владитель його царської величності жалус тебе, гетьмана Богдана Хмельницького, і полковників, і все військо Запорозьке православної християнської віри, велів вас спитати про здоров'я.

Гетьман відказав, що він, полковники і все військо Запорозьке на його царської величності милості чолом б'ють, уклонився сам, уклонилися і всі присутні, і в свою чергу спитав про здоров'я царя Олексія Михайловича і царевича Дмитрія Олексійовича.

Відбувши цю процедуру, посол обдарував від царя гетьмана і всіх полковників, а також гетьманових синів соболями. Хутра були пухнасті, ніжні й легкі, як перший сніг, але Хмельницького більше цікавило, що скаже посол, і він, подякувавши царя за подарунки, запитливо звів на посла очі. Скінчивши з хутрами, посол ще більш урочисто сказав:

— Великий государ наш за твоє гетьманове і всього війська Запорозького добротіння, що його царську величність до себе в царі бажаєте і хочете під його рукою бути, похваляє!

Гетьман і всі полковники дружно уклонились.

— Бажаючи бути козакам у поміч, великий государ писав до радних панів польських, щоб міжусобну брань усмирили...

— Ми й самі їх усмирили! — вигукнув полковник Гладкий.

— А коли через ворожнечу і гоніння на віру православну,— вів далі посол,— вам у короля польського в підданих бути не мочно і разом бути не мочно, а бажаєте бути за великим государем у підданстві, то, без порушення з нашого боку вічного докончання, його царська величність тебе, гетьман, і все військо Запорозьке пожалує і під його руку прийняти зволить.

Гетьман полегшено зітхнув, і по обличчях присутніх мигнула вдоволення посмішка, тільки полковник Гладкий знову буркнув:

— А цар московський завжди такий тугий на допомогу?

У Хмельницького по обличчю пробігла нервова дрож, посуворішало обличчя і в посла. Він повернув голову до дальнього кутка й сказав:

— Такі речі говориш ти, пане полковник, не пам'ятовуючи до війська Запорозького великих царських милостей. Пани, рада Корони польської прислали до великого государя нашого, щоб дав на вас помоч своїми ратними людьми, але царська величність на те й не помислив. Та царській величності відомо ж стало, що у вас, в запорозькій землі, хліб не родився і ще й сарана поїла, а солі за війною відкілья привозу не було, і від війни розруха в землі запорозькій сталась, і царська величність все військо Запорозьке пожалував, хліб, і сіль, і різні товари безмитно купувати в Московщині дозволив. Люди в селах, то нам відомо, заявляють: «Коли б не цар московський, ми б усі

з голоду померли». І проти поляків через хлібний педорід вам би стояти було не в моч. І то є, так гадаю, війську Запорозькому велике поможеніє!

Полковники кидали на Гладкого докірливі погляди і підтакували послові: «Так, так, то є правда!»

Гетьман Хмельницький підніс булаву.

— За велику милість,— сказав він,— його царській величності великому государеві вся Росії самодержцеві чолом б'ємо, що його царська величність зволив по милості своїй нашій Україні з свого государства запасами різними допомогти. Велику радість привіз ти, пане посол, війську Запорозькому і всьому народові нашому, що його царська величність у нашому проханні бути під його рукою не відмовляє. Ніякого порушення вічного докопчання не буде: денно і ноцно думаючи, щоб возз'єдналися Україна з Росією, повбму королеві Речі Посполитої ні я, ні військо Запорозьке не заприсягалися і заприсягатися не будемо!

— То вам вільно послати до государя бити чолом! — сказав посол.

— Посилай послів, гетьмане! — загукали полковники.

Хмельницький говорив далі:

— Маємо в бозі надію, що його царська величність, яко цар православний, своїми милостями нас не залишить і все військо Запорозьке, весь народ наш православний пожалує, під свою високу руку прийняти велить! Для цього з тобою, пане посол, до його царської величності до царя московського посилаємо наших послів!

— Посилай, посилай, пане гетьман! — кричали полковники.

За тиждень по тому московський посол, щедро обдарований гетьманом, повертався назад. Разом з ним до Москви їхав посол війська Запорозького полковник Федір Вешняк, а з ним троє старшин і п'ятеро козаків. До самої річки Тясмину їх проводив син Хмельницького Тиміш з полковниками, а за ними йшли юрбою обивателі Чигирина. Далі суироводив посла московського аж до Києва полковник Мужилівський з козаками.

За Черкасами подорожні зустріли довгу валку щільно ув'язаних возів. На возах сиділи московські люди. Те, що вони були зодягнуті ще по-зимньому, а на берегах Дніпра вже раювала весна, говорило, що валка їде здалеку.

— Звідки, братці? Що везете? — спитав полковник Вешняк.

— З Москви. Веземо пушечний припас для гетьмана Хмельницького! — відказало кілька голосів.

Полковник Вешняк подивився вдячними очима на посла, поклав свою широку долоню на його теплу руку і проказав схвильовано:

— Спасибі! Народові московському спасибі!

Дув теплий вітер, а в небесній блакиті весну славили жайворонки.

1945—1954 рр.

ПРИМІТКИ

Над романом «Гомоніла Україна» Петро Панч працював протягом 1938—1954 рр. Перша частина роману — «Запорожці» — опублікована в журналі «Українська література» 1945 р. (№ 9, 10, 11, 12); окремою книгою вийшла в 1946 р. (К., «Радянський письменник»). Уривки з роману друкувались у республіканській і всесоюзній пресі в 1939—1954 рр. Повністю твір виданий у 1954 р. (К., «Радянський письменник»). Перекладений російською (1954) і чеською (1967) мовами.

Подається за виданням: Петро Панч. Твори в чотирьох томах. Т. I. К., «Дніпро», 1972.

Виписчики — козаки, виписані з регулярного (реєстрового) козацького війська, підпорядкованого польському урядові; брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях.

Гарач — данина, яку брали татари з населення підкорених територій.

Гуляйгородина (гуляй-город) — пересувна бойова споруда із щитів з бійницями, яка використовувалась при облозі фортець.

Дудик — старовинна монета.

Жовнір — солдат.

Кесарня — казарма.

Келеп — старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

Лотр — негідник, бандит.

Негодзіви — нечесний, підлий.

Обиватель — тут у значенні громадянин.

Посполитий — на Україні до народновизвольної війни 1648—1654 рр. та в перші роки після неї — належний до міщан або до селянства, згодом, у другій половині XVII—XVIII ст., — належний до селянства.

Примас — першосвященник, найвищий духовний сан у країні, кардинал.

Ребелія — бунт.

Регула — регламент, правило.

Регстрові козаки — наймане військо, сформоване 1572 р. польським урядом з українських козаків, котрих заносили у т. зв. реєстр (список).

Рейментар (регіментар) — заступник гетьмана.

Слічний — гарний.

Солодовня — приміщення, де пророщують зерно на солод (для виготовлення пива, спирту, дріжджів тощо).

Стожарня — будівля для зберігання сіна, збіжжя і т. ін.

Схизмат — так католики називали православних.

Уродзони — благородного походження.

ЗМІСТ

Частина перша

ЗАПОРОЖЦІ

<i>Дума перша.</i> Дике поле	6
<i>Дума друга.</i> Гетьманська булава	42
<i>Дума третя.</i> Над річкою Тясмином	91
<i>Дума четверта.</i> Стріли і шаблі	130
<i>Дума п'ята.</i> На київських горах	150

Частина друга

ПОСПОЛИТІ

<i>Дума шоста.</i> В безмежних степах	181
<i>Дума сьома.</i> Забілили сніги	228
<i>Дума восьма.</i> Жива вода	294
<i>Дума дев'ята.</i> Перший грім	337

Частина третя

НЕХАЙ ГИНЕ ВОРОГ

<i>Дума десята.</i> Пішла луна гаєм	403
<i>Дума одинадцята.</i> Вітер з України	450
<i>Дума дванадцята.</i> Задзвонили у всі дзвони	495

ПРИМІТКИ	523
--------------------	-----

ПЕТР ИОСИФОВИЧ ПАНЧ
СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ
Том четвертый

КЛОКОТАЛА УКРАИНА
Роман

Редактор тома
М. П. Стельмах

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1982
(На украинском языке)

Редактор *Й. Й. Брояк*
Художне оформлення *П. П. Чобітька*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректори *А. В. Кудрявцева, Н. І. Харчук*

ІБ № 1498

Здано до складання 23.03.81.

Підписано до друку 04.01.82.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір книжково-журнальний № 2.

Гарнітура звичайна нова.

Друк. високий.

Ум. друк. арк. 27,72.

Ум. фарб.-відб. 27,72.

Обл.-вид. арк. 30,729.

Тираж 100 000. Зам. 1-116.

Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

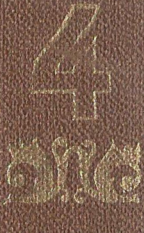
Панч П. Й.

П16 Твори: В 6-ти т. Т. 4. Гомоніла Україна: Роман.—
К.: Дніпро, 1982. — 524 с.

Роман «Гомоніла Україна», що ввійшов до IV тому, присвячений боротьбі українського народу за своє соціальне й національне визволення у 30-х—40-х рр. XVII ст.

П 70303—083 передплатне. 4702590200
М205(04)—82

У2

THE
LIBRARY
OF THE
MUSEUM
OF
COMPARATIVE ZOOLOGY

OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE
ZOOLOGY